

Univerzita Karlova
Filozofická fakulta
Ústav světových dějin
Historie/obecné dějiny

Disertační práce

PhDr. Mihad Mujanović

Muslimové, a ne mohamedáni!

Ke kořenům bosňáckého národního hnutí v letech 1878–1918

Muslims, not Muhammadans!

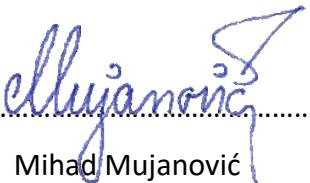
The Roots of the Bosniak National Movement in 1878–1918

Vedoucí práce: prof. PhDr. Jan Pelikán, CSc.

2021

Prohlašuji, že jsem disertační práci napsal samostatně s využitím pouze uvedených a řádně citovaných pramenů a literatury a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze dne 22. 2. 2021

.....
Mihad Mujanović

Abstrakt

Předkládaná práce se zabývá proměnami muslimské pospolitosti (dnešních Bosňáků) v Bosně a Hercegovině za rakousko-uherské okupace mezi lety 1878 a 1918. V kontextu utváření moderních středoevropských a balkánských národů je blíže rozebrán politický, společenský a demografický vývoj komunity, včetně rozvoje spolkového života a náboženských, kulturních a vzdělávacích institucí. Retrospektivním pohledem stojí habsburská správa nejsevernější osmanské provincie na začátku dlouhého, ve své podstatě nejistého a nejednoznačného, ale nakonec přece jen úspěšného procesu národního sebeuvědomování slovanské muslimské komunity v Bosně a Hercegovině a Sandžaku. Výklad je rozdělen do více analytických částí, které v hrubých rysech kopírují ustálený model studia národních hnutí v Evropě. Za stmelující teoretické východisko je bráno modernistické paradigma, které národní ideu spojuje se změnou společenských, hospodářských a politických okolností, nástupem modernity, opírající se o koncept jak konstruktivistický, tak instrumentalistický. Práce se při rozboru tématu významně opírá o sekundární literaturu, přičemž nechybí ani dobový tisk, paměti, soudobé publikace a dokumenty politické i společenské povahy.

Klíčová slova

Muslimové; Bosna a Hercegovina; Bosňáci; národní hnutí; 1878-1918

Abstract

This thesis explores the transformations of the Muslim community (current Bosniaks) of Bosnia and Herzegovina during the Austro-Hungarian occupation between 1878 and 1918. It examines the political, social and demographic changes in Muslim society – including the development of community life and religious, cultural and educational institutions – in the context of the formation of modern Central and South East European nations. Habsburg rule in the northernmost Ottoman province, in hindsight, stood at the beginning of a long, insecure and ambiguous but ultimately successful process of national self-awareness of the Slavic Muslim community of Bosnia and Herzegovina and the Sanjak. The various chapters of this thesis broadly follow the standard framework of analysis of national movements in Europe. This work is theoretically grounded in the modernist paradigm connecting the national idea to changes in social, economic and political circumstances, the onset of modernity, based on both constructivist and instrumentalist theories. The thesis is largely relied on secondary sources when discussing these subjects as well as newspaper articles, memoirs, biographical essays, declarations and political proclamations.

Keywords

Muslims; Bosnia and Herzegovina; Bosniaks; National Movement; 1878-1918

Obsah

Úvod	11
Bosna za osmanské vlády	25
Vznik muslimské otázky	39
Zůstat, nebo odejít?	49
Rakousko-uherská správa	57
Bosna a její muslimové očima druhých	75
Srbský pohled	75
Chorvatský pohled	89
Rakousko-uherský pohled	102
Hledání identity	109
Od petice k politické straně	119
První fáze zápasu o vakufsko-meárifskou autonomii	120
Druhá fáze zápasu o vakufsko-meárifskou autonomii	128
Hledání nových východisek	138
Sociální struktura	157
Spolkový život	167
Odborné a vzdělávací instituce	177
Intelligence	187
Závěr	197
Resumé/Summary	207
Dodatky	213
Prameny a literatura	221

Úvod

Úpadek a pád osmanského státu od konce 18. do začátku 20. století, v evropské historiografii známý též jako Východní otázka, způsobil na Balkánském poloostrově nevratné změny, jejichž vliv je patrný dodnes. Na troskách kdysi mocného a rozlehlého impéria vznikly menší národní celky, jejichž přičiněním v krátkém čase z prostoru Rumélie, evropské části říše rodu Osmanů, zmizely mnohé stopy několikasetleté existence tureckého sultanátu, včetně kdysi hojného muslimského obyvatelstva i bezpočtu hmotných památek.

Osmanské dědictví v Evropě se po vytlačení Turecka z kontinentu uchovalo a dále rozvíjelo pouze v Bosně a Hercegovině a nově ustavené Albánii. Stalo se tak zásluhou Rakouska-Uherska, které si v jihovýchodní Evropě naplňovalo své mocenské ambice a nad oběma zeměmi vyhlásilo protektorát, byť ten v prvním případě trval čtyři dekády a ve druhém jen několik málo let. Utilitárně motivované kroky Vídně zajistily, že nejsevernější osmanské provincie pod patronátem císaře Františka Josefa I. přečkaly územní expanzi mladých křesťanských států a jejich muslimské obyvatelstvo nebylo donuceno hledat útočiště v Anatólii, jak zakusili vyznavači islámu v Bulharsku, Černé Hoře, Rumunsku, Řecku a Srbsku po roce 1878 a znovu během balkánských válek v letech 1912–1913.¹

Dezintegrace islámského chalífátu osmanskou společností na Balkáně, stále věrnou Muhammadovu odkazu, postavila před výzvu, jak čelit blízkosti a převaze dravých a hospodářsky vyspělejších evropských mocností. Jednou z možností byla nápodoba okcidentálních společenských a politických struktur. Jestliže slovanští a albánští muslimové zprvu stáli na stejných defenzivních pozicích, které například hájila Prizrenská liga (1878–1881), pak v dlouhodobém horizontu u těchto komunit převážily odlišné

¹ Tuto konstataci nelze chápat doslovně; kupříkladu na území dnešního Kosova, Makedonie a Bulharska se dodnes udrželo početné muslimské obyvatelstvo. Nicméně je třeba dodat, že statisíce balkánských vyznavačů islámu v letech 1877–1881 a 1912–1913 zahynuly, podlehly nemocem nebo odešly na zbývající území osmanské říše. Tendence odsunout zůstavší muslimy byla patrná ve všech křesťanských státech na Balkáně, lišily se jen okolnosti, za jakých bylo možné tento záměr provést. Muslimové na Krétě, Rhodu a Kosu získali dočasnou ochranu evropských velmocí, které tyto ostrovy okupovaly. Vrcholem etnické homogenizace v prostoru někdejší osmanské Evropy byla turecko-řecká „výměna“ obyvatelstva, probíhající mezi léty 1919 a 1923. Ovšem ani v pozdější době tlak na odchod muslimů neustával, a to zejména v Bulharsku, Jugoslávii a Rumunsku. Srov. BLUMI, Isa. *Ottoman Refugees, 1878–1939: Migration in a Post-Imperial World*. London, 2013; İÇDUYGU, Ahmet – SERT, Deniz. „The Changing Waves of Migration from the Balkans to Turkey: A Historical Account“. In: *Migration in the Southern Balkans: From Ottoman Territory to Globalized Nation States*. Dordrecht, 2015, s. 85–104.

postoje. Albánci bez rozdílu konfese projevili nemálo přizpůsobivosti a dlouhodobě pracovali na vzniku kulturní a politické autonomie. Vyvrcholením jejich snah bylo založení nezávislé Albánie roku 1912, byť proces formování albánského národa a jeho státnosti tím zdaleka nebyl dokončen.² Bosenskohercegovští muslimové – dnes známí jako Bosňáci – naproti tomu zatvrzele negovali moderní tendence a všestrannou proměnu situace v Evropě nakonec vzali v potaz až pod nátlakem a hrozbou vlastní záhuby.

Velmi zjednodušeně řečeno, albánské obyvatelstvo vlivem působení světské inteligence od přelomu 19. a 20. století usilovalo o modernizaci podle evropského vzoru,³ kdežto bosenskohercegovští muslimové, postrádající vrstvu světsky zaměřených učenců a vedení konzervativní velkostatkářskou vrstvou, *a priori* vystupovali proti jakékoli přestavbě stávajících poměrů, natož pak té s evropskými rysy. Albánci v relativně krátkém čase dokázali přijmout národní a státní myšlenku, Bosňáci k témuž – poté, co odmítli ideu národní jednoty se Srby a Chorvaty a nakonec i jihoslovenské (jugoslávské) státnosti – dospěli až v druhé polovině 20. století, i když s podstatnými výhradami.

Zkoumáme-li dějiny balkánských muslimů v post-osmanském prostoru, zejména těch slovansky hovořících, dojdeme ke zjištění, že bosňácká zkušenost nemá adekvátní srovnání.⁴ Na jedné straně ji formoval silný protievropský náboj, na straně druhé alespoň

² Je nasnadě, že tu nešlo o rychlý a nezpochybnitelný proces. Albánští muslimové v Kosovu a jeho okolí, stejně jako jejich souvěrci v Bosně, dlouho vzdorovali jakýmkoli změnám a sultána stále považovali za svého vládce a duchovního vůdce. Pravoslavní a katoličtí Albánci s tímto pochopitelně nemohli souznít. Všechny konfese ovšem spojovalo vědomí spřízněnosti, boj proti společnému „vnějšímu nepříteli“ – křesťanským Slovanům a Řekům – a odpor k centralizaci osmanské říše.

³ Učenci artikulovali jak politické cíle, tak potřebu šíření vzdělanosti. Např. roku 1879 vznikla Společnost pro vydávání albánských tisků, která pracovala na standardizaci nářečně roztříštěné albánštiny. Společnost rovněž vytvořila a propagovala novou abecedu, založenou na latinském písmu. Pro ilustraci: Bosňáci byli učeni latince po roce 1878, a to bez vlastního přičinění a zájmu, Turci až od roku 1926.

⁴ Muslimové v někdejší Bosenském vilájetu tvořili nejpočetnější a nejhomogennější slovanskou populaci vyznavačů islámu na Balkáně, která na přelomu 19. a 20. století (bez Istanbulu) čítala odhadem milion osob. Na poloostrově ve stejné době žilo asi 3,4 mil. stoupenců islámské víry. Druzí slovanští muslimové, označovaní též jako Pomaci, Torbešové a Goranci, prošli odlišným vývojem; jejich komunity nebyly po roce 1878, resp. 1912 uznávány ani podporovány žádným balkánským státem, a tak čelily masové migraci do osmanské říše a ztrácely kulturní a náboženskou svébytnost. Původní osídlení slovanských muslimů mimo osmanskou Bosnu se udrželo jen v hraničních pohořích Šar, Korab, Jablanica a Rodopy a částečně také v horském masivu Mokra (Torbešija), v nížinách zaniklo vlivem vystěhovalectví (mj. v regionech Tikveš a Meglen), ale též asimilace s Albánci a Turky a christianizace (např. v Čepinském údolí a kolem města Čepelare v Rodopech). Početné společenství muslimů v Rodopech zůstalo do balkánských válek součástí osmanské říše, pak si jím obývané území rozdělilo Bulharsko a Řecko.

Podobnost situace v Bosně a Hercegovině a Bulharsku je pouze zdánlivá, neboť bulharská islámská pospolitost byla etnicky i jazykově roztříštěná, ostatně jako v Kosovu a Makedonii; vedle sebe tu žili Turci,

formálně – a zprvu jen z holé nutnosti – akceptovala západní vlivy. Bosňáci jako první muslimové na Balkáně přistoupili na existenci sekulárního státu, jemuž nevládl pádišáh a chalífa v jedné osobě, a vytvořili náboženskou společnost nezávislou na Istanbulu,⁵ zároveň ale podstatně déle uplatňovali šaríatské právo.⁶

Za jakých konkrétních okolností muslimové Bosny a Hercegoviny přijali možnost mírového soužití s křesťanským Okcidentem, přibližují následující kapitoly, jež budou definovat základní vývojové rysy muslimské komunity v letech 1878–1918, kdy zemi spravovalo rakousko-uherské soustátí. V této době zdejší muslimové poprvé v širším rozsahu vstoupili do přímého styku se západním světem, manifestovaným dvouhlavou habsburskou orlicí, který je chtěl současně zachovat i proměnit k obrazu svému.

Samotný výklad je rozdělen do více analytických částí, které v hrubých rysech kopírují ustálený model studia národních hnutí v Evropě.⁷ Za stmelující teoretické východisko je bráno modernistické paradigma,⁸ které národní ideu spojuje se změnou společenských, hospodářských a politických okolností, nástupem *modernity*,⁹ opírající se o koncept jak

Romové, Slované a Tataři. Bosenští muslimové byli se svou vlastní pevněji svázáni a sžiti, v Bulharsku se vyskytovaly početné komunity nedávno příšlých vyhnanců z Kavkazu a Krymu. Roku 1900 v tehdejší Bulharsku užívalo slovanský jazyk pouze 21 tis. (3 %) z celkových 643 tis. stoupců islámu, v Bosně a Hercegovině ale prakticky celá náboženská obec s 600 tis. členy a v bývalém Novopazarském sandžaku téměř všichni muslimové z celkových 90 tis. Srov. KĀNČOV, Vasil. *Makedonija. Etnografija i statistika*. Sofija, 1900; *Obšti rezultati ot prebrojavane na naselenieto v Knjažestvo Bălgarija na 31 dekemvri 1900 god.* 1. sv. Sofija, 1906, s. 74–75; EMINOV, Ali. „Social Construction of Identities: Pomaks in Bulgaria“. In: *Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe*. European Centre for Minority Issues 2007, 6. sv., č. 2, s. 1–25. Dostupné z: https://www.ecmi.de/fileadmin/redakteure/publications/JEMIE_Datensätze/Jemie_datensätze_2007/2-2007-Eminov.pdf [28. 6. 2020]; JAGODIĆ, Miloš. *Novi krajevi Srbije (1912–1915)*. Beograd, 2013, s. 124–125.

⁵ Islámské společenství v Bosně a Hercegovině vzniklo roku 1882, v Bulharsku krátce po formálním vyhlášení státní nezávislosti (1910), v Albánii ale až roku 1923.

⁶ Kemalovské Turecko šarí'u ze svého právního řádu vytěsnilo v roce 1926, Albánie o dva roky později, Rumunsko roku 1935, Bulharsko tři roky nato, Bosna a Hercegovina, stejně jako zbytek Jugoslávie, teprve až roku 1946. Jedině v Řecku se na základě Lausannské smlouvy z roku 1923 uplatňuje dodnes.

⁷ Společně s A. D. Smithem se přidržujeme definice, že národ je „*pojmenovaná lidská populace sdílející historické území, společné mýty a historickou paměť, masovou, veřejnou kulturu, společnou ekonomiku a pro všechny členy společná zákonná práva a povinnosti*“ (kurzíva A. D. S.). Zatímco etnické společenství může být s územím spojeno pouze „historicky a symbolicky, národ je s ním spojen fyzicky a reálně“. SMITH, Anthony D. „Etnický základ národní identity“. In: *Pohledy na národ a nacionalismus*. Praha, 2003, s. 291–292.

⁸ Srov. např. GELLNER, Arnošt. *Národy a nacionalismus*. Praha, 1993; TÝŽ. *Nacionalismus*. Brno, 2003; HOBBSAWM, Eric. *Národy a nacionalismus od roku 1780: program, mýtus, realita*. Brno, 2000; HROCH, Miroslav. *V národním zájmu: požadavky a cíle evropských národních hnutí devatenáctého století v komparativní perspektivě*. Praha, 1996; TÝŽ. *Národy nejsou dílem náhody: Příčiny a předpoklady utváření moderních evropských národů*. Praha, 2009.

⁹ Sociolog A. Giddens rozlišuje čtyři dimenze modernity: kapitalismus (*capitalism*), industrialismus (*industrialism*), dohled (*surveillance*) a vojenskou sílu (*military force*). GIDDENS, Anthony. *Důsledky modernity*. Praha, 2003, s. 55–61. Politolog a historik B. Anderson upozorňuje i na další aspekt modernity v 18. století, a to ztrátu náboženského způsobu myšlení. ANDERSON, Benedict. *Představy společenství*.

konstruktivistický, tak instrumentalistický. Konstruktivismus je například u Arnošta Gellnera založen na (vysoké) *kultuře a jazyku*, u Erika Hobsbawma pak na *vymyšlených tradicích*¹⁰ formovaného národa. Instrumentalismus zato více zdůrazňuje úlohu elit či aspirantů na tuto pozici, jimž národ slouží jako nástroj vlastní seberealizace, případně celé etnikum,¹¹ které prvky vlastní odlišnosti využívá za účelem boje o moc s ostatními skupinami.¹² Téma etnicity – pokud ovšem neslouží jako synonymum pro konfesní identitu a na ni navázané specifické projevy kultury – ponecháme stranou, jelikož v Bosně a Hercegovině v minulosti, stejně jako v současnosti, nebylo společensky akcentováno. Stejně bezpředmětným se jeví i pátrání po rasovém původu obyvatel Bosny a Hercegoviny; v současné době rozšířený výzkum genetických kořenů evropské populace sice přináší zajímavé výsledky, jejich interpretace je ale nanejvýše sporná.¹³

Nicméně ani popsaný *modernismus* neumožňuje beze zbytku odpovědět na otázku, *co je národ a kdy vzniká*.¹⁴ V dialogu s ním proto vznikl další teoretický směr, *ethnosymbolismus*, operující s trvalejší kolektivní kulturní identitou. Studium komunit, odlišujících se zejména na úrovni blíže nespecifikované etnicity, je tu motivováno snahou proniknout do jejich tradic, vzpomínek, mýtů a symbolů.¹⁵ Takto daleko ale v práci nezajdeme, byť v určitých pasážích krátce nahlédneme do „vnitřního světa“

Úvahy o původu a šíření nacionalismu. Praha, 2008, s. 27. Ke stejnému před ním došel i americký sociolog P. L. Berger. Ten hovořil o pěti dilematech modernity, mezi něž spadalo abstraktní myšlení (hlavně ve spojitosti s rozvojem úřednického aparátu a technologií), orientace na budoucnost, individualizace (odcizování se kolektivu), svoboda volby (namísto fatalismu) a sekularizace. BERGER, Peter Ludwig. *Facing Up to Modernity: Excursions in Society, Politics and Religion*. New York, 1979.

¹⁰ HOBBSAWM, Eric – RANGER, Terence (edd.). *The Invention of Tradition*. Cambridge, 1983.

¹¹ Etnicita obecně se vztahuje k odlišnosti skupin na základě původu (reálného i zamýšleného), „rasy“ (obecně fyzického vzhledu) nebo kultury (jazyka, náboženství aj.). Srov. ERIKSEN, Thomas Hylland. *Etnicita a nacionalismus: antropologické perspektivy*. Praha, 2012, s. 21–33.

¹² Ve vyhrocené podobě tuto myšlenku formuloval A. Cohen, který studoval podmínky v Africe. COHEN, Abner. *Custom and Politics in Urban Africa*. Berkeley, 1969, s. IX a 5.

¹³ MARJANOVIĆ, Damir a kol. „The Peopling of Modern Bosnia-Herzegovina: Y-chromosome Haplogroups in the Three Main Ethnic Groups“. In: *Annals of Human Genetics*. London–New York, 2005, roč. 69, č. 6, s. 757–763.

¹⁴ Limity modernistického pohledu je možné doložit na zjednodušujícím tvrzení Arnošta Gellnera, podle něhož „[a]by dnes [1983] člověk byl bosenským Muslimem, není třeba věřit, že není božstva kromě Boha a Muhammad je posel Boží, ale je třeba ztratit tuto víru“. Autor není schopen dohlédnout, že právě důsledné lpění na islámské víře (odlišnosti kultury, tradice, i s jejími *předmoderními* prvky) především venkovského obyvatelstva bylo základem institucionálního uznání „muslimské“ národnosti. Antiteistický režim v Jugoslávii tím jen přijal dlouho popíranou realitu. Sami muslimové si přitom nebyli vědomi, kým jsou a být mohou, ale současně jasně věděli, kým být nemohou a nechtějí. „Muslimská“ národnost jako sdílená kladná hodnota byla volbou periferie, a nikoli části komunistické elity a městské populace, která se k ní hlásila z odlišných popudů. GELLNER, Ernest. *Nations and nationalism*. Oxford, 1983, s. 72.

¹⁵ SMITH, Anthony D. *Ethno-symbolism and Nationalism: A Cultural Approach*. London, 2009, s. 16.

muslimských Bosňanů a Hercegovců.

Na zvoleném přístupu je možné ukázat, jak bosenskohercegovští muslimové některými vnějšími projevy směřovali v letech 1878–1918 k budování svébytného národa, zároveň ale pod vlivem okolností a vlastního přesvědčení setrvali na *předmoderních* pozicích a svou budoucnost spojovali výhradně se zachováním samosprávné Bosny a Hercegoviny, v níž budou svobodně praktikovat islám a obhospodařovat svůj majetek. Odtud pramení i zprvu téměř absolutní nechuť akceptovat a přejímat životní styl křesťanských Evropanů, počínaje každodenními návyky a oblékáním a konče odmítáním světského školství a státu s jeho administrativní i ozbrojenou složkou. Negování Evropy nemá přímou souvislost s habsburským zábořem, ten je spíše umocnil, ale neochotou přijímat moderní tendence obecně – každá společenská změna byla chápána jako narušení panující harmonie.¹⁶ Muslimská elita k tomu dovedla vytvořit zdání, že její majetkové a hospodářské zájmy jsou výsledkem někdejších stabilních a spravedlivých osmanských poměrů a zároveň korespondují se zájmy jejich prostých souvěrců.

Retrospektivním pohledem stojí období rakousko-uherské okupace v letech 1878–1918 na začátku dlouhého, ve své podstatě nejistého a nejednoznačného, ale nakonec přece jen úspěšného procesu národního sebeuvědomování slovanské muslimské komunity v Bosně a Hercegovině a tzv. Sandžaku, dobovou optikou ale nic podobného konstatovat nelze. I z toho důvodu je název předkládané práce méně explicitní, než by se dalo očekávat – odvozen je od článku *Muslimové, a ne mohamedáni!* (Muslimani, a ne muhamedanci!), kterým roku 1900 jeden z prvních muslimských světských intelektuálů Osman Nuri Hadžić v sarajevském časopisu *Behar* (Kvěť, 1900–1911) zahájil kampaň za neutrální pojmenování vlastní komunity. Od konfesní skupiny k národu však bylo třeba urazit ještě dlouhou cestu.

Rakousko-uherská správa Bosny a Hercegoviny je dnes nejlépe popsáným a prozkoumaným úsekem dějin této nevelké balkánské země. Zájem historiků o čtyři desetiletí okupace prošel bouřlivým vývojem a vždy podléhal společensko-politickému klimatu doby. Mezi dvěma světovými válkami se poukazovalo zejména na odvrácenou

¹⁶ Zvláště první polovina 19. století byla poznamenána vytrvalým bojem muslimské komunity v Bosně proti sultánovým modernizačním reformám, které ohrožovaly její výsadní společenské i ekonomické postavení v nejzápadnější osmanské provincii v Evropě. Srov. práce Galiba Šljiva a Milorada Ekmečića.

stránku režimu, represivní charakter činnosti Zemské vlády a jejího vídeňského ústředí, jež vyústila v tragédii mezinárodního konfliktu.¹⁷ Za socialistické Jugoslávie se zdůrazňovalo revoluční lidové hnutí proti vládnoucí hierarchii, v klidnějších dobách se také analyzovaly materiální podmínky života pod císařskou kuratelou.¹⁸ Teprve až současná doba umožňuje studovat události přelomu 19. a 20. století bez ideologického náboje, přesto se tak neděje. Rozpad druhé Jugoslávie zbořil pracně budovaný obraz o nevyhnutelnosti integrace jihoslovanského prostoru, a tak se znovu začaly hledat inspirační zdroje pro nezávislou státní a národní existenci a vymezení proti někdejšímu politickým a ideovým soupeřům. Pohled na dobu mezi Berlínským kongresem a vznikem Království Srbů, Chorvatů a Slovinců se tedy v Bosně a Hercegovině liší hlavně v závislosti na národní identitě pozorovatele; Chorvaté ji hodnotí veskrze kladně, Bosňáci spíše pozitivně, Srbové jednoznačně záporně.¹⁹

Proměny muslimské komunity za rakousko-uherské vlády historiografie doposud poněkud opomíjela. Společnost po první světové válce nebyla studiu islámu a islámských věřících příliš nakloněna. Mezi válkami, vyjma několika úzce zaměřených prací, vznikly jen desítky kratších publicistických textů.²⁰ Tuto prázdnotu začali vyplňovat až dějepisci

¹⁷ Např. ĆOROVIĆ, Vladimir. *Crna knjiga: patnje Srba Bosne i Hercegovine za vreme Svetskog Rata 1914–1918*. Beograd–Sarajevo, 1920; ĆOROVIĆ, Vladimir. *Bosna i Hercegovina*. Beograd, 1925; SLIJEPEVIĆ, Pero a kol. *Napor Bosne i Hercegovine za oslobođenje i ujedinjenje*. Sarajevo, 1929; SKARIĆ, Vladislav – NURI-HADŽIĆ, Osman – STOJANOVIĆ, Nikola. *Bosna i Hercegovina pod austro-ugarskom upravom*. Beograd, 1938.

¹⁸ Např. KRUŠEVAC, Todor. *Sarajevo pod austrougarskom upravom*. Sarajevo, 1960; KREŠEVLJAKOVIĆ, Hamdija. *Sarajevo za vrijeme austrougarske uprave (1878–1918)*. Sarajevo, 1969; BESAROVIĆ, Risto. *Iz kulturnog života u Sarajevu pod austrougarskom upravom*. Sarajevo, 1974 a 1987; IMAMOVIĆ, Mustafa. *Pravni položaj i unutrašnji politički razvitak Bosne i Hercegovine od 1878. do 1914*. Sarajevo, 1976; HADŽIBEGOVIĆ, Iljas. *Postanak radničke klase u Bosni i Hercegovini i njen razvoj do 1914. godine*. Sarajevo, 1980; KRALJAČIĆ, Tomislav. *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini (1882–1903)*. Sarajevo, 1987; BESAROVIĆ, Risto. *Kulturni razvitak Bosne i Hercegovine (1878–1918)*. Sarajevo, 1987; HADŽIBEGOVIĆ, Iljas. *Bosanskohercegovački gradovi na razmeđu 19. i 20. stoljeća*. Sarajevo, 1991 a 2004.

¹⁹ Nicméně i přes toto omezení vznikají práce rozsahem i obsahem pozoruhodné. Např. MIKIĆ, Đorđe. *Austrougarska ratna politika u Bosni i Hercegovini 1914–1918*. Banja Luka, 2011; KASUMOVIĆ, Amila. *Austrougarska trgovinska politika u Bosni i Hercegovini 1878–1914*. Sarajevo, 2016.

²⁰ Meziválečná doba v Jugoslávii přála zejména publicistice zaměřené na „muslimskou otázku“. HADŽI VASILJEVIĆ, Jovan. *Muslimani naše krvi u Južnoj Srbiji*. Beograd, 1924; LAPČEVIĆ, Dragiša. *O našim muslimanima (sociološke i etnografske beleške)*. Beograd, 1925; FIRDUS, Osman Nuri-beg. „O nacionalnom opredeljenju bosanskohercegovačkih muslimana.“ In: *Nova Evropa*. Zagreb, 1925, sv. 11, č. 10, s. 293–300; MITRINOVIĆ, Čedomil. *Naši muslimani: studija za orientaciju pitanja bosanskohercegovačkih muslimana*. Beograd, 1926; BUŠATLIĆ, Abdullah. *Pitanje muslimanskog napredka u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo, 1928; TAFRO, Derviš. „Ko su bosansko-hercegovački muslimani.“ In: *Gajretova predavanja*. 2. sv. Sarajevo, 193?, s. 11–27; BULBULOVIĆ, Edhem. *Nacionalizam i muslimani*. Sarajevo, 1933; SULEJMANPAŠIĆ, Dževad. *Slobodna misao i hikmetovština*. Zagreb, 1933; ŠAHINOVIĆ, Munir. *Muslimanska ekonomska obnova*. Sarajevo, 1933; MIRALEM, Edhem. *Rasna snaga jugoslavenskih Muslimana*. Beograd, 1934; SLIPČEVIĆ, Fuad. *Islam i napredak čovječanstva*. Mostar, 1934; DIZDAREVIĆ,

od šedesátých let 20. století, kdy komunistický režim definitivně uznal bosenskohercegovské muslimy – nyní Muslimy – za samostatný národ. Ferdinand (Ferdo) Hauptmann tehdy otiskl sborník pramenů k muslimskému boji za náboženskou a školskou autonomii (*Borba muslimana Bosne i Hercegovine za vjersku i vakufsko-mearifsku autonomiju*, Sarajevo 1967),²¹ známém též jako Džabićovo hnutí (*Džabićev pokret*), na který pak navázal Nusret Šehić přelomovou, ale v zásadě popisnou monografií *Autonomistické hnutí Muslimů v době rakousko-uherské správy v Bosně a Hercegovině* (Autonomni pokret Muslimana za vrijeme austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1980). V 80. letech odborný zájem o muslimy gradoval v pracích *Muslimské školství v Bosně a Hercegovině do roku 1918* (Muslimansko školstvo u Bosni i Hercegovini do 1918. godine, Sarajevo 1983) Hajrudina Ćuriće a *Role Gajretu ve společenském životě Muslimů Bosny a Hercegoviny 1903–1941* (Uloga „Gajreta“

Abdullatif. *Bosansko-hercegovački muslimani Hrvati*. Zagreb, 1936; MULALIĆ, Mustafa A. *Orijent na Zapadu*. Beograd, 1936; MUSIĆ, Zufer S. *Muslimani i današnjica*. Tetovo, 1937; BEGOVIĆ, Mehmed. *Muslimani u Bosni i Hercegovini*. Beograd, 1938; ŠAHINOVIĆ, Munir. „Bosansko-hercegovački muslimani kao komponenta hrvatske budućnosti“. In: *Zbornik hrvatske omladine Herceg-Bosne*. Sarajevo, 1938, s. 49–56; TÝŽ. *Turska danas i sutra*. Sarajevo, 1939.

Ve třicátých letech se objevily první odborné studie věnované islamizaci Bosny a Hercegoviny. TRUHELKA, Ćiro. *O porijeklu bosanskih muslimana*. Sarajevo, 1934; ČUBRILOVIĆ, Vaso. „Poreklo muslimanskog plemstva u Bosni i Hercegovini“. In: *Jugoslavenski istoriski časopis*. Beograd, 1935, č. 1–4, s. 368–403; SKARIĆ, Vladislav. „Širenje islama u Bosni i Hercegovini“. In: *Gajret: kalendar za 1940. godinu*. Sarajevo, 1939, s. 29–33; HANDŽIĆ, Mehmed H. *Islamizacija Bosne i Hercegovine i porijeklo bosansko-hercegovačkih muslimana*. Sarajevo, 1940; EFENDIĆ, Fehim. „O islamizaciji“. In: *Gajret: kalendar za 1941. godinu*. Sarajevo, 1940, s. 64–78.

Hojně se ovšem studovalo šar'atské právo. Z významných prací: SLADOVIĆ, Eugen. *Islamsko pravo u Bosni i Hercegovini*. Beograd, 1926; BUŠATLIĆ, Abdullah. *Porodično i nasljedno pravo Muslimana*. Sarajevo, 1926; TÝŽ. *Šerijatsko-sudski postupnik s formularima*. Sarajevo, 1927; BEGOVIĆ, Mehmed. *Šerijatsko bračno pravo*. Beograd, 1936; ĆERIMOVIĆ, Mehmed Ali. *Šerijatsko nasljedno pravo*. Sarajevo, 1936; ŠKALJIĆ, Abdullah. *Šerijatsko nasljedno pravo*. Sarajevo, 1941; SILAJDŽIĆ, Alija. *Testamenat u šerijatskom pravu*. Sarajevo, 1941.

²¹ V souvislosti s uznáním a emancipací muslimského národa vznikly rozmanité texty, které se výjimečně dotýkaly i období mezi léty 1878 a 1918, kromě jiných: ĆERIĆ, Salim. *Muslimani srpskohrvatskog jezika*. Sarajevo, 1968; TÝŽ. *Jugoslavenska nacionalnost ili jugoslavenski socijalistički patriotizam*. Sarajevo, 19??; REDŽIĆ, Enver. „O posebnosti bosanskih Muslimana“ (příspěvek na konferenci 1969, tiskem v časop. *Pregled*, 1970, č. 4, s. 457–488); PURIVATRA, Atif. *Nacionalni i politički razvitak Muslimana*. Sarajevo, 1969, 1970 a 1972; PURIVATRA, Atif. *Jugoslavenska muslimanska organizacija u političkom životu Kraljevine SHS*. Sarajevo, 1971; rozš. jako: *Jugoslavenska muslimanska organizacija u političkom životu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*. Sarajevo, 1974, 1977 a 1999; RIZVIĆ, Muhsin. *Behar: Književnoistorijska monografija*. Sarajevo, 1971 a 2000; ISAKOVIĆ, Alija (ed.). *Biserje: antologija iz muslimanske književnosti*. Zagreb, 1972; rozš. jako: *Biserje: izbor iz muslimanske književnosti*. Opatija, 1990; RIZVIĆ, Muhsin. *Književno stvaranje muslimanskih pisaca u Bosni i Hercegovini u doba austrougarske vladavine*. Sarajevo, 1973; BALIĆ, Smil. *Kultura Bošnjaka. Muslimanska komponenta*. Wien, 1973; Zagreb, 1994; HADŽIJAHIĆ, Muhamed. *Od tradicije do identiteta: geneza nacionalnog pitanja bosanskih Muslimana*. Sarajevo, 1974; Zagreb, 1990; HADŽIJAHIĆ, Muhamed – TRALJIĆ, Mahmud – ŠUKRIĆ, Nijaz aj. *Islam i muslimani u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo, 1977 a 1991; SULJEVIĆ, Kasim. *Nacionalnost Muslimana između teorije i prakse*. Rijeka, 1981.

u društvenom životu Muslimana Bosne i Hercegovine 1903–1941, Sarajevo 1986) Ibrahima Kemury. Mimo jihoslovanský prostor, a tudíž bez náležité recepce, vznikly zasvěcené a objevné studie amerického historika Roberta J. Donii *Islám pod dvouhlavým orlem: muslimové Bosny a Hercegoviny 1878–1914* (Islam Under the Double Eagle: The Muslims of Bosnia and Hercegovina, 1878–1914, New York 1981) a bosenského františkána působícího v Mnichově Srečka M. Džaji *Bosna a Hercegovina v rakousko-uherském období 1878–1918: inteligence mezi tradicí a ideologií* (Bosnien-Herzegowina in der österreichisch-ungarischen Epoche 1878–1918: die Intelligentsia zwischen Tradition und Ideologie, Mnichov 1994). Na nezáměr odborné veřejnosti narážejí kupodivu i poté, co byly přeloženy do chorvatštiny. Od přelomu 80. a 90. let výrazně vzrostl zájem čtenářské obce o muslimskou tematiku, současně ale došlo k poklesu kvality badatelské práce.²² Do toho se promítl rozpad Jugoslávie, válečné konflikty a s tím spojené masové migrace a ničení kulturních památek.²³ Ukázkovým příkladem

²² Na knižních pultech se tehdy objevily četné popularizační texty, nezřídka se opírající o vyhraněnou nacionální ideologii. Období rakousko-uherské okupace v nich bylo povětšinou opomíjeno, ovšem vyjma jazykové politiky, která byla interpretována pozitivně. Mezi publikacemi stojí za zmínku např. HADŽIJAHIĆ, Muhamed. *Porijeklo bosanskih Muslimana*. Sarajevo, 1990; PURIVATRA, Atif – HADŽIJAHIĆ, Muhamed. *ABC Muslimana*. Sarajevo, 1990; ZULFIKARPAŠIĆ, Adil – BALIĆ, Smail – FILIPOVIĆ, Muhamed – RIZVIĆ, Muhsin – NAMETAK, Fehim. *Bosna i bošnjaštvo*. Sarajevo, 1990; ISAKOVIĆ, Alija (ed.). *O „nacionaliziranju“ Muslimana*. Zagreb, 1990; RIZVIĆ, Muhsin. *Bosansko-muslimanska književnost u doba preporoda (1887–1918)*. Sarajevo, 1990; PURIVATRA, Atif – IMAMOVIĆ, Mustafa – MAHMUTČEHAJIĆ, Rusmir. *Muslimani i bošnjaštvo*. Sarajevo, 1991; HADŽIJAHIĆ, Muhamed. *Posebnost Bosne i Hercegovine i stradanja Muslimana: rukopis dostavljen savezničkim snagama 1944*. Sarajevo, 1991; HALILOVIĆ, Senahid (ed.). *Bosanski jezik*. Sarajevo, 1991 a 1995; rozš. 1998; JAHIĆ, Dževad. *Jezik bosanskih Muslimana*. Sarajevo, 1991; SALTAGA, Fuad. *Muslimanska nacija u Jugoslaviji*. Sarajevo, 1991; IMAMOVIĆ, Mustafa – HRELJA, Kemal – PURIVATRA, Atif. *Ekonomski genocid nad bosanskim Muslimanima*. Sarajevo, 1992; ISAKOVIĆ, Alija. *Rječnik karakteristične leksike u bosanskome jeziku*. Sarajevo, 1992 a 1994; Wuppertal, 1993; nato jako: *Rječnik bosanskoga jezika*, Sarajevo, 1995; RIZVIĆ, Muhsin. *Bosna i Bošnjaci, jezik i pismo*. Sarajevo, 1996.

Roku 1991 v Sarajevu vyšlo 25 knih v kanonické edici Muslimská literatura 20. století (*Muslimanska književnost XX vijeka*), do níž byli zahrnuti i čtyři autoři z doby rakousko-uherské okupace (Edhem Mulabdić, Safvet-beg Bašagić, Musa Ćazim Ćatić a Abdurezzak Hifzi Bjelevac).

²³ Rozklad Jugoslávie načas přitáhl zájem mnohých amerických a evropských historiků a publicistů o bosenskohercegovské muslimy, ten ale neměl dlouhého trvání. Během krátké doby vznikly práce odlišného charakteru i kvality, k nimž je třeba přistupovat s jistou obezřetností. Sem spadá např. PINSON, Mark (ed.). *The Muslims of Bosnia-Herzegovina*. Cambridge, Mass., 1993; MALCOLM, Noel. *Bosnia: A Short History*. London, 1994; DONIA, Robert J. – FINE, John V. A. *Bosnia and Herzegovina: A Tradition Betrayed*. New York, 1994; BRINGA, Tone. *Being Muslim the Bosnian Way*. Princeton, 1995 (Publikace navazuje na její objevnou disertaci *Gender, Religion and the Person: The "Negotiation" of Muslim Identity in Rural Bosnia*, London, 1991.); FRIEDMAN, Francine. *The Bosnian Muslims. Denial of a Nation*. Boulder, 1996. LEPRE, George. *Himmler's Bosnian Division: The Waffen-SS Handschar Division 1943–1945*. Atglen, PA, 1997. Válečné události silně zapůsobily i na Marka Attilu Hoara, britského historika, který se začal věnovat studiu bosenskohercegovských dějin soustavněji. Z jeho prací vzpomeňme: *Genocide and Resistance in Hitler's Bosnia: The Partisans and the Chetniks, 1941–1943*. London, 2006; *The History of Bosnia: From the*

dobově poplatné tvorby je publicisticko-historické pojednání *Dějiny Bosňáků* (Historija Bošnjaka, Sarajevo 1997, 1998 a 2006, Novi Pazar 2007) jinak uznávaného dějepisce Mustafy Imamoviće, které s historickými fakty násilně směšuje autorovy emoce. Na začátku 21. století se do studia muslimů za Rakouska-Uherska vrátily zásady vědecké práce, nicméně jeho výsledky jsou spíše inferiorní. Tu stojí za zmínku shrnující práce *Begovské statky v Bosně a Hercegovině mezi lety 1878 a 1918* (Begovski zemljišni posjedi u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1918. godine, Záhřeb–Sarajevo 2003, Sarajevo 2005) Husniji Kamberoviće a *Deosmanizace Balkánu a Bosňáci: války a muhadžirská útočiště 1876–1923* (Deosmanizacija Balkana i Bošnjaci: ratovi i muhadžirska pribježišta, Sarajevo 2013) Safeta Bandžoviće. Další témata jsou torzovitě zpracována v nepočetných odborných časopisech.

Uvedený výčet literatury není úplný, v zásadě ale spolehlivě odráží vývoj odborného zájmu o dané téma. Méně patrná je na něm míra popisnosti, k níž se dotyční autoři uchýlovali. Tuto povrchnost lze do jisté míry tolerovat, jelikož úroveň povědomí o muslimské komunitě v moderní době byla a stále je mimořádně nízká, a tak jakákoli práce v tomto směru představuje neocenitelný přínos. Problematickou se jeví i vnější charakter pohledu na muslimy, jelikož užívané prameny je staví do role historického objektu, nikoli subjektu, ostatně od písemností okupačního aparátu nic jiného nelze ani očekávat. Pramenů ryze muslimské provenience je poskrovnu.

V české historiografii jsou dějiny Bosny a Hercegoviny okrajovým, ale nikoli neznámým tématem. Historici a slavisté tuto zemi studovali povětšinou ve spojení s politickými krizemi na Balkáně, konkrétně habsburskou intervencí roku 1878 a nato

Middle Ages to the Present Day. London, 2007; *The Bosnian Muslims in the Second World War: A History*. London, 2013.

Současně nelze přehlédnout, že téma novějších dějin Bosny a Hercegoviny, zejména s ohledem na národovné procesy zdejších etnik a projevy nacionalismu, budí pozornost mnoha výzkumníků. Vztaženo k době rakousko-uherské vlády zmiňme např. VELIKONJA, Mitja. *Religious Separation and Political Intolerance in Bosnia-Herzegovina*. College Station, 2003. OKEY, Robin. *Taming Balkan Nationalism. The Habsburg 'Civilizing Mission' in Bosnia, 1878–1914*. New York, 2007. VERVAET, Stijn. *Centar i periferija u Austro-Ugarskoj: dinamika izgradnje nacionalnih identiteta u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1918. godine na primjeru književnih tekstova*. Zagreb–Sarajevo, 2013. SPARKS, Mary. *The Development of Austro-Hungarian Sarajevo, 1878–1918: An Urban History*. London, 2014. HAJDARPAŠIĆ, Edin. *Whose Bosnia? Nationalism and Political Imagination in the Balkans, 1840–1914*. Ithaca, 2015. BOUGAREL, Xavier – CLAYER, Nathalie. *Les musulmans de l'Europe du sud-est. Des Empires aux Etats balkaniques*. Paris, 2013. BOUGAREL, Xavier. *Survivre aux empires. Islam, identité nationale et allégeances politiques en Bosnie-Herzégovine*. Paris, 2015.

anexí osmanské provincie,²⁴ atentátem na rakousko-uherského následníka trůnu a následnou Velikou válkou²⁵ a konečně rozkladem socialistické Jugoslávie,²⁶ případně ji zahrnovali do kompendií věnovaných širšímu jihoslovanskému či balkánskému prostoru.²⁷ Minulost Bosny a Hercegoviny teprve nedávno detailně a celistvě zpracoval Ladislav Hladký, nicméně i jeho výklad se převážnou měrou soustředil na klíčové politické události v 19. a 20. století.²⁸ V pracích mladších historiků politická témata již nejsou tolik zastoupena, více prostoru získala sociologie, kulturologie, etnologie a demografie.²⁹ Slovanští muslimové jako svébytný politický a kulturní subjekt ale byli a jsou nejčastěji přehlíženi či marginalizováni.³⁰ České publikum dosud nemělo příležitost ani blíže poznat islámský kontext balkánských dějin.³¹

²⁴ TRAKAL, Josef. *Bosna a Hercegovina po stránce práva mezinárodního*. Praha, 1909. KŘÍŽEK, Jurij. „Annexion de la Bosnie et Herzegovine“. In: *Historica IX*. Praha, 1964, s. 135–203; KODET, Roman. *Bosenská krize 1908–1909*. Rigorózní práce, Praha, 2009; NOVÁK, Petr. „Anexe Bosny a Hercegoviny očima Osmanů“. In: *Bosna 1878–2008*. Ústí nad Labem, 2009, s. 79–108; NOVÁK, Petr. „Osmanská říše a otázka Bosny a Hercegoviny v letech 1878–1879“. In: *Slovanský přehled*. Praha, 2010, č. 5, s. 523–573; KODET, Roman. *Rakousko-Uhersko a Osmanská říše před první světovou válkou*. Plzeň, 2014.

²⁵ PAULOVÁ, Milada. *Tajný výbor Maffie a spolupráce s Jihoslovany v letech 1916–1918*. Praha, 1968; SKŘIVAN, Aleš. *Císařská politika: Rakousko-Uhersko a Německo v evropské politice v letech 1906–1914*. Praha, 1996.

²⁶ PELIKÁN, Jan – TEJCHMAN, Miroslav. *Dějiny Jugoslávie (1918–1991)*. Praha, 1994 a 1996; TEJCHMAN, Miroslav – HRADEČNÝ, Pavel – ŠESTÁK, Miroslav. *Historické souvislosti rozpadu Jugoslávie*. Praha, 1996; HLADKÝ, Ladislav. *Bosna a Hercegovina: historie nešťastné země*. Brno, 1996.

²⁷ STARČEVIĆ, Veselin – KUTINA, Zdeněk – TEJCHMAN, Miroslav. *Balkánské socialistické státy mezi dvěma válkami. 2. díl, Jugoslávie-Rumunsko*. Praha, 1970; STARČEVIĆ, Veselin – ŽÁČEK, Václav a kol. *Dějiny Jugoslávie*. Praha, 1970; LOOS, Milan. *Dualist Heresy in the Middle Ages*. Praha, 1974; ŽÁČEK, Václav. *Češi a Jihoslované v minulosti: od nejstarších dob do roku 1918*. Praha, 1975; ŠESTÁK, Miroslav a kol. *Dějiny jihoslovanských zemí*. Praha, 1998 a 2009; TEJCHMAN, Miroslav. *Balkán ve válce a v revoluci 1939–1945*. Praha, 2008; RYCHLÍK, Jan a kol. *Mezi Vídní a Cařihradem. 1. Utváření balkánských národů*. Praha, 2009; RYCHLÍK, Jan a kol. *Mezi Terstem a Istanbulem: balkánské národy ve 20. století*. Praha, 2020.

²⁸ Z četných prací např. HLADKÝ, Ladislav. „Bosenští Muslimové (Bosňáci) – proces vzniku národa“. In: *Historický obzor*. Praha, 1997, č. 5–6, s. 112–118; HLADKÝ, Ladislav. „Od konfesí k národům. Politické a národnostní poměry v Bosně a Hercegovině v letech 1878–1908“. In: *Slovanský přehled*. Praha, 2004, č. 1, s. 1–28; HLADKÝ, Ladislav. „Od konfesí k národům. Politické a národnostní poměry v Bosně a Hercegovině v letech 1908–1914“. In: *Slovanský přehled*. Praha 2004, č. 3, s. 345–364. Jednotlivé studie pak souborně v monografii: HLADKÝ, Ladislav. *Bosenská otázka v 19. a 20. století*. Brno 2005.

²⁹ STEHLÍK, Petr. „Bosna a Hercegovina v ideologii chorvatských ustašvců“. In: *Bosna 1878–2008*. Ústí nad Labem, 2009, s. 151–162; UHEREK, Zdeněk. *Češi v Bosně a Hercegovině: antropologické pohledy na společenský život české menšiny v zahraničí*. Praha, 2011; STEHLÍK, Petr. *Bosna v chorvatských národně-integračních ideologiích 19. století*. Brno, 2013; ŽÍLA, Ondřej. „Jedna si jedina moja domovina?“. *etno-demografické proměny Bosny a Hercegoviny v letech 1945–2013*. Praha, 2014; ŽÍLA, Ondřej. „Bosna a Hercegovina“. In: *Státy západního Balkánu v uplynulém čtvrtstoletí a perspektivy jejich vývoje*. Praha, 2016, s. 73–135. V uplynulých letech vznikly i dva sborníky: *Bosna 1878–2008*. Ústí nad Labem, 2009; *Etnické komunity: Lidé Bosny a Hercegoviny*. Praha, 2014. Sem patří i bezpočet kvalifikačních a absolventských prací studentů českých univerzit.

³⁰ Jednou z mála výjimek je práce věnovaná islámským nadacím. HASSMANN, Antonín. „Vakufy Bosny a Hercegoviny“. In: *Sborník věd právních a státních*. Praha, 1917, roč. 17, s. 15–40.

³¹ Islámské období dějin Balkánu v českém prostředí hlouběji studoval a zároveň dosud nejkomplexněji rozpracoval Josef Kabrda (1906–1968). Jeho zájem se soustředil především na Bulharsko, Bosně se věnoval

Mezery v historickém zkoumání muslimů v Bosně a Hercegovině stěží dovede vyplnit jedna studie, neboť stále chybějí obsáhlejší texty o fungování islámské náboženské obce a politických stran, taktéž je nedostatečně zpracována každodennost. Z tohoto důvodu předkládaná práce – původně zamýšlená jako typologie začátků neobvyklého národního hnutí – nemohla vycházet pouze ze sekundární literatury, ale musela se také významně opírat o dobový tisk, soudobé publikace a dokumenty. Archivní výzkum nebyl z více příčin realizován, v dlouhodobější perspektivě však bude zcela nezbytné revidovat závěry starších textů založených na primárních pramenech a obohatit je o nové poznatky a přístupy.

Jedním z vedlejších záměrů této studie je nabídnout netradiční pohled na balkánské dějiny. Oproti předchozím výzkumům a přístupům je více akcentována „islámská“ perspektiva a zapojení událostí do širšího post-osmanského rámce. Ostatně tomu je doba více než nakloněna, jelikož k pracím jihoslovanských autorů začaly přibývat i stati zahraničních osmanistů. I přes dílčí pokrok ale potenciál tureckých pramenů a komparace jednotlivých oblastí osmanské Rumélie historiky dosud nebyl plně využit.³²

Závěrem je třeba upozornit na některé pravopisné a stylistické jednotlivosti. Osmanská provincie v západní části Balkánu je do habsburské okupace roku 1878 uváděna jako Bosna, nato je užíván její oficiální, byť ne zcela přiléhavý název Bosna a Hercegovina. Dobově význačný termín Bosňáci (*Bošnjaci*) se v závislosti na kontextu vztahuje pouze na muslimské obyvatelstvo Bosny a Hercegoviny – shodně s dnešním území –, anebo na veškerou bosenskohercegovskou populaci – již bychom v současné době nazvali Bosňany (*Bosanci*). Pojmenování muslimové je důsledně psáno s malým

pouze v souvislosti s výzkumem osmanského lenního systému. Kabrda po sobě zanechal desítky článků, ale žádnou syntetickou monografii. Z novější doby jsou k dispozici jen stručné texty, mezi nimi např. KROPÁČEK, Luboš. *Islámský fundamentalismus*. Praha, 1996, s. 229–233; GOMBÁR, Eduard. „Osmanské dědictví“. In: *Variace na Korán. Islám v diaspoře*. Praha, 1999, s. 53–86; MARTYKÁNOVÁ, Darina. „Vývoj držby půdy v Osmanské říši“. In: *Historický obzor*. Praha, 2002, roč. 13, č. 11–12, s. 272–280; TESÁŘ, Filip – ŠÍSTEK, František – LEDERER, György. *Islám a jihovýchodní Evropa*. Praha, 2009.

³² Srov. ADANIR, Fikret. „The Formation of a Muslim Nation in Bosnia-Hercegovina“. In: *The Ottomans and the Balkans: A Discussion of Historiography*. Leiden, 2002, s. 267–304; KARPAT, Kemal H. „The Migration of the Bosnian Muslims to the Ottoman State 1878–1914: An Account Based on Turkish Sources“. In: *Ottoman Bosnia: A History in Peril*. Madison, 2004, s. 121–140; ADANIR, Fikret. „Bosna-Hersek'te 'Müslüman' bir ulusun oluşumu: bir tarihyazımı tartışması“. In: *Osmanlı ve Balkanlar: Bir Tarihyazımı Tartışması*. İstanbul, 2011, s. 307–350; AMZI-ERDOĞDULAR, Leyla. *Afterlife of Empire: Muslim-Ottoman Relations in Habsburg Bosnia Herzegovina, 1878–1914*. [dizertace] Columbia University, 2013.

počátečním písmenem, jelikož se v této sledované době nejedná o etnonymum. Někteří islámští věřící v dotčeném časovém období přesto záměrně psali veliké písmeno, a to bez jakéhokoli vysvětlení.³³

Autor, vědom si možného narušení čtenářovy pozornosti, zmiňuje desítky více či méně známých jmen představitelů muslimského politického, kulturního a spolkového života. Jejich význam lze docenit až v celkovém náhledu na dění konce 19. a začátku 20. století, v některých případech i s uvážením situace mezi světovými válkami. Četné osoby, neopominutelné pro tehdejší dění, navíc současné odborné texty nepochopitelně vynechávají. Osobní jména jsou uváděna v podobě, jaká byla preferována jejich nositeli, anebo tak, jak se v pramenech vyskytují nejčastěji (Šemsuddin a Abdullah vedle Šemsudin a Abdulah, Ahmet a Mahmut souběžně s Ahmed a Mahmud atd.³⁴), třebaže stávající bosenský pravopis tuto skutečnost nezohledňuje. V textu chybějí dnes již ustálené, ale dobově proměnlivé přídomky (Ljubušak, Sarajlija, Skopljak aj.), zato tituly jsou uváděny důsledně – *efendija* (ef.),³⁵ odkazující na studium na islámské vyšší škole, a *beg* či *aga*, vyzdvihující sociální postavení. Lidé provázaní s duchovenským stavem často nosili i dvě rodná jména. Data narození některých osob, zvláště pokud se týkají doby před invazí roku 1878, jsou pouze orientační.

Frekventovaná adjektiva prosrbský či prochorvatský jsou užívána ve smyslu citové inklinace dotčené osoby, případně její nacionální identifikace, ta ale nemusí být ve shodě s převládajícím politickým proudem a společenskými poměry v etnicky chorvatském či srbském prostředí, dokonce s nimi může být v rozporu.

Termín okupace je v textu netradičně používán pro celé období 1878–1918, neboť charakter režimu po anexi se i přes dílčí modifikace prakticky nezměnil. Jak správně postřehl Mustafa Imamović, nejvyšší moc v provincii po čtyři desetiletí drželo společné ministerstvo financí a jím řízená Zemská vláda, což v jiných částech Rakouska-Uherska nebylo myslitelné, a zároveň nikdy nedošlo k oddělení civilní a vojenské správy.³⁶

³³ Psaní velikého písmena ve slovu Muslimové se ustálilo až v 60. letech 20. století v souvislosti s emancipací a oficiálním uznáním muslimského národa v Bosně a Hercegovině i celé SFRJ. Srov. KAMBEROVIĆ, Husnija. „Bošnjaci 1968: politički kontekst priznanja nacionalnog identitet“. In: *Rasprave o nacionalnom identitetu Bošnjaka: zbornik radova*. Sarajevo, 2009, s. 59–81.

³⁴ Užívány jsou také synonymní tvary Bekir/Bećir, Hamid/Hamdi, Husein/Husej(i)n, Mustafa/Mustaj, Šemsud(d)in/Šemso, Šukri(ja)/Šučri(ja) a další. Pro muslimské obyvatelstvo je typická záměna párových souhlásek č/ć a dž/đ, která se nevyhnula ani jménům, viz např. Ćurčić/Čurčić a Riđanović/Ridžanović.

³⁵ Kdysi též *effendija* (eff.). Jedinou výjimkou je Osman (Nuri) Hadžić, který titul záměrně nepoužíval.

³⁶ IMAMOVIĆ, Mustafa. *Pravni položaj*, s. 66.

Z pohledu mezinárodního práva akt přivtělení Bosny a Hercegoviny k monarchii roku 1908 proběhl nestandardním způsobem, jelikož Vídeň *ex post* donutila signatáře berlínského Závěrečného protokolu z 13. července 1878 odvolat článek 25, dávající Habsburkům mandát k okupaci osmanské provincie.³⁷ Do toho je třeba uvážit, že drtivá většina místního obyvatelstva s rakousko-uherským zábořem nesouhlasila.

Přepis slov z osmanské turečtiny respektuje zvyklosti moderní turecké ortografie, i když orientalisté by jistě navrhovali stejný postup jako v případě jakéhokoli dalšího jazyka s arabským písmem. Jména osmanských panovníků jsou uváděna ve tvaru odpovídajícím současné turečtině, namnoze odlišné od své předchůdkyně. Jihoslovanský foném \widehat{dz} , v grafické podobě \widehat{d} (dříve též *gj* nebo *dj*), nebude v souladu s českou tradicí přepisován jako *dj*, čímž se vyhneme významovým i stylistickým posunům.

Osmanský sultanát je zpravidla označován za říši, jen výjimečně se v zájmu stylistické pestrosti uvádí pod názvem Turecko. V dobovém kontextu je sice Turecko zcela běžný termín, ovšem dnes je nejčastěji spojován s Tureckou republikou, vyhlášenou až roku 1923. Sídlní město osmanských panovníků je zmiňováno pod názvem Cařihrad nebo Istanbul, ojedinele též Konstantinopol, jelikož do Atatürkových reforem nemělo oficiální název. Mluvčí češtiny jsou bezpochyby schopni vnímat významové nuance mezi těmito variantami jmen, ale pro studované téma to nemá podstatnější význam.

Názvy bosenskohercegovských sídel jsou psány v podobě běžné pro soudobou bosenštinu, která se drobně liší od jazykového úzu na přelomu 19. a 20. století a také současného standardu srbštiny a chorvatštiny. Prameny ukazují, že četné obce měly více jmen, eventuálně více variant téhož jména, přičemž jejich obyvatelé konkrétní název používaly s ohledem na svá konfesní či nářeční specifika.³⁸ Přídomek bosenský/á/é u celé řady sídel, jenž se rozšířil právě za habsburské správy, aby se zejména příhraniční města odlišila od těch chorvatských (Bosenský/Slavonský Brod, Bosenská/Stará Gradiška

³⁷ Srov. SCHMITT, Bernadotte Everly. *The Annexation of Bosnia, 1908–1909*. Cambridge, 1937; JUZBAŠIĆ, Dževad. „Austroougarsko Zajedničko ministarstvo i upravljanje Bosnom i Hercegovinom nakon aneksije (Državnopravni aspekt)“. In: *Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod austroougarskom upravom*. Sarajevo, 2002, s. 247–265.

³⁸ Týká se to např. měst Bijeljina (Bjelina), Bileća (do 1911 Bilek), Bosanska Gradiška (do 1881 Berbir, dnes oficiálně Gradiška), Brčko (Brčka), Čajniče (Čajnica), Derventa (Dervent), Duvno (Županjac, dnes oficiálně Tomislavgrad), Goražde (Goražda), Konjic (Konjica), Livno (dříve též Lijevno), Tuzla (do 1910 Donja Tuzla) a Visoko (Visoka).

apod.), je zachováván i navzdory jeho dnešní etnické příznakovosti a skutečnosti, že obyvatelstvem byl v běžné komunikaci vynecháván.

Místa vydání dobových publikací jsou v poznámkách pod čarou uváděna výhradně v originální podobě, ta se přitom často odchyluje od novodobého standardu (Spljet – Split, Biograd – Beograd, Lipiska – Lajpcig aj.). Stejně platí i pro názvy otištěných prací (vjerovaňa – vjerovanja, kameńe – kamenje atd.).

S větší částí této práce se čtenáři již mohli seznámit ve stejnojmenné publikaci, kterou roku 2018 vydala Filozofická fakulta Univerzity Karlovy. Původní text byl místy doplněn o nové poznatky a prameny, ale celkové vyznění a závěry studie zůstaly netknuty. Důkladnou revizí prošly údaje, které autor převzal ze sekundárních zdrojů a jež se v mnoha případech ukázaly jako nepřesné či zavádějící.

Tato studie by jistě nevznikla, nebýt setrvalé podpory a obětavé pomoci prof. PhDr. Jana Pelikána, CSc. Slova vděčnosti patří historikům PhDr. Ondřeji Vojtěchovskému, Ph.D. a Mgr. Tomáši Chrobákovi, Ph.D., jejichž zasvěcené rady obohatily výslednou podobu bezesporu skromné práce. Poděkování si zaslouží také kolegové ze semináře nejnovějších dějin za jejich kritické připomínky a náměty a v neposlední řadě také pracovníci Slovanské knihovny v Praze a Gazi Husrev-begovy knihovny v Sarajevu, kteří byli nápomocni při sběru rozsáhlého studijního materiálu. Všechna pochybení a omyly, věcné i ty historické, jdou pouze a jen na bedra autora.

Bosna za osmanské vlády

V první polovině roku 1463 osmanský sultán Mehmed II. obsadil území království Bosny, včetně části Humu, nazývaného též Hercegovina, a nadobro tak ukončil necelé století trávající existenci nezávislého bosenského státu. Odstředivé tendence šlechty a časté střídání slabých panovníků byly jednou z mnoha příčin neúspěšné obrany proti asijskému nepříteli, který si vybudoval pevné pozice na západním břehu řeky Driny již o třicet let dříve.³⁹

Ozbrojený vpád uherského krále Matyáše Korvína ještě téhož roku osmanské úspěchy nezvrátil, zřízení Jajecké a Srebrenické hraniční bánoviny v severní Bosně jen načas zastavilo osmanský postup do nitra evropského kontinentu. Roku 1482 padl i zbytek Hercegoviny. Přímé vojenské střety na bosenské půdě pokračovaly až do energické vlády Süleymana I. (na trůnu 1520–1566), jež posunula hranice osmanské říše dále na sever a západ, do oblasti středních Uher a Chorvatska. V této podobě pak bojové linie s menšími změnami setrvaly zhruba 150 let až do podpisu Karlovičského míru roku 1699.

Období dynamického vzestupu tureckého státu od 15. do 17. století provázely strmý hospodářský růst a nebývalý rozvoj a rozpínání osmanskomuslimské kultury, které se nevyhnuly ani Bosenskému sandžaku, zřízenému roku 1463 a následně povýšenému na vyšší správní celek – ejálet (1580). V jeho obvodu se nacházely i rozlehlé oblasti jižních

³⁹ K osmanskému období bosenskohercegovských dějin se váže objemná historická literatura rozdílné kvality. Mezi početnými autory vynikají orientalisté a historici krátce či trvale spojení s Orientálním ústavem v Sarajevu (*Orijentalni institut u Sarajevu*, od 1950), Filozofickou fakultou Univerzity v Sarajevu (od 1950), Ústavem balkanistiky v Sarajevu (*Balkanološki institut*, 1954–1962), resp. jeho nástupcem v podobě Centra balkanistických studií (*Centar za balkanološka ispitivanja*, od 1963) při Učené společnosti BaH (*Naučno društvo BiH*), od roku 1966 Akademii věd a umění BaH, a Historickým ústavem (*Institut za istoriju radničkog pokreta*, 1959–1973, pak *Institut za istoriju*, nakonec *Institut za historiju*). Problematice se dlouhodobě věnoval nebo dosud věnuje Hamid Hadžibegić (1898–1988), Hamdija Kapidžić (1904–1974), Branislav Đurđev (1908–1993), Nedim Filipović (1915–1984), Adem Handžić (1916–1998), Hazim Šabanović (1916–1971), Milan Vasić (1928–2003), Avdo Sućeska (1927–2001), Ahmed S. Aličić (1934–2014), Fehim Dž. Spaho (1943–1993), Boris Nilević (1947–1999), Nenad Močanin (*1949) a řada dalších. Rozsáhlé studie *Islamizacija u Bosni i Hercegovini* (Tešanj 2005) a *Osmanski feudalizam u Bosni i Hercegovini* (Sarajevo 2007), pod nimiž je podepsaný Nedim Filipović, jsou neautorizovaným kompilátem pozůstalosti zesnulého autora a textů jeho syna Svjetlana a synovce Nadana. Ze starších autorů vyniká pracovník Zemského muzea Vladislav Skarić (1869–1943) a učitel Hamdija Kreševljaković (1888–1959). Majetkovými právy se zabýval právník Muhamed Hadžijahić (1918–1986). Pro studium Hercegoviny pod Osmany měl neocenitelný přínos archivář Hivzija Hasandedić (1915–2003). Dějinám Bosny v 18. století se věnuje Enes Pelidija (*1949), o 19. století obsáhle pojednal vysokoškolský pedagog Milorad Ekmečić (1928–2015) a středoškolský učitel Galib Šljivo (*1933). Z historických lingvistů je třeba zmínit přínos Fehima Bajraktareviće (1889–1970), zakladatele orientalistiky na Univerzitě v Bělehradu, arabisty Teufika Muftiće (1918–2003), turkologů Abdullaha Škaljiće (1904–1967), Fehima Nametka (*1943) a Ekrema Čauševića (*1952), zakladatele turkologie na Univerzitě v Záhřebu.

Uher, Chorvatska a Slavonie, a zaniklého středověkého srbského státu.⁴⁰ V bosenské provincii byla vybudována nová síť měst, kromě jiného Sarajevo, Banja Luka, Mostar a Travnik, vystavěny hrady, silnice, mosty, mešity, lázně, zájezdní hostince a mnohé další veřejné i soukromé budovy. Úspěšné začlenění bosenské společnosti do osmanského státu vedlo k šíření islámu mezi místním obyvatelstvem, zahrnuje v to věřící pravoslavné, katolické i stoupence zanikající církve bosenské,⁴¹ přičemž islamizace dosáhla vrcholu na konci 16. a v první polovině 17. století.⁴² V historiografii se často objevuje prameny slabě podložený názor, že náboženství vítězů účelově přijala i část někdejší šlechty, převážně té nižší, která pak našla uplatnění v jízdním, sipáhíjském vojsku, zemské hotovosti, a teprve pak rolnické obyvatelstvo. Prostí muslimové se do ozbrojených sil (tur. *yerli kulu*) totiž zapojovali pouze v době válek.

Muslimská komunita byla v osmanské říši po všech stránkách zvýhodňována, ale na rozdíl od zbytku Evropy byla jinověrcům zaručena dlouhodobá samospráva. Ovšem ani sultánova privilegia nemohla zabránit útokům na křesťany a jejich setrvalé migraci hlouběji do Evropy. Někteří Kristovi následovníci byli začleněni do válečných struktur říše jako hraničáři (tur. *serhat kulu*) v nárazníkovém pásmu, *serhatu*, nebo jako elitní pěší

⁴⁰ Někdejší území Bosenského království připadlo Rumelijskému ejáletu s centrem v Edirne; vedle Bosny v roce 1470 přibyl sandžak Hercegovský (střediskem Hotča/Foča, nato Tašlidža/Pljevlja a nakonec Mostar), 1483 Zvornický, 1537 Kliský (Hlivno/Livno), 1537 či 1538 Požežský, 1552 Začasna neboli Pakracký, resp. Cernický (Čazna, Pakrac a pak Cernik), reformovaný roku 1557, a mezi léty 1578 a 1580 Lický čili Krcký (Knin). Bosenský ejálet se v roce 1580 skládal ze sandžaků Bosna, Zvornik, Klis, Hercegovina, Pakrac, Krka a Požega, poté častokrát měnil hranice své i nižších správních celků. Později přibyl ještě Bihačský sandžak (před 1620). Srov. ŠABANOVIĆ, Hazim. *Bosanski pašaluk: postanak i upravna podjela*. Sarajevo 1982.

⁴¹ K tématu církve bosenské nejnověji ČOŠKOVIĆ, Pejo. *Crkva bosanska u XV. stoljeću*. Sarajevo 2005; *Fenomen „krstjani“ u srednjovjekovnoj Bosni i Humu: zbornik radova*. Sarajevo–Zagreb 2005.

⁴² Na území bývalého království došlo k masivním etnickým přesunům. Nejprve před Osmany na západ a sever utekli mnozí katolíci, další křesťanské obyvatele sultán Mehmed II. povolal do vojska či odvedl do otroctví. Vylidněné kraje poté osidlovali pravoslavní Slované a Vlaši z Humu, dnešní Černé Hory a východní Hercegoviny. Totéž se opakovalo za Süleymana I. Další migrační vlna nastala po druhém obléhání Vídně (1683), kdy balkánské provincie osmanské říše včetně Bosny opouštěli mnozí katolíci a pravoslavní směrem na sever a západ, opačnou cestu volili muslimové ze ztracených oblastí Uher. Po krátké pauze do Bosny začali migrovat katolíci z Dalmácie a pravoslavní z oblasti dnešní Černé Hory. Osidlování pravoslavným živlem probíhalo kontinuálně, zejména pak v období úpadku říše, kdy muslimská vrchnost zabírala státní půdu a kolonizovala ji bezzemky.

O obecném rámci přijímání islámu např. *Naučni skup: „Širenje islama i islamska kultura u bosanskom ejaletu“*. Sarajevo 1991. Islamizace z balkánské perspektivy např. MINKOV, Anton. *Conversion to Islam in the Balkans: Kise Bahasi Petitions and Ottoman Social Life, 1670–1730*. Leiden–Boston 2004.

Přítomnost ortodoxních Slovanů a Vlachů (Morlaků) je prokázána i v dřívějších dobách, dochovala se rovněž četná toponyma. Vlaši postupně splynuli s pravoslavnými (Srby), někteří přijali islám. V dobovém kontextu je obtížné rozlišit, zda je v případě Vlachů míněno specifické etnikum, anebo sociální skupina (pastevci). O Vlaších např. FILIPOVIĆ, Nedim. „Vlasi i uspostava timarskog sistema u Hercegovini“. In: *Godišnjak*. Sarajevo, 1971, s. 127–222.

vojáci, janičáři (tur. *yeniçeri*), a to formou povinného odvodu chlapců (tur. *devşirme, acami oğlan*). Služba u janičářů vždy obnášela konverzi k islámu, v ostatních případech nebyla vynucována.

Osmanská společnost se tradičně dělila na vládnoucí elitu a venkovské zemědělské obyvatelstvo (tur. *reâyâ, râyâ*), přičemž někteří rolníci byli osvobozeni od daní, na Balkáně často pastevcí (bos. *vlasi*, v případě muslimů někdy i *balije*). Poddanská *reâyâ* bez ohledu na náboženství platila desátek (tur. *uşûr*) státu či svému lennímu pánu, pakliže spadala do tímársko-sípáhíjského (tur. *tîmâr, dirlik*) lenního systému, a dále peněžitý poplatek dle příslušné konfese: muslimové *resm-i çift* (za polnost, resp. domácnost) a křesťané *ispence* (dle počtu osob v domácnosti). Rolníci měli povinnost odvádět i jiné dávky, křesťané navíc i daň z hlavy (tur. *harâc, cizye*). Městské obyvatelstvo mělo zvláštní status – formou výsady *muâfiyet* udělované sultánem.⁴³

Obhospodařovatelnou půdu v říši v zásadě vlastnil buď stát, anebo rozličné soukromé subjekty. Panovník státní půdu rozdělil podle ročních výnosů a pak ji coby tímár (léno, tur. *tîmâr*, bos. *timar*) propůjčil sipáhíjům po dobu vojenské služby. Léna se členila na *tîmâr* (do 20 000 akcí) pro řadové jezdce, *agy, zeâmet* (20 000–100 000 akcí) pro jezdecké velitele, *zaimy* a *begy*, a *hâss* (přes 100 000 akcí) pro vysoké státní a vojenské úředníky, případně samého osmanského vladaře, pádišáha. Tímáriot tuto půdu sám neobdělával, od hospodařících rolníků pouze vybíral desátek, sám měl v přímém panství menší polnost, *çiftlik* (bos. *čifluk, čiftluk, čitluk*, od *çift* – pár volů, dle bonity půdy 60–150 dönümů čili 6–15 ha), u křesťanských leníků známou i jako *baştina* (bos. *baştina*). V říši bylo pravidlem, že státní půdu má v držení ten, kdo na ní bez rozdílu vyznání hospodaří a platí daně, k čemuž získal privilegium (tur. *tapu*, bos. *tapija*). V době slábnoucí expanze říše systém degeneroval, jelikož se *tapu*, udělované nejčastěji

⁴³ Bosna v tomto směru nebyla výjimkou, byť se její území členilo na specifické oblasti: hraniční pásmo a zázemí. Venkované i měšťané se do vojenských akcí a činností zapojovali bez rozdílu náboženství, v hraničním pásmu působili např. jako *akindžije* (tur. sg. *akinci*, lehký jezdec podnikající výpady na nepřátelské území), *martoloz* (tur. sg. *martoloz*, domobranec, člen hraniční pevnosti) a *eşkindžije* (tur. sg. *eşkinci*, jezdec), ve vnitrozemí pak jako *derbendžije* (tur. sg. *derbentci*, strážce cest), *vojnuci* (tur. sg. *voyruk*, zásobovač), *muselemové* (tur. sg. *müsellem*, osvobozený od daní, jezdec), *sejmeni* (tur. sg. *seymen*, pěšák, poté člen janičářského oddílu) aj. Na západním Balkáně se vyskytovali i *delije* (tur. sg. *deli*, v 16. století jezdec, často slovanský konvertita), který nahradil *akindžije*. Srov. HANDŽIĆ, Adem. „O društvenoj strukturi stanovništva u Bosni početkom XVII stoljeća“. In: *Prilozi za orijentalnu filologiju*. Sarajevo, 1984, č. 32–33 (1982/1983), s. 129–146. O fenoménu křesťanských martolochů (Vlachů a pravoslavných Slovanů) např. VASIĆ, Milan. *Martolosi u jugoslovenskim zemljama pod turskom vladavinom*. Istočno Sarajevo, 2005.

lokálními vezíry, namísto drobných rolníků ocitalo v rukou tímáriotů či dalších prostředníků. Tímto způsobem se tímáry pomalu měnily na ilegální *çiftliky*, s nimiž mohl muslimský aga či beg volněji nakládat, bezprávné rolníky směl i vyhnat či nahradit jinými pracovníky, případně je zatížit dalšími břemeny.⁴⁴

Vztah mezi sultánem a jeho muslimskými poddanými v Bosně doznal jistých změn roku 1594, rok po drtivé porážce bosenského sípáhíjského vojska v bitvě u Sisaku.⁴⁵ Pádišáh tehdy rozhodl, že zdejší půda v rámci lenního systému zůstane v držení rodin zemřelých vojáků, pokud dostojí vojenským povinnostem.⁴⁶ Tímto rozhodnutím se tímárský systém v provincii částečně uzavřel pro nově příchozí, mobilita regionálních hodnostářů v rámci říše ale byla zachována.⁴⁷ Bosenští muslimové či konvertité kromě toho nacházeli uplatnění v dalších provinciích, vzhledem ke směru osmanské expanze nejčastěji v Chorvatsku a Uhrách, nebo přímo v Cařihradu. Nemalý počet velkovezírů v té době pocházel z Bosny nebo Hercegoviny.⁴⁸

S upadáním osmanské moci ve střední Evropě význam Bosenského ejáletu narůstal. Jako nezápadnější provincie státu plnil strategickou úlohu při obraně proti křesťanským nepřátelům. V pohraničních oblastech se proto nebývale rozrostl počet vojenských krajů, kapetanií (tur. sg. *kaptanlık*), jimž po celé generace veleli příslušníci stejných rodů.⁴⁹ Odhodlání a bojovného ducha bosenští hraničáři osvědčili zejména během Veliké

⁴⁴ Srov. TRUHELKA, Čiro. „Historička podloga agrarnog pitanja u Bosni“. In: *GZM*. Sarajevo, 1915, s. 109–218; FILIPOVIĆ, Nedim. „Odžakluk timari u Bosni i Hercegovini“. In: *Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom*. Sarajevo, 1955, roč. 5 (1954/1955), s. 251–273; SUĆESKA, Avdo. „O nastanku čifluka u našim zemljama“. In: *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*. Sarajevo, 1967, roč. 16 (1965), s. 37–57; HADŽIBEGIĆ, Hamid. *Glavarina u Osmanskoj državi*. Sarajevo, 1966; ALIČIĆ, Ahmed S. *Pokret za autonomiju Bosne od 1831. do 1832. godine*. Sarajevo, 1996, s. 36–74.

Aličić uvádí, že čifluky až do poloviny 19. století vznikaly převážně tam, kde bylo třeba dosídlit vylidněná území, tudíž jím bylo dotčeno zejména došlé křesťanské obyvatelstvo.

⁴⁵ Při útěku z bojiště se utopil v řece Krupě bosenský místodržící, valí, společně se 7–8 tis. vojáky z celkových 12–15 tis. Srov. ŠIŠIĆ, Ferdo. *Hrvatska povijest. Dio 2*. Zagreb, 1908, s. 184–185; PEČEVIJA, Ibrahim Alajbegović. *Historija 1576.–1640. Knj. 2*. Sarajevo, 2000, s. 108–109.

⁴⁶ Takovéto léno je *ocaklık tímâr*, což má vazbu na *ocak* (tur. „rodinný krb“ čili obydlí sípáhiji, elitního jezdce).

⁴⁷ FILIPOVIĆ, Nedim. „Odžakluk timari u Bosni i Hercegovini“. In: *Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom*. Sarajevo, 1955, roč. 5 (1954/1955), s. 260.

⁴⁸ Velkovezíry mohly být dvě až tři desítky bosenských či hercegovských rodáků, původ osmanských úředníků totiž není vždy jasný. Jejich četnost na postu velikého vezíra koresponduje s vrcholem osmanské expanze a islamizace na Balkáně. Na postu duchovního vůdce, *şeyhülislâma*, byla neturkická etnika vzácnou výjimkou, jednou z nich byl Bosňan Mehmed Refik-ef. Hadžiabdić (1814–1871), úřadující v letech 1866–1868. Srov. IMAMOVIĆ, Mustafa. *Historija Bošnjaka*. Sarajevo, 1997, s. 95–357; MALCOLM, Noel. *Bosnia: A Short History*. New York, 1994, s. 43–135; BIŠČEVIĆ, Vedad. *Bosanski namjesnici Osmanskog doba (1463–1878)*. Sarajevo, 2006.

⁴⁹ KREŠEVLJAKOVIĆ, Hamdija. „Kapetanije u Bosni i Hercegovini“. In: *Izabrana djela I*. Sarajevo, 1991.

turecké války (1683–1699), kdy se po neúspěšném obléhání Vídně osmanské vojsko téměř rozpadlo a sultánově vládě v Evropě hrozila zkáza.⁵⁰

Stále se opakující střety s Habsburky, chybějící možnosti společenského vzestupu a podílu na válečné kořisti, inflace, zavádění nových daní a příchod četných muslimů ze ztracených oblastí⁵¹ postupem času zradikalizovaly sociální a náboženské poměry v Bosně, které pak ve čtyřicátých letech 18. století přerostly v sociální nepokoje.⁵² Systém početných rodových tímárů, časem rozdrobených na malá léna, se rozpadal a postupně se prosazovalo čiflucké zřízení, jež upevnilo postavení držitele státní půdy vůči nemajetným rolníkům, ve většině případu křesťanům. Řady janičářů povážlivě narůstaly a s nimi i potřebné výdaje na jejich udržování.⁵³ Státní aparát upadal a v jednotlivých krajích se k vládě dostával nový typ svévolně jednajícího vezírského úředníka, ajana, který v bosenském prostředí nezřídka splynul s funkcí kapetana.⁵⁴ Vykořisťování ze strany státní a místní správy ovšem nedosahovalo rozměrů běžných v jiných částech říše.⁵⁵

O politickou a hospodářskou moc v Bosenském ejaletu se dělilo nemnoho rodových klanů, jež své postavení spojily s obranou proti křesťanskému rivalovi a zachováním politické a hospodářské nezávislosti místní oligarchie, třebaže sultán za místodržícího podle ustáleného zvyku jmenoval úředníka z jiné části říše. Zhruba od třicátých let 18. století byl vezír nucen zejména vojenská rozhodnutí předem konzultovat s představiteli

⁵⁰ V roce 1697 rakouský vojevůdce Evžen Savojský s vojskem pronikl hluboko do Bosenského ejaletu, nakonec se zmocnil i Sarajeva, které nechal vypálit. Tento dílčí úspěch ale již nemohl zvrátit vyrovnání sil na hlavních bojištích. Srov. ADEMOVIĆ, Fadil. *Princ palikuća u Sarajevu (Provala Eugena Savojskog u Bosnu 1697.)*. Sarajevo, 1997.

⁵¹ Vedle prostých muslimů přišli i draví kariéristé, jež dali vzniknout mocným rodům. Uherský původ odvozuje např. Alibegovićové, Đonlagićové, Gradašćevićové a Karabegovićové, Cerićové přišli ze Slavonie.

⁵² K bouřlivému 18. století v Bosně např. SUČESKA, Avdo. „Bune seljaka Muslimana u Bosni u XVII i XVIII stoljeću“. In: *Zbornik radova. Knj. 1*. Beograd, 1976, s. 69–100; HADŽIJAHIĆ, Muhamed. „Bune i ustanak u Bosni sredinom XVIII stoljeća“. In: *Historijski zbornik*. Zagreb, 1982, roč. 33–34 (1980/1981), s. 99–137; SUČESKA, Avdo. „O socijalnim i političkim pokretima bosanskih Muslimana u 18. stoljeću“. In: *Pregled*. Sarajevo, 1984, č. 5, s. 523–536; PELIDIJA, Enes. *Bosanski ejalet od Karlovačkog do Požarevačkog mira: 1699–1718*. Sarajevo, 1989; PELIDIJA, Enes. *Banjalučki boj iz 1737: uzroci i posljedice*. Sarajevo, 2003.

⁵³ Janičáři se v 18. století obvykle usazovali ve velikých městech, kde si budovali ekonomické zázemí a ujímali se správy místních věcí. V Bosně to byl případ zejména Sarajeva, Mostaru, Banja Luky a Foči.

⁵⁴ Srov. SUČESKA, Avdo. *Ajani. Prilog izučavanju lokalne vlasti u našim zemljama za vrijeme Turaka*. Sarajevo, 1965.

⁵⁵ Sučeska při srovnání poměrů v Bosně a Makedonii konstatuje, že menší daňová zátěž v Bosně byla dána specifickými poměry hraničního území. Muslimští hodnostáři namísto zvyšování odvodů rolníkům upřednostňovali kolonizaci státní půdy, již dříve nelegálně zabrané a nově vedené jako čifluky, a to především křesťanskými bezzemky. Volné půdy zde byl na rozdíl od vnitrozemí říše dostatek kvůli častým válečným střetnutím a epidemiím. SUČESKA, Avdo. „O nastanku čifluka u našim zemljama“. In: *Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine*. Sarajevo, 1967, roč. 16 (1965), s. 48.

nejvýznamnějších rodin. Svou výjimečnost bosenská nobilita zakládala i na vítězství nad rakouskou vojenskou expedicí roku 1737 u Banja Luky.⁵⁶ Tato bitva, v měřítku probíhající rakousko-osmansko-ruské války spíše druhořadá, přesto oddálila pronikání Habsburků do Bosny o více než jedno a půl století.

Ve stejném období došlo k významnému demografickému předělu, v jehož rámci muslimové v ejaletu nadobro ztratili většinu.⁵⁷ Na jejich oslabení měla vliv častá válečná střetnutí a pravidelně se opakující morové či jiné epidemie. Křesťany, zbavené vojenské povinnosti a usdlé převážně na venkově, tyto pohromy zasáhly o poznání méně. Proporční zastoupení obyvatelstva se poté vcelku neměnilo, hranice osmanské říše se ustálily a válečných střetnutí ubylo.

Pokusy sultána Selima III. (vládl 1789–1807) reformovat zemi pomocí uceleného programu zvaného *Nizâm-ı cedîd* (Nový pořádek) se neseťkaly s pochopením konzervativních cařihradských kruhů a nepřála jim ani zahraničněpolitická situace. Pádišáh byl svými protivníky zbaven trůnu a nakonec i zavražděn. Úspěšnější na tomto poli byl až Mahmut II. (na trůnu 1808–1839), který utužil centrální vládu na úkor lokálních magnátů, včetně ajanů, rozpustil janičárský sbor a vrátil se k modernizaci vojska podle evropského vzoru. Ještě dále s přestavbou země zašel Abdülmecid I. (u moci 1839–1861), jehož vládu zkraje poznamenala vzpoura egyptského místodržícího Muhammada Alího. Pádišáh v dekretu *Gülhane Hatt-ı Şerif-î* z roku 1839 vyhlásil období reformy a přestavby (*Tanzîmât*). Modernizace se týkala předně armády a daňového a právního řádu, přežívající tímárský systém byl nadobro zrušen. Následně roku 1856 přibyl dekret *Islâhat Hatt-ı Hümayûn-û*, jenž zcela zrovnoprávňoval křesťany s muslimy a ohlašoval správní reformu.⁵⁸

Nemalý vliv na události v Bosně měla srbská povstání (1804–1813 a 1815–1817) ve Smederevském sandžaku,⁵⁹ který s ní bezprostředně sousedil. K ozbrojenému odporu

⁵⁶ Bitva se odehrála 4. srpna 1739, přičemž každá z armád disponovala asi 20 tis. muži. Na rakouské straně velel princ Joseph Friedrich von Sachsen-Hildburghausen a na osmanské Ali-paša Hekimoğlu, bývalý i budoucí velkovezír. Osmanské vojsko se skládalo převážně z bosenské zemské hotovosti. Ztráty na obou stranách se počítaly ve stovkách. Srov. PELIDIJA, Enes. *Banja lučki boj iz 1737: uzroci i posljedice*. Sarajevo, 2003, s. 349–366.

⁵⁷ Nejnovější analýza osmanských daňových soupisů z let 1663–1803 ukazuje, že muslimové v ejaletu nanejvýše tvořili jen slabou nadpoloviční majoritu, a nikoli drtivou většinu, jak dříve usuzovali zejména bosňáčtí historici, např. Ahmed S. Aličić. MOAČANIN, Nenad. „Stanovništvo Bosanskog ejaleta u 18. stoljeću prema popisima glavarine“. In: *Rad HAZU*. Zagreb, 2013, č. 516, s. 93–119.

⁵⁸ Od 60. let v osmanské vládě běžně zasedali i křesťanští ministři, většinou Řekové a Arméni.

⁵⁹ Kolokviálně nazývaném Bělehradský pašalík.

proti osmanské vládě se přidávali i bosenští pravoslavní, zvláště v povodí Driny a Sávy. Do boje proti vzbouřencům opakovaně zasáhlo vojsko bosenského vezíra, avšak bez trvalého výsledku.⁶⁰ Nepokoje utichly až pod vlivem událostí na evropské politické scéně a po vyslání početného osmanského armádního sboru. Srbská vzpoura nicméně dosáhla cíle při druhém povstání v čele s Milošem Obrenovićem, jenž obratnou politikou zajistil uznání autonomie Srbska (1830 a 1833) a pro svou rodinu dědičný knížecí stolec.

Proti modernizaci armády a změně správního členění provincie vystoupili bosenští janičáři (1826–1827)⁶¹ a krátce nato i místní nobilita (1831–1832) pod vedením Husein-bega Gradaševiče, která se odmítla vzdát starých privilegií.⁶² Po ozbrojeném zásahu sultán postupně všechny ajanské a kapetanské úřady zrušil (1835) a spolu s kadiluky je nahradil musellimluky, novými územními jednotkami; vliv dotčených agů a begů tím ale neoslabil. Mnozí hodnostáři se stali mutesellimy, další se přeorientovali na zemědělské podnikání a obchod, někteří janičáři se přihlásili do rezervních složek vojska (tur. *redif*).⁶³ Za projevenou loajalitu hercegovských ajanů, vedených Ali-agou Rizvanbegovićem, získala Hercegovina roku 1833 samosprávu s centrem v Mostaru. Po dalším neúspěšném povstání nobility v letech 1850–1851 však byla zrušena.⁶⁴ Proti rebelům tehdy nekompromisně zakročil zkušený vojevůdce Omer-paša Latas, jenž narychlo provedl

⁶⁰ Povstalci rovněž narušovali i hlavní pozemní komunikace mezi Bosnou a zbytkem osmanské říše. První větší střet mezi srbskými vzbouřenci a bosenskou zemskou hotovostí se odehrál na jaře 1804 poblíž kláštera Čokešina u Loznice; těžce dobyté vítězství ale nezabránilo pádu města Šabac. Nato se v roce 1806 odehrály bitvy u Bratačice a na Mišaru, v nichž osmanská expedice i navzdory početní převaze dvakrát selhala, na bojišti našli smrt mnozí představitelé muslimské nobility. Porážkou skončila i bitva u Loznice roku 1810. Zvrat přineslo až měření sil u Ravnje v roce 1813, které povstání *de facto* ukončilo. Na neschopnosti porazit vzbouřence se podepsalo nejen časté střídání bosenských valí, ale také zastaralá vojenská taktika a výzbroj. V Bosně navíc vypukla rebelie muslimů proti vojenským reformám, provincii zasáhla i morová epidemie. Během druhé srbské vzpoury vezír Huršid-paša v rozhodující bitvě u Dublje v Mačvě roku 1815 nezískal vítězství, a tak došlo na příměří. Srov. TRUHELKA, Čiro. „Bošnjaci i prvi srpski ustanak“. In: *GZM*. Sarajevo, 1918, 29 (1917), s. 245–296; ŠLJIVO, Galib. *Bosna i Hercegovina: 1813–1826*. Banjaluka, 1988, s. 34–92.

⁶¹ Bosenské povstání bylo dozvukem událostí v Cařihradu, kde sultán využil jedné z dalších vzpour janičářů a v červnu 1826 tyto jednotky rozpustil a nahradil pravidelným vojskem. Pádišáh své rozhodnutí prosadil i za cenu masových represí.

⁶² Historici se neshodnou, zda hnutí vědomě směřovalo k získání autonomie po vzoru Srbska – jak osamoceně a bezpochyby účelově tvrdí Ahmed S. Aličić –, anebo mělo formu živelného povstání proti reformám – k čemuž se kloní např. Avdo Sućeska.

⁶³ Srov. ALIČIĆ, Ahmed S. *Pokret za autonomiju Bosne od 1831. do 1832*. Sarajevo, 1996; ŠLJIVO, Galib. *Bosna i Hercegovina: 1827–1849*. Banjaluka, 1988.

⁶⁴ Někteří badatelé, např. S. Bašagić, M. Prelog a A. Sućeska, soudili, že Hercegovina se načas stala zvláštním ejáletem, Aličić jim oponoval, že samospráva neobsáhla všechny aspekty civilní a vojenské správy. ALIČIĆ, Ahmed S. *Uređenje bosanskog elajeta od 1789. do 1878. godine*. Sarajevo, 1983, s. 20. V literatuře je možné najít i tvrzení, že Hercegovina zůstala samosprávným ejáletem až do roku 1865, resp. 1867, což vzhledem k reformám Omer-paši Latase nelze přijmout.

správní reformu a drasticky omezil výsady někdejších tímáriotů a městského obyvatelstva, včetně práva zakládat cechy. Pro povstání v 30. a 50. letech je charakteristické hojné zapojení křesťanů, které proti sultánovi vyzbrojila a posléze vedla nespokojená muslimská elita. Begovat⁶⁵ jako mocenská vrstva po Latasově ozbrojeném zásahu prakticky zanikl, na vyšších postech v zemské správě jej nahradili úředníci z jiných částí říše, výlučné hospodářské postavení však neztratil.⁶⁶ Jeho ekonomické zájmy, stejně jako v případě městských řemeslníků a obchodníků, více poškozoval rostoucí dovoz zboží z podunajské monarchie. Bosenští muslimové proti reformám již nikdy otevřeně nevystoupili – svůj odpor k osmanské vládě dávali najevo jinými prostředky –, ale i navzdory tomu sultán se zaváděním změn příliš nespěchal.

Za vlády Abdülazize (u moci 1861–1876) říše zažila poslední období relativního klidu, během něhož se uskutečnila rozsáhlá reforma státního aparátu. Bosenským vezírem byl na neobvykle dlouhou dobu jmenován iniciativní Šerif Osman-paša (1861–1869), který zaštitil řadu stavebních a kulturních projektů.⁶⁷ Teprve za jeho úřadování byla širěji uplatňována povinná vojenská služba (1863–1864), lokálně vyžadovaná i po křesťanech, ale s ujištěním, že rekruti nepřekročí hranice Bosny.⁶⁸ Paša bral na vědomí odstředivé tendence místních křesťanů, a proto důsledně trval na rovnosti obyvatel všech konfesí.⁶⁹

⁶⁵ Termín begovat, v textu často i velkostatkáři (bos. *zemljoposjednici, veleposjednici*), slouží jako synonymum pro vrstvu muslimských držitelů a vlastníků rozsáhlých polností. Magnáti používali titul beg (pakliže drželi *zeâmet*) či aga (jestliže drželi *tîmâr*), čímž odkazovali na funkce v osmanské vojenské nebo úřednické hierarchii, které vykonávali oni osobně nebo někteří z jejich příbuzných či předků.

⁶⁶ Srov. ŠLJIVO, Galib. *Omer-paša Latas u Bosni i Hercegovini (1850–1852)*. Sarajevo, 1977. Seznam největších vlastníků půdy na přelomu 19. a 20. století ukazuje, že většina ajanských neboli kapetanských rodin si majetek udržela. Byli mezi nimi rody Ajanović (Tešanj), Alibegović (Derventa), Bašagić (Nevesinje), Begović (Derventa), Begzadić (Skočič u Zvorniku), Beširević (B. Krajina), Biščević (B. Krajina), Bušatlija (Livno), Cerić (B. Krajina), Čengić (Zagorje), Džinić (B. Krajina), Đonlagić (Derventa, Tešanj), Đumišić (Banja Luka), Fadilpašić (Sarajevo), Filipović (B. Krajina), Firdus (Livno), Gradašćević (Gradačac), Hafizadić (Travnik), Hasanpašić (Travnik), Hrasnica (Sarajevo), Ibrahimbegović (Banja Luka), Ibrahimpašić (Krajina), Ibrahimpašić (Travnik), Idrizbegović (Stř. Bosna), Kapetanović (Derventa), Kapetanović (Vitina u Ljubuškého), Kapetanović (Prijedor), Kapetanović (Jajce), Kapetanović (Tešanj), Karabegović (Banja Luka), Krupić (B. Krupa), Kulenović (B. Krajina), Ljubović (Nevesinje), Miralem (Donji Vakuf), Mulabegović (Derventa), Muslibegović (Nevesinje), Pašić (Nevesinje), Pašić (Bijeljina), Resulbegović (Trebinje), Rizvanbegović (Stolac), Salihbegović (Bijeljina), Sulejmanpašić (Vesela u Bugojna), Teskeredžić (Travnik), Tuzlić (Tuzla), Uzeirbegović (Maglaj) a Zaimović (Zovik u Brčka). KAMBEROVIĆ, Husnija. *Begovski zemljišni posjedi u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1918. godine*. Zagreb–Sarajevo, 2003, s. 175.

⁶⁷ Valí kromě jiného v Sarajevu založil pivovar (1864), poštu (1864), vakufskou nemocnici (1866), kterou až v roce 1894 nahradila Všeobecná zemská nemocnice, místodržitelství palác (*konak*, 1867–1869), tiskárnu a kasárny, dal podnět také k rozvoji telegrafu, silnic a železnic (úsek Banja Luka–Dobrljin byl zprovozněn roku 1872 a otevřen následujícího roku) v celé provincii.

⁶⁸ Srov. CEVDET, Ahmet. *Bosna i Hercegovina u spisima Ahmeda Dževdet-paše*. Sarajevo, 2017.

⁶⁹ V té době vycházelo i první periodikum *Bosanski vjestnik* (1866–1867), implicitně prosrbský týdeník psaný místním jazykem (v listu označovaným za bosenštinu) v cyrilici a fonetickým pravopisem dle zásad

Správní a soudní reforma z roku 1864, do praxe uváděná v následujících třech letech, Bosenský ejálet přejmenovala na vilájet (tur. *vilâyet*)⁷⁰ a do toho zavedla nové úřady a postupy podle evropského vzoru, plnou šíři změn ale není možné kvůli nedostatku pramenů zhodnotit.⁷¹ Významným krokem kupředu byl přesun pravomocí z vojenských činitelů na civilní úředníky a upřímnější snaha do řízení provincie zapojit i nemuslimy.⁷² Problémy s loajalitou úředního aparátu, způsobené hlavně nepravdělným vyplácením mezd či jejich nedostatečnou výší, ale přetrvaly.

Od poloviny 19. století v Bosně mezi křesťany a muslimy rostlo sociální a náboženské napětí.⁷³ Nepřekonatelný odpor k osmanské říši nepřímo povzbuzoval i samotný

Vuka S. Karadžiće, ostatně jakož i všechny další místní noviny, a to z iniciativy novosadského Němce, tiskaře a vydavatele Ignaze/Ignjata Sopprona (1821–1894). Soppron jako tiskář stál i za polouředním věstníkem *Bosna* (1866–1878), psaným místním jazykem v cyrilici a arabskými písmeny v osmanské turečtině. Šéfredaktorem *Bosny* byl úředník Mustafa Refet Imamović (1842–1912) a po něm od roku 1868 do své smrti Mehmed Šaćir/Šakir Kurtćehajić (1844–1872). Stejný novinář založil a vedl provládní týdeník *Sarajevski cvjetnik* čili *Gülşen-i saray* (1868–1872), psaný domácím jazykem v cyrilici a arabským písmem v turečtině. Kurtćehajić byl rovněž soudním tlumočnickem, od roku 1869 ředitelem vilájetské tiskárny a několik měsíců před smrtí také sarajevským starostou. Po vyčlenění Hercegoviny z Bosenského vilájetu roku 1876 byl v Mostaru vydáván dvojjazyčný úřední list *Neretva*, ale po necelém roce byl stejně jako nový správní celek zrušen. Vilájetská tiskárna rovněž otiskovala v místním jazyce osmanské právní předpisy, učebnice a mravoučné texty. Viz KRUŠEVAC, Todor. *Bosansko-hercegovacki listovi u XIX veku*. Sarajevo, 1978, s. 28–65.

⁷⁰ Osmanská říše se nově skládala z 55 vilájetů a 123 sandžaků (liv), z čehož 10 vilájetů a 44 sandžaků se nacházelo v evropské části státu. Sama Bosna se členila na sandžak Sarajevo, Zvornik, Banja Luka, Travnik, Bihać a Novi Pazar. Typizovaný *Ustavni zakon Vilajeta bosanskog* (tur. *nizâmnâme*) byl uveřejňován v listu *Bosanski vjestnik* od dubna do června 1866, reforma nabyla účinnosti v červnu 1867. ALIČIĆ, Ahmed. „Uredba o organizaciji vilajeta 1867. godine“. In: *Prilozi za orijentalnu filologiju*. Sarajevo, 1964, č. 12–13 (1962/1963), s. 219–235.

⁷¹ Vilájetský archiv spolu s celým archivním fondem Orientálního ústavu v Sarajevu vyhořel roku 1992.

⁷² Po Karlovičském míru (1699), který legalizoval ztrátu četných území ve správě osmanské říše, se bosenský ejálet členil na čtyři sandžaky (Bosna, Klis, Zvornik a Hercegovina). V první třetině 19. století docházelo k neustálému přeskupování nižších správních jednotek, v roce 1833 byl ustaven i Hercegovský ejálet. Reformou roku 1851 došlo k rozdělení již scelené Bosny na 7 kajmekamluků (bos. sg. *kajmekamluk*, tur. *kâymakâmlık*), a to Sarajevo, Travnik, Banja Luka, Zvornik, Bihać, Hercegovina a Novi Pazar, a 60 mudirluků (bos. sg. *mudirluk*, tur. *müdürlük*). Poslední změny přineslo nařízení o vzniku bosenského vilájetu. V čele provincie stál jako dříve valí (bos. *valija*, tur. *vâlî*) a jeho poradní sbor (bos. *idare medžlis*, tur. *meclis-i idâre*, složený z muslimů i nemuslimů), dříve fungující pod jinými jmény. Sandžaky se změnilly na livy (bos. sg. *liva*, tur. *livâ*), jmenovitě Sarajevo, Travnik, Bihać, Banja Luka, Zvornik (od 1851 centrem Tuzla), Novi Pazar (Sjenica) a Hercegovina (Mostar), které spravovali mutasarrifové (bos. sg. *mutasarrif*, tur. *mutasarrif*). Kadiluky (bos. sg. *kadiluk*, tur. *kadılık*), nižší správní jednotky, byly přejmenovány na kazy (bos. sg. *kaza*, tur. *kazâ*) a dřívější nahije (bos. sg. *nahija*, tur. *nâhiye*) na kajmekamluky. V čele kaz stáli kajmekamové (bos. sg. *kajmekam*, tur. *kâymakâm*) a o úroveň nižších kajmekamluků mudirové (bos. sg. *mudir*, tur. *müdür*). V jednotlivých obcích (bos. sg. *džemat* či *jefta*, tur. *cemâat*, *yafta*) působili muhtarové (bos. a tur. sg. *muhtâr*, u křesťanů i *knez*). Srov. ALIČIĆ, Ahmed S. *Uređenje bosanskog elajeta od 1789. do 1878. godine*. Sarajevo, 1983, s. 22–27, 76 a 82–85.

⁷³ Velikou měrou pod vlivem událostí v Srbském knížectví; to roku 1833 získalo oblast kolem Loznice a severně od Nového Pazaru a Nové Varoši na úkor Bosenského ejáletu a dále souvislý pás území při jižní hranici, 1878 pak široké okolí Niše, Leskovce a Vranje na úkor Dunajského vilájetu. Souběžně s tím docházelo k nucenému i dobrovolnému stěhování muslimů, z nichž mnozí hledali útočiště v Bosně (např. v letech 1830–1834 opustili Požegu, Čačak, Plijeskovo/Bajinu Baštu, Valjevo a jejich okolí, následně

pádišáh, když na jednu stranu pod tlakem evropských mocností přijímal zákony formálně zrovnoprávňující křesťany, ale na druhou stranu jim nenabízel cestu z politické a ekonomické podřízenosti.⁷⁴ Do nepřehledného dění v provincii rovněž skrytě vstupovalo Rakousko-Uhersko, Srbsko⁷⁵ a Černá Hora, jejichž mocenské zájmy se tu výrazně překrývaly. Expanzionistickou politiku směrem k Bosně vedl především srbský kníže Michal Obrenović (na trůnu 1860–1868) a černohorský vládce Danilo (u moci 1851–

v letech 1862–1863 Šabac, Užice, Sokolac a Krupanj). Strážlivé odhady uvádějí 3–8 tis. lidí v první vystěhovalecké vlně do Bosny, v druhé pak 6–8 tis. osob, přičemž mnozí dosídlenci měli bosenské kořeny. Muslimové z Bělehradu (vyjma menší části), Smedereva a Fetislam/Kladova v 60. letech odešli hlouběji do osmanské říše. Vyznavači islámu zůstali jen v obcích Mali Zvornik a Sakar/Sahar v Podriní, odkud se odmítli stáhnout a nadále uznávali jen správu Bosny (od 1878 definitivně součást Srbska), a na ostrově Ada-Kale na Dunaji (1913 zabrán Rakouskem-Uherskem). Poslední čtyři hraniční pevnosti Osmané předali Srbsku roku 1867. Úzký pruh území Bosenského ejaletu v roce 1859 získala i Černá Hora. Příští muslimové byli v Bosně záměrně usazováni v Posávi a Podriní při hranicích s habsburskou Vojenskou hranicí a Srbskem (v obcích Kozluk, Janja, Brezovo Polje, Donja Azizija/Orašje, Gornja Azizija/Šamac, Orahova, Kostajnica), převážně na zestátněných statcích Husein-kapetana Gradaševiče. Mezináboženské třenice vedly i k hromadným útěkům pravoslavných do Srbska, ti se ale nezřídka vraceli zpět. Srov. BANDŽOVIĆ, Safet. *Iseljavanje muslimanskog stanovništva iz Srbije i Crne Gore tokom XIX stoljeća*. Sarajevo, 1998; HODŽIĆ, Šaban. „Migracije muslimanskog stanovništva iz Srbije u sjeveroistočnu Bosnu između 1788–1862. godine“. In: *Članci i građa za kulturnu istoriju Istočne Bosne. Knj. 2*. Tuzla, 1958, s. 65–143; *Naseljavanje muhadžira iz Srbije u Bosnu: zbornik radova sa okruglog stola „150 godina od naseljavanja muhadžira iz Srbije u Bosnu“, održanog u Bosanskom Šamcu 4. 7. 2012. godine*. Sarajevo, 2012; JAGODIĆ, Miloš. *Naseljavanje Kneževine Srbije 1861–1880*. Beograd, 2004.

⁷⁴ Křesťanskému obyvatelstvu bylo např. po staletích zákazu dovoleno opravit či postavit nové kostely a kláštery, mj. reprezentativní pravoslavný chrám v Sarajevu (1863–1874) a Mostaru (1863–1873) – svého času největší srbský svatostánek v Bosně i Srbsku – a katolický v Tolise (1864–1873) a Mostaru (1866–1872), dále stavět vysoké zvonice a používat zvony, třebaže to muslimy popuzovalo, a od poloviny století zakládat také konfesní školy. V provincii dosud fungovalo jen několik málo desítek křesťanských kostelů a klášterů, kdežto muslimských mešit stálo kolem tisíce. KLAJČIĆ, Vjekoslav. *Bosna. Podatci o zemljopisu i poviesti Bosne i Hercegovine*. Zagreb, 1878, s. 135–138.

⁷⁵ Z rozvinutějších srbských regionů do Bosny přicházeli učitelé do nově zakládaných konfesních škol, v nichž podporovali sjednocení všech Srbů. Bělehrad mimoto podporoval organizátory četných povstání, mj. archimandritu Nićifora Dučiće, Mihajla (Miću) Ljubibratiće a Nikolu (Nika) Okanoviće. Významnými zastánci srbské expanze do Bosny byli též vlivní katolíci Matija Ban a Antonije Orešković. První pocházel z Dubrovníku a druhý z Banije, ale oba se pod vlivem panslavismu přiklonili k nadkonfesní srbské nacionální myšlence. Ban od roku 1844 žil v Bělehradě a v součinnosti s politikem Ilijou Garašaninem se účastnil řady tajných misí mezi Jihoslovany. Orešković roku 1862 zběhl z rakouské armády a ukryl se v Srbsku, kde zastával významné vojenské a zpravodajské posty. Na počátku výzvedných misí do Bosny stál o něco dříve Stefan Herkalović, Srb z Liky, který roku 1837 opustil rakouskou armádu a odešel do Srbska, kde se uplatnil ve státních službách. Na aktivity Srbů provinční správa v Bosně hleděla s nedůvěrou a na přelomu 60. a 70. let proti nim tvrdě zasáhla. V roce 1869 byl ze země vypovězen dalmatský Srb Bogoljub (Teofil) Petranović, v té době učitel v Sarajevu, a bosenský Srb Vasa Pelagić, archimandrita v Banja Luce, odsouzen k mnohaletému žaláři; Pelagić z vězení v Malé Asii ale uprchl a v 70. letech se zapojil do protiosmanské vzpoury. Roku 1870 úřady zatkly a odsoudily pravoslavné duchovní a zároveň pedagogy Serafima a Jovana Peroviće a Leontije Raduloviće, kteří pak šest let strávili v africkém vyhnanství. Ještě dříve hercegovské orgány zatkly osm františkánů, kteří se na podnět Grga Škariće tajně pokusili odejít do Srbska, byl mezi nimi i Ivan Musić a Bariša (Baja) Božić. Musić a Božić byly po intervenci francouzského konzulátu v Mostaru poslány na studia medicíny do Cařihradu, kde také dlouho nezůstali. Oba se v 70. letech zapojili do protiosmanského povstání. Srov. ČOROVIĆ, Vladimir. *Mostar i njegova Srpska pravoslavna opština*. Beograd, 1933, s. 71–73; PANDŽIĆ, Bazilije. *Hercegovacki franjevci: sedam stoljeća s narodom*. Mostar, 2011, s. 101.

1860). Lokální pŕtky na hranicích s Āernou Horou také stále Āastěji pŕerŕstaly v krvavé konflikty (1836–1843, 1852–1853, 1858 a 1862). Neřešené problémy pravoslavných zvláště v agrární oblasti roku 1852 vyústily ve stále se opakující rebelie ve východní Hercegovině, které s pŕerušenými trvaly do roku 1862.⁷⁶ Postavení nemajetných rolníků sice zmírnilo safarské nařizení (1859), v 70. letech ale došlo ke zvýšení povinného desátku,⁷⁷ postihujícího zejména křesťany.

Nespokojenost křesťanského obyvatelstva vygradovala roku 1875, kdy ve východní Hercegovině a poté i v Bosně vypuklo nové povstání, zpočátku organizované nepočetnými radikály, jež záhy pŕerostlo v mnohem závažnější konflikt s nadregionálním dopadem. Násilí na obou stranách nakonec vedlo k masovému pohybu stovek tisíc obyvatel – mnozí křesťané odešli do sousedních zemí a muslimové do centrálních částí vilájetu a městských center.⁷⁸ Zjiřřená atmosféra oživila nacionální euforii v Srbsku a chorvatských zemích, které očekávaly brzký pád sultánovy vlády v provincii. Do toho na jaře 1876 vypuklo povstání Bulharů, které osmanská správa krvavě potlačila. Chování pádišáhova vojska okamžitě narazilo na odsouzení ze strany evropské veřejnosti i politiků, čímž výrazně utrpěla mezinárodní prestiž Istanbulu. Postavení osmanské říše nato oslabil i palácový pŕevrat, během něhož došlo ke svržení sultána Abdŕlazize a jeho nahrazení nezpůsobilým Muradem V. Āerná Hora a Srbsko využily nastalé situace a v létě 1876 pádišáhovi vyhlásily válku, v bojích ale srbská armáda na rozdíl od té Āernohorské nevynikala. V době, kdy ozbrojené povstání v Bosně bylo téměř zažehnáno a Srbsku hrozila kapitulace, do konfliktu intervenoval Petrohrad, kterému se i pŕes houževnatý

⁷⁶ V jeho Āele stál Luka Vukalović (1823–1873), po kterém také bývá Āasto nazýváno. Prvotní impuls pro vzpouru v roce 1852 dalo plošné odzbrojování obyvatelstva v Hercegovině. Povstání nesměřovalo k „vyřizování ŕčtů“ jen mezi pravoslavnými a muslimy, ale i v rámci ortodoxní komunity. Srov. ĀOROVIĆ, Vladimir. *Luka Vukalović i hercegovaĀki ustanici od 1852–1862. godine*. Beograd, 1923; BERIĆ, Dušan. *Ustanak u Hercegovini: 1852–1862*. Beograd–Novi Sad, 1994.

⁷⁷ Daň od 50. let nevybíraly státní ŕřady, ale vítězové veřejných dražeb, Āasto pravoslavní a muslimští obchodníci, kteří státu pŕedem odvedli peníze za určitý daňový okrsek. Kolik pŕedků ve skutečnosti od rolníků vymohli, ať už formou peněžní, anebo naturální, záleželo jen na nich. Srov. POPOVIĆ, Vasilj. *Agrarno pitanje u Bosni i turski neredi: za vreme reformnog režima Abdul-Medžida (1839–1861)*. Beograd, 1949, s. 128–135.

⁷⁸ Uvádět pŕesné počty uprchlíků je ošidné. M. EkmeĀić tvrdí, že již několik měsíců od začátku povstání uteklo 220 tis. křesťanských rolníků do Rakouska-Uherska a 70 tis. do Srbska. EKMEĀIĆ, Milorad. *Stvaranje Jugoslavije: 1790–1918. Knj. 2*. Beograd, 1989, s. 288. Jinde zase k srpnu 1878 uvádí 110 tis. uprchlíků v monarchii. EKMEĀIĆ, Milorad. *Ustanak u Bosni 1875–1878*. Sarajevo, 1973, s. 329. Zemská vláda v Sarajevu na počátku roku 1879 evidovala 67 900 navrátilců do Bosny a 38 000 do Hercegoviny. Dalších 32 600 lidí Āekalo na repatriaci v Chorvatsku a Slavonii. KAPIDŽIĆ, Hamdija (ed.). *Agrarni odnosi u Bosni i Hercegovini (1878–1918)*. Sarajevo, 1969, s. 34–35.

odpor podařilo nepřátelská osmanská vojska porazit a vnutil novému sultánovi Abdülhamidovi II. (na trůnu 1876–1909) Sanstefanským mírem 3. března 1878 tvrdé podmínky. Bosna podle něj měla získat autonomii po vzoru Srbska.⁷⁹ Ruský úspěch ale vzbudil u ostatních evropských mocností (především Rakouska-Uherska a Spojeného království) obavy z jeho přílišné dominance na Balkáně a ve východním Středomoří. To následně vedlo ke svolání mezinárodního kongresu do Berlína pod patronátem německého kancléře Bismarcka.⁸⁰

Po měsíci zákulisních jednání, konkrétně mezi 13. červnem a 13. červencem 1878, velmoci došly ke kompromisním dohodám, na jejichž základě se po čtyřiceti letech změnila politická mapa jihovýchodní Evropy.⁸¹ Dosud autonomní knížectví Rumunsko, Srbsko a Černá Hora byly uznány nezávislými státy, Bulharsko se rozdělilo na samosprávné knížectví s křesťanským vládcem a tzv. Východní Rumélii pod přímou vládou sultána. Bosna byla dána do okupační správy Rakouska-Uherska, ovšem městečka Nikšić⁸² (oblast ahistoricky nazývána též jako *Stara Hercegovina*), Plav a Gusinje s okolím připadly Černé Hoře. Na území strategicky důležitého Novopazarského sandžaku,⁸³ jenž byl vydělen z provincie roku 1877 a připojen ke

⁷⁹ Méně známým faktem je, že dohoda počítala s územním rozšířením Černé Hory na úkor Bosny, resp. Hercegoviny; ta by získala přístup k moři a hranice na liniích Bileća–Gacko–Foča–Priboj–Prijepolje–Rožaje.

⁸⁰ EKMEČIĆ, Milorad. „Istorijski značaj ustanaka u Bosni i Hercegovini 1875–1878“. In: *Međunarodni naučni skup povodom 100-godišnjice ustanaka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i istočnoj krizi 1875–1878*. Sarajevo, 1977, s. 49–89. K tématu zevrubněji: ČUBRILOVIĆ, Vaso. *Bosanski ustanak: 1875–1878*. Beograd, 1930; EKMEČIĆ, Milorad. *Ustanak u Bosni 1875–1878*. Sarajevo, 1973.

⁸¹ Závěrečný protokol byl podepsán 13. 7. 1878. Bosny se týkal pouze čl. 25: „Provincie Bosna a Hercegovina budou okupovány a spravovány Rakouskem-Uherskem. Jelikož rakousko-uherská vláda nemá v úmyslu převzít správu nad Novopazarským sandžakem, rozkládajícím se mezi Srbskem a Černou Horou jihovýchodním směrem až za Mitrovicu, zůstane zde i nadále správa osmanská. Rakousko-Uhersko, vedeno snahou zajistit stabilitu nového politického řádu, jakož i svobodu a bezpečnost dopravy, si nicméně vyhrazuje právo držet vojenské posádky a kontrolovat vojenské a obchodní cesty v celém prostoru této někdejší části Bosenského vilájetu. / V tomto smyslu se rakousko-uherská a turecká vláda dohodnou o jednotlivostech.“ Plný text viz *Deutsches Reichsgesetzblatt Band 1878*, č. 31, s. 307–345.

⁸² Město se vzdalo černohorskému vojsku po více než měsíčním obléhání v srpnu 1877. V říjnu se Černohorci zmocnili Kolašinu, v lednu 1878 Baru a Ulcinje (Ulcinj poté vrátili, nakonec jej získali výměnou za Plav a Gusinje) a konečně v únoru 1879 i Žabljaku, Spuže a Podgorici. Nikšić bezprostředně opustila většina muslimského obyvatelstva, část zamířila i do Mostaru, kde o něco později s dalšími uprchlíky z Hercegoviny vystoupila proti rakouskému záboru.

⁸³ Novopazarský sandžak vznikl jako správní jednotka Bosenského vilájetu někdy kolem roku 1790. Stalo se tak v reakci na probíhající rakousko-osmanskou válku a habsburský zábor Smederevského sandžaku, byť ten neměl dlouhého trvání. Roku 1817 byl územní celek zrušen. Během správní reformy v 60. letech byl sandžak (nově liva) obnoven jako nižší jednotka Bosenského vilájetu. Roku 1872 byl k němu připojen Nišský sandžak, což nakonec vyústilo v krátkou existenci Novopazarského vilájetu. Další reorganizací roku 1877 byla původní liva připojena ke Kosovskému vilájetu. Následně se roku 1880 tato nevelká správní oblast rozdělila na Novopazarskou a nově zřízenou Tašlidžanskou livu (obvod čili kaza Tašlidža/Pljevlja, Prijepolje a Priboj). V roce 1902 se Novopazarská liva dále rozčlenila na Sjenickou livu (kaza Sjenica, Nova

Kosovskému vilájetu, směla rakousko-uherská armáda držet vojenské posádky, jejichž neoficiálním posláním bylo zamezit případnému rozdělení sandžaku mezi expandující Srbsko a Černou Horu.

Varoš, Akova/Bijelo Polje a Donji Kolašin), její kazy Novi Pazar a Mitrovica nově připadly Prištinské livě a kazy Berane a Rožaje sousední Pečské. V běžném jazyce se oblast i nadále nazývala Novopazarský sandžak či zkráceně jen Sandžak, ačkoli pravoslavné obyvatelstvo stále častěji užívalo pojmenování Raška, čímž se odkazovalo na středověký stát téhož jména ve stejné lokalitě. Území jižně od jádra moderního Srbského knížectví po pohoří Šar planina bylo od první třetiny 19. století nazýváno Staré Srbsko (*Stara Srbija*), po jeho obsazení (1912) se vžil i termín Jižní Srbsko (*Južna Srbija*).

Vznik muslimské otázky

Od Veliké turecké války (1683–1699),⁸⁴ jež namísto tradičního příměří (arab. *hudna*) poprvé skončila mírovou smlouvou (arab. *šulh*), přešla iniciativa na uherské frontě od sultána na rakouského panovníka. Habsburské monarchii se nejprve podařilo obsadit téměř celé historické Uhry a následně se její zájem přesunul na nejbližší osmanské provincie, mezi nimi i na zbytek Budínského ejáletu, konkrétně Smederevský sandžak, a Ejálet Bosnu.⁸⁵ Vítězná rakouská vojska dokonce nakrátko zabrala celé bosenské Posáví (1718–1739).⁸⁶ Středoevropská monarchie i přes technickou a materiální převahu nakonec v poli dvakrát fatálně selhala, což ji od dalšího vojenského postupu na delší čas odradilo.⁸⁷ Nová příležitost pro územní expanzi se objevila až v polovině 19. století, ani ta však nemohla být kvůli krymské válce plně využita. Vhodnou záminku k vměšování se do osmanských poměrů přineslo až rozsáhlé křesťanské povstání v Hercegovině (1875–1878), kterému turecké orgány čelily všemi dostupnými prostředky a jež mělo za následek desítky tisíc uprchlíků. Rakousko-uherský ministr zahraničí Gyula Andrassy pak na Berlínském kongresu snadno obhájil eminentní zájem své země o tuto chaosem zmítanou osmanskou provincii, nadto ekonomicky zcela závislou na podunajském soustátí.⁸⁸

Podstatně složitější byla situace v samotném Bosenském vilájetu. Katolíci rozhodnutí velmocí uvítali, pravoslavní je vzali pasivně na vědomí, avšak muslimové byli rezolutně proti. Již koncem května proti možné okupaci agitovali sarajevští muslimové, ti zároveň nabádali sultána k udělení regionální samosprávy a všechno obyvatelstvo vyzývali ke

⁸⁴ V osmanských pramenech nazývanou jako *Léta pohrom (Felâket Seneleri)*.

⁸⁵ Do válek na straně Habsburků opakovaně vstupovaly Benátky. Ty za Veliké turecké války obsadily rozsáhlé hraniční oblasti Bosenského ejáletu: Skradina a Drniš (1683), Makarska (1684), Sinj (1686), Novi (1687), Knin (1688) a Imotski (1717). Již dříve se republice podařilo vrátit kontrolu nad Klisem (1648).

⁸⁶ Zábor bosenského Posáví měl za následek trvalé vystěhování muslimů z této oblasti. Vyznavači islámu se do hraničního pásma vrátili až během řízené kolonizace o desítky let později, a to převážně do měst.

⁸⁷ Obě rakousko-osmanské války (1737–1739 a 1787–1791) se pro Vídeň zprvu odvíjely nadějně, osmanská houževnatost ale ve spojení s nepříznivými zahraničně politickými okolnostmi Habsburky přinutila ustoupit. Bělehradský mír Bosně znovu vrátil Posáví a Svišťovský mír pak kromě několika málo ztracených sídel (Cetin, Dvor na Uni, Drežnik, Petrovo Selo, Zavalje, Lapac a Srb) zachoval stávající hranice ejáletu. Poté docházelo jen k občasným pŕůtkám, které vyvolávali svévolně jednající bosensští hraničáři. Poslední vážnější střety se odehrály v letech 1836 a 1845 v Cazinské krajině. Během prvního rakouský generál Franz Waldstätten vypálil hraniční osady Izačić a Vikičić, nato rakouští hraničáři pod vedením Josipa Jelačiće, budoucího chorvatského bána, zaútočili na bosenský Podzvizd.

⁸⁸ Srov. HADŽIBEGOVIĆ, Iljas. „O privrednim prilikama u Bosni i Hercegovini posljednjih decenija osmanske vladavine“. In: *Prilozi za istoriju*. Sarajevo, 1977, roč. 13, č. 13, s. 97–131.

společné obraně vlasti. Zprvu byly slyšet i hlasy volající po zrušení všech dosud udělených práv křesťanům. Následně 5. června 1878 vznikl Národní výbor (*Narodni odbor*), do něhož kromě muslimů vstoupili i pravoslavní křesťané a zástupci dalších komunit. Převaha umírněných muslimů v tomto orgánu trvala krátce a brzy se vychýlila na stranu radikálů (smířliví z výboru vystoupili, někteří dokonce uprchli do zahraničí), již se připravovali na ozbrojený odpor a koordinovali další postup se svými souvěrci po celé zemi.⁸⁹ V omezené míře se k odporu přihlásili i křesťané, většinou pravoslavní. Pádišáhova snaha uklidnit situaci byla s ohledem na lhostejné vystupování Porty při jednáních v Berlíně marná. Již 5. července ozbrojení sarajevští vzbouřenci donutili vojenského velitele Bosny Veli-pašu k rezignaci a o dvaadvacet dní později stejný osud potkal vezíra Mazhar-pašu. Jejich pravomoci převzala samozvaná Národní vláda (*Narodna vlada*).

Rakousko-uherské jednotky o síle přesahující 82 000 mužů do vilájetu vstoupily 29. července a brzy se setkaly s tuhým odporem muslimského obyvatelstva. Výzva císaře Františka Josefa I. z předchozího dne k pokojnému předání vlády neměla odezvu a v nastalých 76 bitvách, z nichž největší se odehrála u Bihaće, musel rakousko-uherský generál chorvatského původu Josip Filipović proti asi 93 000 bojovníkům (v tom i 13 800 příslušníků osmanského vojska v Bosně), odhadem polovině dospělé mužské muslimské populace, nasadit přes 150 000 vojáků. Poslední zbytky odporu byly potlačeny 20. října v Cazinské krajině. O urputnosti bojů svědčí i fakt, že invazní vojsko přišlo o zhruba 1 000 vojáků, další tisíce byly zraněny a na straně obránců zahynulo násobně více mužů, a to v přímých bojích, ale i během masových poprav u polních soudů a následkem internace.⁹⁰ Ozbrojený odpor slovanských muslimů a Albánců nato pokračoval v bývalém Novopazarském sandžaku, jehož jižní část měla připadnout černoorskému

⁸⁹ Mezi podporovateli válečného střetu vynikli hadži Lojo (vl. jménem Salih Vilajetović, 1834–1887), sarajevský obchodník a náboženský zanícenec, který stanul v čele *Národní vlády*, Smail-beg Selmanović (1832–1906), statkář původem z Pljevlji, Muhamed-ef. hadži Jamaković (1814/1815–1878), šejch a muderris Gazi Husrev-begova hanikahu v Sarajevu, a Mehmed Vehbi-ef. Šemsekadić (1827–1887), pljevljanský muftí. Proti Habsburkům vystupoval zejména islámský klérus a lidé duchovně založení, kdežto ve městech usedlí statkáři, v obavách o ztrátu majetku a společenského vlivu, spíše vyčkávali.

⁹⁰ BOJIĆ, Mehmedalija. „Svrgavanje turske vlasti i odbrambeni rat Bosne i Hercegovine protiv austrougarske invazije 1878. godine“. In: *Naučni skup: Otpor austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini* [23. i 24. oktobra 1978]. Sarajevo, 1979, s. 93. Na 600 Bosňanů, na výjimky muslimů, různého sociálního postavení bylo v srpnu 1878 zatčeno intervenčním vojskem a odvezeno do internace v Olomouci. Domů se mohli vrátit až koncem prosince. KAPIDŽIĆ, Hamdija. „Otpor bosansko-hercegovačkih muslimana protiv Austrougarske“. In: *Gajret: kalendar za godinu 1938*. Sarajevo, 1937, s. 46–59.

státu. Po dvou letech bezvýsledných střetů velmoci rozhodly o setrvání většinově muslimských oblastí Plavu a Gusinje pod osmanskou vládou. Náhradou za to byl Černé Hoře přiřčen jadranský přístav Ulcinj s albánskou většinou.

Rakousko-Uhersko zprvu uvažovalo o vojenské správě Bosny, která by se mohla opírat o početný armádní sbor v čele s J. Filipovičem. Nesmlouvavý generál se přitom obklopoval výhradně místními katolíky, muslimy opovrhoval pro jejich odpor k okupaci a pravoslavným nedůvěřoval, nové zemské úředníky sháněl především v chorvatských zemích. Po krátkém přechodném období ale Vídeň pro vysoké finanční nároky rozhodla o zavedení civilního dohledu, který by lépe vyhověl snaze po rovném přístupu ke všem třem konfesním skupinám. V tomto duchu přijaly oba parlamenty monarchie 22. února 1880 stručný zákon o správě Bosny a Hercegoviny.⁹¹ Vídeň na okupovanou provincii pohlížela jako na svazek dvou politicko-historických zemí, byť s jednotným vedením v Sarajevu, což však neodpovídalo osmanským zvyklostem. Deklarovaná osobitost dvou územních celků se ale neprojevila v ničem jiném než v přijatém oficiálním názvu.⁹² Výkonem civilní správy byla pověřena společná rakousko-uherská vláda, Ministerská rada pro společné záležitosti (*Ministerrat für gemeinsame Angelegenheiten*), která své pravomoci přenesla na rezort financí (*Gemeinsames Finanzministerium*), konkrétně na Oddělení pro záležitosti Bosny a Hercegoviny (*Abteilung für die Angelegenheiten Bosniens und der Herzegowina*).⁹³ Mnohá rozhodnutí však musely posvětit obě vlády duální monarchie, čímž se osmanská provincie stala vítaným předmětem sporů mezi znesvářenými uherskými a rakouskými politiky; bez souhlasu obou parlamentů se

⁹¹ *Gesetz vom 22. Februar 1880, betreffend die durch den Berliner Vertrag vom 13. Juli 1878 an Oesterreich-Ungarn übertragene Verwaltung Bosniens und der Herzegovina*. R. G. Bl. Nr. 18 (Reichsgesetzblatt), ung. G. A. VI: 1880. O vzniku zákona podrobněji: JUZBAŠIĆ, Dževad. „O nastanku paralelnog austrijskog i ugarskog zakona o upravljanju Bosnom i Hercegovinom iz 1880. godine“. In: *Radovi XXXII*. Sarajevo, 1967, kniha 11, s. 163–193.

⁹² Odtud dnes vžitý název Bosna a Hercegovina (dobové adjektivum bosensko-hercegovský s pomlčkou). Hercegovina přitom vyjma období 1833–1851 a 1875–1877 po staletí tvořila nedílnou součást administrativních hranic osmanské Bosny jako nižší samosprávný celek. Názvem Bosna se označoval jak celý ejalet či vilájet, tak i jeho největší sandžak. Je patrné, že okupační správa přijala tradiční uherský pohled na územní členění regionu; od roku 1138, kdy Béla II. do panovnické titulatury zařadil „království Ramu“ (podle názvu malé župy), se uherští králové považovali za pány Bosny. Uherští vládcí se po roce 1464 marně pokoušeli na zbylém území Bosny vytvořit vazalský stát stejného názvu.

⁹³ Ministry financí byli chronologicky za sebou: rakouský Němec Leopold Friedrich von Hoffman (1878–1880), Maďaři József Szlávy von Érkenéz und Okány (1880–1882), Benjámín von Kállay (1882–1903) a István Burián von Rajecz (1903–1912, 1916 a 1916–1918), haličský Polák Leon von Biliński (1912–1915), rakouští Němci Ernest von Koerber (1915–1916), princ Konrad zu Hohenlohe-Schillingsfürst (1916), Alexander Spitzmüller (1918) a Paul Robert Kuh-Chrobak (1918).

nemohl změnit ani její státoprávní poměr ke středoevropské říši.

V samotné Bosně a Hercegovině k 1. lednu 1879 zahájila činnost Zemská vláda pro Bosnu a Hercegovinu (*Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu*, něm. *Landesregierung für Bosnien und die Hercegovina*),⁹⁴ zkráceně jen Zemská vláda. V čele kabinetu stál zemský náčelník (*poglavar, poglavica zemlje*, něm. *Landeschef*), jemuž byl od roku 1882 podřízen civilní adlatus (*građanski doglavnik, civilni adlatus*, něm. *Zivil-Adlatus, Civiladlatus*), dohlížející na veškerou správní agendu,⁹⁵ a přednostové tří, později čtyř sekcí: správa, finance a soudnictví, od 1893 i stavebnictví. Roku 1912 došlo ke zrušení postu civilního adlata a jeho nahrazení zástupcem zemského náčelníka (*zamjenik poglavara zemlje*, něm. *Landeschef-Stellvertreter*), čímž prakticky došlo ke spojení vojenské a civilní správy a zavedení jisté formy absolutismu. Počet sekcí tehdy narostl na šest – ke třem původním přibylo hospodářství, kultura a školství a vnitřní správa. Hlava Zemské vlády, do roku 1912 veskrze reprezentativní figura, byla zároveň i velitelem okupačních vojsk v Bosně a Hercegovině a Novopazarském sandžaku. Z tohoto důvodu byl tento post obsazován aktivními vojáky, zpravidla zasloužilými generály.⁹⁶

Místnímu obyvatelstvu nové úřady přiznaly domovské právo (*zavičajnost, domovinsko pravo*, něm. *Heimatsrecht, Heimatszuständigkeit*) a zvláštní zemskou příslušnost (*zemaljska pripadnost*, něm. *Landeszugehörigkeit*), na základě čehož přestali být občany osmanské říše, a to v rozporu s mezinárodními smlouvami, zároveň se ale nestali občany habsburské monarchie.⁹⁷ Nic na tom nezměnila ani pozdější anexe provincie. Zvláštní postavení obyvatel Bosny a Hercegoviny bylo patrné i na skutečnosti, že na cesty do zahraničí, včetně podunajské monarchie, museli žádat o vystavení pasu.

Berlínská smlouva sice udělila mandát k obsazení Bosenského vilájetu, nijak ale neřešila bilaterální vztahy Rakouska-Uherska s osmanskou říší. Ještě před uzavřením

⁹⁴ Zemská vláda v němčině preferovala tvar *Hercegovina* před tradičním *Herzegowina*.

⁹⁵ V úřadu působili uherský Srb Fedor Nikolić (1882–1886), rakouský Němec Hugo Kutschera (1887–1904) a uherský Chorvat Isidor Benko (1904–1912).

⁹⁶ Post šéfa či zemského náčelníka zastával slezský Němec Wilhelm Nicolaus von Württemberg (1878–1881), uherští Němci Hermann Dahlen von Orlaburg (1881–1882) a Johann von Appel (1882–1903), rakouský Ital Eugen von Albori (1903–1907), rakouský Němec Anton von Winzor (1907–1909), uherský Chorvat Marijan Varešanin (1909–1911), korutanský Slovinec Oskar Potiorek (1911–1914) a uherský Chorvat Stjepan Sarkotić (1914–1918). Jak patrně, po anexi země se ujal zvyk nejvyšší úřad obsazovat Jihoslovany. Prvním zástupcem zemského náčelníka se roku 1912 stal Maďar z Bačky Julius Rohonyi, ale na přímělu samotné Zemské vlády jej o dva roky později nahradil bosenský Chorvat Nikola Mandić.

⁹⁷ K tématu zemské příslušnosti blíže např. KASUMOVIĆ, Amila. „Zemaljska pripadnost stanovnika Bosne i Hercegovine u prvim godinama austrougarske uprave“. In: *Historijska traganja*. Sarajevo, 2010, č. 6, s. 9–34.

závěrečného protokolu si však Porta vymohla tajné prohlášení o suverénních právech sultána nad Bosnou a Hercegovinou a dočasně podobě okupace. K jasnému vymezení vztahů došlo teprve 21. dubna 1879 konvencí zvanou cařihradská nebo novopazarská. Vídeň tehdy stvrdila výsostná práva osmanského panovníka, tedy že sultán *de iure* zůstane vládcem provincie, a garantovala, že bosenskohercegovským muslimům bude dle článku 2 „zvláště zaručena plná svoboda ve vztahu k jejich duchovním hodnostářům“,⁹⁸ osobní bezpečnost a ochrana majetku. Podunajská monarchie se rovněž zavázala, že v Novopazarském sandžaku bude držet vojenské posádky pouze v lokalitách Priboj, Prijepolje a Bijelo Polje, ležících na řece Limu. Pádišáhovu svrchovanost nadále symbolicky připomínala jen upravená vlajka chalífátu, zelený prapor s bílým půlměsícem a hvězdou,⁹⁹ vyvěšovaná na minaretech islámské náboženské obce, v praxi ale jen tehdy, když k tomu okupační úřady daly svolení, a vzpomínání sultánova jména v kázáních (arab sg. *ḥuṭba*) při společných modlitbách.

Vstřícný přístup Rakouska-Uherska k muslimům v Bosně a Hercegovině, který se po formální stránce opíral o cařihradskou konvenci a následné dohody, byl v evropském prostředí bezprecedentním činem. Podunajská monarchie garantovala politická a náboženská práva vyznavačů islámu a zároveň tolerovala jejich specifické nároky a potřeby, o čemž svědčí podpora vzniku svébytné muslimské duchovní organizace a zachování šarí'atských soudů, islámských nadací a konečně i osmanských agrárních poměrů. Roku 1912 byli muslimové v předlitavské části říše dokonce oficiálně uznáni za náboženskou společnost.¹⁰⁰ Jaké k tomu měla rakousko-uherská správa důvody, bude podrobněji vysvětleno v následující kapitole.

Je nepochybné, že rozhodnutí zachovat a podporovat muslimskou komunitu vedlo k jejímu fyzickému přežití v Bosně a Hercegovině nejméně do roku 1918. Tolerantní

⁹⁸ „Convention zwischen Oesterreich-Ungarn und der Türkei vom 21. April 1879“. In: *Sammlung der für Bosnien und die Hercegovina erlassenen Gusetze Verordnungen und Normalvellsungen*. I. Band. Wien, 1880, s. 5.

⁹⁹ Podobnou vlajku bosenští muslimové používali během povstání ve třicátých letech 19. století a znovu v roce 1878.

¹⁰⁰ Dobovou češtinou: *Zákon daný dne 15. července 1912, kterým se přívrženci islamu podle hanefitského ritu uznávají za náboženskou společnost*. Zákoník říšský č. 159/1912. *Gesetz vom 15. Juli 1912, betreffend die Anerkennung der Anhänger des Islams als Religionsgesellschaft*. R. G. Bl. Nr. 159 (Reichsgesetzblatt). V Uhrách byl islám zrovnoprávněn zákonem o čtyři roky později (Magyar Törvénytar, 1916. évi XVII. törvénycikk az iszlám vallás elismeréséről). V návaznosti na krok Budapešti Chorvatsko přijalo obdobný předpis. *Zakon o priznanju islamske vjeroispovijesti u kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji* byl schválen 7. 3. 1916 s platností od 27. 4.

přístup Vídně po Berlínském kongresu byl v ostrém kontrastu s postojem mladých jihoslovanských států a Řecka, kde byli muslimové z různých důvodů nuceni k emigraci, konverzi ke křesťanství nebo živoření na okraji společnosti. Ukázkovým příkladem byla situace v Srbsku a Černé Hoře, kde se muslimská komunita slovanského i neslovanského původu¹⁰¹ pod vlivem okolností rozhodla vystěhovat, pouze menší část přetrvala v nepočetných urbánních a rurálních enklávách, či spíše ghettech.¹⁰²

¹⁰¹ Mezi nimi hlavně Romové, kteří byli marginalizováni setrvale. Jejich postavení v minulosti nezlepšily ani masové konverze k islámu, stejně bezvýsledně se ukázaly pozdější obraty ke křesťanství. Roku 1874 v Srbsku žilo 25 tis. „Cikánů“, z toho 6 tis. (25 %) vyznavačů islámu. Deset let nato počet „Cikánů“ vzrostl na 34 tis. Na začátku 20. století srbské úřady napočítaly 46 tis. „Cikánů“, z nichž 12 tis. (24 %) se přihlásilo k islámu. Stojí za povšimnutí, že v otázce mateřského jazyka tehdy 28 tis. zvolilo srbštinu a jen 13 tis. „cikánštinu“. V Černé Hoře se Romové do roku 1912 prakticky nevyskytovali. *Državopis Srbije*. 9. sv. Beograd, 1879, s. 148–149 a 152. *Državopis Srbije*. 16. sv. Beograd, 1889, s. 266 a 272. *Statistički godišnjak Kraljevine Srbije. 1900*. 5. sv. Beograd, 1904, s. 66.

Pro srovnání uvedme, že v Bulharsku roku 1888 žilo 50 tis. mluvčích „cikánštiny“, na přelomu století již 90 tis., v tom 71 tis. (80 %) muslimů, ale roku 1905 jen 67 tis., zahrnuje v to 57 tis. (85 %) muslimů. *Obšti rezultati ot prebrojavane na naselenieto v Knjažestvo Bălgarija na 1 januari 1888 godina*. Sofija, 1890, tabulka V. *Obšti rezultati ot prebrojavane na naselenieto v Knjažestvo Bălgarija na 31 dekemvri 1900 god*. 2. sv. Sofija, 1906, tab. II a III. *Obšti rezultati ot prebrojavane na naselenieto v Knjažestvo Bălgarija na 31 dekemvri 1905 god*. 1. sv. Sofija, 1911, tab. II a III.

¹⁰² Muslimové měli sice garantováno stejné zacházení jako křesťané – islám zrovnoprávnil v Černé Hoře již Danilův zákoník (1855) a v Srbsku dekret knížete Michala Obrenoviće (1868) –, praxe tomu však neodpovídala. V Černé Hoře se tehdy žádní muslimové trvale nezdržovali, v Srbsku jich pobývalo sotva několik tisíc. Úřad muftího obě země zřídily až roku 1878, a to s ohledem na výsledky Berlínského kongresu. Nově připojené oblasti Černé Hory bezprostředně opustila nejméně polovina z 30–40 tis. zdejších muslimů, zejména Slované z Nikšiče, Kolašinu a Žabljaku, méně často odcházeli Albánci z Baru a Ulcinje. Kníže Nikola se zůstavší přece jen snažil integrovat do většinové společnosti skrze náboženské instituce (*šeyhülislâm* s jeho souhlasem jmenoval muftího, kvůli neshodám se postupně vystřídal tři: první sídlil v Ulcinji, druhý v Podgorici a třetí ve Starém Baru), školství a vojsko, byť výsledky jeho snah nevedly k jednoznačnému úspěchu a vystěhovalectví pokračovalo i nadále. Muslimové si načas udrželi majoritu v Podgorici, největším městě knížectví, ještě v roce 1921 tvořili čtvrtinu jeho obyvatelstva. Historik Jagodić odhaduje, že z nově získaných oblastí Srbska jen v letech 1877–1878 odešlo 71 tis. muslimů (vč. 49 tis. Albánců) čili tři čtvrtiny z celkového počtu asi 95 600. Sčítání roku 1878 nicméně v nových krajích zaznamenalo jen 6 567 muslimů (a 494 v Malém Zvorniku). Sídlem muftího, jmenovaného *šeyhülislâmem*, v Srbsku byl Niš, od roku 1914 nově zřízený úřad vrchního muftího sídlil v Bělehradu. Srov. FOLIĆ, Zvezdan. *Istorija Muslimana Crne Gore 1455–1918. Knj. 1*. Podgorica, 2013, s. 262–271; ANDRIJAŠEVIĆ, Živko M. „1878. godina kao granica epoha“. In: *Matica*. Cetinje, 2009, č. 40, s. 283–298; TÝŽ. „Politika crnogorske države prema nepravoslavnim podanicima poslije 1878. godine“. In: *Prilozi*. Sarajevo, 2011, č. 40, s. 77–96; JAGODIĆ, Miloš. „The Emigration of Muslims from the New Serbian Regions 1877/1878“. In: *Balkanologie*. Paris, 1998, 2. sv., č. 2, s. 99–121; *Državopis Srbije*. 11. sv. Beograd, 1882, s. 56–57.

Vývoj počtu obyvatel Srbska, Černé Hory a Bulharska v letech 1874–1921¹⁰³

	1874/--/81	1884/--/88	1892/93	1900	1910/09/10	1921/21/20
Srbsko	1 353 890	1 901 736		2 529 196	2 922 058	2 656 731
<i>muslimů</i>	6 176	14 569		14 745	14 335	16 995
Č. Hora			227 841		≈220 000	184 730
<i>muslimů</i>			≈15 000		10 659	15 582
Bulharsko	2 007 919	3 154 375	3 310 713	3 744 283	4 337 513	4 846 971
<i>muslimů</i>	578 060	676 215	643 258	643 300	602 078	690 734

¹⁰³ (1874) Z celkového počtu „mohamedánů“ odpadlo na „Cikány“ 6 140, z čehož je patrné, že zbylí slovanští muslimové v Podriní – pakliže zde nějakí zbylí (obce Mali Zvornik a Sakar připadly Srbsku až roku 1878) – byli zařazeni mezi Romy. *Državopis Srbije*. 9. sv. Beograd, 1879, s. 148–149 a 152; *Stanovništvo Narodne Republike Srbije od 1834–1953*. 1. sv. Beograd, 1953, s. 19. (1884) Slovanští muslimové etnicky spadali mezi Turky: z 1 099 jich žilo v okruhu Podriňském 542 (hl. v obci Mali Zvornik) a Nišském 375. *Državopis Srbije*. 16. sv. Beograd, 1889, s. 266 a 272. (1900) Položka „mohamedánů“ se skládala z 3 056 „Turků“ a 11 689 „Cikánů“, kteří žili dominantně v oblastech připojených v roce 1878. Čísla napovídají, že slovanští muslimové v Podriní se v kategorii mateřského jazyka přihlásili (či byli přihlášení) k turečtině. *Statistički godišnjak Kraljevine Srbije 1900*. 5. sv. Beograd, 1904, s. 64 a 71. (1910) *Prethodni rezultati popisa stanovništva i domaće stoke u Kraljevini Srbiji 31. decembra 1910. godine*. 5. sv. Beograd, 1911, s. 4–5. (1921) *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921 god.* Sarajevo, 1932. Použita statistická kategorie *Severna Srbija*, odpovídající zhruba hranicím před rokem 1912, než Srbsko získalo Kosovo, velkou část někdejšího Novopazarského sandžaku a historické Makedonie.

Pro Černou Horu nejsou k dispozici konkrétnější údaje, první validní sčítání proběhlo roku 1921. (1896) *Brockhaus' Konversations-Lexikon. (Lebe–Mor)*. Leipzig, 1908, s. 1008. (1909) Mezi „mohamedány“ převažovali lidé z Přímoří, nejspíše Albánci. „Statistika muhamedanskih i rimokatoličkih stanovnika – crnogor. podanika po popisu na dan 31. dec. 1909. god.“. In: *Glas Crnogorca*. Cetinje, 12. 2. 1911, č. 7, s. 2. (1921) *Definitivni rezultati...* Sarajevo, 1932. Použita statistická kategorie *Crna Gora*, okruhy Andrijevica (vyjma srezu Plav-Gusinje), Bar, Kolašin, Nikšić, Podgorica (vyjma srezu Tuzi) a Cetinje.

(1881) „Mohamedáni“ měli většinu v 6 z 21 správních okruhů. K turečtině se přihlásilo 527 tis. lidí, „cikánštině“ 38 tis. a tatarštině 12 tis. *Obšti rezultati ot prebrojavane na naselenieto na 1 januari 1881 godina*. Sofija, 1884, tabulka III a IV. (1888) Roku 1885 došlo ke spojení Bulharska s Východní Rumélií, která měla 975 tis. obyvatel, z toho 200 tis. Turků a 27 tis. „Cikánů“, celkově pak 225 tis. muslimů. Muslimská majorita se v rozšířeném Bulharsku udržela jen ve 3 z 23 reorganizovaných okruhů (Šumen, Razgrad a Silistra). Turečtinu jako mateřský jazyk uvedlo 607 tis. obyvatel. *Obšti rezultati ot prebrojavane na naselenieto v Južna Bălgarija (Iztočna Rumelija) na 1 januari 1885*. Sofija, 1888, tab. I. *Obšti rezultati ot prebrojavane na naselenieto v Knjažestvo Bălgarija na 1 januari 1888 godina*. Sofija, 1890, tab. IV a V. (1893) Turečtinu označilo za vlastní 570 tis. lidí. *Obšti rezultati ot prebrojavane na naselenieto v Knjažestvo Bălgarija na 1 januari 1893 godina*. Sofija, 189?, tab. IV a V. (1900) Mezi islámskými věřícími se 531 tis. obyvatel přihlásilo k turečtině, 71 tis. k „cikánštině“, 21 tis. k bulharštině a 19 tis. k tatarštině. *Obšti rezultati ot prebrojavane na naselenieto v Knjažestvo Bălgarija na 31 dekemvri 1900 god.* 1. sv. Sofija, 1906, tab. III. (1905) K turecké národnosti se přihlásilo 488 tis. lidí, k „cikánské“ 99 tis. a tatarské 18 tis. Mezi islámskými věřícími 505 tis. obyvatel hovořilo turecky, 57 tis. „cikánsky“, 24 tis. bulharsky a 17 tis. tatarsky. *Obšti rezultati ot prebrojavane na naselenieto v Knjažestvo Bălgarija na 31 dekemvri 1905 god.* 1. sv. Sofija, 1911, tab. II a III. (1910) Na 495 tis. lidí jako svou mateřštinu uvedlo turečtinu, 63 tis. „cikánštinu“, 27 tis. bulharštinu a 17 tis. tatarštinu. *Obšti rezultati ot prebrojavane na sgradite v Carstvo Bălgarija na 31 dekemvri 1910 g.* 1. sv. Sofija, 1923, tab. III. (1920) Země mezi lety 1912 a 1919 často měnila své hranice, mj. ztratila Jižní Dobrudžu, část Makedonie a Západní Thrákie. V kategorii „mohamedánů“ 539 tis. obyvatel za mateřštinu označilo turečtinu, 53 tis. „cikánštinu“, 94 tis. bulharštinu a 4 tis. tatarštinu. *Obšti rezultati ot prebrojavane na naselenieto v Carstvo Bălgarija na 31 dekemvri 1920 g.* 1. sv. Sofija, 1927, tab. III. Dle střízlivých odhadů Bulharsko v letech 1880–1911 opustilo 350 tis. muslimů. V následujících desetiletích procentuální podíl islámského obyvatelstva stagnoval mezi 13 a 14 %, třebaže jeho migrace do Turecka neustávala. EMINOV, Ali. *Turkish and Other Muslim Minorities in Bulgaria*. London, 1997, s. 71; POPOV, Kiril Georgiev. *La Bulgarie économique 1879–1911: Etude statistique*. Sofia, 1920, s. 77.

Srovnání Bosny a Hercegoviny s jejími křesťanskými sousedy však není zcela přesné. Na muslimském obyvatelstvu Smederevského sandžaku a později Srbska bylo patrné, že se ještě na počátku 19. století nevzpamatovalo z předchozích válečných střetnutí s Habsburky – sandžak byl dvakrát zabrán podunajskou monarchií (1718–1739 a 1789–1792) a islámští věřící z něj utekli či byli vyhnáni, nato byl částečně rekolonizován převážně slovanskými muslimy z Bosny –; jeho podíl v celkové populaci byl velmi nízký a zdržovalo se hlavně v opevněných městech. Na řídce osídleném pomezí Černé Hory a Hercegoviny beztak početně slabí muslimové čelili neustálým pŕtkám s pravoslavnými, což vedlo k jejich stěhování do několika málo urbánních sídel obehnaných hradbami, případně do klidnějších oblastí. Tlak na opuštění Černé Hory a Srbska, ale též Řeck¹⁰⁴ v 19. století byl založen právě na skutečnosti, že nekřesťanské osídlení zde nebylo ani husté, ani územně kompaktní. Naproti tomu v osmanské Bosně muslimové tvořili více než třetinu populace a vyskytovali se jak na venkově, tak ve městech, v některých částech země měli dokonce silnou většinu (např. v bývalé hraničářské oblasti *Cazinska krajina*).

Rozložením a četností muslimského osídlení měla Bosna a Hercegovina na konci 19. století z balkánských zemí nejbliže Bulharsku.¹⁰⁵ Lidnatost bosenské a bulharské islámské náboženské obce tak sice na jednu stranu znesnadňovala případné masové vyhnání a pronásledování jejich členů, což by mělo nežádoucí zahraničněpolitické

¹⁰⁴ Podíl muslimů se výrazně snižoval již od založení státu. Jestliže roku 1821 v zemi žilo odhadem 939 tis. lidí, z toho 63 tis. (7 %) muslimů (dvě třetiny na Peloponésu), o sedm let později – po občanských válkách – 11 tis. (2 %) z celkových 753 tis. Sčítání lidu roku 1907 zaznamenalo jen 3 516 „mohamedánů“, přičemž celková populace čítala 2,6 mil. osob. Turečtinu si za mateřský jazyk zvolilo 2 130 lidí. *Statistiká apotelésmata tis yenikís apographís plithismoú katá tin 27 Oktovriou 1907*. 2. sv. Athína, 1909, tabulka 26 a 27. Rozloha státu se významně měnila; království časem získalo Jónské ostrovy (1864), Thesálii (1881) a v letech 1912–1913 rozsáhlé oblasti Makedonie a Epiru, Egejské ostrovy, vyjma Dodekan, a Krétu (od 1898 samosprávná, v průběhu 19. století tu zastoupení muslimů kleslo z poloviny na desetinu).

Ilustrativní je příklad Thesálie, kde se po připojení k Řecku muslimská populace snížila z 39 tis. (1878) na méně než 3 tis. (1907). SERBESTOĞLU, İbrahim. „Yunanistan’da Geçiş Sürecinde Tesalya Müslümanlarının Durumu“. In: *Bellelen*. Ankara, 2014, roč. 78, č. 283, s. 1075–1098.

¹⁰⁵ Z osmanských provincií v Evropě se v tomto směru nejvíce podobala Monastirskému a Soluňskému vilájetu. Dle osmanského sčítání z roku 1897, odhlédneme-li od jeho sporné metodiky a neúplných výsledků (v mnoha regionech chyběly kompletní údaje o ženské populaci a počty nemuslimů byly podhodnoceny), žilo v šesti evropských správních obvodech říše 4,1 mil. lidí (48 % muslimů). Konkrétně ve vilájetu Skadar/İşkodra 88 tis. (90 %), Monastir/Manastir 712 tis. (36 %), Soluň/Selanik 1,039 mil. (44 %), Janina/Yanya 517 tis. (43 %), Drinopol/Edirne 986 tis. (55 %) a Kosovo/Kosova 756 tis. (57 %). Během censu roku 1906/1907, jemuž se nevyhnuły totožné problémy jako tomu předešlému, navíc došlo k úpravě administrativních hranic, stejný prostor obývalo 4,2 mil. lidí (49 % muslimů). Konkrétně vilájet Skadar 90 tis. (90 % muslimů), Monastir 825 tis. (40 %), Soluň 921 tis. (46 %), Janina 517 tis. (44 %), Drinopol 1,134 mil. (55 %) a Kosovo 672 tis. (57 %). KARPAT, Kemal H. *Ottoman Population 1830–1914: Demographic and Social Characteristics*. Madison–London, 1985, s. 160–161 a 166–167.

konsekvence, současně ale měla jen minimální vliv na jejich emancipaci v nových státních celcích. V Bulharsku zájem o zrovnoprávnění neprojevovala ani křesťanská majorita držící veškeré státní úřady, ani samotní muslimové. Okupační správa v Bosně a Hercegovině ke stoupencům islámu nebyla tolik předpojatá a usilovala o jejich přízeň, které se jí částečně i dostávalo. V případě Bulharska měla význam i blízkost osmanské říše, která poskytovala jistou formu právní ochrany a materiální pomoci a současně vyvolávala klamný dojem, že nastalou situaci bude možné ještě zvrátit a dříve či později dojde k obnově islámské vlády. Tradiční muslimské elity ale byly ke křesťanské vládě nedůvěřivé, a tak před nejistou budoucností – ztrátou politického vlivu, pozemkovou reformou, konkurencí v obchodu a řemeslnické výrobě a konečně i omezováním svobody vyznání – raději dávaly přednost odchodu na osmanské území. Jejich příklad často následovaly zneklidnění obyvatelé měst a zchudlí rolníci. To ovšem není případ Bosny a Hercegoviny, kde hlubší společenské ani ekonomické otřesy nenastaly a reálně nehrozily ani v budoucnu. Islámská komunita v Bulharsku, ale i v jiných balkánských zemích, tak vbrzku přišla o své bohatší a vzdělanější vrstvy, což ji definitivně odsunulo na okraj dění. Naopak v Bosně a Hercegovině ještě do anexe v návrat či obrodu moci Osmanů věřila stále většina muslimů, jakkoli tato představa byla nejasná a neskutečná, a pospolitosti jako celku se podařilo udržet úplnou sociální skladbu a v mnoha ohledech i výsadní postavení.

Zůstat, nebo odejít?

Nové poměry v Bosně a Hercegovině uvítali početně nejslabší katolíci, kteří od vlivné katolické říše očekávali morální i materiální podporu. Pravoslavní je vzali na vědomí s tím, že jde o přechodný stav, než bude země připojena k Srbsku nebo Černé Hoře. V tomto směru očekávali aktivitu srbského knížete Milana Obrenoviće, ten se ale na Berlínském kongresu a poté i podpisem tajné konvence s Vídní roku 1881 prakticky zřekl nároků na Bosnu a Hercegovinu i Novopazarský sandžak. Muslimové nadvládu křesťanského a tradičně nepřátelského státu uznat odmítli a stáli před rozhodnutím, jak tomuto neodvratnému stavu čelit.

Podle islámské tradice je pozemský svět rozdělen na *dům* či *příbytek míru* (arab. *dār al-islām*), kde žije společenství muslimů neboli islámský stát (arab. *umma*, v užším smyslu shromáždění věřících, *ġamā'a*) v čele s *náměstkem posla Božího* (arab. *ḫalīfat rasūl Allāh*), a *dům války* (arab. *dār al-ḥarb*), který je Muhammadovým následovníkům nepřátelský a ze kterého hrozí potenciální nebezpečí. *Dār al-islām* je tudíž v permanentním konfliktu s přilehlým *domem války*. V době osmanské expanze v Evropě dočasně vznikalo nárazníkové pásmo v podobě křesťanských vazalských států, jež se označovalo za *dům smíru* (arab. *dār al-'ahd* nebo *dār as-ṣulḥ*), odtud osmanská smírčí smlouva (tur. *ahdnâme*).¹⁰⁶ Muslimové se řídí *správnou cestou k prameni* (arab. *šarī'a*), která představuje *zákon Boží*. Islámská právní věda interpretuje Kur'án a *zvyk* (arab. *sunna*) a také se snaží rozvíjet právo hledáním analogií k činům posla Muhammada a prvních muslimů (arab. *qijās*), konsensu právních autorit (arab. *iġmā'*) a volnou interpretací slova Božího (arab. *iġtihād*). Rozpracovávání právního systému dalo vzniknout vrstvě nábožensko-právních autorit '*ulamā'*' (bos. *ulema*) s vykladači zákona (arab. *muftī*), jež se stala oporou moci chalífů a pomáhala jí právními dobrozdáními (arab. sg. *fatwā*) udržovat zdání jednoty světské (arab. *ḫalīfat*) a duchovní vlády (arab. *imāmat*). Toto pojetí moci, jehož přívrženci jsou nazýváni *sunnité*, odmítá menší část muslimů – *ší'ité*, kteří zastávají názor o nedělitelnosti obou vlád. S rozpadem prvotního

¹⁰⁶ Islámští učenci nebyli v pohledu na *dār al-'ahd* jednotní. Zatímco jedni tvrdili, že v případě porušení smíru se tato oblast automaticky stává *příbytkem války*, druzí zastávali názor, že *dům smíru* je předstupněm *dār al-islāmu*, a proto v něm platí stejná pravidla. K druhému výkladu se přikláněla i hanífovská právní škola. Nemuslimové v *domě smíru* platili zvláštní daň (z půdy, arab. *ḫarāġ*), jež byla uplatňována i v *dār al-islāmu* (daň z hlavy, arab. *ġizja*). Srov. ABDYOU SELIM, Ali Shehata. *The Concept of Coexistence in Islamic Primary Sources*. Newcastle-upon-Tyne, 2015.

islámského státu a zvyšováním počtu chalífů vznikla celá řada právních škol (arab. *madhab*), z nichž nejvýznamnější byly hanífovská, málikovská, šáfiovská a hanbalovská.

V osmanské říši se prosadil hanífovský směr sunnitského islámu, který přikládá velikou váhu logickému uvažování a tradici. Po dobytí mamlúckého Egypta roku 1517 pádišáh Selim I. symbolicky přenesl poslední chalífát do Cařihradu. V té době již neměl praktický význam, jednalo se o akt prestiže a sultánovy moci. Náboženskými otázkami byl od 15. století pověřen *šeyhülislâm* (arab. *šajh al-islām*), panovníkem vybraný duchovní a zároveň cařihradský muftí, vysoce postavený soudce a právní poradce, a početná *ulemâ* (duchovenstvo). V době expanze osmanské říše nebylo nutné řešit postavení muslimů v neislámských státech, ale po změně situace na uherské frontě *dār al-islām* v Evropě utrpěl řadu porážek a vyznavače islámu čekala nucená konverze či vystěhování (arab. *hiğra*, bos. *hidžra*), jež mělo předobraz v odchodu Muhammada a prvních muslimů z Mekky roku 622.¹⁰⁷ O dvě století později byla situace docela odlišná. S rozvojem kolonialismu evropské velmoci alespoň formálně zaručovaly práva muslimů a základní právní rámec ochrany nekřesťanů vyžadovaly i od zemí pod jejich ochranou. Z tohoto důvodu musely po Berlínském kongresu přijmout odpovídající právní předpisy i mladé balkánské státy, třebaže v praxi se nic podstatného nezměnilo.

Bosenští muslimové roku 1878, poté co neuspělo ozbrojené povstání proti habsburskému záboru, měli na výběr tři možnosti: odejít na zbylé osmanské území, zůstat a pasivně vzdorovat, nebo přijmout nové pořádky.

První možnost se zdála být nejlogičtější, kupodivu ji ale většina obyvatelstva nevyužila; masový exodus po stále živém vzoru krymských a kavkazských muslimů neproběhl.¹⁰⁸ Do emigrace nejčastěji odešli lidé zapojení do bývalých provinčních úřadů. Teprve se zavedením povinné vojenské služby (1881) počet *muhádžirů* (arab. pl.

¹⁰⁷ Srov. TAUER, Felix. *Svět islámu: jeho dějiny a kultura*. Praha, 1984; KROPÁČEK, Luboš. *Duchovní cesty islámu*. Praha, 1993; MENDEL, Miloš. *Hidžra. Náboženská emigrace v dějinách islámských zemí*. Praha, 2006.

¹⁰⁸ Po krymské válce (1853–1856) z černomořského poloostrova odešly dvě třetiny z asi 300 tis. zdejších Tatarů. Po roce 1859, kdy Rusové pronikli hlouběji na Kavkaz, hornatý region do roku 1864 opustilo na 400 tis. „Čerkesů“. Většina uprchlíků hledala útočiště hlouběji ve vnitrozemí osmanské říše, odhadem 60–100 tis. Tatarů a 150–200 tis. Kavkazanů bylo usazeno na Balkáně. K tématu např. WILLIAMS, Brian Glyn. „Hijra and Forced Migration from Nineteenth-Century Russia to the Ottoman Empire“. In: *Cahiers du Monde russe*. Paris, 2000, roč. 41, č. 1, s. 79–108; KARPAT, Kemal H. „The Hijra from Russia and the Balkans“. In: *Muslim Travelers: Pilgrimage, Migration and Religious Imagination*. Berkeley, 1990, s. 131–152; JERSILD, Austin. *Orientalism and Empire: North Caucasus Mountain Peoples and the Georgian Frontier, 1845–1917*. Montreal, 2003.

muhāğirūn, bos. *muhadžiri*, *muhadžeri*), jak se podle mekkánských uprchlíků z Muhammadových časů nazývali, povážlivě narostl. Rakousko-uherská správa do roku 1883 přesnou statistiku nevedla, ale pozdější odhad počítá s 8 000 osobami.¹⁰⁹ Migrace se odvíjela v několika vlnách, přičemž vrcholů dosáhla v letech 1878–1885 (po záboru a kolem hercegovského povstání), 1888, 1891–1892 (v souvislosti s ekonomickou stagnací v Posáví), 1899–1901 (se zahájením boje o autonomii) a 1909–1911 (poanexní krize). Na dobrovolný odchod mělo vliv oslabování islámského charakteru provincie a muslimské dominance v ní, zhoršení sociálního postavení muslimských rolníků a trhovců, kromě jiného v důsledku zvýšení konkurence po příchodu kolonistů z duální monarchie. Oficiální zdroje pro léta 1883–1914 uvádějí mírně přes 63 000 emigrantů (slabší polovinu po anexi), historici se ale vzácně shodují, že jejich závěry jsou značně podhodnocené.¹¹⁰ Sami nejčastěji hovoří o 140–150 000 vystěhovalých,¹¹¹ což je na druhou stranu počet evidentně přehnaný. Pravda bude zřejmě někde mezi oběma údaji. Zároveň je nutné uvážit, že menší procento občanů se do vlasti navrátilo, odhadem asi každý desátý. Celkový počet vysídlenců dosáhl zhruba 15 % muslimské populace.¹¹² Můžeme spekulovat, že nebýt balkánských válek a uzavření vystěhovaleckých tras, vylidňování muslimské komunity by dosáhlo větších rozměrů a podstatně by ohrozilo její schopnost biologické reprodukce, nicméně počty emigrantů tomu neodpovídají. Dramatický pokles odchodů do zahraničí nastal ještě před vypuknutím ozbrojeného konfliktu na Balkánském poloostrově na podzim 1912. Vidina šťastného duchovního života bez materiálního nedostatku pod sultánovou vládou se vbrzku ukázala jako běžnému člověku nedostižná či rovnou klamná, mnozí proto od vystěhování upustili nebo usilovali o návrat zpět do původních domovů. Všeobecná situace v osmanské říši se ve srovnání s Bosnou a Hercegovinou postupem času neustále zhoršovala, o čemž

¹⁰⁹ *Bericht über die Verwaltung von Bosnien und der Hercegovina 1906*. Wien, 1906, s. 11.

¹¹⁰ IMAMOVIĆ, Mustafa. *Pravni položaj*, s. 112–113.

¹¹¹ *Bericht...* 1906, s. 10–17; *Bericht über die Verwaltung von Bosnien und der Hercegovina 1908*. Wien, 1908, s. 2–4; *Bericht über die Verwaltung von Bosnien und der Hercegovina 1909*. Wien, 1909, s. 3–6; *Bericht über die Verwaltung von Bosnien und der Hercegovina 1910*. Wien, 1910, s. 3–6; *Bericht über die Verwaltung von Bosnien und der Hercegovina 1911*. Wien, 1911, s. 4–7; *Bericht über die Verwaltung von Bosnien und der Hercegovina für die Jahre 1914 bis 1916*. Wien, 1917, s. 2–3.

¹¹² Srov. BOGIĆEVIĆ, Vojislav. *Emigracije muslimana Bosne i Hercegovine u Tursku u doba austro-ugarske vladavine 1878.–1918. god.* Sarajevo, 1950, s. 182; PEJANOVIĆ, Đorđe. *Stanovništvo Bosne i Hercegovine*. Beograd, 1955, s. 43; IMAMOVIĆ, Mustafa. *Historija Bošnjaka*. Sarajevo, 1997, s. 372; HADŽIBEGOVIĆ, Iljas. *Bosanskohercegovački gradovi*, s. 299–323. Tématu muslimského vystěhovalectví se dlouhodobě věnuje S. Bandžović, např. BANDŽOVIĆ, Safet. „Uzroci muhadžirskih pokreta iz Bosne i Hercegovine 1878–1912“. In: *Almanah*. Podgorica, 2010, č. 48–49, s. 89–128.

muslimové měli dostatek svědectví i jiných dokladů.

Jak čísla napovídají, vyznavači islámu dominantně setrvali ve své mateřské zemi. Každého jednotlivce k tomu jistě vedly odlišné důvody, ale i ty do jisté míry ovlivňovaly nezanedbatelné okolnosti, jakými byly právní ochrana ze strany nové státní moci, náboženská autonomie a částečné zachování osmanského právního, správního a hospodářského systému.

V čele zůstavších muslimů stanula ulema, jež měla prostřednictvím sítě modliteben, škol a náboženských soudů vliv na většinu islámských věřících. Duchovenstvo stále doufalo v opětovné připojení Bosny a Hercegoviny k osmanské říši – sultán byl až do roku 1908 nominálním suverénem provincie – a odmítalo hidžru s tím, že muslimům je ve vlasti zabezpečeno svobodné praktikování víry. Ke spolupráci s novým režimem ulema přistupovala dosti obezřetně, ale s vědomím, že za vstřícný postoj budou jednotlivci odměněni společenským vzestupem. Je třeba mít na paměti, že Bosna a Hercegovina do rakousko-uherské správy nebyla předána dobrovolně – skutečnost, že se jednalo o vynucenou okupaci, byla zřejmá za všech okolností. Proti záboru se postavila nemalá část muslimské populace, tisíce mužů v nerovném boji padly a jako živé memento tu po nich zůstaly početné rodiny. Prvních několik let od vojenské intervence muslimové byli nuceni ve svých domech strpět zvýšenou přítomnost vojáků, nezřídka měli také povinnost je ubytovat a hostit. Četné mešity byly za bojů poničeny, další se proměnily ve sklady munice, což věřícím bránilo vykonávat obvyklé náboženské rituály. Muhammadovy následovníky rovněž popuzoval všudypřítomný státní dohled, ať už prováděný na svou dobu početným vojenským a policejním sborem, nebo rozbujelým úřednickým aparátem, dále cenzura¹¹³, zavádění evropského (křesťanského) způsobu života,¹¹⁴ příliv zahraničních dosídlenců do kdysi dominantně muslimských měst

¹¹³ Tu nelze vnímat pouze negativně. Zemská vláda kontrolou vydávání a distribuce tiskovin kromě jiného úspěšně bránila šíření náboženské nesnášenlivosti a konfesních stereotypů.

¹¹⁴ Mimo jiné se změnil letopočet; výhradní postavení získal gregoriánský kalendář, juliánský a islámský se užíval pouze jako pomocný nebo čistě náboženský. Zaváděly se předpisy pro různé sféry života a všemožné restriktce a tyto se důsledně vymáhaly, číslovaly se domy a pojmenovávaly ulice, prováděla se sčítání lidu a soupisy majetku, zaváděly se nové daně a pravidelně se vybíraly ty staré, občané dostávali trvalá příjmení a osobní doklady, do provincie proudilo ve velkém dosud neznámé zboží. Spolu s příchodem početných cizinců se ujímaly nové zvyky, měnil se styl oblékání i přijatelný způsob chování a vystupování. Společnost se začala hierarchizovat po vzoru podunajské monarchie. Významně se proměňoval i domácí jazyk, hojně do něj pronikaly cizí výrazy a ujímalo se vykání, nově se trestalo široce rozšířené klení a nadávání. Nebývale se rozšířila a rozvinula lékařská péče a školská soustava, podstatněji se dbalo na hygienu. Některé společenské změny budou pojednány v následujících kapitolách.

a obecně všechny ostatní modernizační trendy. Přezíravý postoj k rakousko-uherské správě se mimo jiné projevoval i setrvalou nízkou účastí v provinční administrativě i školském systému. Duchovní, kteří by volali po hromadném odchodu muslimů na zbylé území osmanské říše,¹¹⁵ byli vzácnou výjimkou.¹¹⁶ Roli vůdce první fáze autonomistického hnutí Ali Fefmi-ef. Džabiće na přelomu století lze interpretovat dvojným způsobem: ačkoli se verbálně vyslovoval proti odchodu, v době jeho veřejného působení emigrace rapidně vzrostla.¹¹⁷

O poznání otevřeněji k okupační správě se stavěli muslimští světší vzdělanci, kteří zpravidla absolvovali některou z nově zřízených škol po roce 1878. Ti se zasazovali o zkvalitnění života muslimů ve všech směrech a především o otevření se západnímu světu, současně ale měla být udržena orientace na islámský civilizační okruh – praktikování víry se totiž rozumělo jako automatické. Zpočátku nebyli příliš početní a dlouhý čas se rekrutovali převážně z velkostatkářského stavu, ale se vzrůstající úrovní a oblibou světského školství jejich role ve společnosti nabývala na významu. Typická pro

¹¹⁵ K tématu podal autoritativní výklad Mehmed Teufik-ef. Azabagić (1838–1918), v letech 1883–1887 tuzlanský muftí, následně první ředitel Šaríatské soudní školy a nakonec v letech 1893–1909 reisu-ulema, když roku 1884 arabsky napsal pojednání o hidžře *Risāla fī al-ḥiğra* (nato v roce 1886 turecky v listu *Vatan*). Arabský text byl primárně určen pro bosenskou ulemu, turecký pak pro širokou veřejnost – znalost turečtiny mezi veřejností přítom nebyla valná. Učenec dílo rozdělil na tři části: v první objasnil pojem hidžra a jeho výklad v Kur’ánu a sunně, v druhé se zabýval pojmy *dār al-islām* a *dār al-ḥarb* a jmenováním kadí v nemuslimském prostředí a ve třetí se vyjádřil k termínu *al-Fatḥ* neboli obsazení Mekky Poslem a jeho významu v dějinách. Azabagić se přikláněl k hanífovskému učení, že islám je všude tam, kde se dodržují islámská pravidla a obyčeje, což lze vztáhnout na praktikování šarí’y alespoň v rodinném a dědickém právu. Tyto podmínky jsou podle něj v okupované Bosně a Hercegovině splněny, i když duchovní jednostranně dosazuje křesťanská správa. Myslitel se vyslovoje proti hidžře, jelikož analogii s Mekkou považuje za chybnou. K tomu blíže KARČIĆ, Fikret. „Jedna važna fetva o pitanju iseljavanja bosanskih muslimana u vrijeme austrougarske uprave“. In: *Studije o šerijatskom pravu i institucijama*. Sarajevo, 2011, s. 132–144. Bosenská, arabská a turecká verze textu viz SPAHIĆ, Mustafa – LAVIĆ, Osman. *Reis Mehmed Teufik efendija Azabagić*. Sarajevo, 2013, s. 131–225. Proti vystěhovalectví v roce 1884 několika články v listu *Vatan* vystoupil i Muhamed Emin Hadžijahić (1837–1892), učitel správné recitace Kur’ánu Gazi Husrev-begova vakufu, islámské nadace v Sarajevu. O problematiku hidžry se v Bosně zajímal také známý islámský učenec a reformátor syrského původu Muhammad Rašid Ridá (1865–1935). Ten v roce 1909 v časopisu *al-Manār* (Maják) publikoval odpověď na otázku vystěhovalectví, kterou mu položil student travnické medresy. Ridá došel k závěru, že hidžra je povinná jen ve dvou případech; zaprvé když muslimům není umožněno praktikovat víru kvůli rozvratu (arab. *fitna*), jsou tedy nuceni konvertovat či jednat proti svým náboženským pravidlům, a zadruhé v případě džihádu. KARIĆ, Enes. „Muḥammad Rašid Riḍā (1865.–1935.) i tematiziranje Bosne i Hercegovine i Balkana u časopisu ‚Al-Manār‘ (1898.–1935.)“. In: *Godišnjak* 2009. Sarajevo, 2010, s. 223–238.

¹¹⁶ K emigraci alespoň mohovitých muslimů vyzýval bosenský učenec Hilmí ibn Hussein Tašlidžalí, známý jako Bosnalí Hilmí-bábá, který v roce 1303/1885 napsal rozpravu *Risāla fī al-ḥiğra wa al-muḥāğirīn* (Pojednání o hidžře a muhádžirech). Tašlidžalí sám emigroval do osmanské říše a jistý čas pobýval v Medíně. Jeho vliv na bosenskohercegovské muslimy byl zřejmě zanedbatelný.

¹¹⁷ DURMIŠEVIĆ, Enes. *Uspostava i pravni položaj Rijasetu Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini 1882–1899*. Sarajevo 2002, s. 50–51.

intelektuály byla úzká vazba na okupační administrativu, ať už v postavení zaměstnanců, anebo politických a ekonomických partnerů.

Již roku 1886 úředník a politik Mehmed-beg Kapetanović¹¹⁸ v Sarajevu publikoval brožuru s názvem *Jak smýšlejí mohamedáni v Bosně* (Što misle muhamedanci u Bosni), která byla přímou reakcí na anonymní, německy psanou brožuru *Bosenská současnost a blízká budoucnost* (Bosniens Gegenwart und nächste Zukunft), vydanou téhož roku v Lipsku.¹¹⁹ Svého druhu šlo o muslimský manifest modernity, který ohlašoval změnu orientace na Západ. Kapetanović se ohradil proti konstatování, že „Bosňáci-mohamedáni“ jsou nepřáteli podunajské monarchie a rovnoprávnost islámu s ostatními konfesemi v provincii je nemožná, a tudíž bude lepší, když se jim nebude bránit v emigraci. Návrat osmanské vlády v Bosně a Hercegovině jasně označil za nemožný. Souhlasil s tím, že muslimové s Chorvaty a Srby tvoří jeden „společný“, ale zároveň „rozvětvený národ“. Tímto dával na srozuměnou, že bosenskohercegovské muslimy považuje za součást širšího (jiho)slovanského národního společenství, které musí být založeno na vzájemném respektu jeho členů. Povědomí o slovanské spřízněnosti nebylo přitom mezi zdejšími muslimy nijak rozvinuté. V latince psaném textu se vyznával z loajality vůči císaři, podpořil zavedení moderního školství a vyslovil se pro pokojné soužití zdejších komunit v rovnoprávném postavení.¹²⁰ Stejný autor uveřejnil roku 1893 v Sarajevu novou brožuru *Budoucnost neboli pokrok mohamedánů v Bosně a Hercegovině* (Budućnost ili napredak muhamedovaca u Bosni i Hercegovini), v níž dále rozvíjel své myšlenky. V textu nešetřil chválou na okupační úřady, které údajně na rozdíl od sousedních, ale i jiných zemí muslimům zaručují svobodně praktikovat jejich víru, udržet si dobré majetkové postavení, zastávat úřednické posty a konečně pěstovat své

¹¹⁸ Kapetanović se coby trebinjský kajmekam, okresní hejtman, v roce 1874 spřátelil s rakousko-uherským vicekonzulem v Trebinje Vukem Vrčevićem, sběratelem lidové slovesnosti. Následně byl roku 1877 zvolen sarajevským starostou a poslancem osmanského parlamentu, avšak jako „nespolehlivý člověk“ se dostal do konfliktu s bosenským valím Ahmedem Mazhar-pašou. V roce 1878 se vyslovil proti ozbrojenému boji s okupačními jednotkami, načež kvůli své prorakouské orientaci raději uprchl do Dalmácie. Po obsazení země se stal sarajevským radním a roku 1879 také poradcem Zemské vlády.

¹¹⁹ Kapetanović však evidentně neměl k dispozici zmíněnou brožuru, ale jen její přetisk v záhřebském listu *Obzor*. Svou odpověď nejdříve prezentoval taktéž na stránkách uvedeného listu. KAPETANOVIĆ LJUBUŠAK, Mehmed. *Narodno blago*. Sarajevo, 2003, s. 25–30. Kapetanović měl s vedením polemik jistě zkušenosti. Již roku 1879 prostřednictvím novin vyvracel kritiku dalmatského politika Miha Klaiće na novou zemskou správu.

¹²⁰ KAPETANOVIĆ LJUBUŠAK, Mehmed. *Što misle muhamedanci u Bosni*. Sarajevo, 1886.

zvyky a jazyk.¹²¹ Přežití vlastní komunity spojil s přijetím idey pokroku.¹²² Činnost a dílo M. Kapetanoviće ale nelze vnímat bez dobového kontextu, neboť v první řadě odrážely servilní postoj vůči monarchii. Psané výstupy tak sloužily i politickým cílům rakousko-uherské správy, která prosazovala „europeizaci“ muslimů a zároveň si vynucovala jejich respekt skrze početné úřady a přímo řízená školská zařízení. Současně je nutné chápat, že autor nevystupoval jako neotřesitelná autorita jednolité skupiny obyvatel, ale coby solitér bez vlivu na širší obyvatelstvo.

Proti muslimskému vystěhovalectví se stavěli i někteří intelektuálové mimo tuto komunitu, mezi nimi chorvatský spisovatel pravašské orientace Ivan Milićević v literární črtě *Vystěhoval se* (*Izselio se*)¹²³ a srbský básník Aleksa Šantić v písni *Zůstaňte zde* (*Ostajte ovde*).¹²⁴ Není náhodné, že oba literáti pocházeli z Mostaru, který v Bosně a Hercegovině platil za protirežimní centrum. V konfesně smíšeném městě se bouřlivě rozvíjel spolkový život místních Srbů a Chorvatů a pěstovaly se blízké kontakty s muslimy za účelem jejich „nacionalizace“.¹²⁵

Téma se znovu stalo aktuálním během zápasu o náboženskou a školskou autonomii na přelomu století a po anexi provincie, kdy počty emigrantů strmě narostly. Odchod do osmanské říše znovu hlasitě odmítli nejen duchovní, ale i stále početnější muslimská světská inteligence; formou didakticko-moralizující prózy kromě jiného Edhem Mulabdić v povídce *Muhadžir*,¹²⁶ Šemsuddin Sarajlić v novele *Razija*,¹²⁷ Rašid H. Tvrtković v prozaické črtě *Muhadžir*,¹²⁸ Muhamed Hilmi Hodžić v povídce *Muhadžir*.¹²⁹

¹²¹ Za základ budoucí muslimské existence v Bosně a Hercegovině považoval úřad reisu-l-ulemy a šesti muftí, dále též Vrchní šaríatský soud, Šaríatskou soudní školu, Zemské vakufské pověření, Mearif-medžlis, muslimské školy, jetimski sanduk (správu majetku nezletilců), spolkový život a tiskoviny.

¹²² KAPETANOVIĆ LJUBUŠAK, Mehmed. *Budučnost ili napredak muhamedovaca u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo, 1893.

¹²³ *Dom i sviet*. Zagreb, roč. 5/1892, č. 23–24.

¹²⁴ *Zora*. Mostar, 1896, č. 1, s. 1.

¹²⁵ Pravoslavní krátce po záboru tvořili asi třetinu mostarské populace. Pocházela odsud či zde pracovala většina srbské kulturní a politické elity v provincii, např. umělci spojení s listem *Zora* (Úsvit) Aleksa Šantić, Jovan Dučić, bratři Svetozar a Vladimir Čorovićové. Za habsburské správy posílila rovněž zdejší římskokatolická komunita. Již od 50. let v hercegovských městech Mostaru, Livnu a Trebinje vznikala silná obchodnická vrstva, zejména pravoslavná, která na rozdíl od venkovského obyvatelstva nacionální myšlenku rozvíjela i nad rámec vlastní konfese. Hercegovina ekonomicky těžila především z blízkosti rakouského trhu, z něho se pomocí lodní dopravy ve velkém dováželo spotřební zboží a v opačném směru vyvážely zemědělské produkty. Obchodnické rodiny poté expandovaly i do Bosny. Srov. GILFERDING, Aleksandr Fedorovič. *Bosnija, Gercegovina i staraja Serbija*. Peterburg, 1859, s. 459–462.

¹²⁶ Otiskl ji pod jménem Muhamed Kadrišahić. *Behar*. Sarajevo, roč. 3/1902–1903, č. 9–13.

¹²⁷ *Behar*. Sarajevo, roč. 7/1906–1907, č. 7–22. Knižně Sarajevo, 1908.

¹²⁸ *Behar*. Sarajevo, roč. 9/1908–1909, č. 22.

¹²⁹ *Behar*. Sarajevo, roč. 10/1909–1910, č. 1–8.

a Abdurezzak Hifzi Bjelevac v románu na pokračování *Pod jiným sluncem* (Pod drugim suncem).¹³⁰ Tehdy vznikly i umělecky nepřilíš zdařilé výtvořy dvou nacionálně vyhraněných Mostařanů; Srb Osman Đikić sepsal divadelní hru *Muhadžir*¹³¹ a báseň inspirovanou hadísem *Láska k vlasti je součástí víry* (Hubul vatani mine imân)¹³² a po něm Chorvat Sejfuđdin Huseinagić zvaný Fikret drama *Domovina*.¹³³ Forma divadelního představení byla vybrána s ohledem na slabou gramotnost muslimské populace. Snaha zabránit odchodu nespokojených souvěřců ale vyšla naprázdno, obě dramata, stejně jako ostatní zmíněná díla, krátce po svém uvedení nenávratně zapadla. Proti vystěhovalectví otevřeně vystupoval i stále hojnější muslimský tisk.¹³⁴

Poanexní migrační vlnu okomentoval i vlivný srbský geograf a etnolog Jovan Cvijić v rozpravě *O vystěhovalectví bosenských mohamedánů* (O iseljavanju bosanskih muhamedanaca).¹³⁵ Jako očitý svědek masových migrací na Balkáně se domníval, že odchod slovanských muslimů – podle něj islamizovaných Srbů – do slábnoucího Turecka nemá racionální základ; jeho cílem je zvrátit nové pořádky a utéci před rozpínavostí evropské civilizace – emigranty z toho důvodu považoval za renegáty a omezece, kteří neslyší na „rozumné“ argumenty. V návaznosti na to vyzýval mladou muslimskou inteligenci a Srby obecně, aby vystěhovalectví pomohli zastavit, jinak v Bosně a Hercegovině hrozí dosídlování cizinců z habsburské monarchie. Vyjádřil též naději, že jednou „náboženský fanatismus“ muslimů nahradí uvědomělé srbské „národní cítění“. Zdali Cvijićova výzva měla nějaký praktický dopad, nelze posoudit.¹³⁶ Její obsah a dikce však plně odpovídají myšlenkovému horizontu srbské inteligence na počátku 20. století a zároveň korespondují se západoevropským pohledem na orientální kultury.

¹³⁰ *Biser*. Mostar, 1912–1914. Knižně Mostar, 1914.

¹³¹ Rukopis z roku 1908 či 1909.

¹³² *Gajret*. Sarajevo, roč. 3/1910, č. 1.

¹³³ HUSEINAGIĆ, Sejfuđdin. *Domovina*. Zagreb, 1918.

¹³⁴ Mezi nimi i politický list *Musavat*, kromě jiného v člancích „Nestěhujte se!“ („Ne selite se!“), Mostar, 11. 1. 1907, č. 2, s. 1), „Nestěhujte se, bratři!“ („Ne selite braćo!“), Mostar, 27. 3. 1908, č. 13, s. 1) a „Hidžra“ („Hidžret“, Sarajevo, 26. 3. 1910, č. 24, s. 2; 30. 3. 1910, č. 25, s. 2–3). Muslimské mu‘allimské a imámské sdružení v roce 1910 vydalo oběžník, v němž svým členům vysvětlovalo odmítavý postoj k hidžře.

¹³⁵ *Srpski književni glasnik*. Beograd, roč. 24/1910, č. 226, s. 906–917.

¹³⁶ Jistý ohlas vyvolala u prosrbsky smýšlejících intelektuálů, kteří působili v Muslimské národní organizaci, vůdčí politické straně islámských věřících. Stručný výtah z díla otiskl stranický tiskový orgán *Musavat*. Cvijićův text nepřímó zmínil ve svém projevu v bosenském zemském sněmu poslanec Hamdija Karamehmedović, když při schvalování rozpočtu Zemskou vládu žádal o navýšení finanční pomoci muslimským vysídlelcům, kteří se chtějí vrátit do vlasti. „Nekoliko izvadaka iz članka Dr. Cvijića o iseljavanju bosanskih muslimana“. In: *Musavat*. Sarajevo, 6. 7. 1910, č. 58, s. 1–2; 9. 7. 1910, č. 59, s. 1–2. „Govor nar. poslanika Dr. Hamdije Karamehmedovića“. In: *Musavat*. Sarajevo, 3. 8. 1910, č. 66, s. 3–6.

Rakousko-uherská správa

Ještě před vstupem rakousko-uherských vojsk do Bosny c. k. administrativa uvažovala o možné spolupráci s muslimy, aby vytvořila rovnováhu mezi národně se emancipujícími pravoslavnými (Srby) a katolíky (Chorvaty). Muslimská elita měla s provinční správou dlouholeté zkušenosti, prostřednictvím držby rozsáhlého půdního fondu uplatňovala rovněž politický a ekonomický vliv na velikou část obyvatelstva. Podpora begovatu mohla také sehrát klíčovou roli ve snaze o plynulý přechod ze správy osmanské na rakousko-uherskou. Násilný odpor během obsazování země tento plán dočasně narušil, ale již koncem roku 1878 začal být opětovně realizován. Vídeň se tu mohla opřít o zájem okolnostmi znejistěné sarajevské honorace, jež se obávala ztráty moci i majetku.¹³⁷ V témže čase byla rovněž vyhlášena všeobecná amnestie pro účastníky ozbrojeného povstání.¹³⁸

Situace v hlavním městě, obývaném převážně muslimy, byla pro okupační moc více než příhodná, neboť Sarajevo ve všech ohledech plnilo úlohu centra země a jeho představitelé měli tendenci vystupovat jako zástupci celé Bosny a Hercegoviny, a islámské komunity zvlášť. Výsadní postavení Sarajeva ještě umocnila Zemská vláda nařízením, na jehož základě městská samospráva spadala do přímé kompetence civilního adlata. Sarajevané do roku 1894 dominovali v nově ustaveném Zemském vakufském pověřenectvu, spravujícím rozsáhlý půdní fond islámských nadací (vakufů) v Bosně a Hercegovině, úřadech pečujících o muslimské záležitosti a po roce 1882

¹³⁷ Sarajevo bylo první město v zemi, v němž byla obnovena místní samospráva, byť ta podléhala doзору vládního pověřence. J. Filipović vydal příslušný rozkaz již 20. 8. 1878, den po obsazení metropole. Na personálním složení zastupitelstva (*beledija*) se podepsala generálova nelibost vůči muslimům, ale i snaha udržet kontinuitu moci: z 18 jeho členů bylo 6 pravoslavných, 4 katolíci, 3 židé a 5 muslimů (Mustaj-beg Fadilpašić, Sunullah-ef. Sokolović, Ragib-ef. Ćurčić, Vejsil-ef. Svrzo a Asim-ef. Ridžalić Uzunić; Uzuniće a Svrzo roku 1879 nahradil Mustafa Bakarević a Esad-ef. Ridžalić Uzunić; od roku 1880 se jednání účastnil i Ahmed-aga Kajmaković), ovšem muslimská komunita tvořila asi 70 % městské populace. O něco později přibyli též čtyři městští radní, mezi nimi i muslim Mehmed-beg Kapetanović. Prozatímní statut města byl změněn na trvalý roku 1884 (novelizován 1899), kdy se zastupitelstvo rozrostlo na 24 členů (třetinu vybírala Zemská vláda a zbytek oprávnění voliči), z toho 12 muslimů, 6 pravoslavných, 3 katolíky (od 1889 pak 6) a 3 židů, a získalo více pravomocí. Na postu starosty se postupně vystřídali muslimové Mustaj-beg Fadilpašić (1878–1892), Mehmed-beg Kapetanović (1893–1899), Mehmed Nezir-ef. Škaljić (1899–1905), Esad-ef. Kulović (1905–1910) a Fehim-ef. Ćurčić (1911–1915).

¹³⁸ Generální pardon byl vyhlášen a otištěn v úředním listu *Bosansko-hercegovačke novine* 14. 11. 1878. Dotýkal se pouze těch vzbouřenců, kteří se do 14 dnů přihlásí v místě svého bydliště. V témže čase okupační správa vypravila dvě deputace, hercegovskou a bosenskou, složené z šesti desítek představitelů všech místních konfesí (polovinu tvořili muslimové, mj. sarajevský a mostarský starosta), které se setkaly v Záhřebu a nato společně navštívily Vídeň a Budapešť, kde je 14. 11. přijal sám císař.

nadlouho opanovali i nejvyšší posty v autonomních náboženských institucích. Sarajevským starostou byl již roku 1878 jmenován bývalý sympatizant Národního výboru Mustafa-beg Fadilpašić (1835/1836–1892),¹³⁹ který se v nové funkci osvědčil a setrval v ní až do své smrti. Vlivní sarajevští muslimové se také snažili prosazovat v rámci možností i své specifické zájmy. V listopadu roku 1878¹⁴⁰ a říjnu 1881¹⁴¹ předali dvě petice rakousko-uherské správě, z nichž první požadovala jmenování muslima domácího původu do čela bosenskohercegovské náboženské obce a druhá předchozí žádost zopakovala a doplnila ji o další body. Není překvapující, že signatáři petic byli i Mustafa-beg Fadilpašić a sarajevský muftí Mustafa Hilmi-ef. (Hadži)Omerović (1816/1817–1895). Jejich chování má jistou logiku: na jedné straně vystupovali jako loajální poddaní habsburského vladaře, na straně druhé hájili zájem sebe samých, své sociální skupiny a v širším rámci i prospěch svých souvěrců. V jiném světle se jejich počínání jeví, když uvážíme, že petice vyšly v době formování nového poměru mezi Vídní a Cařihradem a trvání na domácím duchovním vůdci vyznívalo ve prospěch Františka Josefa I. Obojakosti Sarajevanů si byla vědoma i rakousko-uherská administrativa, a proto do klíčových úřadů dosazovala jen loajální osoby z monarchie a u zbylých veřejně exponovaných osob prováděla důslednou kontrolu jejich činnosti.

Rakousko-Uhersko přesto muslimům vycházelo v mnoha ohledech vstříc. Majetkové poměry ponechalo téměř beze změny;¹⁴² stále platily osmanské předpisy o držbě půdy

¹³⁹ Známý též jako Mustaj-beg, příjmení nezřídka uváděl i ve tvaru Fadil Pašić. Rodné příjmení Šerifović si po zaboru provincie změnil na památku svého otce, vlivného a majetného úředníka a statkáře Fadil-paši (1802/1803–1882). Fadil-paša se 23. 8. 1878 přišel jako člen muslimské části bosenské delegace poklonit J. Filipovičovi, ale pro generálovo urážlivé chování se rozhodl emigrovat do Istanbulu, kde později skonal. Mustafa-beg měl dva bratry, Omer-bega (1838/1839–1887) a Mahmut-bega (1853/1854–1912), kteří jistý čas zasedali v sarajevském zastupitelstvu. KAMBEROVIĆ, Husnija. „Zemljišni posjedi obitelji Fadilpašić – Prilog historiji bosanskih begova“. In: *Radovi*. Zagreb, 1997, č. 30, s. 175–183.

¹⁴⁰ Z pamětí františkána a sarajevského zastupitele Grga Martiće lze vyčíst, že první dopis určený pro císaře sarajevští muslimové sepsali na výslovnou žádost generála Filipoviče, kterou jim duchovní osobně tlumočil. Martić osloveným hodnostářům dokonce pomohl s formulací výsledného textu. S předáním pokořující adresy, v níž stálo datum 17. 10., však dlouho otáleli a Filipovič ji obdržel až 8. 11. Nato dopis 17. 11. otiskl úřední list *Bosansko-hercegovačke novine*, ale bez uvedení jmen 58 jeho signatářů a s datem předání 4. 11. Srov. MARTIĆ, Grgo. *Zapamćenja (1829.–1878.)*. Zagreb, 1906, s. 109–110.

¹⁴¹ Skupina 27 sarajevských muslimů předala petici se 14 požadavky, mj. na zřízení úřadu reisu-l-ulemy, vedoucímu Oddělení pro záležitosti Bosny a Hercegoviny baronu Krausovi během jeho inspekční cesty po Bosně koncem září a v průběhu října. Stalo se tak zřejmě na slavnostní recepci v domě Mehmed-bega Kapetanoviće 18. 10. Bližší okolnosti vzniku petice nejsou známy. Srov. „Baron Kraus u Sarajevu“. In: *Sarajevski list*, 19. 10. 1881, s. 2.

¹⁴² Již císařské svolání k lidu Bosny a Hercegoviny (*Proclamation. Bewohner von Bosnien und der Herzegowina!*) z 28. 7. 1878 uvádělo, že „staré zákony zůstávají v platnosti, dokud nebudou schváleny nové“. *Wiener Zeitung*. Wien, 28. 7. 1878, s. 1–2.

z let 1858 a 1859, *ramazanski zakon* neboli *zakon o zemljišnom posjedu* (ramadánský zákon),¹⁴³ *saferska naredba* (safarské nařízení)¹⁴⁴ a *zakon o tapijama* (zákon o tápijích),¹⁴⁵ dále *ševalski zakon* čili *zakon o šumama* (šauválský zákon),¹⁴⁶ právní normy o islámských nadacích, vakufech,¹⁴⁷ a jiné. Přechodně zůstal v platnosti i osmanský občanský zákoník (*Medžella*, tur. *Mecelle*),¹⁴⁸ vydávaný postupně v letech 1869–1876, jenž spojoval právo šari'atské (tur. *šeriat*), veřejné (tur. *kānûn*) a zvykové (tur. *âdet*). Vedle něj se ale od samého začátku prosazoval, až docela převládl rakouský *Všeobecný zákoník občanský* (Opći građanski zakon¹⁴⁹). Osmanského kodexu se nakonec přidržovaly jen šari'atské soudy. Ve vztahu k Medželle určité změny přinesl zákon o hornické činnosti (*Rudarski zakon*, 1881), obchodní zákon (*Trgovački zakon*, 1883) a zákon o pozemkových knihách (*Gruntovnički zakon*, 1884).¹⁵⁰ V dalších oblastech práva okupační správa vyvíjela o poznání více úsilí. Krátce po obsazení Bosny Zemská vláda

¹⁴³ Zákon ze dne 7. ramadánu 1274/21. 4. 1858, někdy chybně uváděno 3. či 13. 5., tur. *Kānûnnâme-i Arâzi*. Následnictví státní půdy v držení soukromých osob podrobněji upravoval zákon ze dne 17. muharemu 1284/21. 5. 1867, někdy chybně uváděno 1868. Na ně je pak navázán Zákon ze dne 7. muharemu 1293/3. 2. 1876, který kmetům zajistil předkupní právo na čiftluk.

¹⁴⁴ Nařízení ze dne 14. safaru 1276/12. 9. 1859, vyhlášené v sarajevském Velikém medžlisu 5. 11. 1859.

¹⁴⁵ Zákon ze dne 8. džumádá I-úlá 1275/14. 12. 1858, někdy chybně uváděno 1859.

¹⁴⁶ Zákon ze dne 11. šauválu 1286/13. 1. 1870, někdy chybně uváděno 1869. Srov. „Šumski posjed i turski šumski zakon u Bosni i Hercegovini“. In: *Šumarski list*. Zagreb, 1913, č. 3, s. 81–90. Předpis navazoval na ramadánský zákon a měl za cíl učinit přítrž plundrování přírodního lesního bohatství. Zavedeny byly čtyři kategorie vlastnictví lesů, a to státní, vakufské, obecní (bos. *baltalik*) a soukromé. Po roce 1878 byly všechny lesy prohlášeny za státní. Stejný postup nová správa zvolila i v případě pastvin, což se dotklo zejména pastvin obecních (bos. *mera*). Zemská vláda rovněž zpochybnila dříve zaručený nárok obyvatelstva na bezplatný přístup k obecním pastvinám a na státní dřevo určené na otop či stavbu obydlí. Uplatnění nároku na vlastnictví a užívání lesů bylo specifikováno nařízením z roku 1881 a následně z roku 1884. S existencí obecních lesů a pastvin počítal sice zákon o pozemkových knihách (1884), ovšem jejich oddělování od státního majetku započalo až roku 1907. Jisté změny přinesl ještě zákon o ochraně lesního majetku s prováděcím předpisem z roku 1913. ŠPANOVIĆ, Teodor. „Razrješenje servitutnih odnosa u Bosni i Hercegovini“. In: *Šumarski list*. Zagreb, 1936, č. 8, s. 413–428.

¹⁴⁷ Zákon o správě vakufů ze dne 19. džumádá I-áchira 1280/1. 12. 1863, někdy uváděno 29. 11., a zákon o řádu následnictví pronajatých vakufů z roku 1870.

¹⁴⁸ Zákon ze dne 26. ša'bána 1293/15. 9. 1876, tur. *Mecelle-i Ahkâm-i Adliye*. Medžella byla částečně přeložena do místního jazyka v roce 1882, do té doby Zemská vláda používala oficiální francouzskou verzi, o níž se také opíral právně nezávazný překlad. Tiskem vyšla až 1906 v Sarajevu pod názvem *Medželle i ahkjami šerije (Otomanski gragjanski zakonik)*, ovšem nikoli v režii Zemské vlády.

¹⁴⁹ *Allgemeines bürgerliches Gesetzbuch*. Zákoník byl vyhlášen 1. 6. 1811 patentem císaře Františka I. S odstupem byl zaveden i v Dalmácii, Rakouském přímoří a Vojenské krajině. V uherské části monarchie platil jen v letech 1852–1861, ale v samotném Bánském Chorvatsku zůstal již trvalou součástí právního řádu. Bosenská verze kodexu se opírala o chorvatský úřední překlad.

¹⁵⁰ Mezi lety 1880 a 1886 probíhalo dosud první mapování celého území Bosny a Hercegoviny, jehož součástí bylo i geometrické a polohové určení pozemků. Poté byly zahájeny práce na budování katastru (pozemkových knih), jež se kvůli nejasným majetkovým vztahům podařilo zdárně ukončit až roku 1911.

nahradila osmanský trestní zákoník, vycházející z francouzské právní tradice,¹⁵¹ novým předpisem (*Kazneni zakon o zločinstvima i prestupcima za Bosnu i Hercegovinu*, 1879),¹⁵² jenž brzy doplnil trestní řád (*Kazneni postupnik za Bosnu i Hercegovinu*, 1880, nový 1891). K normám ještě přibyl za osmanské vlády chybějící občanský soudní řád (*Građanski parnični postupnik za Bosnu i Hercegovinu*, 1883), jelikož se v praxi neosvědčila implementace uherské normy.¹⁵³ V přístupu k Bosně a Hercegovině se tak projevovala dvojí tendence: jednak udržet živé zemské právo, jemuž ale okupační úřady příliš nerozuměly, jednak místní zvyklosti sladit s praxí v duální monarchii.¹⁵⁴

Zemská vláda věnovala agrární problematice mimořádnou péči, jen v letech 1879 a 1880 k tomuto tématu uspořádala dvě odborné konference, namísto revolučních změn ale dala přednost řízené evoluci stávajícího modelu. Svou roli jistě sehrála i obava z případné destrukce neobyčejně složitého systému vlastnictví a držby půdy a strach z vyvolání masových sociálních bouří; zemědělství totiž zajišťovalo obživu naprosté

¹⁵¹ Zákon ze dne 28. dhú l-hidždža 1274/9. 8. 1858, tur. *Cezâ Kânûnnâme-i Hümâyûnu*. KARČIĆ, Fikret. „Osmanski krivični zakonik iz 1858. i njegova primjena u BiH“. In: *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu*. Sarajevo, 2015, roč. 58 (2015), s. 295–304. Osmanský kodex z roku 1858 důsledně kopíroval *Code pénal* (1810), což mj. vedlo ke zrovnoprávnění všeho obyvatelstva bez ohledu na jeho konfesi. Vilájetská správa v Bosně si pak nechala pořídit oficiální překlad zákoníku (*Carski kazneni zakonik za Bosanski vilajet*), byť s drobnými odchylkami, který byl otištěn v místním jazyce roku 1870 v Sarajevu (v latině i cyrilici).

¹⁵² Nový trestní zákon nabyl účinnosti 1. 9. 1879. Jeho znění bylo v souladu s platnou celorakouskou normou (*Zákon ze dne 27. května 1852 o zločinech, přečinech a přestupcích*), ovšem některé delikty načas spadly do příslušnosti vojenských soudů. Muslimské obyvatelstvo získalo jisté úlevy u trestného činu dvojího manželství (§ 289 a 290) a cizoložství (§ 456).

¹⁵³ Podrobněji: EICHLER, Eduard. *Das Justizwesen Bosniens und der Hercegovina*. Wien, 1889; BEČIĆ, Mehmed. „Austroougarska reforma pravosuđa i građanskog postupka u Bosni i Hercegovini“. In: *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu*. Sarajevo, 2015, roč. 58 (2015), s. 107–123; ČAUŠEVIĆ, Dženana (ed.). *Pravno-politički razvitak Bosne i Hercegovine*. Sarajevo, 2005, s. 213–217.

¹⁵⁴ Srov. BEČIĆ, Mehmed. „Historijska i pravna osnovanost primjene Općeg građanskog zakonika u Bosni i Hercegovini nakon okupacije 1878. godine“. In: *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu*. Sarajevo, 2011, roč. 54 (2011), s. 63–79; KARČIĆ, Fikret. „Opšti građanski zakonik u Bosni i Hercegovini: kodifikacija kao sredstvo transformacije pravnog sistema“. In: *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*. Zagreb, 2013, roč. 63, č. 5–6, s. 1027–1036. Okupační úřady si v oblasti šarí'atského práva nevěděly příliš rady, a proto iniciovaly vznik sborníku předpisů s názvem *Manželské, rodinné a dědické právo mohamedánů hanífovského ritu* (Eherecht, Familienrecht und Erbrecht der Mohamedaner nach dem hanefitischen Ritus, Wien, 1883). Islámským právem z pozice evropské kontinentální právní vědy se kromě jiného zabývali dosídlenci Michael (ev. Mihajlo) Zobkow, Ćiro Truhelka, Franciszek (ev. Franjo) Kruszelnicki, Adalbert Schek (ev. Šek) a Eugen Sladović. Schek (1851–1933), původem z Bánského Chorvatska, od roku 1883 působil v Bosně a Hercegovině, kde prostřídal vysoké úřednické a soudní posty. Vedle toho 18 let vyučoval na Šarí'atské soudní škole a podílel se na vzniku zemského statutu (ústavy). Hvařan Sladović (1882–1960) v letech 1906–1918 působil v zemské správě a zároveň mezi léty 1916 a 1920 přednášel na Šarí'atské soudní škole. Po válce vydal *Islámské právo v Bosně a Hercegovině* (Islamsko pravo u Bosni i Hercegovini, Beograd, 1926) a uspořádal monumentální sborník *Prameny ke studiu veřejného a soukromého práva Bosny a Hercegoviny: do roku 1918* (Građa za izučavanje javnoga i privatnog prava Bosne i Hercegovine: do 1918, rukopis předán 1936, Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu). Do odborné debaty o šarí'atském právu zdejší muslimové neměli čím přispět, v této době k tématu nevzniklo žádné relevantní dílo.

většině populace a z této oblasti dlouho pocházela i většina vybíraných daní. Okupační úřady se tu opřely o ramadánský zákon (1858), který definoval přímé panství nad půdou (*erazi memluke, mulk*, tur. *arâzi-i memlûke*),¹⁵⁵ podmíněnou držbu státní půdy (*erazi mirije, miri*, tur. *arâzi-i emîriyye*)¹⁵⁶ dříve podléhající tímárskému lennímu systému, vakufskou půdu (*erazi mevkufe*, tur. *arâzi-i mevkûfe*) ve vlastnictví islámských nadací, půdu v obecním vlastnictví (*erazi metruke*, tur. *arâzi-i metrûke*) a neobdělávatelné plochy (*erazi mevat*, tur. *arâzi-i mevât*). Podle safarského nařízení (1859) v minulosti uzurpovaná státní půda, čifluky, zůstala jejich současným držitelům, což se týkalo hlavně begovatu, zároveň se ale ulehčovalo na nich hospodařícím bezzemkům (kolokviálně pl. *kmeti*, dříve *čifčije*), nejčastěji křesťanům. Vztahy mezi nově definovaným pronajímatelem a nájemcem se řídily písemnou dohodou (*muzarea*, tur. *müzârea*), nikoli uzancemi jako dosud, přičemž *mustedžir* (nájemce, tur. *müstecir*) nesměl odvádět *hakk* (od arab. *ḥaqq* čili právo, pravda) vyšší než třetinu úrody (*tretina*), u některých komodit i vyšší, a zbavil se povinnosti robotovat (*kuluk*, tur. *kulluk*). Agům a begům bylo rovněž přiznáno vlastnické právo nad kmetskými usedlostmi (bos. pl. *selišta*), současně s tím je ale museli povinně udržovat. Oproti minulosti nebylo možné bez závažného důvodu *mustedžira* vyhnat z polností. Bezzemek odváděl peněžní desátek (*desetina, ušur*, arab. *‘ušr*) státu, ze zbytku pak třetinu v naturáliích pronajímateli, a k tomu další poplatky¹⁵⁷. Rakousko-uherská správa tento model jen nepatrně upravila, když od roku 1906 desátek vyměřovala paušálem.¹⁵⁸ Pro křesťanské rolníky, kteří obdělávali někdejší tímáry, se již dříve vžilo označení *raja* (arab. pl. *ra’āyā*, doslova stádo, pokud šlo o muslimy, užíval se i kur’ánský termín *fukara* z arab. *fuqarā’*, chudáci), původně vyhrazené pro všechny sultánovy poddané platící daně.

Přežívající osmanský model udržoval mezi muslimskými velkostatkáři a křesťanskými rolníky stálé napětí a později vedl i k rozhodnutí rakousko-uherské administrativy povolit

¹⁵⁵ V Bosně se užívaly i tvary *miljać, milać, miljć, milć*, a to ve smyslu stavební parcely. Jedna z přímých forem vlastnictví se totiž vztahovala ke stavbám a méně rozsáhlým pozemkům pod nimi.

¹⁵⁶ S touto půdou begovat nemohl nakládat svévolně, ve stanovených případech musel žádat o svolení státní správy. Tato omezení byla zrušena roku 1912 s platností od ledna 1913.

¹⁵⁷ V období tanzímátu se vybíraly ještě další základní daně: *vergija* (tur. *vergi*, na každou mužskou osobu), *askerija* či *vojnica* (tur. *bedel-i askerî*, pro křesťany jako náhrada za vojenskou službu).

¹⁵⁸ K tématu zevrubněji: ŠABOTIĆ, Izet. *Agrarne prilike u bosanskom ejaletu (1839.–1878.)*. Tuzla, 2013; KAPIDŽIĆ, Hamdija. „Agrarno pitanje u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske uprave (1878–1918)“. In: *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*. Sarajevo, 1973, roč. 16 (1970/1971), s. 71–96; BEGOVIĆ, Branislav. *Razvojni put šumske privrede u Bosni i Hercegovini u periodu austrougarske uprave (1878–1918) sa posebnim osvrtom na eksploataciju šuma i industrijsku preradu drveta*. Sarajevo, 1978.

nepovinný výkup polností, na nichž hospodařili kmeti. Ten již v menší míře probíhal od poloviny 19. století, odkup někdejších čifluků drobnými zemědělci ale kvůli nedostatku finančních prostředků postupoval velmi pomalu a počet vyplacených bezzemků zdaleka neuspokojoval společenskou poptávku.¹⁵⁹

Osmanská vláda za sebou zanechala i početné islámské nadace (*vakuf*, arab. *waqf*), které vlastnily čtvrtinu až třetinu obdělávané půdy v Bosně.¹⁶⁰ Vakufy podporovaly zejména činnost náboženských institucí a veřejně prospěšných zařízení. Správcem fundace (*mutevelija*, arab. *mutawālī*) byl obvykle její zřizovatel (*vakif*, arab. *wāqif*), nejčastěji pocházející z řad muslimské elity, kterého po smrti vystřídal některý z jeho příbuzných či známých. Zakládání nadací bylo jednou z možností, ačkoli právně spornou, jak ochránit rodový majetek před zcizením. Dohled nad vakufy v osmanské říši provádělo zvláštní ministerstvo, ale vzhledem k bouřlivému vývoji v Bosně a Hercegovině se četné nadace vymkly jakékoli státní kontrole a jejich majetkové poměry se cíleně zkreslovaly. V březnu 1883 proto vzniklo prozatímní Zemské vakufské pověřenectvo (*Zemaljsko vakufsko povjerenstvo/komisija*), které mělo za úkol dohlížet na činnost fundací, vést je k řádnému hospodaření a průběžně evidovat jejich majetek v provincii. Císař do jeho čela jmenoval sarajevského starostu Mustafu-bega Fadilpašiće, snad aby tím zmírnil jeho prohru v boji o křeslo nejvyššího islámského duchovního představitele v Bosně a Hercegovině, a společné ministerstvo financí další vážené muslimy a dva vládní úředníky.¹⁶¹ Od samého počátku bylo patrné, že muslimové ve vedení pověřenectva zastávají jen čestné funkce a skutečný vliv drží okupační činovníci. Petice několika sarajevských muslimů z roku 1886 proti přeměně hřbitova Čekrčinica v držení vakufu na městský park (dnes *Veliki park*) a následnému zavedení samosprávy do vakufské

¹⁵⁹ V letech 1879–1909 se částečně nebo zcela vykoupilo 26 165 kmetských usedlostí. Jestliže při sčítání roku 1895 hospodařilo 88 970 kmetských rodin (a dalších 22 655 v dílčí formě poddanství), pak 1910 to bylo jen 79 701 rodin (a dalších 14 453 v dílčí formě poddanství). *Bosna i Hercegovina u brojkama*. Mostar, 1911, s. 4–5.

¹⁶⁰ Celková rozloha vakufských nemovitostí nebyla nikdy řádně zaevidována. V této praxi se z nepochopitelných důvodů pokračovalo i po roce 1878. Srov. Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien (HH StA) Politisches Archiv (PA) XL Interna 208 Liasse IX A. Organisation Bosnien und der Herzegovina 1878–1882; THOEMMEL, V. *Charakteristik der topographisch-statistischen, administrativen und ökonomischen, ethnographischen und politischen, dann kirchlichen, endlich der materiellen und sonst massgebendsten Verhältnisse der bosnischen Ländergebiete*. Wien, 1878, s. 4.

¹⁶¹ Mezi nimi byli Mustafa-ef. Sarić (revizor účtů), Ibrahim-beg Bašagić (účetní inspektor), dále čestný vládní rada a sarajevský zastupitel Mehmed-beg Kapetanović, člen *Ulema-medžlisu* Nur(eddin/uddin)-ef. Hafizović, imám Muhammed Emin-ef. Hadžijahić a advokát Jusuf-beg Filipović. „Zvanično“. In: *Sarajevski list*. Sarajevo, 3. 4. 1883, s. 1.

organizace byla úřady oslyšena.¹⁶² Teprve po jedenácti letech provizoria Zemská vláda vydala nařízení, kterým se zřizovalo trvalé Zemské vakufské ředitelství (*Zemaljsko vakufsko ravnateljstvo/direkcija*) jako výkonný orgán již fungujícího pověřenectva s pobočkami v každém chotáru. Reorganizace úřadu nicméně vedla k umocnění centralizace, neboť všechny členy, jimž funkce nepřipadla výkonem jiného úřadu, například nejvyššího duchovního představitele, reisu-l-ulemy, jmenovala přímo Zemská vláda. Provedené změny současně vedly k silnějšímu institucionálnímu provázání pověřenectva s vedením Islámského společenství. Přísný dohled okupačních orgánů se brzy projevil v kladném výsledku hospodaření vakufů, mimo jiné nebývale vzrostl jejich evidovaný počet, ale také rostoucím odporem konzervativních muslimů.¹⁶³ Roku 1896 pověřenectvo rozhodnutím Zemské vlády získalo kontrolu i nad šesti samostatnými vzdělávacími fondy (bos. sg. *mearif-sanduk*), které v jednotlivých okruzích financovaly islámská školská zařízení a jež od roku 1881 spravovala Zemská vláda.

V oblasti samosprávy a soudnictví došlo jen k dílčím reformám stávajícího systému. Udrželo se administrativní členění sestupně uspořádané na *liva* nebo *sandžak* (nově *okrug, okružje* – okruh), *kaza* či *srez* (nově *kotar* – chotár) a *kajmekamluk* (nově *kotarska ispostava* – újezd). Počet okruhů zůstal na původních šesti (Sarajevo, Banja Luka, Bihać, Travnik, Zvornik a Mostar), jen došlo k nepatrné úpravě jejich hranic.¹⁶⁴ V každém z pěti desítek chotárů od roku 1882 působil úřad, vykonávající současně správní, finanční i soudní agendu, odtud i pojem chotárský soud, odvolací instance byly zřízeny v počtu šesti v jednotlivých centrech okruhů. Na chotárské úřady byly navázány šarí'atské soudy zpravidla s jedním soudcem, kádím (bos sg. *kadija*, tur. *kadi*), již od pozdního tanzímátu

¹⁶² Případů svévolného nakládání s vakufským majetkem okupačními úřady se našlo vícero. Prostor určený ke společné modlitbě pod širým nebem (bos. *musalla*) byl v Mostaru např. zastavěn mostem a poté hotelem Neretva. Více příkladů uvádělo memorandum muslimských autonomistů z prosince 1900.

¹⁶³ ŠEHIĆ, Nusret. *Autonomni pokret Muslimana za vrijeme austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo, 1980, s. 26–30. Rozpočet Zemského vakufského pověřenectva se po přechodném období ustálil roku 1889, kdy při celkovém počtu 622 vakufů dosáhly příjmy 457 tis. a výdaje 350 tis. korun. Pro srovnání roku 1905 bylo evidováno 995 nadací s příjmy 672 tis. a výdaji 668 tis. korun. Roku 1914 Vakufsko-meárifský sněm spravoval již 1 395 vakufů při celkových příjmech 1,067 mil. a výdajích 1,072 mil. korun. Vedle toho Zemská vláda finančně podporovala jednotlivé náboženské obce, příspěvky pro islámské společenství od roku 1894 pravidelně překračovaly částku 100 tis. korun. *Bericht... 1906*, s. 129 a 131. „Vakufski proračun“. In: *Gajret: kalendar za godinu 1915*. Zagreb, 1914, s. 98–99.

¹⁶⁴ Území Foči připadlo Sarajevskému okruhu, i když tradičně patřilo k Hercegovině (Mostarskému okruhu). Již za osmanské vlády se od Hercegoviny odloučily oblasti kolem sídel Goražde (1851), Čajniče (1851) a Duvno (1865, resp. 1867). Hranice mezi Bosnou a Hercegovinou nikdy nebyla jasně stanovena, zjednodušeně ji můžeme vymezit řekami Neretva a Rakitnica, pohořími Treskavica a Jahorina a řekou Lim na východě a pohořím Vran a severním okrajem duvenského krasového údolí na západě.

příslušné pouze pro oblast rodinného a dědického práva.¹⁶⁵ Od 17. července 1879 v Sarajevu úřadoval Vrchní soud, jehož součástí byla i kancelář někdejšího vilájetského kádího,¹⁶⁶ později povýšená na Vrchní šarí'atský soud.¹⁶⁷ Šarí'atské orgány zprvu používaly jako úřední jazyk osmanskou turečtinu, ale i přes protesty muslimských duchovních brzy musely přejít na zemský jazyk.

Rakousku-Uhersku se díky reorganizaci státní správy, zahrnuje v to i reformu soustavy soudů a vybudování nových ozbrojených a bezpečnostních složek, podařilo stabilizovat právní prostředí v Bosně a Hercegovině a zlepšit vymahatelnost práva, o což se již v období reformy marně pokoušela osmanská vláda. V srbské historiografii ustálený pohled, charakterizující Zemskou vládu jako ryze silovou a represivní, nezohledňuje

¹⁶⁵ Kol. autorů. *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*. Sarajevo: Bosanski kulturni centar, 1998, s. 229–233; DURMIŠEVIĆ, Enes. „Šerijatski sudovi u Bosni u drugoj polovini XIX stoljeća“. In: *Anali Pravnog fakulteta Univerziteta u Zenici*. Zenica, 2013, roč. 6, č. 12, s. 75–89. Působnost šarí'atských soudů upravovalo zvláštní nařízení (*Naredba o ustrojstvu i djelokrugu šerijatskih sudova*), schválené císařem 29. 8. 1883 a uveřejněné Zemskou vládou 30. 10. 1883, jež přitom navazovalo na osmanskou normu z roku 1859 (chybně uváděno i 1860). Tehdy došlo k podstatné reorganizaci nižších šarí'atských soudů, přičemž bylo zrušeno všech šest okružních tribunálů a zavedeny jen chotárské. Během let 1884 a 1885 pak byla většina stávajících kádí při chotárských úřadech jmenována šarí'atskými soudci, případně byli vybráni noví kandidáti, kteří splnili předepsaná kritéria. Následně od roku 1906, s ohledem na předpis *Naredba o ustrojenju (organizaciji) kotarskih sudova u Bosni i Hercegovini* šarí'atské soudy spadaly přímo pod chotárské soudy, nyní již plně oddělené od zemské správy. Srov. BEČIĆ, Mehmed. „Novi pogled na transformaciju šerijatskih sudova u Bosni i Hercegovini: Da li je 1883. godine nametnut kolonijalni model primjene šerijatskog prava“. In: *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu*. Sarajevo, 2017, roč. 60 (2017), s. 59–82.

¹⁶⁶ V souvislosti se správní reformou z roku 1864 došlo i k reorganizaci soudního systému. V krátké době pak vznikly smíšené, obchodní a civilní soudy. Civilní soudní řízení bylo trojinstanční (na úrovni chotáru, okruhu a nakonec vilájetu, v Sarajevu za tím účelem vznikl Vrchní vilájetský soud). Vedle toho nezávisle působily tradiční šarí'atské soudy, s nimiž byly nové soudní tribunály nezřídka personálně propojeny. V prvních letech rakousko-uherské okupace soudní systém prošel strukturálními změnami; všechny tribunály vyjma šarí'atských byly zrušeny a nahrazeny chotárskými a okružními úřady. Doposud jednostupňové řízení před šarí'atskými soudy bylo upraveno na dvoustupňové. Reformu soudnictví měla na starosti zvláštní vládní komise společného ministerstva financí (*Justizkommission*), která od podzimu 1881 do léta 1882 zasedala ve Vídni. Jako odborník na islámské právo v ní působil Mehmed Nezir-ef. Škaljić. Komise dokončila svou práci v polovině roku 1882, ovšem po nástupu ministra Kállaye proběhly další konzultace. K samotné implementaci reformy nakonec došlo až následujícího roku na podzim.

¹⁶⁷ Podle nařízení vlády ze 17. 7. 1879, na jehož základě byl ustaven Vrchní soud, vedle pěti řádných soudců v úřadu působil i jeden kádí a jeden mufettiš (revizor). Prvním kádím byl jmenován Ragib-ef. Čurčić (1824–1888) a mufettišem Sunullah-ef. Sokolović (1815–1888), sarajevští zastupitelé. Vedle toho u soudu zasedali tři přísedící z řad odborné veřejnosti, které navrhovalo sarajevské zastupitelstvo. Roku 1884 Sokoloviće nahradil coby nadsudí Nezir-ef. Škaljić. Čurčiće roku 1887 vystřídal Nur-ef. Hafizović (?–1921), který taktéž získal titul nadsudího. Čurčić (ev. Čurčić) býval předsedou obchodního soudu v Sarajevu, mutesarřifem bihačské livy a nato v letech 1875–1877 a 1878 sarajevským starostou. Škaljić (1844–1905) vykonával post kádího a předsedy obchodního soudu v Sarajevu, po roce 1878 úřadoval při sarajevském okružním soudu. Hafizović dlouhá léta působil jako kádí v řadě měst osmanské říše.

Hafizovićovo místo v letech 1906–1908 obsadil Sulejman-ef. Šarac (1850–1927) a posléze Mustafa-ef. Dubinović. Škaljiće v roce 1899, kdy byl penzionován, nahradil Hasan-ef. Hadžiefendić (?–1925), který v úřadu působil do roku 1912. Od reorganizace v roce 1913 bylo kolegium soudu tříčlenné. Do rozpadu monarchie v něm zasedali ještě Salih-ef. Mutapčić (?–1938) a Ali Riza-ef. Prohić (1867–1942).

těžkosti spojené se zklidněním bezpečnostní situace v provincii po několika povstáních a s harmonizací právního řádu.¹⁶⁸ Habsburské monarchii se rovněž podařilo získat monopol legitimního násilí, o který osmanské úřady se střídavými úspěchy bojovaly od 18. století. Civilní obyvatelstvo již nemohlo volně držet střelné zbraně. Dříve početné loupeživé bandy všech tří konfesí, hlavně ve východní Hercegovině, od poloviny 80. let 19. století prakticky vymizely.

Snaha připoutat Bosnu a Hercegovinu k monarchii se projevila i v hospodářství. Na její území byl rozšířen jednotný celní systém, a to zákonem z 24. prosince 1879 s účinností od 1. ledna 1880. V rozporu s cařihradskou konvencí Zemská vláda 1. března 1880 zamezila oběhu osmanské měny, s výjimkou mincí z drahých kovů. V návaznosti na to rovněž vyhlásila monopol na sůl a tabák.¹⁶⁹ S cílem přilákat zahraniční kapitál a podpořit místní průmysl roku 1883 byla v Sarajevu otevřena pobočka vídeňské Unionbanky s kapitálem dva miliony zlatých. Roku 1895 v hlavním městě zahájila činnost Privilegovaná zemská banka pro Bosnu a Hercegovinu s kapitálem 8 milionů zlatých.¹⁷⁰ Bosenskohercegovská ekonomika v té době dosahovala mimořádně slabých výkonů, jež nesnesly srovnání ani s nejzaostalejšími regiony říše. V oblasti veřejných financí byly rakousko-uherské úřady vázány cařihradskou konvencí a daně vybrané v Bosně a Hercegovině směly použít jen v rámci provincie, což jako jedno z mála ustanovení smlouvy důsledně plnily. Vydržování početných ozbrojených složek musely navíc dotovat ze svého rozpočtu formou každoročních půjček.

První vážnější konflikt, jemuž zemská administrativa musela čelit, vypukl na počátku roku 1882. V reakci na uzákonění všeobecné branné povinnosti – zákon byl schválen 24. října 1881 a vyhlášen 4. listopadu¹⁷¹ na muslimský svátek Bajram –, která se zdála být předzvěstí anexe, pravoslavní a muslimové povstali se zbraní v ruce proti rakousko-uherské moci. Zvláště silně se nespokojenost obyvatelstva projevila ve východní Hercegovině, konkrétně v chotárech Foča a Čajniče. V čele vzbouřenců stanuli

¹⁶⁸ Srov. KRALJAČIĆ, Tomislav. *Kalajev režim*, s. 456–459.

¹⁶⁹ Na tabák, jednu z klíčových vývozních komodit, platil státní monopol již od roku 1874.

¹⁷⁰ Pro srovnání rozpočet Zemské vlády v tomto čase dosahoval hodnot 14 mil. (1883) a 28 mil. (1895) korun. *Bericht... 1906*, s. 419.

¹⁷¹ „Naredba zemaljske vlade povodom objavljivanja privremenog zakona za obranu Bosne i Hercegovine“. In: *Sarajevski list*. Sarajevo, 4. 11. 1881, s. 1. Dodatečně bylo uznáno osmanské privilegium, na jehož základě se branná povinnost nevztahovala na potomky muslimů, kteří se do Bosny přestěhovali roku 1862 ze Srbska, a to až do roku 1887. *Sarajevski list*. Sarajevo, 22. 3. 1882, s. 1.

představitelé rolníků a nižšího begovatu, přičemž jejich formálními vůdci byli Ibrahim-beg Čengić Kutalija a po jeho smrti Salih-aga Forta. Do rebelie se zapojilo 2–3 000 ozbrojenců, mezi nimi asi třetina muslimů, kteří od ledna do dubna vzdorovali okupačním jednotkám o síle několika desítek tisíc vojáků, než byli poraženi. Definitivní konec za revoltou učinil odchod zbytku povstalců do Černé Hory v listopadu téhož roku. Hercegovské povstání bylo posledním svého druhu, které se odvíjelo tradičním způsobem lidového boje proti vůli státní moci, známým již z dob osmanské vlády. Následkem ozbrojené rebelie došlo k reformám okupační správy, a to směrem k posílení její civilní složky, dále byl rozpuštěn dvanáctičlenný poradní sbor z řad domácího obyvatelstva, medžlis, zřízený v polovině 60. let 19. století.¹⁷² Osmanská říše, která povstání tajně podporovala, s Rakouskem-Uherskem v půli roku uzavřela dohodu, podle níž sultán uznal zavedení vojenské povinnosti s podmínkou, že tím nebude narušen status provincie. Zároveň s tím se obě strany shodly na formě přísahy odvedenců, vojenském zařazení na úrovni žandarmerie či milice, působení uvnitř hranic provincie (zahrnuje v to i bývalý Novopazarský sandžak) a symbolech na vojenských uniformách.¹⁷³

¹⁷² Medžlis, nově pod jménem Zemská správní rada (*Zemaljsko upravno vijeće*), byl reaktivován na základě rozhodnutí Zemské vlády z 20. 7. 1879. Do jeho konečného zrušení se sešly pouze dvě schůze, a to 18.–25. 3. 1880 a 3.–8. 3. 1881 v sarajevském paláci Konak. Činnost sboru měla jen velmi omezený dopad na dění v zemi. Rovněž jeho složení bylo značně nevyvážené, polovina osazenstva pocházela ze Sarajeva a většinu tvořili obchodníci, jež se dokázali pružně přizpůsobit vůli a požadavkům nové moci. Muslimy zastupovali někdejší osmanský úředník Esad-ef. Uzunić (1847–1910) a obchodníci Hašim-aga Glođo (?–1897), oba ze Sarajeva, cazinský starosta Ahmed-aga Adilagić Pozderac (?) a Agan-aga Abdagić z Prijedoru (?). Mimořádnými členy medžlisu se stali sarajevský starosta a místostarosta Mustafa-beg Fadiipašić (muslim) a obchodník Đorđo Rajković (pravoslavný původem z Dubrovníku). Na jaře 1882 do rady přibýly další dva členové a jeden byl nahrazen, ale na její činnosti se to nijak nepodepsalo.

¹⁷³ Srov. EKMEČIĆ, Milorad. „Ustanak u Hercegovini 1882. i istorijske pouke“. In: *Radovi iz istorije Bosne i Hercegovine XIX veka*. Beograd, 1997, s. 283–347; KAPIDŽIĆ, Hamdija. *Hercegovacki ustanak 1882. godine*. Sarajevo, 1973. Zákonem o vojenské službě, v zásadě shodném s osmanskou normou, vznikl kontingent složený z 1 200 rekrutů s obligatorní tříletou aktivní službou (do roku 1900 prakticky ale jen dvouletou). Stejný počet branců poté musel narukovat každý rok, načež se v roce 1887 povinnost rozšířila na 1 381 osob, roku 1900 na 3 500 a konečně roku 1908 na 4 000. Od roku 1894 se zemské vojsko členilo na čtyři pěší pluky, jejichž domovy byly Sarajevo (I. pluk), Banja Luka (II. pluk), Tuzla (III. pluk) a Mostar (IV. pluk). Tyto regimenty se následně přemístily do posádkových měst v monarchii (vzestupně dle čísla pluku následovala Vídeň, Štýrský Hradec, Budapešť a Vídeň/Terst), v Bosně zůstaly jen některé bataliony (prapory). V mužstvu převládali místní odvedenci, důstojnický sbor se skládal výhradně z cizinců. Specifikem uniforem bosenskohercegovských pluků byl fez – v Bosně trvale zavedený Omer-pašou Latasem –, který nosili všichni vojáci bez rozdílu konfese. Nový zákon o obraně byl přijat 11. 8. 1912. Ten sjednocoval vojenské povinnosti odvedenců s ostatními občany monarchie, mj. rušil možnost vykoupit se z povinného odvodu. Počet rekrutů se zvýšil na 6 392 s výhledem dalšího růstu. Muslimové v armádě měli naprostou svobodu praktikování své víry, včetně dodržování halal stravování, každodenních i pátečních modliteb (dnem pracovního klidu a volna byl pro ně pátek) a dvou náboženských svátků, ramadánského i obětního Bajramu. Taktéž vojenská přísaha byla přizpůsobena jejich zvyklostem. Postavení muslimů ve vztahu k branné povinnosti upravoval zejména prováděcí předpis Zemské vlády č. 2698 („Zvanično“. In: *Sarajevski list*. Sarajevo, 11. 11. 1881, s. 1) a prozatímní statut („Provizorni štatut o ustrojstvu bosansko-

Zemská vláda zavedla četná opatření, která si kladla za cíl omezit vliv sousedních zemí na Bosnu a Hercegovinu. Tyto snahy byly patrné i v náboženské oblasti. Roku 1880 byla uzavřena dohoda s Konstantinopolským patriarchátem a o rok později se Svatou stolicí v Římě, na jejichž základě v provincii vznikly samostatné církevní provincie. Problematičtější byla jednání s cařihradským *şeyhülislâmem*. Islámská tradice pojem církev nezná, neformálně ale struktury podobné těm křesťanským vytvářela. Osamostatnění bosenskohercegovských muslimů by pro sultána znamenalo ztrátu bytí i posledního náznaku svrchovanosti a do jisté míry i prestiže duchovního vůdce mezi věřícími. Stále bylo možné odvolávat se na cařihradskou konvenci, třebaže Rakousko-Uhersko svévolně porušovalo i další její ustanovení. Otevřený spor vypukl v půli roku 1880, kdy Porta v souladu se svým výkladem konvence jmenovala Ahmeda Şükrü za vrchního muftího, kazaskera, v Bosně. Zemská vláda se ale držela teze, že všichni místní duchovní musejí být bosenskohercegovského původu, čímž dala jasně najevo, že obsazená provincie již není součástí osmanské říše a muftího neuzná a nepustí do země. Patovou situaci rozřešila až počátkem roku 1882 Porta, když stávajícímu sarajevskému muftímu Mustafovi Hilmi-ef. Omerovićovi svěřila pravomoc dosazovat všechny kádí a jejich zástupce v celé provincii. Tímto krokem Cařihrad uznal požadavky sarajevské honorace na jmenování zemského duchovního představitele a *de facto* i okupačních úřadů. Nato rakousko-uherský ministr financí Benjámín von Kállay navrhl císaři zvolit loajálního Omeroviće¹⁷⁴ nejvyšším představitelem již zcela na chalífovi nezávislé organizace, jelikož nepředpokládal vážnější námitky z osmanské strany. Okupační správa pro svůj krok našla oporu v postavení muslimské náboženské obce v osmanském Tunisku, Rusku a Francouzi okupovaném Alžírsku. Vážným kandidátem byl vedle sarajevského muftího také starosta Mustafa-beg Fadilpašić, jenž měl podporu begovatu, ale v jeho neprospěch hrála slabá znalost islámské teologie. Nakonec byl po Kállayově intervenci do nově vzniklého úřadu reisu-l-ulemy (tur. *reîsü'l-ulemâ*) 17. října 1882 zvolen Omerović a ten s další čtveřicí duchovních (*Ulema-medžlis*, tur. *Meclis-i Ulemâ*,

hercegovačke vojske“. In: *Sarajevski list*. Sarajevo, 18. 5. 1882, s. 1–7). Kol. autorů. *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*. Sarajevo, 1998, s. 247; ŠEHIĆ, Zijad. „Vojni imami u bosanskohercegovačkim jedinicama u okviru austrougarske armije 1878.–1918“. In: *Godišnjak BZK Preporod 2006*. Sarajevo, 2006, s. 309–321.

¹⁷⁴ Duchovní nejen že podpořil vyhlášení kontroverzní všeobecné branné povinnosti vydáním příslušného nábožensko-právního dobrozdání, fatwy, okupační správu rovněž informoval o veškeré korespondenci s Cařihradem.

po vzoru pravoslavné metropolitní konzistoře)¹⁷⁵ utvořil Rijaset (tur. *Riyâset*, stařešinstvo), ústřední náboženskou instituci. Změny v islámské duchovní hierarchii v Bosně a Hercegovině od samého počátku provázela řada kontroverzí; *seyhülislâm* s nimi nesouhlasil, oficiálně proti nim ale neprotestoval, novému reisovi taktéž neudělil pověřovací listinu (*menšura*, tur. *menşûr*). Z tohoto pohledu zpřetrhání duchovních vazeb s chalífátem nebylo legitimní a veliké rozpaky vyvolala i skutečnost, že reisu-ulemu dosadil císař, tedy křesťanský panovník. Nově jmenovaní členové Rijasetu vyjádřili oddanost režimu při audienci u Františka Josefa I. v lednu 1883.¹⁷⁶

Příchodem uherského šlechtice Benjámina von Kállaye (Béni Kállay de Nagy-Kálló) do úřadu rakousko-uherského ministra financí v červnu roku 1882 politika okupační správy doznala podstatných změn. Nejenže byl dotvořen a stabilizován dosud víceméně provizorní řídicí aparát, jehož pevné jádro nyní tvořila civilní složka v čele s adlatem, ale významnou úpravou prošel také jeho ideový rámeček. Muž znalý jihoslovanských poměrů a jazyků rozvíjel představu kulturní mise, která se měla opírat o evropské osvícené reformy a přátelský vztah k tradičním elitám. Středobodem jeho koncepce byla úplná izolace Bosny a Hercegoviny od jejího slovanského okolí a posilování zemské-bosenské identity (*bošnjaštvo*), jež by zahrnula všechny náboženské skupiny, obdobně jako v případě Uher po roce 1867. Kállayovy myšlenky nicméně procházely jistou genezí; zpočátku je charakterizovaly vstřícné kroky směrem k pravoslavnému obyvatelstvu, teprve později získaly ostřejší kontury centralizovaného represivního mocenského systému, nepřátelského vůči srbské i chorvatské nacionální ideologii.¹⁷⁷ Aktivním vykonavatelem ministrovy politiky se stal vystudovaný orientalista a neobyčejně

¹⁷⁵ Jeho členy se stali muftí Hasan Adilagić Pozderac (?–1883) z Cazinu, kádí Mehmed Nezir-ef. Škaljić (1844–1905) ze Sarajeva, kádí Nur-ef. Hafizović (?–1921) z Rogatice a muderris Husein-ef. Ibrulj/Ibrahimović (1810–1891) z Ljubuškého. Zpráva o jmenování Rijasetu byla uveřejněna v úředním *Sarajevském listu* až 15. 12. 1882, bezmála s dvouměsíčním zpožděním. Stejněho dne v sarajevském místodržitelství paláci, Konaku, proběhl slavnostní ceremoniál, během něhož byla reisovi předána císařem podepsaná jmenovací listina (diplom). Nato Rijaset vypravil tříčlennou deputaci, kterou v Budapešti 7. 1. 1883 přijal sám císař a posléze i následník trůnu.

¹⁷⁶ Zemská vláda nato v roce 1883 po dohodě s reiselem jmenovala muftí v Mostaru (od 1878 úřad neobsazen), Banja Luce, D. Tuzle a Bihaći, o stejný post nepřišli jen novému režimu zcela oddaní duchovní v Travniku, Rogatici a Tešnji. Úřad v Cazinu, kde působil Pozderac, zůstal trvale prázdný. Po jisté době přestali být dosazováni i muftí v Rogatici a Tešnji. Autonomní statut z roku 1909 počítal již jen se šesti muftími, čímž se hranice islámských diecézí definitivně sladily s tehdejší územně správním členěním. Srov. IMAMOVIĆ, Mustafa. *Historija Bošnjaka*. Sarajevo, 1997, s. 364–366; DURMIŠEVIĆ, Enes. *Uspostava i pravni položaj Rijasetu Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini 1882–1899*. Sarajevo, 2002, s. 113.

¹⁷⁷ KRALJAČIĆ, Tomislav. *Kalajev režim*, s. 523–528.

schopný úředník Hugo Kutschera, roku 1886 jmenovaný za civilního adlata. V návaznosti na Kállayův koncept zemské identity byly potlačovány projevy srbského a chorvatského nacionalismu,¹⁷⁸ místní jazyk – za generála Filipoviće označovaný za chorvatský a po roce 1879 neutrálně jen zemský – se nařízením přejmenoval na bosenský a konečně byl velkoryse podporován patriotismus begovatu, okrajově i řádu františkánů, tvořících po celá staletí jedině představitele katolické církve v provincii.

Vliv františkánů se sílícím postavením řádné katolické hierarchie soustavně slábl, a tak nemohli být v Kállayově strategii plně využiti. Mezi begovskou vrstvou se ale našla skupinka lojalistů kolem Mehmed-bega Kapetanoviće, bývalého osmanského úředníka a nyní okupační správě blízkého člověka, která založila a se štědrá státní pomocí vydávala týdeník *Bošnjak* (Bosňák, 1891–1910). Podle Kapetanoviće a jeho spolupracovníků byl dosud jediný muslimský politický list *Vatan* (Vlast, od arab. *waṭan*, 1884–1897)¹⁷⁹ kvůli používání osmanské turečtiny a arabského písma nepřístupný pro širší obyvatelstvo – těmito znalostmi skutečně oplývali jen studenti medres a někdejší osmanští úředníci –, a proto se rozhodli psát lidovým jazykem v latinském písmu, v zemi šířeném rakousko-uherskou správou. *Bošnjak* po několik let koexistoval se skomírajícím předchůdcem, dokonce s ním sdílel i adresu redakce. Jeho články otevřeně hájily bosňáckou čili bosenskou národnost, prakticky vyčleněnou pouze pro muslimskou komunitu, zemský a později bosenský jazyk a vymezovaly se vůči srbské a o něco méně i chorvatské nacionální ideologii. Přestože *Bošnjak* vycházel na bosenské poměry dlouhou dobu, jeho vliv na širokou veřejnost byl omezený, u křesťanů v podstatě žádný. Trvalejší stopu zanechal pouze mezi svobodomyšlnějšími begy, jimž konvenovaly názory

¹⁷⁸ Dotklo se to zejména spolkové činnosti: platil zákaz národních prefixů v úředním styku se Zemskou vládou. Vláda dohlížela nad činností veškerých občanských sdružení, do její kompetence spadalo i udělení souhlasu s jejich založením a oficiálním zněním stanov. Restrikce se dotkla rovněž oblasti školství. V běžném jazyce se ale národní prefixy používaly i nadále, což platilo zejména pro srbské spolky (pěvecké sbory *Gusle* a *Sloga*) a konfesní školy. Ty se mohly odkazovat na srbskou pravoslavnou církevní tradici, která jako celek nemohla být proskribována. Významným propagátorem srbské nacionální myšlenky, zaobalené ovšem do široce pojatého kulturního programu, byl sarajevský kulturní list *Bosanska vila* (Bosenská vila), jehož existenci Zemská vláda nijak nebránila.

¹⁷⁹ *Vatan* vznikl v roce 1884 coby druhý (poloúřední) politický list od záboru, hned po *Bosnische Post*. Určen byl nejen pro domácí čtenáře, ale i pro společensky činné osoby v zahraničí, zejména v Cařihradu. Jeho šéfredaktorem byl Mehmed-ef. Hulusi (1844–1907), redaktor někdejšího úředního listu *Neretva*. Hulusi za okupace pracoval jako kontrolor v Zemském vakufském pověřenectvu, později stanul v jeho čele. S týdeníkem spolupracovali habsburské správě naklonění Esad-ef. Kulović, Muhamed Emin-ef. Hadžijahić a Ibrahim-beg Bašagić. Nástupcem listu byl *Rehber* (*Ukazatel*, 1897–1902). Ke změně názvu došlo z rye formálního důvodu: aby nebyl spojován s mladotureckým časopisem stejného názvu. Vydávání periodika bylo ukončeno pro nízký zájem čtenářstva. KRUSĚVAC, Todor. *Bosansko-hercegovački listovi*, s. 181–186.

stavící je do role zemské elity a kteří z obavy o další osud muslimů trvali na šíření vzdělanosti a všestranného pokroku uvnitř vlastní pospolitosti. V časopisu publikovali všichni významnější představitelé první generace muslimské světské inteligence, nezdědka také duchovní, mladší přispěvatelé jej ale postupem času opustili kvůli jeho nekritické oddanosti okupační administrativě.¹⁸⁰

Na základě Kállayovy jazykové politiky¹⁸¹ vznikla celá řada učebnic, mezi nimi i *Mluvnice bosenského jazyka* (Gramatika bosanskoga jezika, Sarajevo 1890).¹⁸² Z lingvistického hlediska „bosenština“ vycházela z reformu srbských jazykovědců Vuka S. Karadžiće a Đura Daničiće, používala v Bosně již obvyklý fonetický (fonologický)

¹⁸⁰ Nominálním vlastníkem listu byl Mehmed-beg Kapetanović, od roku 1893 Jusuf-beg Filipović a po jeho smrti v roce 1906 syn Jakub Ešref-beg. Jako šéfredaktoři působili Mustafa Hilmi-ef. Muhibbić (1891–1892), Edhem Mulabdić (1892–1894), Jusuf-beg Filipović (1895–1906), Jakub Ešref-beg Filipović (1906–1909), Šukri-ef. Karišiković (1909–1910) a Muhamed Senan Softić. Na podobu časopisu měl do roku 1896 značný vliv přidělenec Zemské vlády a etnický Chorvat Josip (Jozo) Čebular. Ten se podílel i na Kapetanovićově publikační činnosti. Mezi přispěvateli vynikli Safvet-beg Bašagić, Riza-beg a Mehmed-beg Kapetanovićové, Ibrahim-ef. Repovac, Omer-beg Sulejmanpašić, Fehim-ef. Spaho aj., postupem času se ale z časopisu stáhli prosrbsky a krátce po nich i prochorvatsky orientovaní muslimové. Srov. KRUŠEVAC, Todor. *Bosansko-hercegovački listovi*, s. 236–261.

¹⁸¹ Zemská vláda svolala jazykovou komisi, která měla jako poradní orgán diskutovat o lingvistických zvláštnostech Bosny a Hercegoviny. Scházela se zřejmě v letech 1883–1887 a působili v ní zástupci všech tří konfesí: sarajevský zastupitel Mehmed-beg Kapetanović, soudce Vrchního šariátského soudu Nezir-ef. Škaljić, Srbové Đorđe Nikolajević (1807–1896), duchovní a literát původem ze Sremu a od roku 1885 metropolita v Sarajevu, Miloš Mandić (1843–1900), novinář a tlumočnick Zemské vlády, Nikola Kašiković (1861–1927), učitel a redaktor listu *Bosanska vila*, Jeftan Despić, obchodník a církevní mecenáš, a Antonije Jeftanović, obchodník, a Chorvat Đuro Bujher (1855–1909), ředitel Učitelské školy v Sarajevu a spisovatel původem z Osijeku. Zemskou vládu zastupovali příslí Chorvaté Kosta Hörmann a Ljuboje Dlustuš. Komise měla signifikantní vliv na podobu tištěných učebnic, zejména v oblasti pravopisu. ŠATOR, Muhamed. *Bosanski/hrvatski/srpski jezik u BiH do 1914*. Mostar, 2004, s. 84–88.

¹⁸² Mluvnici sepsal Dalmatinec Franjo Vuletić (1856–1902), učitel na sarajevském gymnáziu (1882–1902). Zemská vláda po konzultacích s vídeňským profesorem slavistiky Francem Miklošičem ke spolupráci přizvala ještě Slovinci Davorina Nemaniče (1850–1929), ředitele sarajevského gymnázia (1885–1900), který provedl zásadní revizi textu. Výsledný kompilát, jak bylo tehdy zvykem, nenesl autorovo jméno. Středoškolská příručka (tiskem 1890, 1898 a 1903), opět bez uvedení autora, poté vyšla beze změn roku 1908 a 1911 pod názvem *Gramatika srpsko-hrvatskog jezika*. Srov. PAPIĆ, Mitar. „O srpskohrvatskom jeziku i pravopisu u Bosni i Hercegovini u periodu austrougarske okupacije (1878–1918)“. In: *Književni jezik u Bosni i Hercegovini od Vuka Karadžića do kraja austrougarske vladavine*. München, 1991, s. 60–84; ŠATOR, Muhamed. *Bosanski/hrvatski/srpski jezik u BiH do 1914*. Mostar, 2004, s. 101–139.

pravopis¹⁸³ a obě místní písma – latinku dle návrhů Ljudevita Gaje a Đura Daničića¹⁸⁴ a cyrilici upravenou Vukem S. Karadžićem –, katolíci a muslimové ale byli důsledně vedeni k latině. V oblasti lexikální byla patrná diglosie s ohledem na konfesi mluvčích, přičemž nově vznikající funkční styly, zvláště administrativní a odborný, nezřídka pod vlivem nemalého počtu úředníků příšlých z Trojjediného království, tíhly k chorvatské praxi. Kodifikace bosenského jazyka přesto nakonec selhala – třebaže došlo k trvalé stabilizaci pravopisné normy v Bosně a Hercegovině –, a to z více příčin. I při vší snaze Bosnu a Hercegovinu odtrhnout od dění v sousedních zemích a vytvořit paralelní pravopisnou normu, opírající se o domácí jazykový substrát, vzniklé lingvistické práce¹⁸⁵ vstupovaly do srbsko-chorvatského prostoru jako celku, neboť i jejich zásluhou koncem 19. století došlo k nezvratné integraci jazykových tradic Srbů a Chorvatů na základech Karadžićových reforem. Sjednocující proces se bezprostředně dotýkal i slovanských muslimů v Bosně a Hercegovině a někdejším Novopazarském sandžaku, vyznavači islámu totiž podle zvolených lingvistických kritérií vesměs spadali mezi rodilé mluvčí spisovného jazyka, novoštokavce s převládající ijekavskou reflexí jať (Ђ), třebaže

¹⁸³ Zemská vláda definitivně přijala fonetický (fonologický) pravopis roku 1883 v souvislosti s vydáním první učebnice pro základní školy. K tomuto kroku přistoupila s ohledem na jeho dominanci u Srbů a převahu u muslimů, kteří dohromady tvořili významnou většinu obyvatelstva. Tento pravopis byl také vhodnější pro cyrilské písmo, vyžadoval méně učení a navíc byl zažitý čtenáři prvních novin z doby osmanské vlády. Chorvaté a nemnoho muslimů po vzoru „záhřebské jazykové školy“ používali pravopis morfologický (etymologický), mladší generace vzdělanců se ale od něj odkláněly. Posléze Zemská vláda roku 1911 přistoupila k tvorbě nových učebnic, a to s pomocí domácích středoškolských učitelů (mezi autory byl i Šukrija Alagić). V návaznosti na to roku 1912 jmenovala poradní komisi ve složení Osman Nuri Hadžić, Safvet-beg Bašagić – nahradil jej Chorvat Josip (Jozo) Dujmušić –, Srbové Nikola Simić, Petar Kočić a Šćepan Grdić, Chorvaté Nikola Đurić a Tugomir Alaupović, první středoškolský pedagog bosenskohercegovského původu, a později i Ivan Renđeo, která měla diskutovat o reformě pravopisu. Na základě odborných připomínek slavisty a filologa na vídeňské univerzitě Milana Rešetara, studenta a následovníka Vatroslava Jagiče, pak došlo k dílčím úpravám fonetického pravopisu, který měl být užíván státními školskými zařízeními i všemi zemskými úřady.

¹⁸⁴ V chorvatském prostředí se dosud vyskytovala ortografie ovlivněná maďarštinou a románskými jazyky v jadranském prostoru. Ljudevit Gaj (1809–1872) roku 1830 po českém vzoru zavedl písmena *c, s, z, č, š, ž*. Navržené *đ, đ', ě, ŋ, l'* se neujaly a nahradily je *dž, dj/gj, ć, nj, lj*. Taktéž bylo odmítnuto písmeno *ě* pro jať. Đuro Daničić v souvislosti se vznikem slovníku Jihoslovenské akademie věd a umění v 80. letech 19. století přišel s písmeny *ǰ, đ, ŋ, l*, ale ta se mimo lexikon neprosadila. Až později se uplatnilo jako jediné *đ*.

¹⁸⁵ Jednalo se o příručky sepsané na žádost Zemské vlády, ale i z vlastního podnětu. Jejich počet nebyl nijak závratný, příznačně však mezi nimi scházela lexikografická díla. Např. DUJMUŠIĆ, Jozo. *Nauka o prostoj rečenici*. Sarajevo, 1908; ĆOROVIĆ, Vladimir. *Serbokroatische Grammatik*. Berlin, 1913; TÝŽ. *Serbokroatisches Lesebuch mit Glossar*. Berlin, 1913; TÝŽ. *Serbocroatisch-deutsches Gesprächsbuch*. Berlin, 1913; SIMIĆ, Nikola. *Gramatika srpsko-hrvatskoga jezika: za srednje škole u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo, 1916. Po válce otištěna jako *Gramatika srpskoga ili hrvatskoga jezika: za srednje škole*. Sarajevo, 1923. Simićova mluvnice vyšla z vládní iniciativy v roce 1913 sjednotit lingvistickou terminologii.

kodifikátoři nebrali v úvahu jejich literární a kulturní zvyklosti.¹⁸⁶

Kállayovo autoritativní vedení, jež ne vždy bylo ve svých záměrech konkrétní a důsledné, ovšem nedokázalo zabránit nacionální emancipaci srbského (pravoslavného) obyvatelstva a odbourat přetrvávající nedůvěru většiny muslimské komunity. Srbové již roku 1896 zahájili boj za uznání církevní a školské autonomie a jejich postup o tři roky později následovali také muslimové. Obě autonomistická hnutí se profilovala víceméně protirežimně a rezolutně odmítala možnost trvalého připoutání země k podunajské monarchii. Po smrti dlouholetého ministra financí se politické poměry zvolna liberalizovaly, což se následně projevilo i vydáním samosprávného statutu pro pravoslavné (1905) a nakonec i muslimy (1909). Od konceptu zemské národnosti se postupně upouštělo; bosenský jazyk byl přejmenován na srbsko-chorvatský (1907) a posléze na srbskochorvatský (1913, příslušný zákon ale nakonec nevstoupil v platnost), muslimové však směli za jistých okolností používat i starší názvy,¹⁸⁷ a mohla se volněji užívat i národní jména v kulturní a politické sféře.

Další změny v přístupu okupační správy přinesla anexie Bosny a Hercegoviny v říjnu 1908.¹⁸⁸ Jednostranný krok Rakouska-Uherska tehdy sice vyvolal mezinárodní krizi, nicméně samotný akt inkorporace prakticky nebylo možné zvrátit. Součástí smírného řešení velmocí byla i dohoda Vídně s Cařihradem, podepsaná 26. února 1909, na jejímž základě byla ztráta Bosny a Hercegoviny pádišáhovi kromě jiného kompenzována finanční náhradou ve výši 2,5 milionu osmanských lir¹⁸⁹ a příslibem stažení jednotek z někdejšího Novopazarského sandžaku.¹⁹⁰ Prvotní záměr plné integrace bývalé sultánovy provincie do podunajské monarchie nebyl pro neshody předlitavské a zalitavské části říše naplněn, nově se ale Bosna a Hercegovina vyznačovala atributy běžnými i pro jiné části monarchie – konstitucí a zemským sněmem. Rakousko-uherskou

¹⁸⁶ Jednalo se zejména o četné orientalismy, které do normativního jazyka pronikaly prostřednictvím srbského úzu (bos. *bajrak* vs. *barjak*, *munara* vs. *minaret*, *kur'an* vs. *koran/kuran...*), případně nabývaly na příznakovosti. Stranou zůstala i slovní zásoba s hláskami *f* a *h*. Opomíjela se i variantní (zdvojená) výslovnost hlásek ve slovech a jménech cizího původu (*Allah*, *džehennem*, *džennet*, *hadždž*, *sunnet...*).

¹⁸⁷ Konkrétně jen v konfesních organizacích, nikoli však již v zemských (školách, soudech a úřadech). Toto omezení vedlo k tomu, že muslimové vzdělávající se ve veřejných školách – jinou alternativu ani neměli – zcela přijali za svůj koncept srbsko-chorvatského jazyka.

¹⁸⁸ Císař František Josef I. listinu o anexi podepsal 5. října, následujícího dne se nešťastnou náhodou objevila v tisku. Teprve až 7. října proklamaci (*Proklamation an das bosnisch-hercegovinische Volk*) zveřejnily úřední noviny *Wiener Zeitung*.

¹⁸⁹ Osmanský rozpočet ve fiskálním roce 1909/1910 vykázal příjmy 25,1 milionů lir. HERSHLAG, Zvi Yehuda. *Introduction to the modern economic history of the Middle East*. Leiden, 1964, s. 57.

¹⁹⁰ IMAMOVIĆ, Mustafa. *Pravni položaj*, s. 199.

anexí se země po několika staletích osmanské vlády nadto formálně vrátila do evropského politického, kulturního a sociálního rámce.

Bosna a její muslimové očima druhých

Srbské a chorvatské národní hnutí od třicátých let 19. století projevovaly zájem o kulturu a historii Bosny, jenž se opíral jak o přirozeně právní princip, tak (zejména z chorvatské strany) o takzvané historické státní právo. Jako důkaz sloužila konverze části jejich vlastního národa k islámu a listinné prameny o přináležitosti bosenského území k středověkému srbskému či chorvatskému státu. Do toho se promítaly i různé pokusy o jihoslovanskou integraci, souběžně od 20. let na základě pansrbského jazykového konceptu (*pansrbizam*) filologa Vuka S. Karadžiče a od počátku 30. let v chorvatských zemích formou ilyrského hnutí (*ilirizam*; nezřídka členěného na komponentu kulturní – ilyrismus a politickou – kroatismus) v čele s jazykovědcem Ljudevitem Gajem, roku 1843 úředně zakázaného, nato v 50. letech definitivně potlačeného nástupem rakouského neoabsolutismu a následně v 60.–70. letech modifikovaného katolickými kněžími Franjou Račkým a Josipem Jurajem Strossmayerem do jihoslavismu (*jugoslavizam*).¹⁹¹ Vztahy mezi jednotlivými národními hnutími a integračními projekty byly přitom od samého počátku rozporuplné a nejednoznačné. Charakteristická pro ně byla vzájemná rezervovanost a kompetitivnost, ale současně i určitá míra spřízněnosti a komplementárnosti.

Srbský pohled

Národopisec Vuk S. Karadžić (1787–1864), pobývající od roku 1813 ve Vídni, pod vlivem slavisty slovinského původu Jerneje Kopitara¹⁹² uspořádal rozsáhlé výbory lidové

¹⁹¹ Jihoslovansky orientovaní Chorvaté se sdružovali v Jihoslovanské akademii věd a umění (JAZU, založena 1866) a na univerzitě v Záhřebu (otevřena 1874). Matice ilyrská (ustavena 1842, od 1874 jako Matice chorvatská) naopak sdružovala intelektuály podporující chorvatskou národní svébytnost. Snahy o národní emancipaci byly vlastní oběma názorovým proudům; zatímco ale první existenci chorvatského národa spojoval s osudem širšího jihoslovanského společenství, a proto se nebránil spolupráci se srbskými a slovinskými představiteli, druhý tíhl spíše k „malochorvatskému“ řešení. O vztahu ilyrismu k Bosně např. STEHLÍK, Petr. *Bosna v chorvatských národně-integračních ideologiích 19. století*. Brno, 2013, s. 30–54.

¹⁹² Kopitar (1780–1844) byl zastáncem metternichovského absolutismu. Od roku 1810 pracoval ve vídeňské dvorní knihovně, kde mj. vykonával post slovanského cenzora. Podporou Karadžiče nesledoval jen cíle umělecké, ale též politické, a to odklonit Srby od ruského vlivu (slavenosrbštiny a cyrilice) a více je přiblížit chorvatskému prostředí, resp. katolickému Rakousku. Dlouhodobě usiloval o vznik jednotné ortografie pro všechny Slovany, zejména pro ty jihozápadní. Nositelem jeho odkazu byl jazykovědec slovinského původu Franc Miklošič (1813–1891), po Kopitarově smrti slovanský cenzor v téže knihovně a od roku 1849 profesor na nově zřízené stolici slavistiky na vídeňské univerzitě. Miklošič vyznával ideu jednotného jihoslovanského národa, nejprve v ilyrských a poté v srbských konturách, byť po celý svůj život

slovesnosti, které mu získaly věhlas po celé Evropě.¹⁹³ Do nich mimo jiné zahrnul Bosnu, respektive její hercegovskou část, se zdejšími muslimy, i když ve stylizované podobě. Sama ústní lidová tvorba měla významný podíl na uchování srbské pravoslavné identity v osmanské říši, jelikož skrze heroické eposy udržovala povědomí o středověké státnosti a příslušnosti k téže komunitě. Po zrušení pečského patriarchátu roku 1766 srbští pravoslavní na jih od řeky Sávy a Dunaje neměli žádnou organizaci či pospolitost, jež by podporovala jejich svébytnost. Autodidakt Karadžić pak v díle *Truhlice dějin, jazyka a obyčejů Srbů všech tří konfesí* (Kovčević za istoriju, jezik i običaje Srba sva tri zakona, Vídeň 1849), respektive v jeho stati *Srbové všichni a všude* (Srbi svi i svuda, rukopis 1836),¹⁹⁴ přišel s úvahou, že Jihoslované, ale bez Bulharů a Slovinců, tvoří jeden (srbský) národ tří konfesí a více pojmenování, neboť používají stejnou – vzájemně srozumitelnou

zůstal oddaným služebníkem habsburské monarchie. Srov. GRČEVIĆ, Mario. „Jernej Kopitar kao strateg Karadžićeve književnojezične reforme“. In: *Filologija*. Zagreb, 2009, č. 53, s. 1–53.

Karadžić byl také nepochybně ovlivněn pracemi německých filozofů Johanna G. Herdera a Johanna G. Fichta, kteří národ definovali především skrze jazyk a společnou kulturu. Herder kladl velký důraz na lidovou slovesnost coby obraz národní duše v minulosti, sám přišel s termínem lidová píseň.

¹⁹³ Sběr probíhal formou slovního zápisu skladby zpaměti (eventuálně i do notové osnovy), případně od jednoho či několika málo honorovaných zpěváků „lidových písní“. Zvláště epické písně od interpreta vyžadovaly jistou míru profesionality a mistrovství, ale též uniformity, která se odrážela jak v pevně dané formě nejčastěji desetislabičného verše, tak omezeném okruhu námětů a pěveckých figur. Terénní výzkum v konkrétní oblasti nebyl příliš častý. Karadžić hojně čerpal od guslarů Filipa Višnjiće, narozeného v Bosně, Tešana Podrugoviće, rodem z Hercegoviny, a mnoha dalších, kteří z křesťanských pozic zpívali i o muslimech. Shromážděné písně Karadžić rozčlenil na epické čili starobylé (tj. mužské, v tom dominantně hrdinské) a lyrické (tj. ženské), což poté přejali i další sběratelé. Nejvíce si přitom cenil hrdinských eposů.

Jedná se o díla *Malý prstonárodní slovansko-srbský zpěvník* (Mala prstonarodna slaveno-serbska pėsnarica. 1. sv. 1814, 2. sv. 1815, oba Viena), *Lidová srbská vyprávění* (Narodne srpske pripovijetke. Beč, 1821 a rozš. 1853), *Lidové srbské písně* (Narodne srpske pjesme. 2. a 3. sv. Lipiska, 1823; 1. sv. Lipiska, 1824; 4. sv. Beč, 1833; rozš. v šesti knihách: Beč, 1841–1865) a *Lidová srbská pořekadla* (Narodne srpske poslovice... Cetinje, 1836; Beč, 1849). Z pozůstalosti např. *Srbské lidové písně z Hercegoviny: ženské* (Srpske narodne pjesme iz Hercegovine: ženske. Beč, 1866) a *Život a obyčaje národa srbského* (Život i običaji naroda srpskog. Beč, 1867).

¹⁹⁴ Karadžić tvrdí: „Je navýsost patrné, že Srbové nyní žijí v dnešním Srbsku [...], v Bosně, Hercegovině, Zetě, Černé Hoře, Banátu, Bačce, na pravém břehu Dunaje od Osijeku až po Svatého Ondřeje, ve Slavonii, v Chorvatsku (a Turecké a Rakouské krajině), Dalmácii a na celém pobřeží Jaderského moře takřka od Terstu po Bojanu.“ (s. 1) V poznámce pod čarou ale uvádí, že do sepsání svého pojednání Bosnu ještě nenavštívil. „Výše zmíněná místa obývá nejméně pět milionů duší národa, který hovoří jedním jazykem, ale podle vyznání (náboženství) se dělí na tři: [...]. Pouze první tři miliony se nazývají Srby či Srbíny, zbylí toto jméno odmítají přijmout, neboť ti víry turecké myslí si, že jsou pravými Turky a tak se i nazývají, [...] a ti víry římské sami sebe nazývají podle míst, v nichž žijí, např. Slavonci, Bosňany (nebo Bosňáky) [...] anebo, jak činí především literáti, starodávným, ale kdoví čím jménem Ilyry či Ilyrci;“ (s. 2) Ohledně islamizace a současných postojů slovanských muslimů vynáší svébytné soudy, jež se více opírají o autorův sentiment než přesvědčivé argumenty. (s. 5–6) Vše KARADŽIĆ, Vuk. *Kovčević za istoriju, jezik i običaje Srba sva tri zakona*. Beč, 1849. Srov. STEHLÍK, Petr. „Srbové všichni a všude: Karadžićova jazyková definice srbství jako východisko srbského nacionalismu“. In: *Výuka jihoslovanských jazyků a literatur v dnešní Evropě*. Brno, 2015. s. 29–34.

– srbskou řeč.¹⁹⁵ Jako základ spisovného jazyka zvolil své rodné, východohercegovské novoštokavské nářečí s (i)jekavskou reflexí jať (dobovou terminologií jižní nářečí, *južno narječje*),¹⁹⁶ jazyk prostého venkovského lidu (*narodni jezik*), z něhož sám vyšel, a v návaznosti na to fonetický (fonologický) pravopis. Za tímto účelem sepsal novou mluvnici a provedl radikální změnu ortografie a úpravu cyrilského písma.¹⁹⁷ Karadžićova národní myšlenka s akcentem na jazykovou složku, ve své době ovšem nijak převratná, našla kladnou odezvu u některých vzdělanějších Srbů i nesrbů; opírali se o ni rovněž vlivní politici a národní ideologové, v časech dynamicky se vyvíjejících poměrů ale dostávala pozměněný význam.¹⁹⁸ Srbská politická a kulturní elita národní příslušnost cílevědomě

¹⁹⁵ Obdobně, i když ne zcela konkrétní ideje nastínil již srbský osvícenec a reformátor původem z Banátu Dositej Obradović (1739/1742–1811) v dopisu příteli, dnes známém jako *Ljubezni Haralampije* (1783, tiskem 1784). Klasifikací „jihoslovanštiny“ se přitom na více či méně odborné bázi zabývali všichni významní slavisté první poloviny 19. století, mezi nimi Josef Dobrovský, Jernej Kopitar, Ján Kollár a Pavel Josef Šafařík. Jazyková otázka se zákonitě promítala i do úvah o etnickém složení Balkánu, totiž do kolika „kmenů“ či „větví“ se zdejší Slované dělí. Na základě jakých kritérií Karadžić stanovil územní hranice „srbského“ jazyka a tedy i „srbského“ národa, není jasné. Znalosti o jazykových a etnických poměrech Balkánu byly v první polovině 19. století značně kusé a zatížené ideologickým schematismem. Nelze ale přehlédnout, že autorem navržené jazykové reformy cílily dominantně na pravoslavné obyvatelstvo na západ od Timocké krajiny a pohoří Stara planina. Jižní mez srbského prostoru nebyla jednoznačně určena. Problematika latinky v chorvatských zemích a lidové slovesnosti katolíků a muslimů nebyla předmětem Karadžićova zájmu. Muslimy ostatně navrhoval obrátit na křesťanství. Konstatace o Srbech tří konfesí tak měla pouze deklarativní charakter a nekladla si za cíl podnítit integrační snahy mezi různými konfesemi.

¹⁹⁶ Nářečí bylo typické zejména pro pravoslavné obyvatelstvo východní Hercegoviny (včetně tzv. Staré Hercegoviny), dále východní Bosny (zahrnuje v to i některé muslimy), Bosenské a Vojenské krajiny a části Novopazarského sandžaku (sem spadá i část muslimů), Dalmácie a Slavonie (částečně pokrývá i katolíky). Původně se jednalo o migrující pastevecké komunity, které se z hercegovsko-černoohorského pomezí posouvaly dále na sever a západ. Ty v hojném počtu vstupovaly do služeb Rakušanů, Benátčanů i Osmanů.

Sám pojem nářečí je třeba chápat víceznačně. Běžně je tím míněn jazykový útvar, kterým se mluví na části území s kodifikovaným a široce přijímaným standardem určitého jazyka. Jedná se o definici „shora“, kdy kodifikátoři normativního jazyka vymezí jeho regionální „podvarianty“, a to na základě všemožných kritérií, byť někdy jen vágních a politicky motivovaných. Vedle toho je nutné uvažovat i o pohledu „zdola“, kdy schází kodifikovaný standard, případně tento není mluvčími všeobecně akceptován. Rovněž v takovém případě hovoříme o nářečí, konkrétně ve smyslu blízkosti (srozumitelnosti a vědomí spřízněnosti) více jazykových útvarů na určitém teritoriu s tradicí kulturní či politické svébytnosti. A právě tento druhý případ je typický pro slovanské mluvčí mezi Julskými Alpami a pohořím Stara planina.

¹⁹⁷ Za jeho raného pobytu ve Vídni vznikla *Mluvnice srbského jazyka dle řeči prostého lidu* (*Pismenica serbskoga jezika po govoru prostoga naroda*. Vienna, 1814) a srbsko-německo-latinský slovník (*Srpski rječnik...* Beč, 1818, německou a latinskou část zpracoval Jernej Kopitar; rozš. Beč, 1852, odbornou redakcí a doplnění provedl Đuro Daničić). Karadžić při reformě cyrilice vyšel zejména z návrhů srbského duchovního a jazykovědce Savy Mrkalje (1783–1833) původem z Kordunu. Sám či s přispěním dalších literátů vytvořil písmena lj (љ), nj (њ), ć (ћ), dž (џ) a dj/gj/đ (ђ), jať (Ђ) nahradil hláskami (i)je, z latinky převzal písmeno j (zprvu prosazoval ĭ). Prvotně zamýšlel z azbuky zcela vypustit písmeno h, většinou Srbů již nevyslovované, ovšem mezi jihoslovanskými katolíky a muslimy poměrně běžné, ale po jistém váhání je tam vrátil. Jeho primárním cílem bylo, aby každou hlásku označovalo pouze jedno písmeno.

¹⁹⁸ Např. roku 1844, v čase nejtěsnějšího kontaktu politického vedení Srbska a představitelů ilyrského hnutí, vznikl spis *Náčrt* (Načertanije. Tiskem 1906) Iliji Garašanina (1812–1874) na základě předlohy Františka A. Zacha, českého emigranta a panslavisty působícího v Bělehradu. Garašanin, v letech 1843–1852 a 1858–1861 ministr vnitra a nato 1861–1867 předseda vlády a ministr zahraničí Srbska, budování srbské státnosti spojil s osudem upadající osmanské říše a zajištěním klidných hranic se sousedy. Současné

rozdělila na pravoslavném základě, zájem o katolíky a muslimy byl vedlejším produktem státoprávní ideje, a to pouze v etnicky smíšených oblastech. V počátcích se na budování srbského státu podíleli hlavně slavenosrbsky píšící vzdělanci z Uher – kde nezánikla autonomní srbská církev –, jejichž vztahy s katolíky nebyly vždy harmonické a kteří zároveň neměli bezprostřední zkušenost ze soužití s muslimy. Stejně komplikovaný vývoj měla i navržená jazyková reforma, opírající se o vídeňskou dohodu (1850) předních jihoslovanských intelektuálů.¹⁹⁹ V Srbsku byla oficiálně přijata, lépe řečeno byl odvolán její zákaz v úředním styku až roku 1868, tedy po Karadžičově skonu a s podstatnými úpravami,²⁰⁰ v témže roce i v Černé Hoře, v Bosně a Hercegovině se kodifikovala za

s tím ale podporoval územní expanzi, předně do Bosny a Hercegoviny formou politické agitace mezi pravoslavnými, katolíky i muslimy, dále garancí náboženských svobod a utužováním vzájemných vztahů. *Náčrt* se nikdy nestal oficiálním vládním dokumentem, nicméně Srbsko se za Garašaninova úřadování zbavilo osmanských vojenských posádek i drtivé většiny muslimů na svém území a úspěšně lavírovalo mezi velmocemi. Srov. STANČIĆ, Nikša. „Problem ‚Načertanija‘ Ilije Garašanina u našoj historiografiji“. In: *Historijski zbornik*. Zagreb, 1971, 22–23 (1968/1969), s. 179–196; *Ilija Garašanin (1812–1874). Zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa održanog 9. i 10. decembra 1987. povodom 175. godišnjice rođenja*. Beograd, 1991; SOTIROVIĆ, Vladislav B. *Lingvistički model definisanja srpske nacije Vuka Stefanovića Karadžića i projekat Ilije Garašanina o stvaranju lingvistički određene države Srba*. Vilnius, 2006; STEHLÍK, Petr. „Bosna, Zach a Garašaninovo Načertanije: k některým aspektům programu srbské národní politiky z r. 1844“. In: *Proslinání slovanských prostředí*. Červený Kostelec–Praha, 2012. s. 49–58.

¹⁹⁹ Dokument podepsalo pět literátů z chorvatských zemí (Ivan Kukuljević Sakcinski, Dimitrije Demeter, Ivan Mažuranić, Vinko Pacel a Stefan Pejaković), dva ze srbských oblastí (Vuk S. Karadžić a Đuro Daničić) a jeden ze Štýrska (Franc Miklošič). Hlavními iniciátory dohody byli Miklošič, Mažuranić a Karadžić, členové sedmičlenné jihoslovanské sekce zvláštního výboru, který v roce 1849 zřídilo ministerstvo spravedlnosti rakouské monarchie za účelem vypracování právní a politické terminologie „slovanských nářečí“ („chorvatsko-srbské nářečí“ zastupovali Karadžić, Mažuranić, Božidar Petranović a Stjepan Car). Z toho je patrné, že zmíněná dohoda byla iniciována potřebami Vídně a jejího správního aparátu. Nicméně i přes deklarovanou shodu nedošlo k úplnému sladění názvosloví Srbů a Chorvatů, výsledná publikace toho byla jasným dokladem, naopak se otevřela živá diskuze ohledně názvu a kodifikace jejich „nářečí“. *Narodne novine*. Zagreb, 3. 4. 1850, s. 1; *Juridisch-politische Terminologie für die slavischen Sprachen Oesterreichs: Von der Commission für slavische juridisch-politische Terminologie*. Wien, 1853, s. III–X.

²⁰⁰ Karadžičovy myšlenky v Srbsku, ale i v podstatně rozvinutějších Uhrách, kde žila početná srbská menšina, narážely na odpor tradičních elit; nelibost církevních kruhů vyvolal jeho „slovanský překlad“ Nového zákona (1847), všeobecného odsouzení se dočkalo písmeno j v cyrilici, chápané jako ústupek katolicismu (např. Matice srbská se sídlem v Novém Sadu navrženou úpravu cyrilice a pravopisu přijala až roku 1871). O poznání větší odezvu vyvolaly mezi mladšími intelektuály, ovlivněnými soudobým děním v Evropě. Roku 1860 byl v Srbsku přijat zákon, který legalizoval použití nových pravidel pravopisu a cyrilských znaků, s výjimkou úředních tiskovin a učebnic.

Pro ilustraci uvedme, že novosadský jazykovědec a pokračovatel Karadžičova odkazu Đuro Daničić (vl. jménem Đorđe Popović, 1825–1882) svou „reformovanou“ *Stručnou srbskou mluvnici* (Mala srpska gramatika) otiskl roku 1850 za studií ve Vídni, ale v Bělehradě o něco později ještě „nereformovanou“ *Srbskou skladbu* (Srbska sintaksa, 1858). V srbské metropoli publikoval až druhé vydání své mluvnice, a to pod názvem *Tvarosloví srbského jazyka* (Oblici srpskog jezika, 1863), posléze v Záhřebu jako *Tvarosloví srbského neboli chorvatského jazyka* (Oblici srpskoga ili hrvatskoga jezika, 1869). Jeho intenzivní snaha prosadit v Srbsku jako normativ východohercegovské nářečí s (i)jekavskou reflexí jať se minula účinkem, ale modernizovaná cyrilice a fonetický (fonologický) pravopis se ujaly a koncem 60. let vytěsnily slavenosrbsčinu. Ještě roku 1884 pedagog Stevo Čaturilo původem z Liky otiskl v banátském Pančevu, tedy mimo Srbsko, kam se o rok dříve přestěhoval, *Srbský pravopis pro školní použití* (Srpski pravopis za školsku upotrebu), v němž se zasazoval o (i)jekavskou variantu, která mu byla vlastní. V zemi ale již zcela převládlo

rakousko-uherské okupace a v Bánském Chorvatsku převážila nad jinými variantami teprve koncem století.²⁰¹ Dalmácie a Istrie v tomto směru nadlouho zůstaly stranou.

Rozšíření Karadžićových reforem do Bosny a Hercegoviny, Černé Hory a chorvatských zemí v druhé polovině 19. století bylo srbskými učenými kruhy nezřídka vnímáno jako vyústění převahy jejich národního programu, resp. jeho schopnosti být integračním a formujícím jádrem celého jihoslovanského prostoru. V konfrontaci s chorvatským národním hnutím se ovšem vyskytoval i názor, že Chorvaté svůj jazyk Srbům „ukradli“, neboť převzali jejich jazykovou normu, ale utvořit s nimi jeden národ odmítají. Pravda však byla podstatně složitější; v chorvatském prostředí měla volba štokavského nářečí – byť ovlivněného kajkavským dialektem Záhřebu a jeho okolí – za cíl překlenout velkou nářeční roztržitost Trojjediného království a připoutat k chorvatské národní a potažmo i státní myšlence jeho katolické mluvčí v dosud samostatně se vyvíjejících sousedních oblastech. Namísto ekavské či ikavské reflexe jať ale byla vybrána reflexe (i)jekavská, odkazující na bohaté literární dědictví Dubrovnické republiky, která si také v regionu nejdéle udržela politickou samostatnost (do roku 1808). Chorvatští reformátoři, zejména ti záhřebští, tak na rozdíl od srbských alespoň zpočátku nehledali inspiraci u *prostého jazyka*, lidové slovesnosti, ale *jazyka vysoké kultury*, literatury období baroka. Příklon k fonetickému (fonologickému) pravopisu nastal až ve druhé polovině 19. století a uspokojoval dobové estetické cítění, přičemž se stále více akcentovala „lidovost“ a „čistota“ spisovného jazyka, nezřídka doprovázená i jazykovým

šumadijsko-vojvodinské novoštokavské nářečí s ekavskou reflexí jať. Významnou roli tu sehrály i učebnice Stojana Novakoviće (1842–1915), středoškolského pedagoga a později profesora na Veliké škole v Bělehradě, ředitele Národní knihovny (1869–1874), politika, diplomata a konečně člena a prezidenta Srbské královské akademie (1906–1915), mj. *Srbská skladba* (Srpska sintaksa, 1869), nato přepracovaná do *Srbské mluvnice* (Srpska gramatika, 1879–1880; souborně 1894). Karadžićovo dílo se v Srbsku začalo tisknout až v 90. letech. Tehdy ale již nešlo o obhajobu či propagaci jazykovědcevo díla, ale vědomou snahu budovat jeho kult. Srbská vláda z Vídně přenesla autorovu písemnou pozůstalost a nakonec i jeho tělesné ostatky (1897).

²⁰¹ Je třeba vzít v úvahu, že status úředního jazyka chorvatština (dobovým termínem jihoslovanština, nato chorvatština a nakonec chorvatština neboli srbština) získala natrvalo až roku 1861, a to pouze pro Bánské Chorvatsko. Zvláštní pravopisná komise se k fonetickému (fonologickému) pravopisu přiklonila po mnoha letech planých dohadů roku 1889, načež filolog Ivan Broz sepsal úřady posvěcený *Chorvatský pravopis* (Hrvatski pravopis. Zagreb, 1892) a společně s teologem Franjou Ivekovićem i *Slovník chorvatského jazyka* (Rječnik hrvatskoga jezika. Zagreb, 1901). Nezávisle na tom Jihoslovanská akademie věd a umění v Záhřebu pod vedením Đura Daničića vydávala *Slovník chorvatského neboli srbského jazyka* (Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. Zagreb, 1880–1976) a slavista Tomislav Maretić uveřejnil *Mluvnici a stylistiku chorvatského neboli srbského jazyka* (Gramatika i stilistika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika. Zagreb, 1899). Morfologický (etymologický) pravopis však nebyl v chorvatském kulturním milieu nadobro zavržen a v jistých vzděláneckých kruzích se pěstoval i nadále.

purismem, na úkor „vymělkovanosti“ a „cizosti“, dále se tu odrážela touha po sjednocení širšího jihoslovanského prostoru a potřeba vzdělat početné masy negramotného obyvatelstva. Bosna a Hercegovina vukovské reformy přijala, neboť až na drobné odchylky korespondovaly s místními jazykovými konvencemi a byly přirozeným vyústěním potřeb modernizujícího se státního aparátu. Stejně do velké míry platí i o Černé Hoře.

Lidovou slovesnost Bosny, se zvláštním důrazem na Karadžičem vyzdvihovanou Hercegovinu a její pravoslavné obyvatelstvo, sbírali další mluvčí nebo propagátoři *jižního nářečí*, mezi nimi zcestovalý sarajevský rodák, básník a učitel Simeon (Sima) Milutinović (1791–1847),²⁰² hercegovský duchovní Joanikije Pamučina (1810–1870),²⁰³ Kotořan Vuk Vrčević (1811–1882),²⁰⁴ za svého působení v Sarajevu dalmatský učitel a duchovní Bogoljub (Teofil) Petranović (1830–1887),²⁰⁵ Dalmatinec katolického vyznání Valtazar

²⁰² Milutinović pod pseudonymem Čubro Čojković Crnogorac v terénu zapsal a poté vydal *Zpěvy černoohorské a hercegovské* (Pěvannija cernogorska i hercegovačka. Buda, 1833; Lajpcig, 1837), do nichž zakomponoval také islámské motivy.

²⁰³ Některé své folkloristické práce otiskl v zadarském periodiku *Srbsko-dalmatský časopis* (Srbsko-dalmatinski magazin). Je autorem biografie Ali-paši Rizvanbegoviće a hercegovských letopisů (tiskem viz GILFERDING, Aleksandr Fedorovič. *Bosnija, Gercegovina i staraja Srbija*. Peterburg, 1859).

²⁰⁴ Vrčević byl Karadžičovým blízkým přítelem. V letech 1861–1878 působil jako rakouský konzul v Trebinje, což využil ke sběru lidové slovesnosti ve východní Hercegovině. Zprvu se zaměřoval výhradně na pravoslavné, ale kvůli nedostatku folkloristického materiálu začal hlouběji studovat i vyznavače islámu. Jeho práce věnované muslimům ovšem narazily na nezáměr kulturních institucí a dobových tiskovin. Za života publikoval výbor „Hercegovská vyprávění“ (Hercegovačke pripovijetke. In: *Dubrovnik*. Spljet, 1866, s. 145–156), „Lidová vyprávění“ (Narodne pripovijetke) a první skladbu z cyklu „Lidové písně“ (Narodne pjesme. Obě in: *Dubrovnik*. Spljet, 1868, s. 296–298 a 299–306), „Hry na otázky a odpovědi“ (Pitalice. In: *Srbadija*. Beč, 1874–1875, č. 1–4, 9 a 11–12, s. 19, 43, 68, 70, 94, 207–208, 254–255 a 283–284, úhrnem 291 her) a „Lidové hry na otázky a odpovědi“ (Narodne pitalice. In: *Dubrovnik*. Dubrovnik, 1876, s. 273–283, úhrnem 140 her). Pro Karadžiče sebral *Srbské lidové písně z Hercegoviny: ženské* (Srpske narodne pjesme iz Hercegovine: ženske. Beč, 1866), v nichž nechyběly ani skladby muslimské. Posmrtně mu vyšla řada folkloristických prací, mezi nimi i tři epické *Hercegovské lidové písně, které jen Srbové Mohamedovy víry zpívají* (Hercegovačke narodne pjesme koje samo Srbi Muhamedove vjere pjevaju. *Dubrovnik*, 1890) s téměř 1 200 verši. V rukopisu nadlouho zůstala jeho sbírka 37 muslimských hrdinských písní z Hercegoviny (*Junačke hercegovačke pjesme: koje samo Srbi turskoga zakona pjevaju*), zapsaná od muslimských interpretů v letech 1868–1869. Otištěna byla až mnohem později (Bijelo Polje, 2010). Ve své době se jednalo o první kolekci ryze muslimských zpěvů.

²⁰⁵ Petranović uveřejnil stovky písní včetně umělých v díle *Srbské lidové písně z Bosny a Hercegoviny* (Srpske narodne pjesme iz Bosne i Hercegovine, ze dvou rukopisných lyrických sbírek vyšla v roce 1867 pouze jedna v Sarajevu, ze čtyř epických jen dvě 1867 a 1870 v Bělehradu), jež nezřídka zmiňují i muslimy; sarajevské vydání obsahuje i nejstarší verzi oblíbené sarajevské písně o muslimských bratřech Morićových z 18. století (*Pogubljenje dvaju Morića*). Ve vlasteneckém zápalu místy orientální motivy, osobní jména a slovní zásobu nahrazoval výhradně srbskými, což v té době ale nebylo nijak výjimečné. Za svévolný přístup k etnografickému materiálu byl již ve své době kritizován a jeho práce nevzbudily větší zájem odborníků ani veřejnosti. Petranović, pobývající od roku 1863 v Sarajevu jako učitel a nato od roku 1865 ředitel srbské reálky, měl spolu s učitelem Stevou Jelićem a bratry Kostou a Ristou Hadži Ristićovými významný podíl na ustálení jména Srbové (*Srbi*) mezi bosenskými pravoslavnými, namísto tehdy běžného Vlaši (*Vlasi*) a křesťané (*riščani*). V roce 1868 připravoval protiosmanské povstání, načež byl následujícího roku vyhnán

Bogišić (1834–1908),²⁰⁶ zámožný Sarajevan Konstantin (Kosta) (Hadži)Ristić (1845–1870),²⁰⁷ gacký obchodník Luka Grđić Bjelokosić (1857–1918)²⁰⁸ a řada dalších osobností.²⁰⁹ Ostatně od poloviny 19. století v Bosně působila celá řada srbských učitelů ze sousedních regionů, kteří se zde podíleli na budování sítě pravoslavných církevních škol. Pro srbské sběratele lidové slovesnosti, z velké části samouky bez hlubšího vzdělání, bylo až na výjimky typické, že obsahem muslimské písně zapisovali od křesťanů; je totiž prokázáno, že i navzdory uzavřenosti obou komunit docházelo k jisté kulturní výměně.²¹⁰ K přímému styku křesťanů s muslimy docházelo jen vzácně a nahodile.

z provincie. Svého času uveřejňoval písně i v novosadském listu *Danica* (1865–1866). Počátkem 70. let otiskl ve Věstníku Srbské učené společnosti tři příspěvky věnované srbským obyčejům v Bosně, přičemž se vyhnul jakýmkoli obšírnějším zmínek o muslimech. Srov. SKARIĆ, Vladislav. „Sarajevo i njegova okolina: od najstarijih vremena do austro-ugarske okupacije“. In: *Izabrana djela I*. Sarajevo, 1985, s. 147.

²⁰⁶ Srbská učená společnost mu vydala sbírku s názvem *Lidové písně ze starších, ponejvíce přímořských záznamů* (Narodne pjesme iz starijih, najviše primorskih zapisa. Biograd, 1878), kde nechybí ani muslimské prvky. Dvě skladby v tomto sborníku byly dlouho považovány za nejstarší ucelený doklad muslimské epiky (*Alija pripijevanjem opet zadobi preprošenu djevojku*, s. 255–257, a *Kako Peimana, kći Dizdar-age, izmijeni oca iduć' na carevu vojsku, i kako se otkri careviću Muju, i za njime otide u Novome gradu*, s. 261–265). Ještě starší písně se dochovaly v tzv. Erlangenském rukopisu ze 17. století, nalezeném roku 1913 a vydaném v Sremských Karlovcích roku 1925 pod názvem *Erlangenski rukopis starih srpskohrvatskih narodnih pesama*, který obsahuje 12 muslimských skladeb z celkových 217. Bogišić, profesí právník, se také intenzivně věnoval právním obyčejům Jihoslovanů (např. *Pravni običaji u Slovena*. Zagreb, 1867), tedy s výjimkou šarí'atských.

²⁰⁷ Ristić v novosadském listu *Danica* anonymně publikoval sérii článků pod názvem „Obyčeje sarajevské“ (Običaji sarajevski. 7/1866: č. 15, s. 348–350, č. 16, s. 370–374, č. 17, s. 399–401) a „Obyčeje bosenské“ (Običaji bosanski. 7/1866: č. 28, s. 662–665, č. 29, s. 686–687, č. 30, s. 714–716, č. 31, s. 736–738), které i navzdory přesvědčení o trojjedinosti srbského národa se věnovaly pouze pravoslavným. V posledním článku druhého cyklu muslimy přece jen zmínil, a to ve značně nelichotivém kontextu. *Danica*, opět bez uvedení jména autora, uveřejnila také jeho cestopisné články „Z Bosny o Bosně“ (Iz Bosne o Bosni. 8/1867: č. 20, s. 474–477, č. 21, s. 498–500, č. 22, s. 518–520, č. 23, s. 543–546, č. 24, s. 564–566, č. 25, s. 589–592, č. 26, s. 616–620, č. 27, s. 638–642, č. 28, s. 666–669; 9/1868: č. 27, s. 639–641, č. 28, s. 663–666, č. 29, s. 692–695, č. 30, s. 719–720, č. 31, s. 735–736, č. 33, s. 785–788, č. 34, s. 807–810; 10/1869: č. 32, s. 509–511, č. 33, s. 521–524, č. 34, s. 537–541). Stejně periodikum v průběhu roku 1868 uveřejnilo 13 bosenských lidových vyprávění („Bosanske narodne pripovijetke“) z jeho sbírky a 1869 dalších 20. Ač rozený Sarajevan, Ristić vůči muslimům trpěl mnoha předsudky a prokazoval neznalost jejich tradic. Posmrtně mu vyšly *Srbské lidové písně sebrané po Bosně* (Srpske narodne pjesme pokupljene po Bosni. Beograd, 1873), mezi nimiž se nacházely i skladby muslimské.

²⁰⁸ Grđić Bjelokosić se zabýval folklorem hercegovských Srbů, hlavně kolem Gacka, zcela okrajově popisoval i lidovou kulturu muslimů. Dlouhodobě přispíval do časopisu *Bosanska vila* (Bosenská vila). Z jeho děl např. „Srbské lidové hry z Bosny a Hercegoviny“ (Srpske narodne igre iz Bosne i Hercegovine. In: *Srpske narodne igre*. Beograd, 1907, s. 89–160), v rozsáhlejšímu cyklu *Z lidu a o lidu* (Iz naroda i o narodu, dva svazky v Mostaru 189?; jeden 1898 v Novém Sadu) se islámské prvky vůbec nevyskytují.

²⁰⁹ V romantickém zápalu lidovou slovesnost sbíral i spisovatel ze Srbska Milovan Glišić, jenž vydal útlou sbírku pod názvem *Srbské lidové písně* (Srpske narodne pjesme. Novi Sad, 1872) s bohatými muslimskými motivy. Karlovacký učitel Vladimír Krasíć původem z uherské obce Szajk uveřejnil *Srbské lidové písně staré i nové doby* (Srpske narodne pjesme starijeg i novijeg vremena. Pančevo, 1880), které věrně zapsal převážně od bosenských křesťanských uprchlíků z Krajiny.

²¹⁰ Příkladem toho jsou např. hráči na gusle či loutnu (*tambura, tamburica*), kteří bez ohledu na svou víru hráli a zpívali epické písně křesťanskému i muslimskému publiku. Skladby měly omezený okruh témat, nezřídka se měnila pouze jména hrdinů a lokací, resp. celkové vyznění, a to buď ve prospěch křesťanů,

Bosna a Hercegovina se svými obyvateli byla také předmětem intenzivního zájmu přispěvatelů v oblíbených novosadských listech *Danica* (Jitřenka, 1860–1872), *Matica* (Matice, 1865–1870) a *Zastava* (Vlajka, 1866–1914),²¹¹ časopisech *Vila* (Víla, 1865–1868) z Bělehradu a *Srbadija* (Srbové, 1874–1877) z Vídně a také v bělehradském odborném žurnálu *Glasnik Društva srbske slovesnosti* (Věstník Společnosti srbské slovesnosti, 1847–1863), do nějž přispívali nejvýznamnější srbští učenci své doby.²¹²

V šedesátých letech 19. století rozprava o původu slovanských muslimů našla „vědecktější“ základ v díle *Bogomilové: Církev bosenská a křesťané* (Bogomili: Crkva bosanska i krstjani, Zadar 1867), které zvítězilo v otevřené soutěži Srbské učené společnosti na téma bogomilství u Jihoslovanů. Srbský právník a politik z Dalmácie Božidar Petranović (1809–1874), jinak také spoluzakladatel a první předseda Matice dalmatské (1862–1874), v něm zastával mínění, že údajní bosensští heretici byli ve skutečnosti teologicky zbloudilí pravoslavní, které z odpadlictví nařknuli katolíci. Jejich zánik spojil s upevňováním pravoslavné hierarchie během existence peckského patriarchátu, a nikoli s důslednou konverzí k islámu. Předložená teorie, již se dostalo široké publicity, implicitně navozovala dojem, že bosensští muslimové jsou pouze srbskými konvertity k islámu. Příslušnost muslimů k srbskému národu tak již nebyla zdůvodňována pouze společně sdíleným jazykem, jak nastínil Vuk S. Karadžić, ale také historickými argumenty. V začleňování bosenských středověkých „kacířů“, ale i samotné Bosny do srbské historiografie a historické paměti pokračovali i další autoři.²¹³ Přechody k islámu, shodně dobovému náhledu, byly vysvětlovány materiálním prospěchem nebo nátlakem po odvodu do janičářských sborů.²¹⁴

nebo muslimů. Nicméně i přesto lze nalézt jistá konfesní specifika; v muslimské epice převládaly hraničářské motivy z Krajiny, v srbské pak kosovské náměty a příběhy spojené s boji proti Osmanům. Mezi profesionálními zpěváky vynikali tzv. begovští pěvci, jež svůj repertoár přizpůsobovali nárokům platicích muslimských posluchačů. Srov. BANOVIĆ, Stjepan. „Martićevo ispravljanje narodnih pjesama i završka guslarska zona“. In: *Zbornik za narodni život i običaje*. Zagreb, 1932, s. 77–78.

²¹¹ Podrobněji: KAPIDŽIĆ, Hamdija (ed.). „Zastava“ o Bosni i Hercegovini. 4 sv. Sarajevo, 1953–1956.

²¹² Na jeho stránkách vyšel i anonymní cestopis „Popis Bosny a Hercegoviny“ (Opis Bosne i Hercegovine) s mimořádně pečlivým rozbořem geografických poměrů v Bosně, doplněných o charakteristiku dopravní sítě a osídlení. „Iz ,Opisa Bosne i Hercegovine““. In: *Glasnik Srpskog učenog društva*. 20. sv. Beograd, 1866, s. 265–404; 21 sv. Beograd, 1867, s. 289–357; 22. sv. Beograd, 1867, s. 1–46 a rejstřík s. 47–66.

²¹³ K tématu bogomilství v srbské a bosňácké historiografii podrobněji: MATIJEVIĆ, Zlatko. „Nekoliko primjera nacionalnog i političkoga posvajanja crkve bosanske u srpsko/srbijanskoj i muslimansko/bošnjačkoj historiografiji (i publicistici) XIX. i XX. stoljeća (od Petranovića do interneta)“. In: *Fenomen „krstjani“ u srednjovjekovnoj Bosni i Humu*. Sarajevo–Zagreb, 2005, s. 335–350.

²¹⁴ Našly se ale i hlasy, které přijímání islámu viděly v širší perspektivě a s uvážením kontinuity mezi starou (pravoslavnou) a novou konfesí. Srov. KOSANOVIĆ, Sava. „Crte iz Bosne“. In: *Glasnik Srpskog učenog*

Duchovní Pavle Tvrković²¹⁵ původem z Bosny již roku 1840 uveřejnil sbírku dokumentů *Srbské památky* (Spomenici srbski, Bělehrad 1840) z dubrovnických archivů, v níž na základě lakonických zmínek v listinných pramenech dokládal historickou přítomnost Srbů v různých jihoslovanských regionech a zároveň tím i nepřímo odůvodňoval soudobé nároky srbského národa na jejich držbu. Podobné názory sdíleli mnozí vzdělanci, kteří je pak dále rozváděli a konkretizovali, zejména v druhé polovině století.²¹⁶ Na pomyslném vrcholu těchto snah stanul historik a etnograf Vasilije Đerić (1867–1931) původem z Liky, od roku 1898 profesor na Veliké škole v Bělehradě (od

društva. 69. sv. Beograd, 1889, s. 243–258. Na druhou stranu se objevovaly tendence historickou paměť srbského národa ve vztahu k muslimům formovat výhradně na lidové slovesnosti (hrdinských eposech opěvujících boj na Kosově poli a skutky povstaleckých velitelů na přelomu 18. a 19. století, byť i uměle vytvořených), v níž je antagonismus mezi křesťanstvím a islámem konstantou. Kosovské téma bylo aktualizováno a přizpůsobeno dobovému akcentu na národní identitu zejména za druhé vlády srbského knížete Michala Obrenoviće (1860–1868) a v době existence Sjednocené omladiny srbské v habsburské monarchii (1866–1871). Slovanští muslimové v souladu s tímto názorem přešli na islám ze zjištěných důvodů, a proto na nich ulpěl dědičný hřích zrady. Tomu odpovídala ve své době populární tvorba Joksima Noviče Otočanina (1806–1868), spisovatele a dobrodruha původem z Liky, který vytvořil vícero zpěvů s historickou tematikou. Vztaženo k Bosně, kde opakovaně pobýval a udržoval styky s hajduky, můžeme zmínit prózy „Hajducký život“ (Hajdučki život In: *Danica*. Novi Sad, 1861–1863, knižně jako *Starine od Starine Novaka ili tolkovanje narodnjeg pjevanja i pripovjedanja*, Novi Sad, 1867) a „Síla poturčuje Bosnu“ (Sila turči Bosnu. In: *Danica*. Novi Sad, 1864, č. 5–9). Vzdemuté nacionální citění silně poznamenalo i dílo Bogoljuba Petranoviće, o kterém již byla zmínka dříve, Matiji Bana a řady dalších. Na budování „kosovského mýtu“ měl velkou zásluhu i Stojan Novaković, který připravil k tisku *Kosovo: srbské lidové písně o boji na Kosovu* (Kosovo: srpske narodne pjesme o boju na Kosovu. Biograd, 1871). Do roku 1906 vyšlo jedenáct vydání této útlé sbírky, a to v Bělehradě i Záhřebu.

²¹⁵ Tvrković (případně Karano-Tvrković či jen Karanović) se roku 1834 zúčastnil neúspěšného protiosmanského povstání v Bosně, na přímělu srbského knížete Miloše v Cařihradu ale vyvázl bez trestu. Kratší čas cestoval po jadranských zemích, nakonec se usadil na dvoře srbského knížete Michala Obrenoviće, s nímž také roku 1842 odešel do vynuceného exilu. Tvrković v úvodu své práce navozoval dojem, že je přímým potomkem středověkých bosenských králů, a osud Bosny mu proto i z těchto důvodů není lhostejný. Jeho popis soudobých poměrů v Bosně byl značně nepřesný a odrážel jeho omezené zkušenosti i bezmeznou oddanost pravoslavné komunitě.

²¹⁶ Podobné tendence lze nalézt i mimo ryze srbské prostředí. Slovinský jazykovědec Franc Miklošič uspořádal sborník listin *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii* (Viennae, 1858), který inspiroval mnohé další historiky a jazykovědce. Dubrovčan katolického vyznání Orsat (Medo) Pucić, který se od panslavismu a ilyrismu dopracoval k tezi o Srbech tří konfesí, z listin v dubrovnických archivech sestavil kolekci *Památky srbské* (Spomenici srbski: od 1395. do 1423. to est pisma pisana od Republike Dubrovačke kraljevima, despotima, vojvodama i knezovima srbskijem, bosanskiem i primorskiem. Beograd, 1858, 2. sv. jako Spomenici srpski. Biograd, 1862). Panslavista slovenského původu Pavel Josef Šafařík, jinak horlivý propagátor ilyrské myšlenky v srbských konturách a srbského jazyka (v letech 1819–1833 působil v Novém Sadu), na objednávku uspořádal sbírku listin nazvanou *Srbské památky Benátského archivu* (Srbski spomenici Mletačkog arhiva... Belgradi, 1. sv. 1860, 2. sv. 1862, původně ve Věstníku Společnosti srbské slovesnosti č. 10–15, 1858–1862).

Rovněž v chorvatských vzdělaneckých kruzích rostl zájem o studium vlastních i obecně jihoslovanských středověkých dějin. Jako pandán k „srbským“ edicím listin vznikl rozsáhlý nakladatelský projekt *Monumenta Slavorum*, později zaštitěný Jihoslovanskou akademií věd a umění, s nímž jsou spjaty dvě sbírky pramenů: *Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium* a *Monumenta historico-juridica Slavorum Meridionalium*. Na začátku celého počínu stál kodex *Jura regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae* (Zagrabiae, 1. sv. 1861, 2. sv. 1862), který připravil k vydání Ivan Kukuljević Sakcinski.

1905 jako Univerzita v Bělehradě), který uveřejnil spis *O srbském jménu v západních krajích našeho národa* (O srpskom imenu po zapadnijem krajevima našega naroda, Bělehrad 1901 a rozš. 1914).

Jihoslovanským prostorem z pohledu geografie a etnografie se dlouhodobě zabýval bělehradský profesor Jovan Cvijić (1865–1927), po otci Hercegovac, jenž byl přesvědčený o trojdomosti srbského národa a historické nevyhnutelnosti jeho sjednocení do jediného celku. Cvijić se dlouhodobě zabýval i rasovými typy člověka na Balkáně, načež sám rozvinul klasifikaci rusko-francouzského antropologa Josepha Denikera, který stanovil šest základních evropských ras, mezi nimi i dinárskou neboli jadranskou. Ve svých úvahách došel k předvídatelnému zjištění, že tento typ je charakteristický zejména pro srbské obyvatelstvo.²¹⁷ Deniker ovšem typické představitele dinárské rasy hledal v Bosně, Dalmácii a Bánském Chorvatsku, a to bez ohledu na jejich konfesi či národnost.²¹⁸

Zájem o kulturu a tradice muslimů výrazněji stoupl po roce 1878, kdy byla sice mezinárodně uznána samostatnost Srbska, ale jeho územní ambice nebyly zdaleka uspokojeny. Po Berlínském kongresu se rovněž srbská elita v Bosně a Hercegovině pod dojmem nepříznivé geopolitické situace namísto živelného připojení k Srbsku, což se opakovaně minulo účinkem, přiklonila k návratu země pod osmanskou správu, ale se zaručenou autonomií.²¹⁹ K tomu měla dopomoci i integrace muslimů, především

²¹⁷ Na začátku 20. století pod odborným vedením J. Cvijiće začala vycházet monumentální edice Osídlení a původ obyvatelstva Srbského etnografického sborníku (*Naselja i poreklo stanovništva*. Beograd, 1902–2005). Do roku 1914 bylo dokončeno 9 svazků, z nichž některé se dotýkaly území Bosny a Hercegoviny (2. sv.: Obren Đurić-Kozlić – *Šuma, Površ i Zupci u Hercegovini*, Stjepo Trifković – *Višegradski Stari Vlah* a Jevto Dedijer – *Bilećske Rudine*, 5. sv.: Stjepo i Vladimir Trifković – *Sarajevska okolina*, 6. sv.: Jevto Dedijer – *Hercegovina*). Cvijić nadto v roce 1910 podnítil vznik Srbské zeměpisné společnosti, pod jejíž hlavičkou o dva roky později založil a společně s Pavlem Vujevićem redigoval odborný *Věstník Srbské geografické společnosti* (Glasnik Srpskog geografskog društva).

²¹⁸ DENIKER, Joseph. *The Races of Man: an Outline of Anthropology and Ethnography*. London, 1900.

²¹⁹ Poslední pokus o živelné sjednocení Srbů na obou březích řeky Driny proběhl během neúspěšného povstání v roce 1882. Na oslabování integračních tendencí se podílela obchodní dohoda (1881 a 1892) a tajná konvence (1881, prodloužena 1889 a platná do poloviny 90. let) podunajské monarchie se srbským knížetem Milanem Obrenovićem, stavící Srbsko do podřízené role (Bělehrad na oplátku získal podporu při expanzi jižním směrem, do Kosova a Makedonie), ale také brzké zapojení pravoslavných do úřadů okupační správy. V té době se jednalo o změnu taktiky vynucenou okolnostmi, nikoli strategií. Vídeň směrem k pravoslavnému obyvatelstvu v Bosně vyslala vstřícné gesto, když roku 1882 za prvního civilního adlata jmenovala uherského Srba Fedora Nikoliće (1836–1903), vnuka prvního srbského knížete Miloše Obrenoviće. Nikolić však nesplnil do něj vkládaná očekávání, jako krajně problematické se ukázaly jeho velkopanské manýry, a po několika letech byl vyměněn. Srov. DŽAJA, Srećko M. *Bosna i Hercegovina u austrougarskom razdoblju (1878–1918)*. Mostar–Zagreb, 2002, s. 194–199; KRALJAČIĆ, Tomislav. *Kalajev režim*, s. 523–528.

begovatu,²²⁰ do srbského národa, čímž by se v delším časovém horizontu zaručila absolutní nacionální i ekonomická převaha v provincii a s úpadkem sultánovy autority současně zvýšila reálná šance na sjednocení Bosny se Srbskem a Hercegoviny s Černou Horou.²²¹ Bosna, přesněji Hercegovina, měla v srbské nacionální ideologii zásluhou Vuka S. Karadžiče specifický význam coby místo původu a „nejčistší podoby“ normativního jazyka. Již v polovině 80. let Nikola Šumonja (1865–1927), sarajevský učitel původem ze Záhřebu a krátce šéfredaktor časopisu *Bosanska vila* (Bosenská víla, 1885–1914), vyzval jihoslovanské spisovatele, aby muslimy svými díly neuráželi a podporovali jejich kulturní rozlet.²²² Islámské věřící rovněž vybídl k otiskování příspěvků na stránkách svého periodika.²²³ V tomto sarajevském listu, založeném aktivistickými srbskými pedagogy a nekritickými obdivovateli díla Vuka S. Karadžiče, soustavně uveřejňoval jihoslovanskou lidovou slovesnost například Nikola T. Kašiković (1861–1927),²²⁴ jeho spoluzakladatel a poté dlouholetý šéfredaktor, Stevan N. Davidović (1856–1901),²²⁵

²²⁰ Srbsko do dění v Bosně aktivně zasahovalo od 40. let, kdy nemajetné pravoslavné rolníky pobízelo ke vzpouře proti muslimským statkářům. Od poloviny 60. let politika knížectví ve snaze vyvolat masivní protiosmanské povstání usilovala i o přízeň velkostatkářů, a tak agrární otázku takticky upozadila. Někteří begové se možné spolupráci nebránili, většina ale sblížení se Srby odmítla. V návaznosti na to srbská vláda v roce 1870 v Cařihradu sondovala možnosti připojení Bosny k Srbsku. EKMEČIĆ, Milorad. *Ustanak u Bosni 1875–1878*. Sarajevo, 1973, s. 48–50.

²²¹ Za Srby jsou automaticky považováni i katolíci „štokavského jazyka“, „uvědomělí“ Chorvaté čím dál častěji bývají označováni za soupeře srbské nacionální ideologie.

²²² V novosadském kulturním časopisu *Stražilovo* nabádal srbské literáty, aby bosenskohercegovské muslimy (dobovým jazykem Turky či mohamedány) nevykreslovali jen negativně a zároveň je přestali označovat za Srby mohamedánské víry, neboť si je tím odcizují. Ohledně národní příslušnosti jim měla být dána volnost, neboť se považují jen za Bosňáky. Rovněž podpořil rodící se záměr založit muslimský kulturní časopis, kterým se později stal *Bošnjak* (Bosňák). ŠUMONJA, Nikola. „Muhamedanstvo i naša književnost“. In: *Stražilovo*. Novi Sad, 21. 5. 1887, roč. 3, č. 21, s. 334–336; Novi Sad, 28. 5. 1887, č. 22, s. 343–345.

²²³ Krátce po založení v něm vakufský úředník Mustafa Hilmi-ef. Muhibbić (1861–1915) uveřejnil překlad orientální pohádky „Numan a Nejima“ (Numan i Nejima), čímž se zařadil mezi pionýry kulturní spolupráce muslimů s křesťany. *Bosanska vila*. Sarajevo, 1. 7. 1886, č. 13, s. 197–201. Poté ještě publikoval črtu „Jeden den Ramadán“ (Jedan dan uz Ramazan. *Bosanska vila*. Sarajevo, 16. 9. 1886, č. 18, s. 277–279; Sarajevo, 1. 10. 1886, č. 19, s. 296–299). Než vznikl *Bošnjak*, a po něm také *Behar*, do časopisu skrovně přispěli ještě např. Mehmed-beg Kapetanović a jeho syn Riza-beg, Sulejman Sokoljanin, učitel ve Foči, a Safvet-beg Bašagić. V druhé polovině 90. let v časopisu publikovali mj. Osman Đikić, Omer-beg Sulejmanpašić a S. Avdo Karabegović, nacionálně vyhranění jako Srbové.

²²⁴ Sarajevan Kašiković časopis redigoval (od 1887) a poté i vlastnil (od 1889) až do jeho zákazu na počátku Veliké války. Od druhé poloviny 90. let otiskl nemálo lidových vyprávění a písní s muslimskou tematikou ze své bohaté sbírky. Jím uspořádané *Srbské lidové písně šuhajské a děvčické z Bosny* (Srpske narodne pjesme gerzovske i đevojačke iz Bosne. Pančevo, 1886) připravil k tisku Petar Mirković.

Srbská akademie věd a umění (SANU) schraňuje rukopisnou sbírku i samotného zenického učitele Mirkoviće. Tu pod názvem *Lidové mohamedánské hrdinské zpěvy* (Narodne muhamedanske junačke pjesme) předal Srbské učené společnosti roku 1894. Za života stačil vydat jen útlou sbírku muslimských milostných hříček nazvanou *Milostné lsti* (Ašiklijske doskočice: sa gjul-pendžera. Sarajevo, 1913).

²²⁵ Otiskl *Srbské lidové písně z Bosny: ženské* (Srpske narodne pjesme iz Bosne: ženske. Pančevo, 1884).

Milan Bugarinović (1882–1902),²²⁶ Stevan R. Delić a Luka Grđić Bjelokosić.²²⁷ Vstřícný postoj k muslimům zaujal i mostarský kulturní měsíčník *Zora* (Úsvit, 1896–1901).²²⁸ V duchu posilování srbsko-muslimské vzájemnosti povstalecký velitel z Hercegoviny a úředník v Srbsku Mihajlo (Mićo) Ljubibratić (1839–1889) jako první Jihoslovan přeložil *Kur'án* (Koran, Bělehrad 1895),²²⁹ s největší pravděpodobností skrze ruštinu a francouzštinu, a učitel a popularizátor historie Milenko M. Vukićević (1867–1935) ze Srbska publikoval dílo *Význační Srbové mohamedáni* (Znameniti Srbi muhamedanci, Bělehrad 1901).²³⁰ Ve stejném čase se projevoval mimořádný zájem o městské milostné písně, zpívané většinou muslimy a nyní označované za sevdalinky (od arab. *sawdā'*, černá barva nebo černá žluč).²³¹ Tyto skladby oslovily i sarajevského publicistu, nakladatele a knihkupce Mihajla Milanoviće (1874–1929), který pod svým jménem či pseudonymem vydal řadu kritiky nepříliš ceněných sbírek.²³²

²²⁶ Posmrtně mu vyšla sbírka *Sarajevanky: srbské lidové ženské písně* (Sarajke: srpske narodne ženske pjesme. Sarajevo, 1904), ve které jsou zastoupeny především muslimské městské zpěvy.

²²⁷ Lidovou slovesnost muslimů *Bosenská víla* uveřejňovala soustavně, a to v rámci rubriky „Srbská lidová tvorba“ (Srpske narodne umotvorine), čímž dávala jasně najevo, že neklade rozdíl mezi islámskou a pravoslavnou komunitou a obě považuje za součást srbského národa a mluvčí srbského jazyka. Katolíci byli v tomto směru vynecháni.

²²⁸ V *Zoře* hojně publikovali Osman Đikić a Avdo Karabegović Hasan-begův. Mezi příspěvky se často vyskytovaly umělecké i lidové texty s islámskou tematikou. Jovan Dučić např. sepsal idealizovaný životopis sultána Mehmeda II. (roč. 1898, s. 20–25).

²²⁹ Překlad vznikl za účelem přiblížení svaté knihy islámu pravoslavnému čtenáři. Tomuto záměru je přizpůsoben i použitý slovník. RAMIĆ, Jusuf. „Naši prijevodi Kur'ana urađeni posredstvom drugih jezika“. In: *Glasnik Rijaseta Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo, 11–12/2008, s. 1061–1083.

²³⁰ V publikaci byly svévolně interpretovány životopisy osmanského velkovezíra původem z Bosny Mehmed-paši Sokoloviće (1505/1506–1579) a válečníků z Bosny a jejího okolí hadži Mustafa-paši (?–1801), valího Smederevského sandžaku nejspíše řeckého původu, Sinan-paši Sijerčiće (?–1806), vojenského velitele padlého v boji se srbskými povstalci, Ali-agy Dadiće (?–1809), Hasan-agy Beširoviće (?–1833) a Husein-bega Gradaševiče (1802–1834). Poté otištěno jako *Význační Srbové muslimani* (Znameniti Srbi muslimani. Beograd, 1906). Některé biografie dříve vyšly v časopisech, mj. v mostarské *Zoře*. Vukićević byl i autorem studie o Aliji Đerzelezovi, oblíbené postavě muslimských epických písní. VUKIĆEVIĆ, Milenko M. „Đerzelez-Alija“. In: *Zora*. Mostar, 1899, s. 20–25, 53–55, 129–133 a 167–171.

²³¹ Duchovní a učitel Marko Simonov Popović (1869–1936), působící dlouhá desetiletí v Hercegovině, přišel se souborem písní, které pojmenoval *Srbské sevdalinky* (Srpske narodne umotvorine. Knj. 1: Srpske sevdalinke. Pančevo, 1892). Učitel a spisovatel ze Srbska Janko Veselinović (1862–1905) vydal tiskem tematicky podobnou antologii starších textů pod názvem *Sevdalinky: lidové perly zpěvu* (Sevdalinke: narodne biser-pesme za pevanje. Beograd, 1895), ovšem v jazykově úpravě přizpůsobené čtenářům v Srbsku.

²³² Milanović, silně ovlivněný lidovou slovesností, sepsal sbírku básní nazvanou *Bosňanky* (Bosančice. Sarajevo, 1895), kterou později doplnil sbírkou povídek *Bosňanky* (Bosanke. Sarajevo, 1903). Pod svými iniciálami vydal *Srbské lidové ženské písně ze Sarajeva* (Srpske narodne ženske pjesme iz Sarajeva. Sarajevo, 1893) a *Sevdahlinky* („Sevdahlinke“: ljubavne ašiklije. Odabrane srpske narodne pjesme. Sarajevo, 1920?). Pod pseudonymem Abdul Hak uveřejnil *Muslimské sevdalinky* (Muslimanske sevdalinke: narodne pjesme iz Bosne i Hercegovine. Sarajevo, 1906; rozš. vydání jako *Ašiklije: muslimanske sevdahlinke. Momačke i djevojačke pjesme iz Bosne i Hercegovine*. Sarajevo, 1914). Milanovićovo nakladatelství se zaměřovalo především na muslimské čtenáře a do roku 1912, kdy zahájil činnost

V samotném Srbsku byla roku 1886 založena ambiciózní *Společnost svatého Sávy* (Društvo Svetog Save), jež si kladla za cíl rozvíjet a posilovat srbské národní city u jihoslovanského obyvatelstva, zejména pak v Makedonii. Její vznik ostatně přímo souvisel s nedávnou srbsko-bulharskou válkou, po níž vzrostla rivalita mezi těmito dvěma státy a zesílil boj o přízeň dosud nacionálně nevyhraněných Slovanů na Balkáně. Organizace se podílela na zakládání srbských škol na území osmanské říše a vybírala a školila učitele oddané jejím ideálům.²³³ V tomto svém záměru našla podporu srbské vlády, byť ta do její činnosti otevřeně nezasahovala. Mezi jejími členy byli významní pedagogové, spisovatelé a novináři, kteří pod vlivem ideje o trojdomosti srbského národa usilovali i o rozvoj srbské národní myšlenky mezi bosenskohercegovskými muslimy, byť se tak dělo především v rétorické rovině. Společnost vydávala obsáhlou ročenku *Bratrství* (Brastvo, nepravidelně od roku 1887) s podtitulem *Bratr je milý, ať je jakékoli víry* (Brat je mio, koje vere bio), kde byly představovány výsledky historického a etnografického bádání na Balkánském poloostrově.²³⁴

Myšlenka o rovnosti a bratrství Srbů více konfesí v Bosně a Hercegovině ale vyjma jazykové složky v tomto období nebyla úspěšná. Jednak vycházela z momentální politické situace společného boje proti okupační správě, jednak kromě nepočtené elity, například části mostarských vzdělanců,²³⁵ nenalezala širší podporu ani mezi většinovým

nakladatelský dům Muhameda Bekira Kalajdžiće v Mostaru, otisklo největší počet knih s muslimskou tematikou v zemi. Na výběru titulů byla patrná snaha po muslimsko-srbském sblížení. Mezi publikujícími autory byl mj. vakufský úředník Izet-ef. Pertev, který uspořádal celou řadu sbírek lidových písní.

²³³ V tomto navazovala na činnost *Výboru pro školy a učitele ve Starém Srbsku, Makedonii a Bosně a Hercegovině* (Odbor za škole i učitelje u Staroj Srbiji, Mačedoniji i Bosni i Hercegovini, 1868–1876) a společnosti *Jednota* (Jedinstvo, 1871–?, později jako Jugoslovensko jedinstvo, Jugoslovenske zajednice). Obě sdružení působila pod patronátem vládních a církevních kruhů v Srbsku.

²³⁴ Na stránkách *Bratrství* byla uveřejněna celá řada textů věnujících se muslimům, mezi nimi lidová píseň *Car Sulejmán dobývá Budín* (Car Sulejman uzimlje Budim, roč. 2, 1888, s. 159–167), kompilativní encyklopedický příspěvek *Bosna* (roč. 3, 1889, s. 35–66), vzpomínky a postřehy srbského učitele Mity Živkoviće po příchodu do Bosnu roku 1880 nazvané *Sarajevo* (roč. 4, 1890, s. 144–159, rozš. knižně jako *Sarajevo: od svog postanka do danas*. Požarevac, 1894), autor s iniciálami R. K. napsal krátkou báseň *Bratrům Muhamedovy víry* (Braći Muhamedove vjere, roč. 8, 1899, s. 149–150), volající po přimknutí muslimů k srbství, a Radosav Kosmajac představil *Mohamedánky: lidová vyprávění Srbů Muhamedovy víry* (Muhamedanke: narodne pripovetke Srba muhamedanaca, roč. 12–13, 1908, s. 395–437).

Mita Živković (1854–1913), inspirovaný desetiměsíčním pobytem v Sarajevu, po návratu do Srbska sepsal více povídek, jež byly nejprve otištěny časopisecky, nato knižně jako *Bosňanky* (Bosančice. Beograd, 1892, rozš. 1897). Jeho tvorba bezprostředně reagovala na žánr „bosňanek“ v chorvatské literatuře, třebaže ta v srbském prostředí vyjma nakladatele Mihajla Milanoviće nenašla významnější pokračovatele.

²³⁵ Zde např. středoškolský učitel Vaso Glušac (1879–1954) pod kryptonemem Vlatko Bogičević vydal brožuru *Bosna a Hercegovina jsou srbské země krví i jazykem* (Bosna i Hercegovina srpske su zemlje po krvi i jeziku. Mostar, 1908). Přemítaje nad početnými, zato pečlivě vybranými prameny a literaturou, dochází k závěru, že Bosna a Hercegovina jsou etnicky srbské země, jejími obyvateli jsou Srbové tří konfesí

srbským, ani muslimským obyvatelstvem.²³⁶

Víceméně smířlivý přístup Srbů, zejména těch mimo Srbsko, k okupaci Bosny a Hercegoviny se postupně změnil po květnovém převratu v Bělehradu roku 1903 a rakousko-uherské anexi o pět let později. Muslimové byli i nadále považováni za islamizované Srby, ale jejich dobrovolná integrace za účelem připojení bývalé osmanské provincie k Srbsku již přestala být prioritou. Srbská intelektuální elita nově viděla řešení státoprávního postavení Bosny a Hercegoviny v internacionalizaci „srbského problému“, která nevyklučovala ani válečný konflikt s podunajskou monarchií.²³⁷ Nekompromisní

a zdejší jazyk je pouze srbský. Text formou i obsahem cílí na srbské čtenářstvo, jisté stylistické figury ale dávají tušit (důsledně užívá výraz muslim), že se chtěl zalíbit i muslimskému publiku.

V pozdější době Glušac soustavně rozvíjel úvahy Božidara Petranoviće o pravoslavném původu bosenských bogomilů. Jeho nepodložené závěry ale nenacházely odezvu ani mezi srbskými historiografy.²³⁶ Srov. vzpomínky bývalého osmanského úředníka Aleksy J. Popoviće *Hadži-Lojovo povstání v Bosně* (Hadži-Lojina buna u Bosni. Beograd, 1897), v nichž vztah k muslimům věrně kopíroval srbské utilitární zájmy. Stejný autor ale k vyznavačům islámu choval jisté sympatie a sepsal i oboustranný srbsko-turecký slovník (*Rečnik srpsko-turski i tursko-srpski sa najnužnijim dodacima*. Beograd, 1899), první svého druhu, a brožuru *Životopis význačných Sarajevanů* (Životopis znamenitih Sarajlija. Sarajevo, 1910), v níž chválil dobročinnost jeho muslimských obyvatel. V srbském prostředí i nadále převládal obraz negativního Turka či poturčence. Kritikou na muslimy nešetřil např. již dříve zmiňovaný Stojan Novaković. Ten v reakci na knihu Otty Blaua *Bosnisch-türkische Sprachdenkmäler...* (Leipzig, 1868) sepsal rozpravu o kulturní vyspělosti a povahových rysech bosenských muslimů. Pohlcený kritikou všeho tureckého (tj. muslimského) konstatoval, že se vzdali otcovské víry a rozvíjeli v sobě aristokratickou zpupnost a zahálku, údajně tolik vlastní islámu. Muslimy považoval za mluvčí nečistšího srbského jazyka, ale odsoudil jejich sklon k orientalismům. Lidovou a umělou slovesnost Bosňáků hodnotil kladně, jen když je psána slovanským jazykem. „Prilozi istoriji srpske književnosti. IV. Srbi Muhamedovci i turska pismenost“. In: *Glasnik Srpskog učenog društva*. 9. sv. Beograd, 1869, s. 220–255. O úpadkovosti islámu v osmanské říši hovořil lékař Milan Jovanović ze Sremu v příspěvku „Pohled na kulturu islámu a její vliv v našem národě“ (Pogled na kulturu islama i na upliv njezin u našem narodu. In: *Letopis Matice srpske*. Novi Sad, 1883, č. 2, s. 15–38), o islámu všeobecně pak astronom a meteorolog, profesor na Veliké škole v Bělehradě Milan Nedeljković v rozpravě „Islám a jeho vliv na duševní život a kulturní pokrok jeho lidu“ (Islam i njegov uticaj na duševni život i kulturni napredak naroda mu. *Letopis Matice srpske*. Novi Sad, 1892, č. 4, s. 44–70, 1893, č. 1, s. 108–128, č. 3, s. 97–116, č. 4, s. 88–118). Obraz zkaženého Turka rozvíjel též vlivný intelektuál a vícenásobný akademik ze Srbska Milan Đ. Milićević v prózách *Jurmus a Fatima* (Jurmus i Fatima. Beograd, 1879) a *Omer Čelebija* (Biograd, 1886), první šéfredaktor sarajevského časopisu *Bosanska vila* a autor několika protirakouských spisů z přelomu 19. a 20. století Božidar Nikašinić a mnozí další. Ostré výpady proti islámu a muslimům nezůstaly ovšem bez odezvy. Osman Nuri Hadžić v reakci na Nedeljkoviće přišel s obranou své víry ve spisu *Islám a kultura* (Islam i kultura. Zagreb, 1894). Stejného úkolu se opakovaně zhostil časopis *Bošnjak*, např. v rozsáhlém článku na pokračování *Závoj se odkrývá!* (Zastor se dižel, Sarajevo 1900, č. 22–31), když se ohradil proti textu *Mohamedáni Srbové* (Muhamedanci Srbi) v novosadském listu *Naše doba*.

²³⁷ Ke konfrontaci s Rakouskem-Uherskem vyzýval kromě jiných geograf Jovan Cvijić v textu *Anexe Bosny a Hercegoviny a srbský problém* (Aneksija Bosne i Hercegovine i srpski problem. Beograd, 1908; ruský, anglický a francouzský překlad 1909). Na shromáždění proti anexi 7. 10. 1908 v Bělehradě se pro eventualitu silového řešení sporu s Vídní vyslovili mj. politici a pedagogové Ljubomir Davidović, Ljubomir Jovanović a Vojislav Marinković, z umělců např. uznávaný dramatik Branislav Nušić. *Politika*. Beograd, 24. 9. 1908 (greg. 7. 10.), s. 2–3; EKMEČIĆ, Milorad. *Stvaranje Jugoslavije 1790–1918*. 2. sv. Beograd, 1989, s. 606–607. V reakci na anexi pak historik Stanoje Stanojević (1874–1937) vydal brožuru *Dějiny Bosny a Hercegoviny* (Istorija Bosne i Hercegovine. Beograd, 1909), ve které ze srbských pozic vylíčil dějiny země od středověku po rok 1908. Stanojević vytvořil koncept dějinného boje Srbů všech konfesí za svobodu

hlasy, byť tlumené autocenzurou před možným postihem, se ozývaly i v Bosně a Hercegovině.

Chorvatský pohled

Mezi Jihoslovany v duální monarchii Bosna, případně jen Hercegovina, v první polovině 19. století nevzbuzovala nijak mimořádný zájem ani sympatie a bývala zahrnována do návrhů řešení Východní otázky. Illyrské a po něm i jihoslovanské národotvorné hnutí mimoto na své muslimské sousedy pohlíželo s despektem, což bylo zcela v souladu s okcidentálními představami o úpadkovosti islámu.²³⁸ Území osmanské provincie²³⁹ a její křesťanské obyvatelstvo však nezůstávalo stranou idealistických úvah čelných představitelů chorvatského politického a kulturního života.

V druhé polovině 19. století většinový pohled společnosti na Bosnu a Hercegovinu utvářela *Národní strana* (Narodna stranka, vzniklá roku 1841 jako Ilirska stranka), v jejímž čele stál v letech 1860–1873 Josip Juraj Strossmayer (1815–1905), đakovský a nominálně i bosenský biskup.²⁴⁰ Jeho blízký přítel, spolustraník a duchovní Franjo Rački

Bosny a Hercegoviny – fakticky za spojení s ostatními srbskými regiony –, načež muslimy označuje za nositele tohoto boje od konce 18. do poloviny 19. století a pak roku 1878, nato se jej údajně zhostili pravoslavní Srbové. O muslimech obecně nemá dobré mínění, zopakoval též hojně rozšířenou tezi, že bosenská středověká šlechta i širší vrstvy obyvatelstva přešly na islám ze zjištěných důvodů.

²³⁸ Nelze ale přehlédnout jistou romantickou fascinaci tímto regionem, a to zejména vůdčími představiteli illyrismu. Muslimskou tematiku zpracoval profesionální voják Ivan Kukuljević Sakcinski v dramatu *Jiří a Sofie aneb Turci u Sisku* (Juran i Sofia ili Turci kod Siska. Zagreb, 1839), novelách *Bratři* (Bratja. Zagreb, 1842) a *Bulhar* (Bugarin. Zagreb, 1843) a cestopisné kronice *Putování po Bosně* (Putovanje po Bosni. Zagreb, 1858), básník a jazykovědec Ivan Mažuranić v dílech *Osman* (Zagreb, 1844) a „Smrt Čengić-agy“ (Smert Čengić-age. In: *Almanach Iskra*. Zagreb, 1846. Nakonec se ustálil název *Smrt Smail-age Čengića*) a jeho bratr Matija Mažuranić v cestopisu *Nahlédnutí do Bosny* (Pogled u Bosnu. Zagreb, 1842) a katolický Srb Matija Ban Dubrovčanin v dramatu *Mejrima aneb Bosňáci* (Mejrima ili Bošnjaci. Novi Sad, 1851). K dobovým cestopisným a publicistickým pracím je nutné přistupovat s jistou obezřetností. Zejména Mažuranić i Kukuljević Sakcinski vystupovali v roli zaujatých pozorovatelů, kteří návštěvou Bosny, ale i obecným zájmem o její osud plnili předem stanovené politické cíle. Od 40. do 70. let se v chorvatských zemích objevuje žánr tzv. hajducko-turecké novelistiky, jejímž středobodem se stává Bosna. Vedle negativního nazírání na sousední osmanskou provincii se tak v chorvatské společnosti zabydluje představa i o blízkosti Chorvatů a bosenských muslimů, byť obraz islámských věřících zůstal veskrze negativní. ŽIVANČEVIĆ, Milorad. „Nepoznati putopis Matije Mažuranića“. In: *Zbornik Matice srpske za književnost i jezik*. Novi Sad, 1974, roč. 22, 1. sv., s. 23–47; ČAUŠEVIĆ, Ekrem – PAIĆ-VUKIĆ, Tatjana. „Pogled u Bosnu Matije Mažuranića kao povijesni izvor“. In: *Prilozi za orijentalnu filologiju*. Sarajevo, 2006, č. 56, s. 177–191; KNEZOVIĆ, Marin. „Ivan Kukuljević Sakcinski o Bosni i Hercegovini u doba preporoda“. In: *Povijesni prilozi*. Zagreb, 2001, roč. 20, č. 20, s. 209–222.

²³⁹ To bývá členěno na Bosnu, Turecké Chorvatsko (tj. Bosenskou krajinu s nejasnými hranicemi, nejčastěji mezi řekami Unou a Vrbasem, jindy zas jen severně od Uny) a Hercegovinu čili Tureckou Dalmácií, přičemž poslední dvě jsou nezřídka zahrnovány mezi chorvatské historické země.

²⁴⁰ Bosenští biskupové v roce 1349 trvale přesídlili do slavonského Đakova. Namísto řádné církevní správy v zemi vznikla františkánská provincie *Bosna Argentina* s rozšířenými pravomocemi. Do zřízení

(1828–1894), v letech 1866–1886 prezident Jihoslovanské akademie věd a umění, se intenzivně zabýval bosenskými dějinami a formuloval řadu všeobecně přijímaných myšlenek. Jeho raná práce *Zlomky ze státního práva chorvatského za národní dynastie* (Odlomci iz državnoga práva hrvatskoga za narodne dynastie, Vídeň 1861) na základě rozboru starých textů konstatovala, že Bosna je historicky chorvatskou zemí a státně politická hranice mezi Chorvaty a Srby, ačkoli tvoří jeden národ, leží na řekách Bojaně, Drině a Dunaji. Později svá tvrzení zmírnil ve studii *Chorvatsko do XII. století z hlediska územního rozsahu a národa* (Hrvatska prije XII vjeka glede na zemljišni obseg i narod, Záhřeb 1881), v níž meze chorvatského středověkého státu stanovil na řekách Cetině, Plivě a Vrbasu, snad aby tím vyhověl úsilí po sblížení se Srby. V obou dílech se nekriticky přidržoval spisu známého jako *De administrando imperio* Konstantina VII. Porfyrogenneta z poloviny 10. století,²⁴¹ jak ostatně činili všichni jihoslovanští historiografové. V obsáhlé rozpravě *Bogomilové a patareni* (Bogomili i Patareni, čsp. 1869–1870, knižně Záhřeb 1870), nadlouho formující pohled na středověkou Bosnu, došel historik k nepodloženému závěru, že bosenští muslimové jsou potomky středověkých heretiků – dobovým pohledem tak jeden paganismus vystřídal druhý.²⁴² Rački byl jinak horlivým kritikem islámu a společně se Strossmayerem podporoval proselytské snahy katolické církve v Bosně. Oba vzdělanci ve svých vizích o budoucnosti nejzápadnější osmanské provincie v Evropě operovali se dvěma možnostmi vývoje, které do určité míry popíraly jejich předchozí postoje: primárně uvažovali o jejím začlenění do

vrbosenského arcibiskupství v Sarajevu roku 1881 si tak đakovský biskup mohl nárokovat působnost i nad Bosnou a Hercegovinou.

²⁴¹ V něm byzantský císař dopodrobna vylíčil politické členění křesťanské Evropy. Význam řecky psaného spisu se zakládá především na tom, že nemá relevantní dobové srovnání. V kapitole o Srbsku byzantský panovník bez dalšího vysvětlení uvedl, že dotyčná země se skládá i z oblastí Bosona (Bóσova), Katera a Desnik. Tato letmá zmínka měla posléze významný dopad na interpretaci nejstarších dějin slovanské Bosny, jelikož zařazení jejího území mezi srbské země se bralo za historickou danost.

²⁴² Poprvé uveřejněno v periodiku *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*. 7. sv. Zagreb, 1869, s. 84–179; 8. sv. Zagreb, 1869, s. 121–187; 10. sv. Zagreb, 1870, s. 160–263. Této rozsáhlejší práci předcházela spis „Příspěvky k historii bosenských patarenů“ (Prilozi za povjest bosanskih Patarena. In: *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*. 1. sv. Zagreb, 1869, s. 93–140). Po delší odmlce ji doplnila stať „Dva nové příspěvky k historii bosenských patarenů“ (Dva nova priloga za poviest bosanskih patarena. In: *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*. 14. sv. Zagreb, 1882, s. 1–29). Na základě vlastního studia se přikláněl k názoru o svébytnosti středověké hereze, jejíž původ hledal mimo křesťanství. Rački konstatuje, že bosenští patareni před nucenou katolizací dali přednost islámu. Spolu s nimi prý konvertovala i většina šlechty. Potomci heretiků jsou tedy jen muslimové, katolíci a pravoslavní si víru uchovali. Spojení bogomilů a muslimů lze dohledat již u Kukuljeviće. „V chování [tureckého Bosňáka] lze stále ještě vyzorovat cosi jemného a přívětivého, co podědil po svých ušlechtilých předcích, nebo cosi skrovného, co v něm zůstalo ze staré víry Bogomilů.“ KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, Ivan. *Putovanje po Bosni*. Zagreb, 1858, s. 114.

Srbska, eventuálně připouštěli i spojení s chorvatskými zeměmi, pokud okolnosti nedovolí jinak.²⁴³

V ideových stopách katolických duchovních pokračoval historik a pedagog Vjekoslav Klaić (1849–1928), od roku 1893 profesor na záhřebské univerzitě, v rozsáhlých *Dějínách Bosny do pádu království* (Poviest Bosne do propasti kraljevstva, Záhřeb 1882).²⁴⁴ Ač pravašsky orientovaný, roku 1878 Klaić soudil, že habsburská okupace Bosny a Hercegoviny je ospravedlnitelná a nové kraje připadnou Chorvatsku, a to jak z důvodu geograficko-politického, tak historického.²⁴⁵ Bývalou osmanskou provincií do chorvatského rámce zapojil ještě silněji dějepisec, pedagog a politik Ferdinand (Ferdo) Šišić (1869–1940), od roku 1902 působící na univerzitě v Záhřebu,²⁴⁶ uceleněji například

²⁴³ Strossmayer s Račským roku 1878 hodnotili okupaci Bosny jako nejhorší z možných řešení, byť tento svůj postoj odmítli prezentovat veřejně. Záborem provincie Srbsko (očekávaný jihoslovanský Piemont) ztrácí možnost ovlivňovat osud zdejších obyvatel, zároveň ani roztržštěné chorvatské země (viděné jako jihoslovanské Toskánsko) nejsou schopny docílit integrace do jediného státu v rámci habsburského soustátí. Srov. STEHLÍK, Petr. *Bosna v chorvatských národně-integračních ideologiích 19. století*. Brno, 2013, s. 132–152.

²⁴⁴ Klaić obsazení Bosny Osmany hodnotil jako kapitulaci a zradu (*predaja, izdaja*), zřejmě šlechty, což údajně svědčilo o nezdravých poměrech v zemi. Tímto názorem přímo odkazoval na myšlenky starších autorů Mavra Orbiniho a Pavla Rittera Vitezoviće. Původ zdejších obyvatel je podle něj chorvatský a srbský, nelze však určit jasné hranice. KLAIĆ, Vjekoslav. *Poviest Bosne do propasti kraljevstva*. Zagreb, 1882, s. 43 a 340.

²⁴⁵ Klaić má pro to jasné vysvětlení. „Chorvatsko můžeme rozdělit na dva docela podobné trojúhelníky. [...] Tyto trojúhelníky ubíhají různými směry, což je právě okolnost, která způsobuje, že obrys naší země je velmi členitý a neúplný. Aby se mezera mezi těmito dvěma trojúhelníky vyplnila, měla by se k chorvatské zemi připojit Bosna a Hercegovina. Tímto by se naše země zakulatila a scelila, tudíž se bude moci z hlediska hmotného i duševního pěkně rozvíjet.“ (s. 19) „Chorvatsko sdílí hranice s těmito zeměmi: na západě s Istrií, Kraňskem a Štýrskem, na severu a východě s Uhrami (Banátem), na jihu se Srbskem, Černou Horou a Albánií; země pak Bosna a Hercegovina jsou vklíněny mezi Chorvatsko, které s nimi má hranice na jihu a východě. Chorvatsko je tedy obklopeno zeměmi, v nichž žijí jen Chorvaté nebo jim spřízněné kmeny: Slovinci a Srbové.“ (s. 19) „Spolu s Bosnou a Hercegovinou, které kdysi patřily do Chorvatského království, jsou staré chorvatské země...“ (s. 21) „Již na konci 15. století Turci začali pronikat do starých chorvatských zemí na [B]alkánském poloostrově. Po pádu Bosny začali ohrožovat celou oblast jižního Chorvatska až do Sávy a Kupy, a tak stará šlechta chorvatská musela opustit svá panství a prchnout do Slavonie v dnešním severním Chorvatsku.“ (s. 82) KLAIĆ, Vjekoslav. *Prirodni zemljopis Hrvatske*. Zagreb, 1878. V dalším spisu raně středověkou Rašku a Bosnu (*Rašu i Bosnu*), v souladu s dílem Konstantina VII. Porfyrogenneta, ale řadí k srbským zemím. KLAIĆ, Vjekoslav. *Povijest Hrvata: od najstarijih vremena do svršetka XIX. stoljeća*. Zagreb, 1899, s. 33 a 37.

Klaić se o Bosnu intenzivně zajímal několik let, a když ji v létě 1878 obsadilo Rakousko-Uhersko, využil nabídky Matice chorvatské uspokojit zvýšený zájem chorvatské veřejnosti o tuto zemi a připravil k tisku encyklopedický kompilát *Bosna: údaje i zeměpisu a dějínách Bosny a Hercegoviny* (Bosna: Podatci o zemljopisu i poviesti Bosne i Hercegovine. Zagreb, 1878). Kratší pasáže z této práce nejdříve představil v záhřebském časopisu *Vienac* (Věmec). Kvůli nedostatku času otiskl pouze část o geografii, pojednání o historii vydal až po čtyřech letech, ale již u jiného nakladatele. Hned v úvodu své publikace čtenáře upozornil, že bosenské obyvatelstvo považuje za Chorvaty, případně též Srby, což má za jedno a totéž.

²⁴⁶ Šišić, soukromý docent a nato po kratší přestávce profesor (1909) na Filozofické fakultě v Záhřebu, se již delší čas zabýval středověkými dějinami Bosny. Z jeho starších prací např. ŠIŠIĆ, Ferdo. „Pad Mladena Šubića, bana hrvatskoga i bosanskoga“. In: GZM. Sarajevo, 1902, s. 335–366; „Studije iz bosanske historije“. In: GZM. Sarajevo 1903, s. 320–349.

v tištěné verzi své lublaňské přednášky ze 14. listopadu 1908 pod názvem *Herceg-Bosna u příležitosti anexe* (Herceg-Bosna prigodom aneksije: geografsko-etnografsko-historička i državopravna razmatranja, Záhřeb 1908). Pro připojení Bosny a Hercegoviny k Trojjedinému království uváděl řadu sporných argumentů, které se později staly nedílnou součástí chorvatského historického vědomí.²⁴⁷ Šišić také přišel s nástinem hranic mezi chorvatskými a srbskými zeměmi, a to nejprve na řekách Drinu a Drině, později na Cetině, resp. Neretvě, a Vrbasu.²⁴⁸

Opětovné naděje na připojení Bosny a Hercegoviny k Bánskému Chorvatsku vzbudila anexe okupovaného regionu. Politik a předseda tehdy ještě politicky marginální, ale mezi obyvatelstvem stále oblíbenější Chorvatské lidové selské strany Stjepan Radić (1871–1928) v tom čase sepsal *Živé chorvatské právo na Bosnu a Hercegovinu* (Živo hrvatsko pravo na Bosnu i Hercegovinu, Záhřeb 1908), v němž popíral nárok osmanské říše na bývalou provincii s poukazem na její špatnou vládu, a naopak vyzdvihoval morální nárok (křesťanské) Evropy, konkrétně Rakouska-Uherska a v něm svébytných chorvatských zemí.²⁴⁹ Radić tak navázal na přetrvávající mýtus, živený zvláště Račským, o Chorvatsku

²⁴⁷ 1. Geografický aspekt: „Dnešní Herceg-Bosna nebyla vždy jednolitým politickým celkem [...], nýbrž byla [...] konglomerátem různých regionů a oblastí [...], z nichž [...] největší část byla kdysi nedílnou součástí státu chorvatského a jen malá část srbského.“ (s. 7) 2. Etnografický aspekt: „Na otázku, který národ dnes obývá Herceg-Bosnu, odpověď je jednoduchá a jasná: veškerý lid [...] tvoří Chorvaté a Srbové, kteří jsou rozděleni do tří konfesí...“ (s. 19) „[...] zabrali hned po svém příchodu větší část dnešní Herceg-Bosny Chorvaté a menší Srbové.“ (s. 19) „V dochovaných úředních listinách bývalé [B]osenské bánoviny respektive království lid se nenazývá ani jedním, ani druhým jménem, ale jen Bosňáky, což má očividně spojitost s geografickým pojetím [příslušnosti]...“ (s. 20) „Vedle chorvatského jména a názvosloví se ve spisech můžeme setkat i se srbským, zvláště pak v Humské zemi...“ (s. 25) 3. Historický aspekt: „Pakliže [...] chorvatský stát [za Trpimíra] sahal až za Drinu, pak je tedy nade vši pochybnost, že Bosna byla součástí jeho území.“ (s. 32) „Tento historický a přirozený celek respektovali i Turci, když [...] všechny země, které uzmulí Chorvatsku a Slavonii, spojili s Hercegovinou a Bosnou do jediného celku – pašalíku Bosny.“ (s. 35) „Ještě před pádem Bosny Chorvatsko, Dalmácie, Slavonie a Bosna tvořily jednu řádovou provincii zvanou »Provincia Bosnae«“ (s. 35) 4. Státně právní aspekt: „Již volebního sněmu [...] roku 1527, kdy byl za chorvatského krále zvolen rakouský arcivévoda, se zúčastnila velká část šlechty z oněch končin, které dnes tvoří severo-západní výběžek Herceg-Bosny...“ (s. 37) „Chorvatský sněm roku 1790 během předání své vlasti do vrchní správy uherské výslovně uvádí, že to má trvat potud, »dokud se nedobudou ty oblasti Chorvatska, které jsou dnes pod [...] Turky«, tedy přinejmenším území do Vrbasu a Neretvy na jihu.“ (s. 37–38) „Mám [...] za to, že maďarský požadavek na přímé začlenění Herceg-Bosny do Uherska je zcela neopodstatněný.“ (s. 41) ŠIŠIĆ, Ferdo. *Herceg-Bosna prigodom aneksije: geografsko-etnografsko-historička i državopravna razmatranja*. Zagreb, 1908.

²⁴⁸ ŠIŠIĆ, Ferdo. *Hrvatska povijest. Dio 1. Od najstarijih vremena do god. 1526*. Zagreb, 1906, s. 32; *Pregled povijesti hrvatskoga naroda*. Zagreb, 1916, s. 9.

²⁴⁹ Radić podporuje chorvatsko-srbskou vzájemnost, hovoří i o společném jazyku, ale před údajnou snahou Srbů provincii vrátit pod osmanskou správu, aby tím získali podporu muslimů, dává přednost jejímu připoutání k habsburské monarchii. Srbsko obviňuje, že se o Bosnu zajímá pouze z geopolitických důvodů, a nikoli morálních – proto si jí více zasluhuje Chorvatsko. O muslimech samotných ale nemá valné mínění. „Bosensko-hercegovští muslimové jsou naši lidé krví i jazykem, tj. p[ř]aví Slované. A nejen krví a jazykem, ale i svou povahou a počestností. Avšak tyto naši lidé jsou natolik oddáni Cařihradu a tureckému

jako *baště křesťanství* (antemurale christianitatis) proti Osmanům.

V mnoha ohledech jedinečný pohled na chorvatskou národní existenci přinesl publicista a politik Ante Starčević (1823–1896), a to v bezprostřední reakci na Bachův absolutismus 50. let 19. století a teze Vuka S. Karadžiće. Jako ideolog a jedna z vůdčích postav nesourodého hnutí s názvem *Strana prava* (Stranka prava, odtud *pravaški pokret*), založeného roku 1861, měl mezi chorvatskými voliči setrvale menšinovou podporu, ale ohlas jeho myšlenek na formování chorvatského národního vědomí byl značný. Přesvědčený antiklerikál a odpůrce Rakouska soustavně rozpracovával myšlenku chorvatské státoprávní a etnické samostatnosti v rámci jihoslovanského prostoru, i když bez jasných hranic a se začleněním Slovinců, Srbů a bosenskohercegovských muslimů.²⁵⁰ Vyznavači islámu již nebyli viděni prizmatem zaostalého a krvežíznivého Turka, ale naopak oslavováni téměř jako *vznešení divoši* (noble savage) utiskovaného Chorvatstva.²⁵¹ Starčević jednoznačně odmítl zábor provincie roku 1878 s ohledem na mocenské ambice podunajské monarchie, avšak mladší *pravaši* jej uvítali a s nadějemi očekávali, že všestranné připoutávání Bosny k monarchii v budoucnu poslouží jako katalyzátor sjednocení všech chorvatských zemí a zřízení trialismu.²⁵² Hnutí, byť ideologicky nestálé a roztržité do více proudů, se za tímto účelem pokoušelo oslovit

sultánu, a to nejen jako svému chalífovi, duchovnímu vůdci, ale také svému císaři a pánu, že žádné jiné politické ideje nemají.“ (s. 54) „[Muslimové] mají [zajištěnu] budoucnost pouze tehdy, pokud budou dodržovat své náboženské svátosti, přijmou chorvatskou státní národní myšlenku, protože to znamená současně přijmout skutečný státní pořádek a takovou evropskou vzdělanost, jaká odpovídá našemu slovanskému charakteru.“ (s. 55) RADÍČ, Stjepan. *Živo hrvatsko pravo na Bosnu i Hercegovinu*. Zagreb, 1908.

²⁵⁰ K tématu obšírněji např. GROSS, Mirjana. *Povijest pravaške ideologije*. Zagreb, 1973; GROSS, Mirjana. *Izvorno pravaštvo: ideologija, agitacija, pokret*. Zagreb, 2000; TURKALJ, Jasna. *Pravaški pokret 1878.–1887*. Zagreb, 2009.

²⁵¹ Starčević Turecko a muslimy staví na piedestal. Nekriticky obdivuje begovat, jenž hodnotí jako výkvět jinde vymizelé chorvatské šlechty – ta prý odmítla katolicismus i pravoslaví a od bogomilství rovnou přešla k islámu. Své postoje hájil mj. ve svazku *Východní otázka* (Iztočno pitanje. Zagreb, 1899), napsaném snad v roce 1876. Ačkoli je autenticita textu zpochybňována, plně odráží autorovy starší názory. V přepisu údajného rozhovoru s I. F. Jukićem uvádí: „– *Jacípak Turci, velmoži v Bosně? To je chorvatská, nejstarší a nejčistší šlechta meče v celé Evropě.*“ (s. 16) V reakci na knihu Harryho Craufuirda Thomsona *Ve znamení ustupujícího Turka* (The Outgoing Turk) konstatuje, že bosenští muslimové se neodnárodnili a zůstali i nadále Slovany. „*Jak by se [...] ze samých Bosňáků po přijetí mohamedánské víry mohla stát jiná rasa a jiná národnost [než jsou křesťané v Bosně], jak by se tím mohli stát viníky nejednoty a neštěstí [obyvatel Bosny a Hercegoviny]?*“ (s. 28) Starčevićovy nevšední myšlenky byly záměrně používány i v kroatizační kampani směřované na slovanské muslimy. Vztahem pravašství k Bosně a Hercegovině a muslimům se zabývá rozsáhlá odborná literatura. Česky např. STEHLÍK, Petr. „Bosna v původní pravašské ideologii Ante Starčeviče a Eugena Kvaternika“. In: *Slovanský přehled*. Praha, 2011, č. 5, s. 547–580.

²⁵² MIHALJEVIĆ, Josip. „Odnos Stranke prava prema okupaciji Bosne i Hercegovine 1878. i 1879. godine u listu ‚Sloboda‘“. In: *Bosna franciscana*. Sarajevo, 2008, č. 28, s. 127–149.

i muslimy. Kroatizační kampaň v Bosně a Hercegovině nabrala na síle v devadesátých letech 19. století, kdy ale „čisté“ pravašství v Bánském Chorvatsku opanoval kariérní oportunist a Josip Frank (1844–1911), který měl židovský původ a německý mateřský jazyk. Frankovci se na rozdíl od starčevičevců vyznačovali loajálním až servilním postojem k Rakousku-Uhersku a katolické církvi, za což očekávali jisté politické ústupky, a militantně protisrbskými názory.

Otázka Bosny a muslimů mezi Chorvaty v monarchii nicméně nenabývala takové naléhavosti jako mezi Srby, jelikož primárním cílem nacionálně vyhraněné elity bylo sjednocení všech „chorvatských“ zemí, k nimž se Bosna automaticky neřadila, a zřízení autonomní vlády. To se částečně zdařilo formou chorvatsko-uherského vyrovnání roku 1868, kdy došlo k definitivnímu spojení Chorvatska a Slavonie, Vojenská krajina byla úředně připojena k Trojjedinému království chorvatskému, slavonskému a dalmatskému (fakticky jen Království chorvatsko-slavonské, kolokviálně Bánské Chorvatsko) teprve roku 1881, Rakouské přímoří (včetně Istrie) a Dalmácie ale zůstaly samostatnými korunními zeměmi v rámci Předlitavska až do rozpadu monarchie.

Bosna a její obyvatelé byli ovšem častým tématem záhřebských listů *Novine horvatzke* čili *Narodne novine* (Noviny chorvatské čili Národní noviny, od 1836, často střídal název), včetně jeho kulturní přílohy s názvem *Danicza horvatzka, slavonszka y dalmatinzka* (Jitřenka chorvatská, slavonská a dalmatská, 1835–49, 1853, 1863–1867, od 1836 *Danica ilirska*, tj. Jitřenka ilyrská)²⁵³ a *Pozor* čili *Obzor* (Pozornost, Obzor, 1860–1941, často střídal název) a odborného žurnálu *Arkiv za povjestnicu jugoslavensku* (Archiv pro dějiny jihoslovanské, 1860–1875). Sami muslimové do chorvatského prostředí vstoupili až na začátku 90. let prostřednictvím mládežnických periodik starčevičevské orientace – prvenství tu náleží časopisu *Pobratim* (Pobratim, 1891–1916),

²⁵³ Patrně nejvýznamnějším příspěvkem v tomto směru byly „Zeměpisné údaje o Bosně a Hercegovině“, jejichž autorem byl Velimir Gaj, syn Ljudevita Gaje. Spisovatel vedle popisu dění v osmanské provincii, vesměs nesourodého a místy i těžko srozumitelného, vynášel zavádějící soudy o její budoucnosti. Osmanská říše brzy zanikne, neboť podstata její existence se údajně vyčerpala, a iniciativy se chopí křesťané. Kromě jiného předvídal, že v boji za osvobození se Jihoslované upnou na Chorvatsko, které se tak stane hybnou silou jihoslovanské integrace. Osudem zdejších muslimů se nijak podrobněji nezabýval. GAJ, Velimir. „Zemljopisne vesti o Bosni i Hercegovini“. In: *Danica ilirska*. Zagreb, 1865: č. 41, s. 324–326, č. 42, s. 333–335, č. 43, s. 339–342, č. 44, s. 348–349, č. 45, s. 355–358, č. 46, s. 364–365, č. 47, s. 371–374, č. 48, s. 380–382, č. 49, s. 387–391, č. 50, s. 396–399, č. 51, s. 404–407; 1866: č. 1, s. 4–7, č. 2, s. 12–15, č. 3, s. 21–23, č. 4, s. 28–32, č. 5, s. 35–40, č. 6, s. 44–48, č. 8, s. 62–64, č. 10, s. 76–79, č. 11, s. 86–88, č. 12, s. 92–96, č. 15, s. 118–120, č. 16, s. 124–128, č. 17, s. 132–136, č. 18, s. 139–144, dokončeno ve sborníku *Književna zabava hrvatsko-srbska*. 3. sv. Zagreb, 1868, s. 121–162. Souborně jako *Balkan-Divan*. *Viesti, misli i prouke o zemlji i narodu, na vlast u Bosni i Hercegovini*. Zagreb, 1878.

kteřý v Záhřebu vydával Ignatz (Ignjat) Granitz, tiskař a filantrop židovského původu,²⁵⁴ a „mohamedánského“ kalendáře *Mearif* (1894–1898), jehož obsah připravovali studenti Ivan Miličević, Osman Nuri Hadžić²⁵⁵ a Safvet-beg Bašagić²⁵⁶ (první dva ročníky, poté Edhem Mulabdić²⁵⁷). V této době se chorvatská metropole stala rodištěm a na krátký čas i centrem moderního písemnictví bosenskohercegovských muslimů.²⁵⁸

Pod vlivem Karadžićových následovníků, kteří srbským jménem označovali všechnu lidovou slovesnost v štokavském prostoru, začali nacionálně působit také chorvatští obrozenci. Zde vynikly bohaté sbírky Niccolò (Nikoly) Tommaseoa (1802–1874), Ante Alačević (1781–1856) a jeho vnuka Miroslava (1843–1927) a Balda Melkova Glaviće (1841–1910), v nichž byl okrajově zastoupen i muslimský živel.²⁵⁹ Na podnět dalmatského politika strossmayerovské orientace, kněze a literáta Mihovi(l)a Pavlinoviće (1831–1887)²⁶⁰ Matice chorvatská v Záhřebu roku 1877 uveřejnila výzvu ke

²⁵⁴ V periodiku od jeho vzniku v roce 1891 vycházely původní práce Safvet-bega Bašagiće, např. čtyři básně zvané „Vlastenky“ (Rodoljupke, poprvé 1890 v časopisu *Bosanska vila*, č. 19–20, s. 289–290), Riza-bega Kapetanoviće (1868–1931), Avda Karabegoviće Hasan-begova (1878–1900) a překlady Ibrahim-bega Repovce (1860–1900), učitele arabštiny na sarajevském gymnáziu.

²⁵⁵ Hadžić (1869–1937) absolvoval Šari'atskou soudní školu v Sarajevu a poté jako první muslim vystudoval právo na univerzitě v Záhřebu (1899). V chorvatské metropoli přilnul k pravašskému hnutí. Dne 16. 10. 1895 se zúčastnil manifestace pálení maďarské vlajky u příležitosti císařovy návštěvy Záhřebu, za což strávil pět měsíců ve vězení. Kvůli úřednímu zákazu pokračoval ve studiu ve Vídni, na podzim 1897 se ale vrátil zpět do Chorvatska, kde vysokoškolské vzdělávání úspěšně dokončil. Od roku 1900 pracoval jako úředník Zemské vlády v Sarajevu, současně od roku 1905 vyučoval v Šari'atské soudní škole a krátce byl i jejím ředitelem (1912–1914). Za války zastával úřad choťárského náčelníka v Bosenské Dubici a Banja Luce.

²⁵⁶ Bašagić (1870–1934) navštěvoval gymnázium v Sarajevu a Záhřebu, v rakouské metropoli absolvoval studium orientálních jazyků a historie (1899). Za pobytu v Chorvatsku se blíže seznámil s pravaštvím, které mu učarovalo; za účast na pokládání základního kamene Starčevićova domu 26. 6. 1894 byl ze školy vyloučen. Mezi lety 1900 a 1906 vyučoval arabštinu na sarajevském gymnáziu a k tomu se intenzivně věnoval spolkové činnosti. Roku 1908 zasedl v sarajevském městském zastupitelstvu, o dva roky později úspěšně kandidoval do zemského sněmu, v němž působil jako předseda nebo místopředseda.

²⁵⁷ Mulabdić (1862?–1954) již v odrostlejším věku dokončil Učitelskou školu v Sarajevu (1890), načež získal místo pedagoga v Brčku. V letech 1891–1902 vyučoval v Daru-l-mualliminu, muslimské učitelské přípravce, a poté mezi lety 1902 a 1910 v Šari'atské soudní škole. Pět let pracoval jako školní inspektor, nakonec získal místo ředitele v muslimské vyšší dívčí škole v Sarajevu.

²⁵⁸ Muslimští literáti získali možnost publikovat svá díla mimo jiné v *Zábavné bibliotéce* (Zabavna knjižnica) Matice chorvatské. Dvojice Miličević-Hadžić jakožto tvůrčí duo Osman-Aziz v této edici otiskla tři z pěti svých děl, mezi nimi prózy *Bez naděje* (Bez nade. Zagreb, 1895), *Na prahu nové doby* (Na pragu novoga doba. Zagreb, 1896) a *Bez účelu* (Bez svrhe. Zagreb, 1897). Dvě publikace jim vydala jiná záhřebská nakladatelství. Vedle toho Hadžić samostatně publikoval studii *Islám a kultura* (Islam i kultura. Zagreb, 1894) a román *Ago Šarić* (Zagreb, 1894). Bašagić vlastním nákladem otiskl sbírku básní *Rané ovoce z hercegovského háje* (Trofanda iz hercegovačke dubrave. Zagreb, 1896). Mulabdić v *Zábavné bibliotéce* představil prózu *Zelené trsy* (Zeleno busenje. Zagreb, 1898), dnes považovanou za první muslimský román, a sbírku povídek *Na březích Bosny* (Na obali Bosne. Zagreb, 1900).

²⁵⁹ Všechny práce se nacházejí v rukopisné sbírce Chorvatské akademie věd a umění (zkráceně HAZU, do roku 1991 Jihoslovenská akademie věd a umění, JAZU) (sign. MH), jen část byla publikována.

²⁶⁰ Sám v letech (1840)1860–1875 nashromáždil rozsáhlou sbírku lyrických a lyricko-epických skladeb z Chorvatska, Slavonie, Sremu, Bosny a Hercegoviny a Makedonie, kterou s názvem *Chorvatské/Lidové*

sběru lidových písní. Již tehdy ale bylo jasné, že sběr lidové slovesnosti je anachronismem; spíše než o studium jazykových projevů prostého lidu šlo o nástroj všenárodní mobilizace Chorvatů v roztržitém etnickém prostoru a zároveň účelové vytváření kontrastu k bohatému folkloru Srbů. Zájem obyvatelstva překonal i ta nejmělejší očekávání,²⁶¹ kulturní organizace si však se zaslánými příspěvky dlouho nevěděla rady. Nakonec vznikla zvláštní redakce, která rozhodla o uspořádání antologie s názvem *Chorvatské lidové písně* (Hrvatske narodne pjesme, 1896–1942). Matice také roku 1886 přistoupila na návrh Luky Marjanoviće (1844–1920), rodáka ze Zavalje u Bihaće, sestavit obsáhlejší výbor muslimské lidové slovesnosti z tzv. Tureckého Chorvatska, tehdy známého jako Krajina či Bosenská krajina. Profesor kanonického práva na záhřebské univerzitě měl se sběrem lidové tvorby jisté zkušenosti, již v mladickém zápalu publikoval *Lidové písně, co se zpívají v horní Chorvatské krajině a Tureckém Chorvatsku* (Narodne pjesme što se pjevaju u gornjoj Hrvatskoj krajini i u turskoj Hrvatskoj, Záhřeb 1861).²⁶² Počet nově shromážděných muslimských písní neměl ve své době srovnání, publikace se však dočkala pouze menší část.²⁶³ Netrpělivě

písně (Hrvatske/Narodne pjesme) roku 1876 předal Matici chorvatské (HAZU, MH 28a–d a MH 143). Muslimské prostředí je v ní bohatě zastoupeno. Tiskem vyšlo až nedávno PAVLINOVIĆ, Mihovil. *Hrvatske narodne pjesme*. 2 sv. Split, 2007–2008. Politik navštívil Bosnu krátce před povstáním v roce 1875, o čemž zanechal zprávu pod názvem *Po Bosně* (Po Bosni). Ta byla uspořádána z pozůstalosti jako *Izbori iz djela; Franjo Rački, Mihovil Pavlinović, Natko Nodilo, Blaž Lorković*. Zagreb, 1969.

²⁶¹ Na výzvu zareagoval, byť s velkým časovým odstupem, i Safvet-beg Bašagić, jeho sbírka 68 písní nazvaná *Lidové kvítí* (Narodno cvijeće) ale nadlouho zůstala jen v rukopisu (HAZU, přijata roku 1894 za studijního pobytu v Záhřebu, etnog. sbírka č. MH 156). Necelé tři desítky zpěvů se v úplnosti nebo ve fragmentech objevily v 5., 6. a 7. svazku *Chorvatských lidových písní*. Z dalších muslimských přispěvatelů zmiňme učitele Hajdara Fazlagiće (HAZU, přijata 1894, MH 33/2, 48 lyrických a krátkých epických zpěvů) a Hamida Kuniće (HAZU, přijata 1894, MH 157, 7 epických písní a 18 vyprávění), jejichž sbírek si Matice chorvatská příliš necenila a neotiskla je. Později ještě přibýly kolekce Hasana Fehmi Nametka („Narodne pjesme“, HAZU, přijata 1897, MH 43, 14 lyrických písní) a Ahmeda Kasumoviće (HAZU, přijata 1903, MH 8, 7 epických písní a 18 vyprávění).

²⁶² Marjanović zároveň podal neocenitelné svědectví, jak složitá byla otázka identity v Bosně. Připustil i pochyby ohledně samotného názvu knihy. „*Když pověděl jsem už všechno, co na srdci jsem měl, aby těmto písním bylo lépe rozumět, nemohu se nezmínit, že jsem dlouho přemýšlel, jaký této knížce dát název. O obyvatelích tureckého Chorvatska jistě nevím, kdo jsou, jelikož o sobě tvrdí, že nejsou Srbové ani Chorvaté, ale jen Maďaři a Bosňáci a že hovoří jazykem bosenským nebo bosňáckým. Tam na naší straně jsme jaksí zapoměli na jméno chorvatské (to tvrdím o prostém lidu); nicméně všichni bez výjimky hovoří a píší jen chorvatsky, a nikdy jinak. To se zdá být podivné; ale pravdu nemohu ani nesmím zatajit.*“ MARJANOVIĆ, Luka. *Narodne pjesme što se pjevaju u gornjoj Hrvatskoj krajini i u turskoj Hrvatskoj*. Zagreb, 1861, s. VI.

²⁶³ V rukopisných sbírkách HAZU se nachází 320 písní (225 tis. veršů), z toho 290 epických a 30 lyrických, zaznamenaných v letech 1886–1888 od štědře honorovaných muslimských pěvců za jejich pobytu v Záhřebu nebo přímo v Bosenské krajině; M. Kolaković (65 plus 5 písní, etnog. sbírka č. MH 130 a 55), B. Islamović (50 písní, MH 175a–b), S. Vojniković-Pezić (106 písní, MH 133a–b), I. Karabegović (7 písní, MH 123) a I. Topić (35 písní, MH 131), A. Čaušević (8 písní, MH 35), V. Ahmetović, I. Dervišević a H. Majetić (dohromady 34 písní, MH 124) a O. Ukić (10 písní, O. Ukić, A. Babić, I. Hrnjić a I. Dervišević, MH 128).

očekávaná sbírka, jejíž autor se musel vypořádat i s konkurenčním počinem Kosty Hörmanna, vyšla jako třetí a čtvrtý svazek edice s podtitulem *Hrdinské zpěvy: mohamedánské* (Junačke pjesme: muhamedovske; 3. sv. 1898, LVI plus 672 s., a 4. sv. 1899, VIII plus 736 s., oba v Záhřebu).²⁶⁴ Po vyčerpaném Marjanovićovi, oprávněně kritizovaném za svévolný postup redakční práce, se celé edice ujal filolog Nikola Andrić (1867–1942). Ten poté připravil k tisku dalších šest svazků (5.–10. sv. 1909–1942), v nichž opětovně nechyběly četné muslimské prvky, zejména lyrické skladby, nikdy již však samostatně.²⁶⁵ Souběžně s pracemi Matice chorvatské vycházela monumentální pentalogie *Jiho-slovanské lidové písně* (Južno-slovenske narodne popievke, Záhřeb 1878–1941) muzikologa Franja Kuhače (1834–1911), okrajově postihující i muslimské motivy.²⁶⁶ Islámskému prostředí se věnovali také amatérští folkloristé, mezi nimiž vynikli v Bosně a Hercegovině působící učitelé Ivan Zovko (1864–1900),²⁶⁷ Antun Hangi (1866–

²⁶⁴ Svazky obsahovaly 50 epických skladeb s téměř 47 tis. verši, které interpretovali hráči na loutnu, nejčastěji dvoustrunnou; Mehmed Kolaković (23), Bećir Islamović (13), Salko Vojniković-Pezić (9), Ibro Karabegović (3) a Ibro Topić (2), všichni z Bosenské krajiny. Marjanović většinu eposů, opěvujících zejména muslimské hraničářské velitele a válečníky v osmanské Bosně a jejím okolí od 15. do 17. století, zaznamenal osobně, u všech následně provedl významné intervence, které změnily jejich stylistickou podobu i celkový rozsah. V textu, jenž ctil vukovský (fonetický) pravopis, lze přesto nalézt nářeční specifika (např. ikavštinu) i odchylky od desetislabičného verše. Soubor obsahoval kromě jiného biografie interpretů, podrobné komentáře a rozsáhlý slovník asi 2 500 orientalismů a méně známých slov, který na rozdíl od řady jiných prací snad věrně dokumentoval jazyk muslimského obyvatelstva daného regionu (3. sv., s. 617–672, znovu 4. sv., s. 666–736), i když bez geminace a důsledného užívání akcentů. Srov. ALAUPOVIĆ, Tugomir. „Hrvatske narodne pjesme“. In: *Nada*. Sarajevo, 1900: č. 5, s. 70–71, č. 6, s. 86–88, č. 7, s. 98–101, č. 8, s. 115–117, č. 9, s. 131–134, č. 10, s. 147–150, č. 11, s. 163–165, č. 12, s. 179–182. BUTUROVIĆ, Đenana. „Luka Marjanović i bosanskomuslimanska epika“. In: *Bosanskomuslimanska usmena epika*. Sarajevo, 1992, s. 556–576.

²⁶⁵ Muslimům je věnován zejména 10. sv. (1942), jehož součástí je i soubor *Harémové zpěvy* (Haremske pričalice). Kniha samotná ale vznikla za zcela jiných geopolitických okolností než dřívější díly. Andrić připravil k vydání rovněž *Vybrané lidové písně: ženské* (Izabrane narodne pjesme: ženske. Zagreb, 1913), uspořádané ze starších sbírek.

²⁶⁶ Kuhač byl nicméně obeznámen s vlivem orientální hudby na jihoslovanské národy. Srov. KUHAČ, Franjo. „Turski živalj u pučkoj glazbi Hrvata, Srba i Bugara“. In: *GZM*. Sarajevo, 1898, s. 175–218.

²⁶⁷ Mostařan Zovko, působící jako učitel v četných městech Bosny (Konjici, Ljubušském, Horním Vakufu, Bihaći a Sarajevu), publikoval *Bosňanky a Hercegovky: sto nejraději zpívaných ženských písní* (Hercegovke i Bosanke: sto najradije pjevanih ženskih pjesama. Sarajevo, 1888), tisíc ženských písní zůstalo v rukopisu (HAZU, předáno 1893, MH 24) a *Chorvatství v lidovém podání a obyčejích Herceg-Bosny* (Hrvatstvo u narodnoj predaji i običajima po Herceg-Bosni. Mostar, 1899). Jeho kratší práce otiskly *Glasnik Zemaljskog muzeja*, *Školski vjesnik* a *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena*. Veliký prostor v dílech věnoval muslimům, které považoval za islamizované Chorvaty. O rukopisné sbírce více DELORKO, Olinko. „Rukopisni zbornik narodnih pjesama Ivana Zovka“. In: *Rad IX-og kongresa Saveza udruženja folklorista Jugoslavije u Mostaru i Trebinju 1962*. Sarajevo, 1963, s. 119–125.

1909)²⁶⁸ a Josip Šebečić (1874–1933).²⁶⁹ Intenzivní zkoumání Bosny kolem přelomu století, zejména z pohledu národopisného, se odráželo i na obsahu *Sborníku lidového života a obyčejů jižních Slovanů* (Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena, založen 1896), za jehož vysokou úroveň stál na pozici redaktora etnolog Antun Radić (1868–1919)²⁷⁰ a poté slavista Dragutin Boranić (1870–1955). Pro chorvatské folkloristy bylo příznačné, že ve svých dílech méně poukazovali na nacionální prerogativy než Srbové, rovněž více pozorovali a méně soudili, třebaže muslimy coby jazykově spřízněné Jihoslovany nejčastěji zahrnovali do chorvatského národa.²⁷¹

Okupace Bosny a Hercegoviny významně ovlivnila i chorvatskou uměleckou literaturu. Na rozdíl od tzv. hajducko-turecké novelistiky, v období od 40. do 70. let 19.

²⁶⁸ Hangi přišel do Bosny v roce 1890 z Bánského Chorvatska a zůstal zde až do své smrti. Učitelskou profesí vykonával v Maglaji, Livnu, Bihaći, Banja Luce a Sarajevu. Z osobního zájmu sepsal *Život a obyčej mohamedánů v Bosně a Hercegovině* (Život i običaji muhamedanaca u Bosni i Hercegovini. Mostar, 1900; nejdříve v mostarském listu *Osvit* 1899–1900), jehož se poté ujaly okupační úřady a podpořily další vydání. Znovu vyšlo roku 1906 v Sarajevu jako *Život i običaji muslimana u Bosni i Hercegovini*, roku 1907 byl pořízen německý překlad. Práci je vytýkána snaha generalizovat zvyky muslimského městského obyvatelstva, ačkoli pisatel vycházel pouze z několika případových studií. I navzdory tomu se ale jedná o průkopnické dílo, jemuž neschází jisté kvality. Obšírnou kritiku práce s vlastními poznatky uveřejnil L. Grđić Bjelokosić. GRĐIĆ BJELOKOSIĆ, Luka. „Prikazi“. In: *Karadžić: list za srpski narodni život, običaje i predanje*. Aleksinac, 1903, roč. 4, s. 48–77. Učitel na podnět Matice chorvatské uspořádal taktéž kolekci muslimských písní; rukopis z roku 1898 se nachází ve sbírkách HAZU (77 skladeb, MH 4).

²⁶⁹ Sebečić přišel z Bánského Chorvatska do Sarajeva, kde vystudoval učitelskou školu. Jako pedagog od roku 1896 působil ve školách v Otoce na Uně, Čapljině a Bosenském Novém. Pod jménem Trusan Nikov Volavski vydal útluou sbírku písní *Kvítky z národní zahrady* (Cvieće iz narodne bašče. Mostar, 1901). Na jeho pracích je znát fascinace muslimským prostředím.

²⁷⁰ Radić nicméně až nekriticky adoroval lidovou kulturu. Etnografickou práci po vzoru vukovců pojímal jako svébytný druh vlastenectví, což často naráželo na kritiku za strany odborné veřejnosti. V roce 1899 se vydal na měsíční poznávací cestu do Bosny a Hercegoviny. Nejvíce si všímal zdejších muslimů, o nichž byl přesvědčen, že je s Chorvaty nespojuje nic než jazyk. Jeho postřehy vyšly posléze tiskem. „Izvešće o putovaňu po Bosni i Hercegovini“. In: *Zbornik za narodni život i običaje*. Zagreb, 1899, 4. sv., s. 292–324.

²⁷¹ Muslimskou slovesností se zabýval i dubrovnický duchovní a od roku 1899 sarajevský kanovník Vincencije (Vinko) Palunko (1842–1921) ve spisu *Lidové písně z Hercegoviny a Šipanu u Dubrovníku* (Narodne pjesme iz Hercegovine i Šipana kod Dubrovnika, rukopis HAZU, MH 139; *Hercegovské zpěvy* pocházejí z let 1869–1871), Vid Vuletić Vukasović (1853–1933), dalmatský katolík s pravoslavnými kořeny, prezentoval svou sbírku krátkým výtahem v článku „Městské písně v Bosně a Hercegovině“ (Šeherli-pjesmice u Bosni i Hercegovini. In: *Slovinac*. Dubrovnik, 1883, roč. 6, č. 8, s. 123–125; v cyrilici pak také v časopisu *Bosanska vila*), đakovský učitel a spisovatel Nikola Tordinac pod vlivem františkána Grga Martiče publikoval *Chorvatské lidové písně a vyprávěnky z Bosny* (Hrvatske narodne pjesme i pripoviedke iz Bosne. Vukovar, 1883), právník a spisovatel Kamilo Blaga(j)ić v díle s převažujícími orientální motivy *Chorvatské lidové písně a vyprávěnky z Bosny* (Hrvatske narodne pjesme i pripoviedke iz Bosne. Zagreb, 1886), publicista a etnograf Njegoslav Dvorović, vl. jménem Dragutin Hofbauer, vydal *Chorvatský lidový poklad* (Hrvatsko narodno blago: zbirka hrvatskih narodnih pjesama i pripoviedaka iz Bosne i Hercegovine. Senj, 1888) a básník Ivan J. Marunović *Lidové písně* (Narodne pjesme; po Herceg-Bosni sabrao i uredio... Zadar, 1906). V závěru století se zejména v chorvatském nacionálně vyhraněném prostředí začíná pro Bosnu a Hercegovinu používat jméno Herceg-Bosna. Často je užíval učitel Ivan Zovko, historik Ferdo Šišić a etnograf Ante Radić, z muslimů např. Safvet-beg Bašagić a Hamdija Kreševljaković. Používají je ale i Srbové Aleksa J. Popović, učitel Petar Mirković a folklorista Luka Grđić Bjelokosić.

století čtenáři velmi vyhledávanou, se prosadil důraz na Bosnu jakožto idealizované místo plodného stýkání křesťanství a islámu a kladných muslimských hrdinů. Jednostranné nazírání na islámské věřící se pokoušel nabourávat již od poloviny století spisovatel a politik Luka Botić (1830–1863), např. ve své milostné povídce *Krasavec Hasan* (Dilber-Hasan, čsp. 1854), ale výraznější odklon od zažitých schémat nastal po Veliké východní krizi. Záhřebský prozaik a dramatik Josip Eugen Tomić (1843–1906), jenž významně ovlivňoval vkus chorvatského měšťanstva, tehdy sepsal historický román *Drak z Bosny* (Zmaj od Bosne, Záhřeb 1879 a 1898²⁷²), pojednávající o nešťastných láskách Husein-bega Gradaševiče na pozadí boje proti sultánovým reformám, a milostný román *Emin-agova milá* (Emin-agina ljuba, Záhřeb 1888 a 1913?) o lásce křesťanské dívky a muslimského velmože. Úředník Vjekoslav Livadić (1852–1888), mezi lety 1878 a 1879 sloužící ve Filipovićově okupačním vojsku, otiskl sbírku vyprávěnek a písní s názvem *Bosňanky* (Bosančice, Záhřeb 1882). Do Bosny přišlý učitel Ivan Lepušić (1855–1906) uveřejnil celou řadu děl s bosenskou tematikou, mj. sbírky povídek *Črty z Bosny* (Slike iz Bosne, Záhřeb 1891), *Bosňacky* (Bošnjakuše, Križevci 1892) a *Bosňanky* (Bosanke, Záhřeb 1893). S jistou nadsázkou můžeme hovořit o novém povídkovém žánru „bosňanek“, které pod vlivem orientální inspirace vytvářely svébytný obraz bosenskohercegovské reality.²⁷³

Nedlouho po habsburském záboru Bosny se mezi učenci vzedmula vlnu zájmu i o muslimskou ústní lidovou slovesnost, zejména lidové písně, byť sama skutečnost, že se jedná o tvorbu z islámského prostředí, nebyla zcela zřejmá.²⁷⁴ Chorvaty oslovila

²⁷² Český jako *Drak bosenský*. Mladá Boleslav, 1883. Německy *Der Drache von Bosnien*. Sarajevo, 1910.

²⁷³ Stejný pohled se odrazil i ve tvorbě Ivana Klariće (1867–1912), učitele původem z bihaćského kraje, který otiskl kratší prózy *Z časů rebelií a záboru* (Iz doba buna i zauzeća: crtice iz hrvatske Herceg-Bosne. Zagreb, 1906) a *Štěstí v neštěstí* (Sreća u nesreći: pripovijest iz Herceg-Bosne. Zagreb, 1908). Do této skupiny autorů bývá řazena i Milena Mrazovićová-Preindlsbergerová (1863–1927), jejíž otec přišel do Bosny roku 1878 jako zemský úředník. Coby emancipovaná žena se věnovala hudbě a žurnalistice, psala většinou německy. Z jejích prací vzpomeňme *Salám. Črty a novely z bosenského lidového života* (Selam. Skizzen und Novellen aus dem Bosnischen Volksleben. Berlin, 1893), cestopis *Bosenský skicář* (Bosnisches Skizzenbuch. Dresden–Leipzig, 1900), *Bosenské lidové pohádky* (Bosnische Volksmärchen. Innsbruck, 1905) a cestopis *Bosenská východní brána* (Die bosnische Ostbahn. Wien–Leipzig, 1908).

Orientální Bosnou byl také okouzlen petrovaradinský rodák Ferdinand (Ferdo) Vrbančić (1873–?), učitel a ředitel Obchodní školy v Travniku, který pod muslimským pseudonymem Ferid Maglajlić otiskl sbírku povídek *Ze starého vilájetu* (Iz staroga vilajeta. Zagreb, 1909).

²⁷⁴ „Smrt Ameta Babametovića i za nj osveta“. In: *Slovinac*. Dubrovnik, 1881, č. 20, s. 401–407. (646 veršů) „Nikić Osman ide oslobodit Kozlić-Ibrajima iz tavnice karlovačkog bana“. In: *Slovinac*. Dubrovnik, 1881, č. 21, s. 425–433. (798 veršů) „Beg Filipović i njegova sestra“. In: *Slovinac*. Dubrovnik, 1881, č. 23, s. 473–481. (849 veršů) „Narodna pjesma iz Spljeta“. In: *Slovinac*. Dubrovnik, 1882, č. 32, 497–498. Poslední píseň

především epika, jelikož tento ve své době oceňovaný literární druh neměl v katolickém prostředí nijak významné místo, a nemohl se tedy poměřovat se srbským písemnictvím. Vynahradiť tento nedostatek se pokusili básníci Tugomir Alaupović (1870–1958) a Krsto Pavletić (1865–1919), kteří se při formulování vlastních estetických, ale i společensko-politických záměrů nechali inspirovat muslimskou lidovou slovesností. Jak Bosňan Alaupović, vystudovaný slavista a filolog s dlouholetou praxí středoškolského pedagoga, tak Riječan Pavletić, jazykovědec, středoškolský učitel a konečně i předseda Matice chorvatské, se zasazovali o širší pojetí chorvatské národní myšlenky, přitažlivé i pro muslimy. Alaupović uveřejnil historické eposy *Osudem nesouzená* (Nesuđenica), opěvující zakázanou lásku katolíka a muslimky v bosensko-dalmatském pohraničí, a *Naše rány* (Naše rane), pojednávající o vzájemných sporech muslimských velmožů v Bosně v 17. století. První vyšel roku 1891 v Zadarském časopisu *Iskra* (Jiskra), separát o dva roky později v Záhřebu, a druhý jako samostatná publikace roku 1898 v Sarajevu. Pavletić pod pseudonymem Osman-beg Štafić v periodiku *Vienac* (Věmec), vydávaném Maticí chorvatskou v Záhřebu, uveřejnil monumentální epos *Věrní sluhové* (Vjerne sluge), tematicky zasazený do doby obléhání Sigetu Osmany. Na tato díla pak navázal Stjepko Ilijić (1864–1933), v Bosně působící učitel původem z Hvaru, romantickým eposem *Ali-beg Čengijić a Biserka* (Ali-beg Čengijić i Biserka) o citovém vzplanutí mezi muslimem a katoličkou, vydaným roku 1906 v Zadaru.

Bosenští františkáni od počátku inklinovali k ilyrskému hnutí,²⁷⁵ avšak se silným akcentem na zemskou příslušnost. Později většina přilnula k jihoslovanské myšlence s chorvatskými konturami, a proto od poloviny padesátých let 19. století deklarovali rakouskou zahraničně politickou orientaci. Básník, cestopisec, sběratel a propagátor lidové slovesnosti Ivan Franjo Jukić (1818–1857)²⁷⁶ nejprve pod jménem Slavoljub

je dnes známá jako (H)asanaginica, kterou v tzv. Splitském rukopisu objevil sběratel lidové slovesnosti Doimo Fortunato Karaman (Dujam Srećko Karaman).

²⁷⁵ V Bosně ilyriismus zakořenil díky františkánu Martinu Nedićovi (1810–1895), jenž studoval v Uhrách. Řeholníci pod jeho vlivem přijali za svou myšlenku o všeslovanské vzájemnosti a zapojili se do kulturního programu ilyrského hnutí. Staletími pěstované zemské vlastenectví řádových bratří našlo oporu v tezi V. S. Karadžiće o jazykové unikátnosti Bosny, resp. Hercegoviny, která může sloužit za vzor ostatním Jihoslovánům. Srov. ŠVOGER, Vlasta. „Martin Nedić o prilikama u Bosni i Hercegovini sredinom 19. stoljeća“. In: *Historijski zbornik*. Zagreb, 2012, roč. 65, č. 2, s. 387–420.

²⁷⁶ Jukić založil první bosenský časopis *Bosanski prijatelj* (Bosenský přítel), jenž ale kvůli neexistenci tiskárny v provincii vycházel v latině (bosenští františkáni přitom dosud užívali převážně cyrilici) a v morfologickém pravopisu v Záhřebu. V jeho rozsáhlých čtyřech číslech (1850, 1851, 1861 byl hlavním redaktorem Janko Jurković a 1870 pak Antun Knežević) bylo uveřejněno více textů, včetně lidových písní o muslimech.

Bošnjak (v doslovném překladu Slavomil Bosňák) vydal objevnou *Geografii a historii Bosny* (Zemljopis i poviestnica Bosne, Záhřeb 1851),²⁷⁷ a pak společně s řádovým bratrem Grgem Martićem (1822–1905) *Lidové písně bosenské a hercegovské I: zpěvy hrdinské* (Narodne pjesme bosanske i hercegovačke I: pjesme junačke, Osijek 1858, poté jako Narodne pjesme bosanske i hercegovačke, Mostar 1892 a 1909), v nichž nechyběly ani muslimské písně.²⁷⁸ Zamýšlený druhý svazek, tentokrát ženských a milostných písní, se již nepodařilo vydat. Lidovou tvorbu, včetně muslimské, sbíral také jejich souputník, duchovní a mimořádný učenec Marijan Šunjić (1798–1860), fragmentárně v periodiku *Bosanski prijatelj*, z pozůstalosti pak ve sborníku *Lidové hrdinské zpěvy z Bosny a Hercegoviny* (Narodne junačke pjesme iz Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1915). Je třeba vyzdvihnout, že uvedení františkáni byli prvními bosenskými sběrateli, kteří se zabývali výhradně domácím prostředím. Některé z mnoha dochovaných muslimských písní dokonce zapisovali přímo od vyznavačů islámu, byť k těmto neprojevovali téměř žádné sympatie. Vysoce ceněna je Šunjićova práce, jelikož se zaměřuje na širší geografickou oblast a vykazuje nejméně redakčních intervencí.²⁷⁹ K dějinám středověku z katolických pozic dal přínos duchovní a historik Antun Knežević (1834–1889) v dílech *Stručné dějiny králů bosenských* (Kratka povjest kralja bosanskih, Dubrovnik 1884) a *Pád Bosny* (Pad Bosne, Senj 1886).²⁸⁰ Někteří řádoví bratři se však od ilyrismu s centrem v habsburské říši odvrátili a své naděje vložili do Srbska. S jeho pomocí, jak doufali, by se Bosna snáze a rychleji mohla vymanit z moci osmanských sultánů. Prosrbská orientace byla patrná například u františkána a pozdějšího pravoslavného konvertity Toma Kovačeviće (1820–1865) ve svérázné encyklopedii s názvem *Popis Bosny a Hercegoviny* (Opis Bosne i

²⁷⁷ Původní náčrt práce vyšel v letech 1841–1842 v zadarském periodiku *Srbsko-dalmatský časopis* (Srbsko-dalmatinski magazin). Pro autora jsou Bosňané jeden slovanský národ (lid) tří konfesí, i když o muslimech se vyjadřuje pohrdlivě. „V Bosně je jeden národ, a to [s]lovanský, který je v Evropě největší. Bosňáci jsou větví tohoto velikého stromu a patří ke kmeni [i]lyrsko-jihoslovanskému. – Nářečí, kterým se v Bosně hovoří, se ze všech ilyrských nářečí zachovalo v nejčistší podobě, jeho znamenitost rozpoznali učené lidé již dávno.“ BOŠNJAK, Slavoljub. *Zemljopis i poviestnica Bosne*. Zagreb, 1851, s. 13–14. Z Jukiće bohatě čerpal rakouský agent G. Thoemmel. THOEMMEL, Gustav. *Geschichtliche, politische und topografisch-statistische Beschreibung des Vilajet Bosnien das ist das eigentliche Bosnien, türkisch Croatien, der Hercegovina und Rascien*. Wien, 1867.

²⁷⁸ Z 50 zpěvů nejméně 9 obsahem i stylem cílilo na muslimské publikum.

²⁷⁹ Šunjić na rozdíl od Jukiće a Martiće zachoval i nářeční specifika, zejména ikavštinu.

²⁸⁰ Knežević sepsal i drobné folkloristické práce. Srov. MAGLAJLIĆ, Munib. „Antun Knežević – etnograf i folklorist“. In: *Folklor Bosne i Hercegovine*. Sarajevo, 1991, s. 73–80.

Hercegovine, posmrtně Bělehrad 1865 a 1879).²⁸¹

Rakousko-uherský pohled

Osmanská Bosna svou exotičností i strategickou polohou na Balkánském poloostrově lákala celou řadu evropských cestovatelů, z nichž mnozí o svém putování zanechali písemné zprávy.²⁸² Mezi návštěvníky se vyskytovali jak romantičtí dobrodruzi, tak vzdělaní diplomaté, pro něž nejzápadnější osmanský region v Evropě nebyl jen tajemným místem střetávání islámu s křesťanstvím, ale též objektem zahraniční politiky mateřských zemí a inspirativním námětem výzkumu – od padesátých let 19. století krom toho v Bosně vznikala hustá síť evropských konzulátů.²⁸³

Politický a odborný zájem o Bosnu a Hercegovinu natrvalo převážily po roce 1878, kdy do zabrané provincie přišla celá řada vzdělavců z podunajské monarchie. Mezi cizinci se vyskytovalo mnoho Chorvatů, jejich práce však nejsou v souladu s narativem o Bosně v etnicky chorvatském prostředí, a proto budou představeni až v této podkapitole. Mimoto dosídlenci dějiny a kulturu Bosny a Hercegoviny reflektovali nejen z popudu ryze osobního, ale i úředního – coby zaměstnanci Zemské vlády, bez ohledu na svůj původ, museli vyhovět požadavku na rovnocenný přístup ke všem konfesním skupinám.

Lidovou slovesností a obyčejí Jihoslovanů, zejména pak muslimů, se na podnět Antropologické společnosti ve Vídni a korunního prince Rudolfa zabýval Friedrich Salomon Krauss (1859–1938), rakouský žid původem z Chorvatska. Vzdělaný jazykovědec lidovou kulturu popsal během výzkumných pobytů v letech 1884–1885,

²⁸¹ Někteří autoři oprávněně upozornili, že se jedná o plagiát díla I. F. Jukiće *Zemljopis i poviestnica Bosne*, ovšem v podobě vyhovující srbské nacionální ideologii. K srbskému prostředí měl blízko i františkán Stjepan Verković (1821–1893), který nakonec řád opustil a po zbytek života se věnoval studiu etnologie v Makedonii.

²⁸² O tom více např. EKMEČIĆ, Milorad. „Das Bild Bosniens und der Herzegowina in der europäischen Reiseliteratur der Jahre 1850 bis 1878“. In: *Reisen und Reisebeschreibungen im 18. und 19. Jahrhundert als Quellen der Kulturbeziehungsforshung*. Essen, 1987, s. 195–214.

²⁸³ V Sarajevu mělo své zastoupení Rakousko (od 1850), Francie (1852), Rusko (1857), Británie (1857), Itálie (1863) a Prusko (1864), v Mostaru pak Rakousko, Rusko, Británie a Francie. Slavista a historik Aleksandr Fedorovič Gilferding (1831–1872), v letech 1857–1858 ruský konzul v Sarajevu, uveřejnil obsáhlý cestopis *Bosnija, Gercegovina i staraja Serbija* (Peterburg, 1859). Orientalista Otto Blau (1828–1879), v letech 1864–1872 pruský a německý konzul v Sarajevu, publikoval mj. slovník *Bosnisch-türkische Sprachdenkmäler...* (Leipzig, 1868) a cestopis *Reisen in Bosnien und der Hertzegowina* (Berlin, 1877). Johann Roškiewicz (1831–1902), úředník a kartograf rakouského konzulátu v Sarajevu, sepsal rozsáhlou encyklopedii *Studien über Bosnien und die Herzegovina* (Leipzig–Wien, 1868). Jean-Baptiste Évariste Charles Pricot de Sainte-Marie (1843–1899), v letech 1870–1873 francouzský konzul v Mostaru, uveřejnil pojednání *Les Slaves méridionaux: leur origine et leur établissement dans l'ancienne Illyrie* (Paris, 1874).

přičemž jako první vědecké postupy, tedy zaznamenávat skutečnost bez jakýchkoli vnějších zásahů, nadřadil nacionální ideologii a společenské poptávce.²⁸⁴ Muslimskou epiku stavěl na roveň dosud protežované srbské a vysoko nad chorvatskou. Na Krausse navázal zemský úředník a pozdější pracovník Zemského muzea v Sarajevu Konstantin (Kosta) Hörmann (1850–1921),²⁸⁵ kroatizovaný Němec z Bjelovaru, který uspořádal *Lidové písně Mohamedánů v Bosně a Hercegovině* (Narodne pjesne Muhamedovaca u Bosni i Hercegovini, 1. sv. 1888, XII plus 624 s., a 2. sv. 1889, X plus 648 s., oba v Sarajevu).²⁸⁶ V době svého otištění, a to s ohledem na rozsah, zaměření i samotné

²⁸⁴ Jeho rukopisná pozůstalost, včetně rozsáhlé folkloristické sbírky, se dnes nachází v USA (*University of California, UCLA Library, Department of Special Collections*). Za života publikoval jen menší část kolekce odhadem 60 tis. veršů muslimské epiky, např. *Tři slova Hercegovce* (Tri riječi Hercegovca. Mostar, 1885), *Pandžić Huso a pobratim Pavečić Luka* (Pandžić Huso i Pavečić Luka pobra. Mostar, 1885), *Smailagić Meho* (Dubrovnik, 1886, německá verze: Wien, 1890, tato skladba měla téměř 2 200 veršů, čímž se nadlouho stala nejrozsáhlejším publikovaným muslimským zpěvem) a dva kratší příspěvky v časopisech *Hercegovacki bosiljak* (1884) a *Naše doba* (1886). Kompozice *Nuzák Ibro Bođulagić* (Golotinja Bogjulagić Ibro) s více než 1 700 verši pravděpodobně nikdy nebyla otištěna, ačkoli ve svých pracích tvrdil opak. Krauss v Hercegovině zaznamenal i torzo muslimské skladby o kosovském boji, které poté uveřejnil v novosadském časopisu *Javor* („Kosovska pjesma naših muhamedovaca“. In: *Javor*. Novi Sad, 1885, č. 31, s. 961–966, č. 32, s. 997–102, č. 33, s. 1029–1036). Později vydal několik dvojjazyčných prací (*Orlović, der Burggraf von Raab*. Freiburg, 1889. *Bojagić Alile's Glück und Grab*. Leiden, 1896. „Vidirljić Ahmo's Brautfahrt“. In: *Festschrift für Adolf Bastian zu seinem 70. Geburtstag: 26. Juni 1896*. Berlin, 1896, s. 289–336). Srov. KRAUSS, Friedrich S. „Aus Bosnien und der Hercegovina“. In: *Proceedings of the American Philosophical Society*. Philadelphia, 1886, roč. 23, č. 121, s. 87–94. BUTUROVIĆ, Đenana. „Friedrich S. Krauss i bosanskomuslimanska epika“. In: *Bosanskomuslimanska usmena epika*. Sarajevo, 1992, s. 499–514. O folkloru publikoval také četné odborné statě, např. KRAUSS, Friedrich S. *Slavische volkforschungen*. Leipzig, 1908.

²⁸⁵ Okrajově se zajímal i o muslimské obyčaje. Srov. HÖRMANN, Kosta. „Kumstvo u Muhamedovaca“. In: *GZM I*. Sarajevo, 1889, s. 36–38. K. Hörmann byl od svého příchodu do Bosny roku 1878 zaměstnancem Zemské vlády, a to na nejrůznějších pozicích (1884–1886 jako vládní pověřenec dohlížel na činnost sarajevského zastupitelstva). Vedle toho se amatérsky zabýval staršími dějinami Bosny a Hercegoviny a inicioval řadu kulturních a vzdělávacích projektů. Angažovaný samouk stál i za sarajevským literárním časopisem *Nada* (*Naděje*, 1895–1903), za Kállayova života protežovaným okupační správou. Na jeho stránkách publikovali hlavně katolíci, mezi autory se ale objevilo i několik muslimů (např. Safvet-beg Bašagić, Riza-beg Kapetanović a Edhem Mulabdić). Hörmann coby svobodomyšlný řecký katolík přilnul k muslimskému prostředí, ale neuváženým krokem své manželky, horlivé římské katoličky, která pomohla ke konverzi jedné muslimské dívky, ztratil na vážnosti i oblibě. Roku 1910 byl penzionován, hned nato se přestěhoval do Chorvatska. Srov. KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Mira. „Prilog poznavanju života Koste Hörmanna, upravnika, muzealca, folkloriste i publiciste u Sarajevu od 1880. do 1913. godine“. In: *Spomenica Ibrahima Karabegovića*. Sarajevo, 2013, s. 157–177.

²⁸⁶ Hörmann pod svým jménem, ale s pomocí redakce bez muslimské účasti, vydal celkem 75 epických zpěvů (bezmála 46 tis. veršů), hraných většinou na gusle, v Krajině také na dvoustrunnou loutnu. Jejich hrdiny byli povětšinou muslimští hraničáři a válečníci z doby expanze osmanské říše, mj. Alija Đerzelez, Mujo, Halil a Omer Hrnjicové a Mustaj-beg Lický. Mnohé písně dostal od desítek jiných sběratelů; byl mezi nimi i Safvet-beg bašagić, Mehmed-beg a Riza-beg Kapetanovićové, a dokonce několik muslimských starostů. K podobě záměru se vyslovila Zemská vláda i ministr Kállay, jejich vlivu ale není třeba dávat zásadní význam. Hörmann sbíral slovesnost z čirého zájmu od roku 1884, pravděpodobně pod nepřímým vlivem F. S. Krausse, do tisku připravil dva svazky, třetí již nestihl vydat. Když se dozvěděl, že podobně zaměřenou kolekci připravuje i Matice chorvatská, vyhnul se pěvcům z Krajiny, ale nikoli již krajinským tématům. Třebaže sbírka obsahuje dosud nepublikované a vysoce ceněné písně, čelila kritice za redakční

pojmenování, se jednalo o unikátní dílo, jehož vzniku dopomohla celá řada do problematiky zasvěcených osob, včetně muslimů, i vřelá péče Zemské vlády.²⁸⁷ Čech Ludvík Kuba (1863–1956) s materiální podporou Zemského muzea v Sarajevu roku 1893 nasbíral početné *Písně a nápěvy z Bosny a Hercegoviny* (Pjesme i napjevi iz Bosne i Hercegovine).²⁸⁸

Poměry v Bosně a Hercegovině studovali i vysokoškolští pedagogové Rudolf Meringer (1859–1931), filolog z Vídně a později Štýrského Hradce, a Matija Murko (1861–1952), dlouhodobě působící ve Štýrském Hradci. Meringer od 90. let pravidelně cestoval do bývalé osmanské provincie, načež vydal pojednání o jejím lidovém stavitelství

zásahy, dnes hodnocené jako nijak zásadní, chybějící odborný výklad a údaje o jejich původu a interpretech. Z pozůstalosti Đ. Buturović připravila *Lidové písně Muslimů v Bosně a Hercegovině* (Narodne pjesme Muslimana u Bosni i Hercegovini. Sarajevo, 1966). Jednalo se o 15 epických skladeb s 15 tis. verši. Srov. BUTUROVIĆ, Đenana. *Studija o Hörmannovoj zbirci muslimanskih narodnih pjesama*. Sarajevo, 1976.²⁸⁷ Lidová tvorba slovanských muslimů nebyla v evropském kontextu zcela neznámým pojmem, byť její původ nebyl jednoznačně rozpoznán. Velké pozornosti se dostalo např. skladbě o Hasan-aginici (*Žalostna pjesanca plemenite Asan-aginice*) z druhé poloviny 17. století, otištěné v originále roku 1774 v Benátkách a následně přeložené do více evropských jazyků. V této době byla vnímána jako morlocká balada. Za píseň „srbských mohamedánů“ ji označil až V. S. Karadžić (1814, 1846), který ji rovněž redakčně upravil. Obsáhlejší srovnávací studii o této skladbě napsal mnohem později Franc Miklošič (*Über Goethe's ,Klaggesang von der edlen Frauen des Asan Aga'*. Wien, 1883), který tím podnítil zájem o muslimskou slovesnost mezi středoevropskými slavisty a folkloristy. Přitom jen o několik let dříve uznávaný chorvatský slavista Vatroslav Jagić (1838–1923), Miklošičův student a ideový soupeř, ve svém rozsáhlém pojednání o jihoslovanském folkloru vyzdvihoval epiku, zejména srbskou, na úkor méně probádané lyriky. O muslimských zpěvech tehdy nepadla ani zmínka. JAGIĆ, Vatroslav. „Die südslavische Volksepik vor Jahrhunderten“. In: *Archiv für slavische Philologie*. Berlin, 1880, 4. sv., s. 192–242.

Hörmannova kolekce ve své době vzbudila rozporuplné reakce; jestliže mezi učenými Chorvaty byla přijata kladně, ačkoli L. Marjanović napadal její estetickou a redakční úroveň, tak v srbském prostředí narazila na odsudky pro svou nacionální nevyhraněnost. JAGIĆ, Vatroslav. „Narodne pjesme Muhamedovaca u Bosni i Hercegovini...“. In: *Archiv für slavische Philologie*. Berlin, 1888, 11. sv., s. 424–451. MARJANOVIĆ, Luka. „Narodne pjesne Muhamedovaca u Bosni i Hercegovini...“. In: *Vienac*. Zagreb, 1888, č. 30, s. 478–479, č. 31, s. 498–492, č. 32, s. 508–511, č. 33, s. 523–527, č. 34, s. 540–543, č. 35, s. 556–559, č. 36, s. 572–575, č. 37, s. 588–591. MARETIĆ, Tomislav. „Narodne pjesne Muhamedovaca u Bosni i Hercegovini...“. In: *Vienac*. Zagreb, 1889, č. 41, s. 650–652, č. 42, s. 666–667.

²⁸⁸ Nejprve v časopisu *Glasnik Zemaljskog muzeja* (Věstník Zemského muzea. Sarajevo, 1906–1910), knižně jako *Pjesme i napjevi iz Bosne i Hercegovine* (Sarajevo, 1984). Kolekce čítala 1 127 zpěvů a nápěvů v notové osnově, Zemské muzeum ale z neznámých důvodů otisklo jen 965. O okolnostech sběru podrobněji: KUBA, Ludvík. „Kosta Hörmann“. In: *Čtení o Bosně a Hercegovině*. Praha, 1937, s. 221–228. Balkán často navštěvoval i český novinář a publicista Josef Holeček (1853–1929). Jeho zájem o Bosnu a Hercegovinu byl ale motivován čistě osobními sympatiemi k Srbům a Černohorcům a na dění v samotné jihoslovanské zemi měl jen slabý dopad. Holeček kromě jiného vydal *Písně hercegovské* (Praha, 1877) a antologii muslimských lidových písní *Národní epika bosenských mohamedánů* (1. sv. 1917 a 2. sv. 1920, oba v Praze), které uspořádal a přeložil do češtiny ze známých dobových sbírek. Z dalších četných prací stojí za zmínku *Za svobodu: kresby z bojů černohorských a hercegovských proti Turkům* (1. sv. 1878, 2. sv. 1879 a 3. sv. 1880, vše v Praze, v překladu: *Za slobodu: slike i crte iz crnogorskih i hercegovackih bojeva protiv Turaka*. 1. sv. 1880 a 2. sv. 1881, oba v Novém Sadu), *Bosna a Hercegovina za okupace* (Praha, 1901, v překladu: *Bosna i Ercegovina za vreme okupacije*. Beograd, 1902) a *Za svobodu: černohorské tažení do Hercegoviny proti Turkům r. 1876* (1. sv. 1910, 2. sv. 1910 a 3. sv. 1911, vše v Praze).

a bydlení.²⁸⁹ Objevnu studii posléze doplnil o další slovanské regiony Murko. Slovinský badatel mimoto projevoval dlouhodobý zájem o jihoslovanskou lidovou slovesnost, a to zejména o muslimské písně. Roku 1908 vystoupil na sjezdu historiků v Berlíně, kde evropské odborné veřejnosti představil dosud málo známou epiku slovanských muslimů v Bosně a Hercegovině.²⁹⁰ Povzbuzen kladným ohlasem již roku 1909 podnikl studijní cestu do Liky a severozápadní Bosny. Jeho cílem nebylo nasbírat další písně, ale stále živé skladby srovnávat s již otištěnými a v návaznosti na to popsat celý proces jejich reprodukce. Další badatelské pobyty do Bánského Chorvatska, Dalmácie, Bosny a Hercegoviny zorganizoval roku 1912 a 1913, a tehdy již používal i fonograf. Murko dospěl k řadě zjištění, která nabourávala stávající představy o jihoslovanské lidové slovesnosti, zejména ve vztahu k jejich interpretaci a formě: interprety písní nebyl „prostý“ lid, ale úzký okruh nadaných zpěváků, nežádka honorovaných profesionálů, zpěvy samé se pod vlivem okolností neustále měnily, dříve vydané skladby proto nemohly mít kodifikační charakter, často se nedodržel desetislabičný rozsah verše, škála užívaných nástrojů byla pestřejší, než se dříve soudilo, případně hudební doprovod zcela scházel, na některých místech zpívaly i ženy. Muslimskou epiku Murko tematicky rozčlenil na krajinskou, zpívanou v někdejší Krajině, v rámci tohoto literárního druhu zcela dominantní, a hercegovskou, bližší tvorbě křesťanské. Zároveň byl svědkem toho, jak se lidová slovesnost pod vlivem rozvoje vzdělanosti a modernizace postupně vytrácí, delší trvanlivost měla pouze v horských oblastech a mezi muslimy, kteří se nejpomaleji přizpůsobovali novým životním okolnostem.²⁹¹

²⁸⁹ MERINGER, Rudolf. *Die Stellung des bosnischen Hauses und Etymologien zum Hausrat*. Wien, 1901. Překlad studie vyšel o něco dříve v Sarajevu, a to zásluhou Zemského muzea („Pučka kuća u Bosni i Hercegovini“. In: *GZM*. Sarajevo, 1899, s. 187–236). Meringer i navzdory vysokým kvalitám své práce zcela opomněl přínos jihoslovanských folkloristů v této oblasti: HEFELE, Ferdo. „Bosanska kuća“. In: *Glasnik Društva za umjetnost i umjetni obrt*. 3. sv. Zagreb, 1888, s. 43–46. VULETIĆ-VUKASOVIĆ, Vid. „Narodna kuća ili dom s pokućstvom u Dalmaciji, u Hercegovini i u Bosni“. In: *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*. Zagreb, 1896, 1. sv., s. 27–43.

²⁹⁰ MURKO, Matthias. „Die Volksepik der bosnischen Mohammedaner“. In: *Zeitschrift des Vereins für Volkskunde*. Berlin, 1909, s. 13–30.

²⁹¹ Výsledky svého výzkumu bezprostředně zhmotnil pouze ve stručných zprávách o absolvovaných cestách, jeho plány sepsat obsáhlejší monografii zhatila světová válka. MURKO, Matthias. *Bericht über phonographische Aufnahmen epischer, meist mohammedanischer Volkslieder im nordwestlichen Bosnien im Sommer 1912*. Wien, 1912. TÝŽ. *Bericht über phonographische Aufnahmen epischer Volkslieder im mittleren Bosnien und in der Herzegowina im Sommer 1913*. Wien, 1915. Uceleněji: MURKO, Matthias. „Neues über südslavische Volksepik“. In: *Neue Jahrbücher für das klassische Altertum, Geschichte und deutsche Litteratur und für Pädagogik*. Leipzig–Berlin, 1919, s. 273–296. Murkovy národopisné práce v jihoslovanském prostoru nezbudily přílišný ohlas a byly známy jen mezi odborníky. Srov. ČOROVIĆ,

Historici z řad přistěhovalců se soustředili zejména na starověké a středověké dějiny, období osmanské vlády nechávali stranou dílem kvůli své neznalosti orientálních jazyků a kultury, dílem pro zažitě stereotypy o inferiornosti islámského civilizačního okruhu. Zvláště agilní na tomto poli byl Ćiril (Ćiro) Truhelka (1865–1942), zakladatel bosenskohercegovské archeologie a medievalistiky, jehož výzkum podporoval teze o svébytnosti bosenského středověkého státu, jeho převládající církvi (*patarenska crkva*) a písmu (*bosančica*).²⁹² Na podnět Zemské vlády středoškolský pedagog a příležitostný folklorista²⁹³ slovinského původu Emilijan (Emil) Lilek (1850–1940) vytvořil učebnici *Dějiny středověku pro nižší stupně středních škol v Bosně a Hercegovině* (Povijest srednjega vijeka za niže razrede srednjih škola u Bosni u Hercegovini, Sarajevo 1905), v níž do historického diskurzu umně zapojil i osmanskou komponentu. Minulostí Bosny se dlouhodobě zabýval Záhřeban vystudovaný v Praze Milan Prelog (1879–1931), v letech 1902–1918 učitel v Banja Luce a Sarajevu, v dílech *Dějiny Bosny od nejstarších časů do zániku království* (Povijest Bosne od najstarijih vremena do propasti kraljevstva, Sarajevo 1912?) a *Dějiny Bosny za časů osmanské vlády* (Povijest Bosne u doba osmanlijske vlade, 1. sv. 1463–1739 a 2. sv. 1739–1878, Sarajevo 1913–1916?).²⁹⁴ Prelogovi byla blízká idea srbsko-chorvatské vzájemnosti, což jej zřejmě vedlo k názoru, že slovanské obyvatelstvo středověké Bosny nelze jasně rozlišit na Srby a Chorvaty.

Vladimir. „G. M. Murko o epskim pjesmama bosanskih muslimana“. In: *Srpski književni glasnik*. Beograd, 1913, 31. sv., č. 7, s. 547–552.

Murkův studijní pobyt v Bosně inspiroval učitele Mija Žuljiće (1875–1956), katolíka původem ze středobosenského Vareše, k napsání článku *Lidová epika bosenských muslimů* (Narodna epika bosanskih muslimana) pro úřední periodikum *Sarajevski list* (Sarajevský list). V něm amatérský folklorista shrnul výsledky odborného bádání na dané téma. *Sarajevski list*. Sarajevo 22. 9. 1913, č. 201, s. 1–2; 23. 9. 1913, č. 202, s. 1–2; 24. 9. 1913, č. 203, s. 1–2; 25. 9. 1913, č. 204, s. 1–2.

²⁹² Truhelkovy odborné statě vycházely především v časopisu *Glasnik Zemaljskog muzeja*. Mezi nimi např. TRUHELKA, Ćiro. „Bosančica“. In: *GZM*. Sarajevo, 1889, s. 65–83; TÝŽ. „Državno i sudbeno ustrojstvo Bosne u doba prijete Turaka“. In: *GZM*. Sarajevo, 1901, s. 155–200; TÝŽ. „Testament gosta Radina. Prinos patarenskom pitanju“. In: *GZM*. Sarajevo, 1911, s. 355–376; TÝŽ. „Gazi Husrefbeg: njegov život i njegovo doba“. In: *GZM*. Sarajevo, 1912, s. 91–234. (biografie zřejmě vznikla jako kolektivní dílo) TÝŽ. „Kulturne prilike Bosne i Hercegovine u prehistoričko doba“. In: *GZM*. Sarajevo, 1914, s. 43–140.

²⁹³ Své národopisné práce uveřejňoval v časopisu *Glasnik Zemaljskog muzeja*. LILEK, Emilijan. „Etnološki pabirci po Bosni i Hercegovini“. In: *GZM*. Sarajevo, 1889, s. 698–721; TÝŽ. „Vađenje žive vatre u Bosni i Hercegovini“. In: *GZM*. Sarajevo, 1893, s. 35–36; TÝŽ. „Vjerske starine iz Bosne i Hercegovine“. In: *GZM*. Sarajevo, 1894, s. 141–166, 259–282, 365–388 a 631–674; TÝŽ. „Ženidba i udadba u Bosni i Hercegovini“. In: *GZM*. Sarajevo, 1898, s. 5–92; knižně Sarajevo, 1898.

²⁹⁴ Zároveň je autorem i řady středoškolských učebnic, z nichž některé se používaly i po roce 1918. Např. *Zeměpis, dějiny a státní zřízení rakousko-uherské monarchie: s Bosnou a Hercegovinou* (Zemljopis, povijest i državno uređenje Austro-Ugarske monarhije: s Bosnom i Hercegovinom, společně s Mihovilem Mandićem. Sarajevo, 1915), *Dějiny novověku* (Povijest novoga vijeka. Sarajevo, 1915) a *Dějiny středověku* (Povijest srednjega vijeka. Sarajevo, 1916).

Vyhýbal se emotivním soudům, jichž se dopouštěli V. Klaić a F. Šišić, před kritickou analýzou ale uhýbal k popisnosti a neustálému vyvažování prostoru pro všechny tři náboženské komunity. Jako první nemuslim také podal ucelené dějiny za osmanské vlády až do rakouské invaze, přičemž revidoval některé Bašagićovy zjednodušené závěry o islamizaci středověké šlechty.

Nemalý vliv na studium a interpretaci bosenských dějin získal Lajos (Ludwig) von Thallóczy (1857–1916), uherský slavista, právník a úředník společného ministerstva financí, blízký spolupracovník Benjámina von Kállaye. Ten se mimo jiné podílel na přípravě obsahu učebnic dějepisu a výběru bosenského erbu, samozřejmě blízkého uherské tradici, který schválila Zemská vláda roku 1889.²⁹⁵ Za Kállayova působení se mimoto objevily snahy do konceptu zemských dějin zapracovat i Novopazarský sandžak a Kosovo, a to s ohledem na politický zájem Rakouska-Uherska o tyto strategické oblasti, čemuž Thallóczy vždy pokorně naslouchal.²⁹⁶

V této kapitole jsme se seznámili s počátky „objevování“ Bosny a jejích muslimských obyvatel pro moderní chorvatské a srbské národní hnutí. V návaznosti na to jsme pak blíže rozebrali tři koncepty budoucího uspořádání země v druhé polovině 19. a počátkem 20. století. Na jedné straně tu stál pansrbský model, zastupující tezi o trojdomosti srbského národa a nevyhnutelnosti všesrbské státní integrace, a na straně druhé model chorvatský, operující s katolickou nebo nadkonfesní variantou a se sloučením všech chorvatských zemí, mezi nimiž se někdy objevovala i Bosna a Hercegovina. Do těchto soupeřících konceptů po roce 1878 vstoupila habsburská Vídeň, resp. Zemská vláda v Sarajevu, která přišla s modelem multikonfesní zemské identity. Ten ve skutečnosti kopíroval všejihoslovanské řešení, avšak jen v rámci Bosny a Hercegoviny. Na začátku 20. století přibyl ještě okrajový koncept integrální jihoslovanské (jugoslávské) vzájemnosti, založený na odporu radikální mládeže ke klerikalismu a rakousko-uherské vládě. Ani jeden z těchto modelů nakonec do světové

²⁹⁵ Srov. RAČKI, Franjo. „Stari grb bosanski“. In: *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*. Zagreb, 1890, 30. sv., s. 127–169; THALLÓCZY, Lajos. „Vojvoda Hrvoja i njegov grb“. In: *GZM*. Sarajevo, 1892, s. 170–187. Zemská vláda se přiklonila ke štítu, na němž se nacházela ruka držící meč, údajný znak Ramy, používaný v uherském záboru Bosny po roce 1464. Nejčastěji užívaným znakem středověké Bosny byl však erb rodu Kotromanićů, štít buď s břevnem a šesti liliemi (nebo bez lilií), anebo s jednou královskou korunou.

²⁹⁶ KRALJAČIĆ, Tomislav. *Kalajev režim*, s. 271.

války nezískal většinovou podporu místního obyvatelstva. Všechna nastíněná pojetí zároveň ve větší či menší míře počítala s integrací muslimské komunity – ať už se zachováním islámské víry, anebo bez ní –, k čemuž mělo dopomoci i studium jejích dějin, kultury, tradic a zvyků. Nejdále v tomto směru zašla Zemská vláda, když se islámské věřící pomocí školského a úřednického aparátu soustavně pokoušela zbavit stigmatu zpátečnické komunity a zařadit mezi rovnocenné society jak uvnitř Bosny a Hercegoviny, tak celé monarchie. Zájem zvenčí, v tomto období vycházející převážně z jazykově a kulturně chorvatského prostředí, následně inspiroval i samotné muslimy hlouběji se zajímat o vlastní pospolitost, studovat svou minulost a přítomnost a na základě toho promýšlet eventuality jejího budoucího vývoje.

Hledání identity

Osmanská říše byla státem, jenž spočíval na islámském základě a nejpočetnější skupinu obyvatelstva a zároveň vládnoucí a privilegovanou vrstvu v něm tvořili muslimové. V osmanském sultanátu však také žily početné komunity pravoslavných a židů, na Balkáně i katolíků. Vyznavači jednotlivých náboženství se členili do *milletů*, konfesních skupin s vlastním právním řádem. Součástí islámského milletu (tur. *millet-i İslâm*), v širším slova smyslu pak *ummy*, integrálního společenství všech následovníků *posla Božího* Muhammada bez rozlišení etnického a regionálního původu, byli do roku 1878 také bosenští muslimové. V době bojů proti *dár al-harbu* respektovali výzvy ulemy ke *svaté válce*, džihádu (arab. *ġihād*), aby hájili svou *víru* (arab. *dīn*) a *domovní práh* (tur. *toprak*). Během ozbrojeného povstání proti rakousko-uherskému záboru provincie došlo k účelovému upozadění role sultána-chalífy, a naopak zesílil motiv obrany bosenské *vlasti* (tur. *vatan*) proti nepříteli.²⁹⁷

Jak již bylo řečeno, individuální přístup sultána k Bosně a její hraniční poloha byly jedním z důvodů, proč zdejší muslimové nabyli přesvědčení o výjimečnosti své provincie a potřebě nezávislého postavení místních vládnoucích vrstev. Tradičně značná sociální mobilita osmanské společnosti zde byla na několik staletí porušena dědičnou držbou úřadů a státní půdy. Nejmocnější kapetanské rody se v době úpadku říše po druhém obléhání Vídně pokusily využít situace a vytvořit uzavřený stav s vlastní ideologií, založenou na zemském patriotismu a nezřídka i pochybné genealogii, sahající ke středověké šlechtě. Tanzímát jejich snahy překazil, s rakousko-uherskou okupací ale některé z nich opět vystoupily na povrch.²⁹⁸ Begovat nárok na správu země a polofeudální vztahy v zemědělství odůvodňoval specifickým historickým vývojem a starobylostí svého původu. Rakousko-uherská správa argumentaci velkostatkářů z pragmatických důvodů částečně přijala, nevymezila však, kdo do této vrstvy náleží a kdo smí nosit titul aga a beg. Begovat totiž nepovažovala za panský stav v evropském slova smyslu. Na tuto skutečnost si roku 1894 stěžoval anonymní muslimský hodnostář

²⁹⁷ DURMIŠEVIĆ, Enes. *Uspostava i pravni položaj Rijasetu Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini 1882–1899*. Sarajevo, 2002, s. 46.

²⁹⁸ Předními zastánci výjimečnosti begovatu byli Mehmed-beg Kapetanović a o generaci mladší Safvet-beg Bašagić. Mimochodem, Bašagićova sestra Munira se v roce 1889 provdala za Mehmed-begova syna Riza-bega.

v listu *Bošnjak* s tím, že pravidla užívání titulů jsou příliš vágní.²⁹⁹ Ostatně již roku 1880 Mehmed-beg Kapetanović podal žádost o přiznání rakouského šlechtického titulu pro sebe a své bratry,³⁰⁰ avšak jeho prosba nebyla vyslyšena. Dodatečně mu byl roku 1883 za výjimečné zásluhy udělen titul *von Vitina* samotným císařem. Podobných pokusů o legitimizaci společenskoekonomického postavení se ale objevilo více.³⁰¹ Privilegovaný status velkostatkářů respektovala i Zemská vláda, když z jejich řad obsazovala místa v úřednickém aparátu vyčleněná pro muslimy. Tento stav potvrdil roku 1910 rovněž nově svolaný zemský sněm, jehož osazenstvo bylo odrazem důmyslného volebního inženýrství.³⁰²

Sociální diferenciaci tak představovala nejzásadnější překážka homogenizace bosenskohercegovské muslimské komunity v letech 1878–1918. Bylo stěží představitelné, že majetní statkáři a rentiéři se budou plně ztotožňovat s drobnými rolníky či vesnickými bezzemky. Tuto bariéru částečně překryly ekonomické vazby mezi všemi společenskými vrstvami na venkově, sdílení nelehkého osudu muslimů s „křesťanskou vládou“ a vědomí příslušnosti k jedné víře a islámskému kulturnímu okruhu. Na potírání rozdílů uvnitř společenství se podílely také orgány náboženské obce v čele s reisu-l-ulemou a šari'átské soudy. Velkostatkáři s oblibou vystupovali jako

²⁹⁹ Článek „O bosenské šlechtě“ (O bosanskome plemstvu) nejprve otiskly záhřebské noviny *Obzor* a poté jej převzal *Bošnjak*. Je nanejvýš pravděpodobné, že článek napsal někdo z blízkého okolí Mehmed-bega Kapetanoviće, případně on sám. *Bošnjak*. Sarajevo, 1. 3. 1894, s. 1–2.

³⁰⁰ Pětice bratrů Kapetanovićových od samého začátku podporovala rakousko-uherskou správu země. Mehmed-beg v letech 1893–1899 působil na postu sarajevského starosty, jeho bratr Ibrahim-beg (?–1897) mezi lety 1890 a 1897 obsadil stejnou pozici v Mostaru. Bekir/Bećir-beg (1843–1910) dlouho zasedal v chotárském zastupitelstvu Ljubuškého, začátkem 20. století se přidal k autonomistům a byl činný ve výkonném výboru Muslimské národní organizace. Hilmi-beg před začátkem světové války krátce vykonával post podtajemníka Zemské vlády. Osman-beg (1847–1910) krátce zasedal v chotárském zastupitelstvu Ljubuškého.

³⁰¹ KAMBEROVIĆ, Husnija. *Begovski zemljišni posjedi*, s. 60. Zemská vláda se v problematice stavovské příslušnosti begovatu opírala o názor L. Thallóczyho. V ucelené podobě např. THALLÓCZY, Lajos. *A bosnyák-hercegovinai „beg“ czimröl*. Budapest, 1915.

³⁰² Voliči se členili do tří kurií, první kurie ještě do dvou tříd – do první spadalo jen 342 muslimských velkostatkářů (ročně platili pozemkovou daň vyšší než 140 korun), v druhé pak bylo 1 676 muslimů (plátců přímých daní nad 500 korun, absolventů vysokých škol, duchovních a úředníků) z celkových 6 467 voličů. Není bez zajímavosti, že nejvíce voličů v první třídě pocházelo z Banjaluckého (157) a Tuzlanského (89) okruhu, kdežto nejméně z Mostarského (4). Zbylí muslimové patřili do druhé-městské (29 555) a třetí-venkovské kurie (105 734). Celkově mělo volební právo 402 164 lidí. Poměr konfesních skupin odpovídal jejich zastoupení v celkové populaci. Muslimský elektorát byl rozdělen natolik neproporčně, že první kurie vybírala šest poslanců, z toho první třída rovnou pět, druhá a třetí kurie pak shodně po devíti. KAMBEROVIĆ, Husnija. *Begovski zemljišni posjedi*, s. 82–83; Primárně: ABIH, ZMF, präs. 474/1910; ABIH, ZMF, präs. 494/1910; BOŠNJAK, Jelena. „Porijeklo ideje kurijalnog izbornog sustava po izbornom redu 1910“. In: *Zbornik radova: Naučni skup Ustavno pravni razvoj Bosne i Hercegovine (1910.–2010.), Tuzla, 2010. godine*. Tuzla, 2011, s. 137–146.

přirození zástupci všech muslimů a ti tuto skutečnost povětšinou akceptovali. Situace ze Sarajeva roku 1878, kdy se elita z povstaleckého Národního výboru stáhla a přenechala iniciativu středním a nižším vrstvám, se již neopakovala. Epizodické povstání roku 1882 u obyvatelstva nezbudilo širší ohlas.

Kállayova administrativa podporovala zemský patriotismus begovatu a přitom se chybně domnívala, že ten se v delším časovém horizontu přemění na uvědomělé nacionální cítění přijatelné pro všechny náboženské skupiny. Odezva samotných muslimů byla ale nečekaně vlažná, katolíci (většinou Chorvaté) a zejména pravoslavní (dominantně Srbové) se již stali pevnou součástí vyspělejších národních hnutí, chorvatského a srbského s centry v Bánském Chorvatsku a Srbsku. Idea bosňácké čili bosenské národnosti se u muslimů neujala z více důvodů, kromě jiného tu scházela společenská potřeba, silná ideologická základna a dostatečná propagace.

Do rakousko-uherského záboru bosenští muslimové tvořili součást širšího náboženského společenství, byť vykazovali jistá lokální specifika, a z tohoto důvodu u nich nevyvstala otázka kvalitativní změny směrem k národnímu hnutí. Impulzy k tomuto procesu nepřicházely ani od samotných muslimů, ani zvenčí. Tanzímát přinesl jisté modernizační změny podle evropského vzoru, ty však nikdy nebyly prováděny v úplnosti a do okrajových oblastí monarchie přicházely s velikým časovým odstupem. Po ekonomické stránce se osmanská říše rozvíjela jen velmi zvolna, v mnoha oblastech dokonce stagnovala či upadala, tudíž potřeba unifikace znalostí a dovedností obyvatelstva skrze školskou soustavu nemohla být prakticky doceněna.

Nejasnosti panovaly i kolem pojmenování komunity, jejího jazyka a rodné země. Jestliže pro vnější pozorovatele byli s uvážením geograficko-historického kontextu Bosňáky či Bosňany (*Bošnjaci*, *Bosanci*,³⁰³ obě slova mají kořen bosn; adjektiva bosňácký a bosenský jsou v této době víceméně stále synonymická),³⁰⁴ případně též Hercegovci, oni sami se nejčastěji identifikovali jako Turci (*Turci*).³⁰⁵ Pro etnické Turkey-Osmany měli

³⁰³ Již ve *Slovníku...* (1818 a 1852) V. S. Karadžiće nacházíme oba termíny, v dobových textech ale výrazně převládá označení *Bošnjaci* (*Bosňáci*). Stejnou situaci nalezneme i ve *Slovníku chorvatského neboli srbského jazyka* Đ. Daničiće (1880–1882) a *Slovníku chorvatského jazyka* (1901) I. Broze a F. Ivekoviće.

³⁰⁴ Na Balkáně se zachovala řada toponym od pojmenování *Bošnjaci*: Bošnjaci ve Sremu, Bošnjace u Leskovce, Bošnjačka mahala v Kos. Mitrovici, Bošnjački sokak ve skopské čtvrti Čair aj. Vyskytují se i příjmení Bošnjak, Bošnjaković a (H)erceg, méně pak Bosanac, Bosnić, Bošnjčić, Bošnjo, Bošnjović, (H)ercegovac, (H)ercegović, (H)ercegovčić a (H)ercegovčević.

³⁰⁵ Srov. HADŽIJAHIĆ, Muhamed. *Od tradicije do identiteta*. Zagreb, 1990, s. 42–43. První sčítání lidu v roce 1879 vykazalo četná sídla po celé provincii, která nesla stejné jméno, ale odlišný přídomek – nejčastěji

zvláštní označení (*Osmanlije, Turkuše*), nezřídka s negativní konotací. V osmanské říši se ustálil neformální zvyk členit muslimskou společnost na obyčejný lid (*turky, Türk*, jinak také *reâyâ*) a vládnoucí vrstvu (*osmany, Osmanlı*). Kopírování tohoto modelu bylo možné pozorovat i v Bosně, *osmany* coby stav tu jen nahradili bosňáci. Termín muslimové se používal výhradně ve smyslu příslušníka *dâr al-islâmu*. Se začátkem rakousko-uherské správy pro muslimy bezpříznakové označení Turci ztrácelo na významu a přesouvalo se do privátní sféry komunikace. Současně s tím rostl zájem společensky přijatelnou formou deklarovat příslušnost k islámu ve styku s křesťany – nikoli tedy ve smyslu „turecké víry“ (*zakona turskoga*, hanlivě *poturčenci, poturice*, něm. *bosnische Türken*) či příslušnosti k tureckému, osmanskému státu, s čímž se v Okcidentu pojily negativní emoce. Tato snaha byla o to intenzivnější, uvážíme-li, že rakousko-uherské úřady, ale i vzdělanější jihoslovanské obyvatelstvo běžně užívaly příznakový termín mohamedáni (*muhamedanci, muhamedovci*).³⁰⁶ Je paradoxní, že tomuto pejorativnímu označení komunity ve formálním styku dávali přednost i někteří muslimové loajální císaři.³⁰⁷ Otázka vlastního jména uvnitř společenství i mimo něj byla živě diskutována v období boje o náboženskou a školskou čili vakufsko-meárifskou autonomii. Zásadou mladých světských intelektuálů, kteří zorganizovali kampaň za užívání neutrálního pojmenování muslimové (*muslimani, muslomani*, arab. pl. *muslimîn*, něm. *Muslims*) uvnitř i vně komunity,³⁰⁸ rakousko-uherská administrativa od roku 1901 začala stále více používat navržené označení; a to postupem času ve veřejném prostoru vytlačilo i jméno Bosňáci, okupačními úřady používané pro všechny obyvatele (něm.

turecký (*turski*), zřídka i muslimský (*muslemín*: v chotáru Žepče) a mohamedánský (*muhamedanski*: Bihać), vedle toho srbský (*srbski*: Bijeljina, Gračanica, Zvornik), pravoslavný (*pravoslavni*: Bihać, Bileća, Gradačac, Maglaj, Prijedor, Srebrenica, Tešanj), křesťanský (*hristijanski*: Banja Luka, Bileća, Srebrenica, D. Tuzla; *kristijanski*: Brčko), šokacký (*šokački*: Tešanj), katolický (*katolički*: Banja Luka, Bos. Gradiška, Bihać, Tešanj, D. Tuzla), *raja* (Ključ), latinský (*latinski*: Brčko, Prijedor), vlašský (*vlaški*: Bos. Gradiška), cikánský (*ciganski*: Bijeljina) a jinověrský (*zimjan*: Tešanj). Přídomky se postupem času vytrácely, až v druhé polovině 20. století zmizely docela.

³⁰⁶ Užívaly se rovněž tvary *muhamedanci, muhamedovci*, něm. *Mahom(m)edaner, Moham(m)edaner* a *Muham(m)edaner*.

³⁰⁷ Mezi nimi Mehmed-beg Kapetanović a jeho prorakousky orientovaní vrstevníci. Na základě dostupných pramenů je těžko soudit, zda bosenští muslimové termín mohamedán považovali za neutrální či emocionálně podbarvený. Od začátku 20. století se v písemné podobě vyskytuje jen výjimečně.

³⁰⁸ Iniciativu započal O. N. Hadžić na stránkách časopisu *Behar*. HADŽIĆ, Osman Nuri. „Muslimani, a ne muhamedanci! – Poslanik, a ne prorok i propheta!“. In: *Behar*. Sarajevo, 1. 10. 1900, č. 11, s. 168–171. Dále též redakce: „Muslimani, a ne ‚muhamedanci!‘“. In: *Behar*. Sarajevo, 15. 11. 1900, č. 14, s. 227. V podobném duchu vystupoval i list *Bošnjak* v článku „Muslim-Muhamedovac“ (Sarajevo, 13. 9. 1900, č. 37, s. 2) a „Musliman, a ne Muhamedovac“ (Sarajevo, 6. 12. 1900, č. 49, s. 2), byť s menší razancí a slabšími argumenty.

Bosniaken, později *Bosnier*) a mezi muslimy preferované hlavně begovatem.

Islámští věřící v Bosně místní pravoslavné označovali za v/Vlachy (*v/Vlasi*, někdy též i katolíky) nebo křesťany (*h/ristjani*, *h/riščani*), od poloviny století výjimečně i Srby (*Srbi*), katolíky za l/Latiny (*l/Latini*), š/Šokce (*š/Šokci*) či křesťany (*kristjani*, *krščani*), od záboru vzácně i Chorvaty (*Hrvati*),³⁰⁹ v obecné rovině je všechny měli za poddané (*raja* od arab. pl. *ra'āyā*), nemuslimy pod ochranou sultána (*zimmi* od arab. *ḍimmī*) a nevěřící (*kauri*, *ḍauri* od arab. sg. *kāfir*, pl. *kuffār*).³¹⁰

Pojmenování vlasti bylo pro vyznavače islámu mnohem snazší, jelikož Bosna jako topos po staletí nezměnila název – dokonce ani za osmanské vlády (tur. *Bosna*) –,³¹¹ i když v průběhu času docházelo k úpravám jejích hranic. Z Bosny v širším slova smyslu se vyčleňovala Hercegovina (tur. *Hersek*) jako zvláštní historicko-geografický subjekt.

Muslimové svůj mateřský jazyk nejčastěji označovali za bosenský (*bosanski*), řidčeji bosňácký (*bošnjački*), nebo používali evazivní „náš“ (*naš*, *naški*).³¹² Více než o inklinaci k jasně definované řeči šlo o regionální příslušnost řady blízkých nářečí jihoslovanského kontinua. Za osmanské vlády nebyla jazyková otázka nijak zásadní, vzdělanci v úředním styku používali osmanskou turečtinu, jako liturgický jazyk arabštinu a k umělecké tvorbě perštinu.³¹³ Stejná pestrost panovala ohledně užívaných písem, v Bosně se vedle sebe používal skript arabský i tradiční cyrilský, nověji pojmenovaný jako *bosančica*.³¹⁴

³⁰⁹ Používané výrazy ovšem neměly jednotný význam. Marjanović k tomu poznamenává, že muslimové křesťanům v Bosenské krajině říkali kromě jiného *mađžari* (maďaři), *vlasi* (vlaši), *kauri* (ḍauri), *kranjci* (kraňci od Krajina, Kraňsko) a *bunijevci* (buněvci), aniž často rozlišovali mezi katolíky a pravoslavnými. MARJANOVIĆ, Luka. *Hrvatske narodne pjesme. Junačke pjesme: muhamedovske*. Zagreb, 1899, s. XL–XLI.

³¹⁰ Mažuranić uvádí, že muslimové (myšleno begovat) křesťany nepovažují za Bosňáky, ale jen za bosňácké poddané (*raja*). Obyvatele člení na Turky (*Turci*) a křesťany (*krištjani*, *krstjani*) – z chorvatského pohledu je však každý obyvatel osmanské říše Turek. MAŽURANIĆ, Matija. *Pogled u Bosnu*. Zagreb, 1842, s. 5 a 53–54. Pro Jukiće, prvního encyklopedistu Bosny, jsou muslimové *Turci* nebo *Muhamedovci*, pravoslavní *riščani* (z řec. *Christós*), katolíci *krščani* nebo *krstjani* (při sčítání v roce 1879 ale vesnice s tímto přídomkem obývali pravoslavní), všichni dohromady jsou pak Bosňáci (*Bošnjaci*). JUKIĆ, Ivan Franjo. *Zemljopis i poviestnica Bosne*. Zagreb, 1851, s. 16–18. Kukuljević Sakcinski obyvatele dělí na Turky/turky (*Turci/turci*) a křesťany (*kerščani*), příp. jedny definuje jako *kerstjani* (rimskoga zakona) a *katolici*, druhé *ristjani* (gerčkoga zakona), *starovjerci*, *vlasi* a *rištjani*, všechny ale považuje za Bosňáky. KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, Ivan. *Putovanje po Bosni*. Zagreb, 1858, s. 39–41 a 112.

³¹¹ Srov. ALERIĆ, Danijel. „Toponim Bosna kao slavistički problem“. In: *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovje*. Zagreb, 1995, 21. sv., s. 5–12.

³¹² Písemné prameny uvádějí i dalších názvy: *muhamedansko narječje*, *narodni muhamedanski materin govor i jezik*, *materinji*, *maternji*, *materinski*... STANČIĆ, Ljiljana. „Jezička politika i nominacija jezika u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske uprave“. In: *Književni jezik u Bosni i Hercegovini od Vuka Karadžića do kraja austrougarske vladavine*. München, 1991, s. 99–119.

³¹³ Srov. SOLAK, Edina. „Jezik u Bosni prije tanzimatskih reformi“. In: *Zbornik radova Pedagoškog fakulteta u Zenici*. Zenica, 2011, roč. 9, s. 115–130.

³¹⁴ Specifickou podobu měla cyrilská kurzíva, užívaná begovatem, jež se lidově nazývala *begovica*.

Potlačení významu jednotícího jazyka v osmanské říši mohlo mít souvislost s několikasetletým zákazem knihtisku a slabým rozvojem světského školství. Indiferentní vztah bosenských muslimů k mateřskému jazyku,³¹⁵ jeho pojmenování a standardizaci, se projevil i za rakousko-uherské okupace, kdy se šířeji uplatňovala reforma Vuka S. Karadžiće a jeho následovníků a zaváděla se latinka.³¹⁶ Prozápadně – a často i prochorvatsky – orientovaní muslimové preferovali latinku, ostatní či protirežimně – a občas i prosrbsky – zaměřeni naopak arabské písmo a cyrilici. V průběhu času byla ale cyrilice stále více vnímána jako výlučně srbské písmo.

Muslimští vzdělanci, inspirovaní Vukem S. Karadžićem a dalšími představiteli srbského a chorvatského kulturního života, se rovněž začali intenzivněji zabývat dějinami Bosny a Hercegoviny a bohatým folklorem vlastní komunity.³¹⁷ Na rozdíl od vukovců, kteří lpěli na *lidovosti* a *čistotě* jazyka a vědomě jej zbavovali vnějších příměsí, zejména osmanských, ale tolik netrpěli puristickými sklony. Výsledky jejich činnosti ovšem nebyly nijak valné a neměly širší publicitu; autoři je vydávali v malém vlastním nákladu a spíše než odborný zájem je vedl čirý entusiasmus. Průkopníkem³¹⁸ na poli sběru lidové

³¹⁵ To však muslimům nebránilo, aby na svůj jazyk byli patřičně hrdí. Mažuranić z vlastní zkušenosti popisuje reakci muslimů na zmínku o jejich jazyku: „*Oni hned na to: »Hej, tys ještě nepoznal bosňáčtinu, to není osmanština, ale bosňáčtina...«.*“ Nakonec konstatuje, že „[p]okud [Bosňáku] někdo poví něco turecky, on vždycky reaguje bosňácky slovy, »že náš slavný bosňácký jazyk je nejkrásnější na světě«.“ MAŽURANIĆ, Matija. *Pogled u Bosnu*. Zagreb, 1842, s. 52 a 54. Kukuljević dochází ve své době k populární myšlence, že „*turecký Bosňák stále ještě nejčistěji hovoří bosensky, jen kdyby [do jazyka] nemíchal turecká slova*“. KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, Ivan. *Putovanje po Bosni*. Zagreb, 1858, s. 114.

³¹⁶ Mezi vzdělanými muslimy po celá desetiletí chyběli tvůrčí filologové a slavisté – středoškolské učitelé Šukrija Alagić (1881–1936) a Atif Hadžikadić (1884–1945) v tomto směru nebyli příliš plodní. Za jediný přínos lze pokládat *Malý turecko-bosenský slovník* (Mali tursko-bosanski rječnik) Ahmeda Kulendera, který vyšel roku 1912 v makedonském Monastiru (Bitole), a arabsko-srbsko-chorvatský slovník Š. Alagiće, otištěný roku 1913 v Sarajevu jako druhý svazek výboru z *Životopisu posla Božijho* (Kitāb sīrat rasūl Allāh) učenice Ibn Hišāma. Muslimové až na jalové stesky v listu *Bošnjak* ani neusilovali o přizpůsobení normativního jazyka vlastní psané tradici a mluvené praxi. Jazykovými reformami byla přitom odbourávána i jinak slábnoucí ikavská reflexe jať ve prospěch (i)jekavské a střídnice šć, žđ nahradily št, žđ. Ve slovnících srbsko-chorvatského jazyka častokrát chyběly muslimy běžně používané orientalismy, případně byly uváděny v jiné pravopisné podobě, než odpovídalo jejich konvencím.

³¹⁷ V tomto úsilí se mohli opřít o literární tradici z dob osmanské vlády. Např. učenec Muhamed Hevaji Uskufi (1601–1651) sepsal veršovaný bosensko-turecký slovník (*Maqbūli 'arif / Potur Şahidi*. 1631; tiskem jako *Bosansko-turski rječnik*. Sarajevo, 2011), Ibrahim-paša Alajbegović Pečevića (1572–1650?), osmanský úředník bosenského původu z Pětikostelí, v osmanské turečtině sestavil *Dějiny* (Târih-i Pečevî; tiskem v překladu jako *Historija*. 2 sv., Sarajevo, 2000), zabývající se historií říše v letech 1520–1576, a Sarajevan Mula Mustafa Bašeskija (1731/1732–1809) v osmanské turečtině napsal *Letopis* (Rûz-nâme; tiskem v překladu jako *Ljetopis*. Sarajevo, 1968), pojednávající o období mezi léty 1746 a 1804. Do konce 19. století zůstala živá i umělecká tvorba psaná domácím jazykem v arabském písmu (tzv. *alhamijado književnost*). Posledním velikým bosenským básníkem osmanské éry byl Arif Hikmet (1839–1903), vnuk Ali-paši Rizvanbegoviće.

³¹⁸ Prameny ukazují, že sběratelství lidové slovesnosti se věnovali i starší autoři, např. sarajevská básnířka Umihana Čuvidina (?–1870). Ke sběru muslimských epických zpěvů ještě za osmanské vlády vybízel

slovesnosti byl Mehmed-beg Kapetanović (1839–1902)³¹⁹ se sbírkou písní a pořekadel *Lidový poklad: z Bosny, Hercegoviny a přilehlých krajů* (Narodno blago: po Bosni, Hercegovini i susjednim krajevima, latinkou 1887, 460 s., rozš. a cyrilicí 1888, 396 s., obě knihy v Sarajevu), podtrhující slovanské kořeny bosenskohercegovských muslimů a zároveň jihoslovanskou vzájemnost, a výbor orientálních pořekadel a přísloví *Východní poklad* (Istočno blago, latinkou a abadžadem, 1. sv. 1896, 375 s., 2. sv. 1897, 335 s., oba v Sarajevu), vyzdvihující vazbu k islámskému světu. Obě rozsáhlé práce však nebyly dílem jediného člověka a podílela se na nich celá řada přispěvatelů různého původu. V Kapetanovićových stopách šel absolvent Šari'atské soudní školy a nato kádí v Ljubušském Sadik-ef. Ugljen (?–1901)³²⁰, frekventant Učitelské školy v Sarajevu a následně pedagog Hajdar Fazlagić (1867–1933)³²¹, posluchač vídeňské právnické fakulty a zemský úředník Muhamed Fejzi-beg Kulinović³²², absolvent Šari'atské soudní školy a právnické fakulty v Záhřebu Mehmed Dželaluddin Kurt (1876–1944) v díle *Chorvatské lidové ženské písně: muslimské* (Hrvatske narodne ženske pjesme: muslimanske, latinkou, Mostar 1902, 233 s.), Banjalučan Esad Hadžiomerspahić s rozsáhlou sbírkou *Muslimské lidové hrdinské zpěvy* (Muslimanske narodne junačke pjesme, 1907, 120 s., rozš. 1909, 439 s., obě latinkou v Banja Luce)³²³, účetní Zemského

redaktor týdeníku *Sarajevski cvjetnik* Šaćir Kurtćehajić („O koristi junačkih narodnih pjesama“. In: *Sarajevski cvjetnik*. Sarajevo, 20. 11. 1871, s. 4.).

³¹⁹ Jeho nejstarším dílem je *Pojednání o morálce* (Risalei ahlak. Sarajevo, 1883), napsané v mateřském jazyce a latinkou, které vydal anonymně nákladem islámského vzdělávacího fondu v Sarajevu. Kapetanović sbíral lidovou slovesnost soustavně po desítky let, z jeho kolekce čerpal i Kosta Hörmann. Veřejnosti představil lidové zpěvy *Boj u Banjaluky 1737* (Boj pod Banjomlukom 1737. Sarajevo, 1888 a 1905, 924 veršů) a *Avdija* (Sarajevo, 1894 a 1905, původně jako *Abdija* v díle *Narodno blago*, rozšířená verze skladby Jusuf-bega Čengiće, 226 slok). Popularizoval také bohatou muslimskou literární tvorbu z doby osmanské vlády. Jeho další práce o dialektech, nazvaná *Přírodní poklad* (Prirodno blago), zůstala nedokončena.

³²⁰ Soudce v letech 1892–1897 otiskl několik drobnějších folkloristických prací v časopisu *Glasnik Zemaljskog muzeja*.

³²¹ Učitel mj. uveřejňoval kratší národopisné příspěvky v časopisu *Glasnik Zemaljskog muzeja*.

³²² Krátce za sebou publikoval stati „Mohamedánská ženitba v Bosně“ (Muhamedanska ženidba u Bosni. In: *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*. Zagreb, 1898, 3. sv., s. 140–149; Zagreb, 1899, 4. sv., s. 127–131.) a „O lidových pověrách a léčitelství u Mohamedánů v Bosně a Hercegovině“ (Nešto o narodnom praznovjerju i liječenju Muhamedovaca u Bosni i Hercegovini. In: *GZM*. Sarajevo, 1898, s. 503–530).

³²³ Svého času se jednalo o největší sbírku muslimských epických písní vytvořenou vyznavačem islámu. Uspořádáno v ní bylo 12 skladeb z Krajiny s více než 14 tis. verši. Její původ není jasný; v knize chybí úvod i jakýkoli komentář, taktéž metodologie sběru není vysvětlena. Srov. BUTUROVIĆ, Đenana. „Pregled rada na sakupljanju muslimanske epske poezije u periodu od šezdesetih godina 19. vijeka do osamdesetih godina 20. vijeka“. In: *Bosanskomuslimanska usmena epika*. Sarajevo, 1992, s. 444–445.

vakufského pověřenectva Izet-ef. Pertev (?–1932)³²⁴, a řada dalších osob s bezprostřední zkušeností moderního vzdělávání, nejčastěji učitelů.³²⁵ Tyto amatérské práce, nezřídka poznamenané vyhraněnou nacionální identitou sběratelů, však zůstaly povětšinou zapomenuty. Muslimská lidová slovesnost se torzovitě objevovala i na stránkách časopisů *Bošnjak*, rovněž v kalendáři téhož jména, *Behar* a *Biser*.

Ještě v osmanské turečtině vznikl první moderní pokus o *Dějiny Bosny* (Târîh-i Bosna, tiskem v překladu jako *Povijest Bosne*, 2 sv., Sarajevo 1999) sarajevského astronoma Saliha Sidki Muvekkita Hadžihuseinoviće (1825–1888).³²⁶ A třebaže dílo zůstalo po celá desetiletí jen v rukopisu, sloužilo jako zdroj informací mladším následovníkům. Regionální dění v Hercegovině od třicátých do sedmdesátých let 19. století v osmanské turečtině zaznamenal Husein Bračković v díle *Stručná historie událostí v Hercegovině* (Târîhçe-i Vukûât-ı Hersek, manuskript 1895).³²⁷ Velikou zásluhu na uchování cenných listinných pramenů z osmanské doby měl Muhamed Enveri-ef. Kadić (1855–1931), zemský úředník osmanské říše i Rakouska-Uherska, jenž přepsal ohromné množství dokumentů v orientálních jazycích a 40 knih.³²⁸ Na jeho podnět také šejch Sejfudin-ef.

³²⁴ Pertev editoval a v nakladatelství Mihajla Milanoviće otiskl více sbírek epických písní, které odkazují na boje muslimů a křesťanů na Balkáně v 17. a 18. století. U většiny knih chybí přesné datum vydání, některé svazky se ani nedochovaly do dnešních dnů. Za zmínku stojí: *Beg Ljubović, Zajetí lického bega Mustaj-bega* (Ropstvo ličkog bega Mustaj-bega), *Hrdinské muslimské zpěvy o Aliji Đerzelezi* (Junačke muslimanske pjesme o Gjerzelez Aliji), *Ženidba Hajdar alaj-begova syna Šahin-paši z Glasince* (Ženidba Hajdar alaj-bega sina Šahin-paše sa Glasinca), *Udatní bratři Mujo a Halil od Kladuši* (Junačka braća Mujo i Halil od Kladuše), *Musa Kesedžija, Omer-paša táhne na Černou Horu* (Omer-paša udara na Crnu Goru), *Sultán Bájezid* (Sultan Bajezid, 1908), *Sultán Sulejmán dobývá Budín* (Sultan Sulejman osvaja Budim, 1908), *Ličan Tale – Bláhovec Tale* (Tale Ličanin – Budalina Tale, 1912), *Vezír Köprülü* (Čuprilić vezir, 1912), *Sultán Murat aneb Boj na Kosovu* (Sultan Murat ili Boj na Kosovu, 1912).

³²⁵ Lidovou slovesnost sbírali a ponejvíce v časopisech publikovali Safvet-beg Bašagić, Edhem Mulabdić, Omer-beg Sulejmanpašić (nadto *Srpske narodne pripovijetke*. Sarajevo, 1898; *Srpske narodne muhamedanske junačke pjesme*, rukopis písní uchovává SANU, etnog. sbírka č. 37), Alija-ef. Aliefendić, Fehim-ef. (Hadži)Baščaušević, Hasan Fehmi Nametak (např. „Bajramski običaji“. In: *Zbornik za narodni život i obiçaje*. Zagreb, 1916, 21. sv., s. 148–152), Halid-ef. Šaran Trebinjac, Osman Đikić (*Srpske muhamedanske narodne ženske pjesme iz Hercegovine – Hercegovачki biser*, rukopis písní uchovává SANU, etnog. sbírka č. 36; „Svadbene obiçaji Muhamedanaca u Hercegovini“. In: *Zora*. Mostar, 1898, s. 354–358. „Narodne praznovjerice iz Hercegovine“. In: *Zora*. Mostar, 1899, s. 30–32 a 68–72), Šemsuddin Sarajlić, Mustafa Mujagić a Ali Riza Dautović.

³²⁶ Autor postupoval jako kronikář, rozdělující čas podle bosenských místodržících. Pro středověké dějiny vycházel z prací historiků Dimitrije Davidoviće, Apolona Majkova, Vjekoslava Klaiće a Antuna Kneževiće, soudobé dění podchytil na základě četby novin a listinných pramenů. Popis událostí končí rokem 1877. Muvekkit také v roce 1866 uveřejnil v listu *Bosanski vjestnik*, konkrétně v č. 20–24, pět národních písní pod názvem „Lidové písně bosenských Muslimů“ (Narodne pjesme bosanskijeh Muslomana).

³²⁷ Otištěno v překladu jako „Kratka istorija događaja u Hercegovini“. In: *Prilozi za orijentalnu filologiju*. Sarajevo, 1985, č. 34, s. 163–200.

³²⁸ Přepisy listin z let 1364–1927 zabraly 28 svazků. KREŠEVLJAKOVIĆ, Hamdija. „Muhamed Enveri ef. Kadić“. In: *Narodna uzdanica: kalendar za godinu 1933*. Sarajevo, 1932, s. 108–115.

Kemura (1863–1917) sepsal cenné historické stati, otištěné v periodiku *Glasnik Zemaljskog muzeja* (Věstník Zemského muzea, dále jako „GZK“).³²⁹ Aktivní v tomto směru byli i muslimští pracovníci Zemského muzea; Vejsil Ćurčić (1868–1959) v téže době publikoval své archeologické a národopisné výzkumy³³⁰ a Riza Muderizović (1868–1943) vydával a komentoval starší osmanské listiny a zároveň popularizoval letopisné dílo bosenského kronikáře Muly Mustafy Bašeskiji (1731/1732–1809)³³¹. Za prvního moderního historika je však považován orientalista vídeňské školy Safvet-beg Bašagić (1870–1934),³³² jenž krátce po dokončení vysokoškolských studií vydal kompilovaný *Krátký úvod do minulosti Bosny a Hercegoviny* (Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine: od g. 1463.–1850., latinkou, Sarajevo 1900)³³³, později biografii *Gazi Husrev beg* (Sarajevo 1907) a disertaci *Bosňáci a Hercegovci v islámské literatuře* (Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti, latinkou, v čsp. *GZM* 1912, s. 1–88 a 295–390, a knižně Sarajevo 1912).³³⁴ Bašagić operoval s tezí o svébytnosti Bosny a její nepřerušené státní kontinuitě od středověku – tu podle něj narušil až v polovině 19. století Omer-paša Latas –, což dokládal konverzí *patarenské* šlechty i většiny prostého lidu k islámu. Za potomky staré aristokracie považoval begovat, k němuž sám patřil.

³²⁹ Kemura se věnoval kulturním a politickým dějinám Bosny a Hercegoviny, kromě jiného sepsal pojednání o sarajevských mešitách („Sarajevske džamije i druge javne zgrade turske dobe“. In: *GZM*. Sarajevo, 1909–1911; knižně Sarajevo, 1913.) a společně s Vladimírem Ćorovićem vydal sbírku muslimských duchovních písní, iláhijí a kasíd, ze 17.–19. století (*Serbokroatische Dichtungen bosnischer Moslims*. Sarajevo, 1912).

³³⁰ Nejrozsáhlejší studie se jmenovala „Lidové rybařství v Bosně a Hercegovině“ (Narodno ribarstvo u Bosni i Hercegovini. In: *GZM*. Sarajevo, 1910, 1913, 1915–1916).

³³¹ Muderizović však kroniku nepřeložil celou. Srov. „Kronika Mula Mustafe Bašeskije“. In: *GZM*. Sarajevo, 1918, s. 29–102.

³³² Jeho otec Ibrahim-beg (1841–1902) byl úředníkem před zábořem i po něm, jistý čas též předsedal Zemskému vakufskému pověřenectvu (od 1893 do smrti). Rod Redžepašićů-Bašagićů se vyskytoval ve východní Hercegovině od konce 17. století. Za okupace byli jeho členové starosty a zastupiteli Nevesinje.

³³³ Bašagić nenapsal kritické vědecké dílo, nýbrž jako většina jeho jihoslovanských kolegů historické vyprávění. V knize vycházel z nemnoha osmanských spisů, kronikáře Hadžihuseinoviće, chorvatských historiků Vjekoslava Klaiće a Radoslava Lopašiče, františkána Antuna Kneževiče, rakouského dějepisce Josepha von Hammer-Purgstalla a vysokého úředníka společného ministerstva financí Johanna von Asbötha (Jánose Asbötha), blízkého Benjáminu von Kállayovi. Zřejmě vědomě opomněl práce srbských autorů. Stejně jako Hadžihuseinović nejvíce prostoru věnoval dějinám po roce 1463, události do pádu středověkého království vyložil co možná nejstručněji.

³³⁴ V této objevené práci, obhájené roku 1910 pod názvem *Bosniaken und Hercegovcen auf dem Gebiete der orientalischen Literatur*, zmapoval osudy bosenských a hercegovských spisovatelů za osmanské vlády. Bašagić nepřímou poukázal na skutečnost, že muslimská literatura nezačala vznikat až po roce 1878, ale navázala na bohaté písemnictví předchozího období. Zavádění latinky současně muslimskému čtenářstvu znemožnilo poznat vlastní písemné památky a udržet kulturní styk s osmanským a šířeji celým islámským kulturním prostorem a více je připoutávalo k jihoslovanskému prostředí.

V této pasáži jsme charakterizovali základní prvky regionální a náboženské identity slovanských muslimů v Bosně a Hercegovině krátce před rakousko-uherským zábořem a později za čtyřicetileté okupace. Jestliže za osmanské vlády islámští věřící zdůrazňovali regionální a sociální odlišnost od zbytku říše, jinakost ve vztahu k neplnoprávným křesťanům a židům se rozuměla sama sebou, pak za rakousko-uherské správy akcentovali zejména svou příslušnost k islámu, a to ve styku s ostatními náboženskými komunitami jak v Bosně a Hercegovině, tak v celém Rakousku-Uhersku. Konfesní členění místního obyvatelstva, se zvláštním důrazem na specifičnost muslimů, ostatně podporovala i sama habsburská správa. V interakci se srbským a chorvatským národním hnutím pak slovanští muslimové začali projevovat učeněcký zájem o vlastní kulturu, tradice a dějiny – tyto poslední vždy ztotožněné s historií Bosny a Hercegoviny –, byť s omezenými výsledky i dopady na širší islámské společenství.

Od petice k politické straně

Muslimská společnost v Bosně a Hercegovině jako celek od roku 1878 do přelomu století vystupovala pasivně, ve vztahu k okupačním úřadům až defetisticky. Hercegovské povstání roku 1882 bylo na dlouho posledním gestem vzdoru směrem k silnějšímu protivníkovi. Vyznavače islámu z letargie probudil až zápas o náboženskou a školskou (vakufsko-meárifskou)³³⁵ autonomii. Podnět k němu dali nespokojení duchovní, kteří odmítali přílišné zasahování Zemské vlády do činnosti vakufů a organizace islámských škol a vehementně se bránili pokusům sarajevského arcibiskupa Josipa Stadlera o masovější přechod muslimů na katolickou víru.

Počet konverzí přitom nebyl nijak vysoký, pro pochopení muslimské každodennosti to však není rozhodující, neboť i jediný případ znamenal nepřípustný útok na integritu komunity. Šarí'a přechod k jiné víře nebo ateismus charakterizovala jako *odpadlictví* (arab. *irtidād, ridda*). Hanífovská škola pochybující osobě ponechávala třídní lhůtu na rozmyšlenou, po které *odpadlý* muž přišel o život, žena pak měla být násilnou cestou přivedena zpět k islámu.³³⁶ Takto drastické tresty v Bosně a Hercegovině nejsou v moderní době doloženy, neboť změnu konfese po splnění rigorózních pravidel od tanzímátu umožňovalo i osmanské zákonodárství.³³⁷

Příčiny nespokojenosti s rakousko-uherskou vládou měly několik rovin, které se navzájem protínaly obsahem i dotčenými aktéry. Jednalo se o:

³³⁵ Vakuf (tur. *vakıf*, arab. *waqf*) představuje dobročinnou islámskou nadaci, meárif (tur. *meârif*, arab. *ma'ârif*) je islámský termín pro vědění nebo moudro, přeneseně i školství.

³³⁶ Srov. KIZILKAYA, Necmettin. „Apostasy as a Matter of Islamic International Law“. In: *Islam and International Law. Engaging Self-Centrism from a Plurality of Perspectives*. Leiden–Boston, 2013, s. 91–98.

³³⁷ Osmanská říše pod tlakem evropských velmocí přijala řadu předpisů, které zrovnoprávňovaly nemuslimy s muslimy a prakticky dekriminlizovaly náboženské konverze. Mezi klíčové normy v tomto směru patří reformní dekret *Islâhat Hatt-ı Hümayûn-ü* (1856) a zákon o státním občanství (*Tâbîyet-i Osmaniye Kânûnnâmesi*, 1869). Velkovezír Mehmed Emin Âli Paşa pak z obavy před rostoucí aktivitou křesťanských misíí v roce 1859 vydal nařízení, které specifikovalo podmínky konverze. Započatý trend vývoje zpochybnil až panislámsky orientovaný sultán Abdülhamid II. (u moci 1876–1909). V Bosně a Hercegovině v letech 1879–1915 podle úřední statistiky odpadlo od islámu 65 lidí (od katolicismu 118 a pravoslaví 46), naopak jej přijalo 44 osob (katolicismus 93 a pravoslaví 88). Náboženství se nejčastěji měnilo při vstupu do manželství a týkalo se hlavně žen. GELEZ, Philippe. „Vjerska preobraćenja u Bosni i Hercegovini (c. 1800–1918)“. In: *Historijska traganja*. Sarajevo, 2008, č. 2, s. 17–75.

Proces obrácení před i po habsburském záboru nebyl po formální stránce nijak snadný, konkrétní podmínky stanovovalo nařízení o konverzích (1891, upraveno 1895), a tak ne všichni postulanti své přání změnit víru dovedli do úspěšného konce. Sama norma byla přijata na podnět sarajevských muslimů, kteří byli v roce 1890 pobouřeni konverzí nezletilé Uzeify Delahmetovićové, posluhovačky v domě městského zastupitele Esad-ef. Kuloviće, ke katolicismu.

- 1) státoprávní postavení Bosny a Hercegoviny;
- 2) správu vakufů a meárifských záležitostí;
- 3) samosprávu náboženské obce;
- 4) agrární otázku.

První fáze zápasu o vakufsko-meárifskou autonomii

Zámožní muslimové ve vztahu k okupační moci od začátku akcentovali zejména agrární problematiku. Begovat nebyl ochoten přistoupit na jakékoli změny, které by omezovaly držbu půdy, využívání pastvin a těžbu dřeva, a tak již roku 1892 část velkostatkářů otevřeně vystoupila proti oklešťování svých majetkových práv. V listopadu 1895 nespokojenci osobně předali císaři stížnost na chování Zemské vlády, pod níž se podepsalo 102 osob, begové převážně z Travnického, ale také ze Sarajevského a Tuzlanského okruhu.³³⁸ V tomto směru se významně angažoval statkář a zároveň travnický starosta Muharem-beg Teskeredžić (1851–1908), pro své aktivity zbavený úřadu, jenž nato roku 1896 emigroval do osmanské říše. Tři z pěti muslimských obecních zastupitelů v Travniku dobrovolně odstoupili.³³⁹ Vyjádřený nesouhlas s vládní politikou se podařilo obratným taktizováním umlčet, ale deklarované problémy tím vyřešeny nebyly. Okupační správa se za žádnou cenu nehodlala vzdát podstatného zdroje svých příjmů, který jí kontrola nad půdou, lesy a nerostnými surovinami zajišťovala. Obdobnou petici sestavili roku 1898 i muslimští velkostatkáři z Posáví.³⁴⁰ Civilní adlatu Kutschera

³³⁸ ŠEHIĆ, Nusret. *Autonomni pokret*, s. 45.

³³⁹ Iniciativa původně vyšla od begů z Travnického okruhu, kteří nesouhlasili s nově přijatým zákonem o lovu (1893). Předpis zásadně měnil podobu lovectví v zemi, mj. zaváděl lovecké lístky, čímž omezil oblíbené kratochvíle těchto velkostatkářů. Později se začaly kupit stížnosti na poměry v zemědělství.

Teskeredžić udržoval styky s vůdcem cañhradské emigrace Fehmi/Fehim-ef. Đumišićem, s nímž byl v rodinné přízni. Đumišić pocházel z Banja Luky, v 70. letech podporoval tvrdý zásah proti křesťanskému povstání a od roku 1878 žil v emigraci, byť stále pobíral nemalou pozemkovou rentu. K nespokojencům patřili mohovití statkáři, mj. Šerif-beg Hafizadić, Hamdi-beg Hasanpašić a Mustaj-beg Ibrahimpašić z Travniku, Ali-beg Sulejmanpašić z Bugojna, Derviš-beg Miralem z Dolního Vakufu, Šemsi-beg Zaimović z Brčka, Mahmut-beg Fadilpašić a Salih-aga Bičakčić Mišoprež ze Sarajeva, někteří z nich přitom zasedali v obecních nebo městských zastupitelstvech, a tudíž alespoň formálně měli blízko k okupační administrativě. Srv. KAMBEROVIĆ, Husnija. *Begovski zemljišni posjedi*, s. 316; ŠEHIĆ, Nusret. *Autonomni pokret*, s. 44–53.

Teskerdžić zemřel ve Vídni po neúspěšné operaci. Pohřeb v rodném Travniku se stal politickou manifestací muslimské opozice proti okupačnímu režimu. „Merhum Muharem-beg Teskeredžić-Dervišpašin“. In: *Musavat*. Mostar, 13. 3. 1908, č. 11, s. 3 a 20. 3. 1908, č. 12, s. 3.

³⁴⁰ Pod peticí se podepsalo 24 osob, mezi nimi Bakir-beg Tuzlić, Šemsi-beg Zaimović, Ahmet-beg Biogradlija, Hasan-beg Salihbegović, Hilmi-beg Fidahić aj. ŠEHIĆ, Nusret. *Autonomni pokret*, s. 50.

tentokrát provedl četné konzultace s nespokojenci a dobral se závěru, že odpor begů je i zde spojen s rostoucím tlakem hlavně křesťanských bezzemků (kmetů), kterým statkáři pronajímali svou či uzmutou státní půdu, na vyřešení jejich nelehké materiální situace. Provedená opatření, veskrze formálního charakteru, ale nevedla k uklidnění rostoucího napětí mezi sociálně a nábožensky jasně odlišenými skupinami. Agrární problematika vzhledem k úzkému okruhu dotčených osob nedokázala zmobilizovat široké vrstvy muslimského obyvatelstva.

V mnohém specifická byla situace ve dvou největších městech, Sarajevu a Mostaru, neboť zde usedlí muslimští statkáři netrávili tolik času na svých statcích a nepřicházeli do intenzivního styku s kmety. Jejich příjmy rovněž nebyly tolik závislé na zemědělské produkci, jelikož se věnovali i obchodu a podnikání. Každodenní život islámské komunity v těchto sídlech narážel na obtíže jiného druhu, které vyplývaly ze soužití a bezprostředního kontaktu s jinými konfesemi. Sarajevští muslimové si ovšem na rozdíl od mostarských byli vědomi svého výsadního postavení v Bosně a Hercegovině a současně brali v potaz setrvalý dohled ze strany okupačních orgánů sídlících v hlavním městě, tudíž jejich výstupy proti Zemské vládě nabývaly mírnějších podob. Na přelomu let 1896 a 1897 sarajevská muslimská honorace vnesla vůči státní správě řadu připomínek, a to nikoli přímo, ale formou petice předané reis-u-ulemovi, v níž žádala více pochopení pro potřeby islámských věřících. Navržená opatření na ochranu islámské důstojnosti a morálky Zemská vláda v zásadě akceptovala a uvedla do praxe.³⁴¹ Mostarští muslimové, jejichž nedůvěru vůči zemskému aparátu živil skandální případ konverze jedné muslimské dívky ke katolicismu roku 1881, v letech 1888 a 1890 vnesli požadavky na zvýhodnění statkářů vůči kmetům, ale i posílení regionální autonomie v islámských záležitostech, zejména ve školství a správě vakufů. Jejich snaha ovšem nenarazila na rezolutní nesouhlas, a tak se nespokojenost s poměry proměnila v dlouhodobý latentní odpor vůči Zemské vládě s výrazným náboženským akcentem.

Za počátek řízeného autonomistického boje je považováno setkání několika set hercegovských muslimů 5. května 1899 v mostarské veřejné čítárně, kiraethaně, vedené

³⁴¹ Vláda vyhověla signatářům v tom směru, že např. zřídila zvláštní chotárské vakufské pověřenectvo pro Sarajevo a vzdělávací kurz pro muslimské dívky vystěhovala z bytu Olgy Hörmannové, manželky Kosty Hörmanna a jinak horlivé katoličky, a vyčlenila pro něj jiný prostor. Bez odezvy ale zůstala mj. žádost na rovné postavení osmanské turečtiny vůči zemskému jazyku, zejména ve školách a úřadech, rovněž tak byla zamítnuta snaha zavést odlišné značení na uniformách pro muslimské vojáky.

politicky umírněným obchodníkem Mustafou (Mujagou) Komadinou (1839–1925), kteří vytvořili dvanáctičlenný výbor v čele s konzervativním mostarským muftím Ali Fehmi-ef. Džabićem (1853–1918).³⁴² Výbor předal choťarskému vedení stížnost, v níž se ohradil proti nedávnému únosu a konverzi muslimské dívky Faty Omanovićové a zároveň požádal o její vrácení rodičům.³⁴³ Jelikož protest nevyvolal žádanou odezvu, požadavky byly 13. června zopakovány Zemské vládě. Sarajevské ústředí ovšem zareagovalo neobratně a vinu za proběhlé konverze muslimů svalilo na údajně slabou výchovu mládeže v islámu.³⁴⁴ V říjnu nato výbor, vedený již čistě snahou o posílení svého vlivu, zaslal ministru Kállayovi a císaři návrh autonomního statutu vakufsko-meárifských institucí pro Hercegovinu, který počítal s nezávislým postavením zdejší muslimské náboženské organizace.³⁴⁵ Není pochyb, že tito radikálněji orientovaní muslimové své požadavky koordinovali s mostarskými pravoslavnými, kteří usilovali o vlastní samosprávu. Okupační úřady návrhy Hercegovců v únoru 1900 odmítly jako neodůvodněné, nato byla kiraethana úředně uzavřena a veškerý její majetek zabaven. Tajemník výboru Šerif-ef. Arnautović (1847–1935),³⁴⁶ již o několik měsíců dříve propuštěný z funkce městského úředníka, byl dvakrát odsouzen ke krátkému trestu vězení. Džabiće v dubnu 1900 čekalo odvolání z úřadu muftího, stejný osud postihl i ředitele mostarské druhé národní základní školy, ruždije, Salih-ef. Alajbegoviće. Na uvolněné místo nastoupil povolnější duchovní Abdullah-ef. Riđanović (1844–1917),

³⁴² Neústupný a k vládě rezervovaný Džabić v úřadu muftího působil od roku 1884, kdy nahradil svého zesnulého otce Ahmeda Šaćir-ef. (ve funkci od 1883). Muftí se obklopoval mladšími a radikálnějšími kleriky, kteří byli často v konfliktu se staršími duchovními, jimž zase dával přednost vládě loajální Mustafa Komadina. Soupeření mezi oběma skupinami se odrazilo i na činnosti městské kiraethany; Komadina čítárnu založil a financoval, Džabić ji nejprve odmítal a kritizoval, pak ale do ní se svými stoupenci vstoupil a prakticky ji ovládl. Komadina pod dojmem okolností svůj postoj k okupační správě významně revidoval.

³⁴³ Fata Omanovićová s pomocí katolických přátel utekla do Splitu, poté se v roce 1910 přestěhovala do Mariboru a tam založila rodinu. Teprve až v roce 1940, kdy přesídlila do Terstu, se nechala pokřtít. Podrobněji např. GRIJAK, Zoran. „Predstavka episkopata Vrhbosanske metropolije iz 1903. godine u svjetlu austrougarske vjerske politike u Bosni i Hercegovini“. In: *Croatica Christiana periodica*. Zagreb, 2008, roč. 32, č. 62, s. 78.

³⁴⁴ SKARIĆ, Vladislav – NURI-HADŽIĆ, Osman – STOJANOVIĆ, Nikola. *Bosna i Hercegovina pod austro-ugarskom upravom*. Beograd, 1938, s. 64.

³⁴⁵ *Spisi muhamedanske narodne deputacije iz Hercegovine*. Mostar?, 1899.

³⁴⁶ Arnautović, člen solidně zajištěné mostarské rodiny se značným pozemkovým vlastnictvím, působil jako úředník na mostarské radnici. Kvůli osobním antipatiím nebyl opakovaně povýšen, což u něj podnítilo silnou nevoli k okupačním úřadům a sblížení s mostarskými srbskými intelektuály. Od konce roku 1897 zastával post tajemníka právě ustavené mostarské kiraethany. Ve sporu Komadiny s Džabićem úspěšně lavíroval mezi oběma skupinami, svými postoji však měl blíže k Džabićovi. Srov. JAHIĆ, Adnan. „Uspioni i padovi zagonetnog Mostarca – skica za biografiju Šerifa Arnautovića“. In: *Arhivska praksa*. Tuzla, 2015, s. 455–470.

který se nezalekl ani bojkotu ze strany autonomistů a ve funkci setrval až do své smrti. Ředitelem ruždije se stal jeho bratr Muhamed-ef. Riđanović. Protivládní iniciativa tím však neutichla, brzy následovalo vícero tajných schůzek neoblomných Mostařanů s vlivnými muslimy ze všech okruhů³⁴⁷ a sbírání podpisů pod petici, jež přinesla kýžený mobilizující efekt. Zprvu regionální akce v krátkém čase nabrala celozemský charakter. Nato se v září v hlavním městě sešla konference nespokojených muslimských předáků již z celé Bosny a Hercegoviny. Vládou neiniciované, ale povolené setkání – úřady chtěly předejít tomu, aby schůzka nespokojenců proběhla v zahraničí mimo jejich dohled – vyústilo v pracovní Návrh statutu o náboženské a vakufsko-meárifské autonomii, podle něhož vakufský majetek a školská agenda přejdou do výhradní kompetence muslimských představitelů. Pokusy velkostatkářů otevřít i pro ně tíživou agrární otázku prozatím neuspěly. Delegáti se též shodli, že své požadavky budou tlumočit Vídní prostřednictvím Budapešti, kam také vyšlou stálou delegaci.³⁴⁸

Zemská vláda v mezičase provedla taktický obrat, ovlivněný neúspěchem vlastní petice na podporu režimu a řidnoucími počty loajalistů (pro něž se mezi autonomisty ujal pohrdlivý termín *mehkiši*, povolní, na rozdíl od neústupných, *tvrdiši*), a v opozičních vzbudila naděje v kladné vyřízení jejich požadavků. Muslimští zástupci se poté znovu sešli v prosinci 1900 v Mostaru a na závěr jednání schválili memorandum s ještě ambicióznějším Návrhem statutu autonomního uspořádání islámského vyznání, který nyní adresovali přímo ministru Kállayovi. Předložený text počítal s úplným oddělením islámských záležitostí od státní správy. Muslimové by totiž prostřednictvím vakufsko-meárifských sněmů, řady chotárských a jednoho zemského, rozhodovali jak

³⁴⁷ V červenci se ke vznikajícímu hnutí přidal i dosud váhající Mahmut-beg Fadilpašić, zámožný Sarajevan s vlivnými konexemi, který brzy vytěsnil konkurenta Salih-aga Bičakčiće. V srpnu byl pak autonomisty schválen vznik dvanáctičlenného výboru (*Odbor dvanaestorice*). Každý okruh nominoval dva zástupce, z dobových pramenů je ale těžké odhadnout, kdo do tohoto orgánu patřil. Mostarský okruh nejčastěji zastupovali Ali Fehmi-ef. Džabić a Mustafa Komadina, sarajevský Salih-aga Bičakčić a Ahmet-aga (Avdaga) Henda, travnický Hamdi-beg Hasanpašić a Ali-beg Firdus, tuzlanský Osman Nuri-ef. Prčić/Prčić a Bakir-beg Tuzlić, bihačský Skender-beg Kulenović a banjalucký Mahmut-beg Džinić a Sulejman-beg Cerić. Srov. ŠEHIĆ, Nusret. *Autonomni pokret*, s. 68 a 71.

³⁴⁸ Konference se zúčastnili jak lidé loajální k okupačnímu režimu, mezi nimi Mustafa Komadina, Ahmet Karabeg a Ali-beg Firdus, tak jeho exponovaní kritikové, např. Salih-aga Bičakčić, Ali Fehmi-ef. Džabić a Mahmut-beg Džinić. Šerif-ef. Arnautović nebyl přítomen kvůli neočekávanému odvodu do vojska. ŠEHIĆ, Nusret. *Autonomni pokret*, s. 55–69.

Kancelář v Budapešti otevřel Džabić se svými nejbližšími spolupracovníky již v květnu 1900 v hotelu Paris, tam pak fungovala až do poloviny následujícího roku. Autonomisté se pro své návrhy snažili získat sympatie uherských vládních kruhů. Poté, co odmítli plán anexe Bosny a Hercegoviny a jejího připojení k Uhrám, ale podporu hledali marně.

o vakufských a školských záležitostech, tak o volbě muftí a Rijasetu, konfesních školách, výuce náboženství aj. V kompetenci Zemské vlády by zůstala jen kontrola hospodaření a potvrzení zvolených muftí, společnému ministerstvu financí připadl výběr z pětice předvybraných kandidátů na post reisu-l-ulemy a zároveň sarajevského muftího, a to s nezbytným posvěcením od *şeyhülislâma*. Mzdy muslimských duchovních v návrhu zajišťovala Zemská vláda, jejich výplatu by ale prováděl vakufsko-meárifský sněm.³⁴⁹

Předložený statut byl z více důvodů pro okupační moc nepřijatelný. Jednak celou muslimskou komunitu zbavoval vedení a dohledu zemské administrativy, jednak zpochybňoval svrchovanost Rakouska-Uherska nad provincií ve prospěch osmanské říše. Muslimové tím navíc získávali jednotnou a nezpochybnitelnou instituci, která by z nich utvořila *politický národ*. Kvůli soustředěné aktivitě Zemské vlády, zprvu formou represí a následně podporou smířlivých a sobě nakloněných osob, byly autonomisty předloženy ještě relativně umírněné požadavky, o nichž mohla být vedena diskuze.

Adlatus Kutschera se nato v únoru 1901 sešel se zvoleným výborem opozičníků a zahájil s ním sérii konzultací. Zemský úředník hájil postoje, které autonomii omezovaly pouze na správu vakufů a oblast školství a muslimy charakterizovaly výlučně jako náboženskou skupinu, a nikoli subjekt politiky. Okupační administrativa zároveň odmítla jakékoli vměšování Cařihradu do domácích poměrů a za žádných okolností se nechtěla vzdát vlivu v řízení vakufů a při volbě čelných představitelů Rijasetu. Na podporu svého stanoviska byla ochotna některým klíčovým autonomistům nabídnout ekonomické výhody, ti se ale nedali zlomit a od svého záměru neustoupili. Muslimští předáci i přes dílčí úspěchy nakonec neunesli zdržovací taktiku protistrany a rozhovory předčasně ukončili. Toto své rozhodnutí oznámili v memorandu císaři 10. června 1901.

Radikálnější členové hnutí se pod dojmem neúspěšného vyjednávání rozhodli uzavřít spojenectví se srbskými autonomisty. Několik let probíhající tajné rozhovory nyní směřovaly k písemné dohodě, jejímž krajním cílem bylo získání samosprávy pro Bosnu a Hercegovinu pod svrchovaností osmanského sultána. Zastánci tohoto postupu byli zejména Džabić, Arnautović a Derviš-beg Miralem (1860–1933), jejich snažení však nezískalo podporu většiny begovatu při rokování v srpnu 1901 v Kiseljaku ani samotné Porty. Spolupráci obou hnutí se pokoušela zmařit i Zemská vláda, když cíleně

³⁴⁹ ŠEHIĆ, Nusret. *Autonomni pokret*, s. 70–100.

diskreditovala její zastánce a návrh předložené muslimsko-srbské dohody, označované jako *Sloga* (Svornost), rozšířila do tisku.

Rovněž ani další jednání s Kutscherou nevedla k oboustranně přijatelnému východisku z vyhocené situace. Snaha vychýlit převahu v hnutí na stranu umírněných, které nyní podpořil vládě blízký člen Ulema-medžlisu Ahmed Munib-ef. Korkut³⁵⁰ a reisu-l-ulema Muhamed Teufik-ef. Azabagić,³⁵¹ selhala, a tak okupační správa přistoupila k represí. Džabić a jeho nejbližší spolupracovníci přišli během konzultací v Cařihradu v lednu 1902 o občanství, a to ryze účelovým uplatněním staršího nařízení,³⁵² což jim zabránilo vrátit se zpět do vlasti.³⁵³ Arnautović s Miralemem se v první polovině roku 1902 dočkali internace, další předáci museli čelit administrativním zlomyslnostem a šikaně. V únoru 1903 do toho započal soudní proces s bývalým učitelem a písařem výboru v Budapešti Salih-ef. Kazazovićem (1873–1943),³⁵⁴ na jehož základě byl poté Arnautović, právem označovaný za nejhorlivějšího zastánce srbsko-muslimské spolupráce, odsouzen na dva roky těžkého žaláře a po něm i řada dalších osob.

Nekompromisní zásah vlády vyvolal u muslimské elity silný odpor, načež se 187 nespokojenců 28. května 1902 formou memoranda obrátilo na zasedání delegací rakouského a uherského parlamentu v Budapešti, avšak bez jakéhokoli výsledku.³⁵⁵ Stejně dopadly i žádosti o povolení návratu pro Džabiće a jeho doprovod na dvorech v Cařihradu a ve Vídni, jež byly odsouhlaseny autonomisty na konferenci v Kiseljaku v srpnu 1902. Vedení hnutí, již dříve sestávající z více zájmových skupin, se v Džabićově nepřítomnosti roztříštilo do několika frakcí. V jedné z nich se profilovali dosud umírnění

³⁵⁰ Korkut (?–1925) byl bratrem Muhammeda Hazim-ef. (1824–1920), který zastával post travnického muftího (1877–1914), stejně jako jejich otec Derviš Muhammed-ef. Oba k okupaci rodné země přistupovali smířlivě, což našlo kladnou odezvu u zemské správy.

³⁵¹ Někdy uváděn i jako Azapagić.

³⁵² *Naredba zemaljske vlade od 30. oktobra 1901., broj 172.616/l., o nadopuni naputka o iseljenju od 11. oktobra 1883., br. 132/Z. z. i n. o postupku pri iseljenju.*

³⁵³ S Džabićem v Cařihradu nuceně zůstal Salih-aga Bićakčić (v listopadu 1903, tedy již po smrti ministra Kállaye, požádal o návrat do vlasti a úřady mu vyhověly), Selejman-beg Cerić (skonal 10. 3. 1903 v Cařihradu) a Hamid/Hamdi-beg Hasanpašić.

³⁵⁴ Kazazovićovo zatčení souviselo s uveřejněním a ilegálním šířením anonymní kritické brožury *Bezprávi okupační správy v Bosně a Hercegovině* (Bezakonja okupacione uprave u Bosni i Hercegovini. Novi Sad, 1901), jejímž byl spoluautorem. Učitel před soudem řekl vše, co o muslimském opozičním hnutí a jeho spolupráci s představiteli Srbů věděl, za což byl autonomisty označen za zrádce a vyobcován z veřejného života. Přitom již dříve vyšly anonymní hanopisy *Nejnovější násilnosti v Bosně a Hercegovině* (Najnoviji zulumi u Bosni i Hercegovini. Novi Sad, 1899, 3 sv.) a *Pronásledování islámského lidu v Herceg-Bosně* (Proganjanje islamskog naroda u Herceg-Bosni. Novi Sad, 1900), které v Zemské vládě vyvolaly pozdvižení. ŠEHIĆ, Nusret. *Autonomni pokret*, s. 130–132.

³⁵⁵ Tamtéž, s. 144.

velkostatkáři Ali-beg Firdus (1862–1910)³⁵⁶ a Bakir-beg Tuzlić (1872–1910), kteří snad byli ochotni vyjednávat i se srbskými autonomisty. Někdy v průběhu roku 1902 pak mělo dojít k podpisu tajné dohody o spolupráci, což není možné hodnověrně doložit; vzhledem k tomu, že se muslimské opoziční hnutí téměř zhroutilo, nemohla by být šířeji uplatňována, nikdo se jí ani nedovolával.³⁵⁷ Zemská vláda se poté rozhodla vyslat pozitivní signál a v druhé polovině roku 1902 se pokusila obnovit rozhovory prostřednictvím loajálního sarajevského obchodníka Ahmet-agy Hendy a jemu blízkých. Neúčast Džabiće jako neotřesitelné autority, jež ze svých postojů nehodlala slevit, tomu ale zabránila. Muslimy načas stmelila aféra spojená s konverzí jejich souvěrkyně Saly Sivrićové ke katolicismu v první polovině roku 1903,³⁵⁸ ale samo autonomistické hnutí poté až do poloviny roku 1905 víceméně stagnovalo.

Na přelomu století se začala výrazněji profilovat také muslimská světská inteligence, nepočetná skupinka svobodomyšlnějších velkostatkářů a obchodníků usedlých ve městech. Ve svém působení navázala na Mehmed-bega Kapetanoviće a jeho proevropský kurz, založený na moderním světském školství, osvětě, provládní politice a nazřídku i chorvatské nacionální myšlence, ale s vědomím vlastní náboženské a zemské identity. Roku 1900 zahájil s finanční podporou tešanjského obchodníka a starčevičevce

³⁵⁶ Bohatý statkář navštěvoval ruždiji, modernější obdobu islámské základní školy, znalost orientálních jazyků si prohloubil během cest po osmanské říši. V letech 1885–1894 působil jako zastupitel v rodném Livnu, kde také vykonával post starosty (1895–1900). Ve snaze přiblížit se autonomistickému hnutí v červenci 1900 podal demisi, stejné funkce se účelově vzdal i jeho příbuzný Ragib-beg Džinić v Banja Luce, nejbohatší velkostatkář v Bosně, a s pomocí Zemské vlády začal budovat jeho umírněné křídlo. Poté byli oba jen členy Zemského vakufského pověřenectva.

³⁵⁷ Historici dříve vycházeli z textu O. N. Hažiće „Borba Muslimana za vjersku i vakufsko-mearifsku autonomiju“ v knize SKARIĆ, Vladislav – NURI-HADŽIĆ, Osman – STOJANOVIĆ, Nikola. *Bosna i Hercegovina pod austro-ugarskom upravom*. Beograd, 1938, s. 96. Autor ve stati, postrádající poznámkový aparát, obsah smlouvy ztotožnil s obecně známým návrhem spolupráce, který několik let koloval jako pracovní verze. Žádný originál dohody se však nezachoval. Hadžić se autonomistického boje neúčastnil, naopak proti němu hlasitě vystupoval. Po Veliké válce se přiklonil k srbské nacionální ideologii, což jej asi vedlo i k přehodnocení průběhu i dopadu společenskopolitických událostí za rakousko-uherské vlády. Stojí za připomenutí, že Hadžićův příspěvek v ekavském nářečí se nejprve objevil v ročence *Brastvo* (Bratrství) Společnosti svatého Sávy roku 1925, následně byl otištěn jako separát. Po autorově smrti byl zahrnut do shora uvedené publikace, která vyšla jako patnáctý svazek edice *Srbský národ* v XIX. století.

³⁵⁸ Vdova Sivrićová v lednu 1903 nechala pokřtít své nemanželské dítě, které přivedla na svět s katolíkem. Následně její příbuzní požádali soud o opatrovnictví nad jejími dvěma staršími potomky z přechozího manželství, ale než děti stačili převzít, žena i s dětmi utekla a skrývala se na neznámém místě. V tomto jí byla nápomocna katolická církev. Soustředěným tlakem sarajevských muslimů Zemská vláda přistoupila k razantní akci a ženu vypátrala mezi řadovými sestrami a předala ji rodině. Děti se najít nepodařilo. Zemské vládě se pomocí cenzury podařilo zabránit mediální skandalizaci celého případu.

Adem-aga Mešić (1868–1945)³⁵⁹ činnost sarajevský kulturní časopis *Behar* (Kvěť, 1900–1911),³⁶⁰ v němž jako kmenoví redaktoři působili Edhem Mulabdić, Safvet-beg Bašagić a Osman Nuri Hadžić. Mnozí přispěvatelé dříve publikovali v politických listech *Vatan* a *Bošnjak*, přesto se v něm mnohem více uplatnili lidé mimo begovat.³⁶¹ Časopis byl v prvopočátku orientován panislámsky, čistě politickým tématům se kvůli zostřenému autonomistickému boji vyhýbal. Postupem času v něm převládlo prochorvatské smýšlení, posléze se roku 1908 takto definoval i nacionálně, což vedlo k odchodu mnohých národnostně indiferentních literátů. V době sjednocování muslimských politických stran se list pokoušel vrátit „ke kořenům“, ale zájem čtenářů opadl natolik, že nadobro zanikl.

Adem-aga Mešić stál i za vznikem *Islámské akciové tiskárny* (Islamska dionička štamparija), založené roku 1904 v Sarajevu a otevřené o rok později. Do konce první světové války podnik vydal 120 titulů, z toho 100 monografií a 20 sériových publikací,³⁶² a na rozdíl od mnoha konkurenčních počínů dlouhodobě hospodařil se ziskem. Mezi tisky převládala muslimská tvorba, nechyběli však ani vyhledávaní srbští autoři.³⁶³ Ředitelem tiskárny byl nejprve sarajevský zastupitel Mahmut-beg Fadilpašić a od roku 1908, kdy se Fadilpašić a většinoví akcionáři politicky rozešli, Halid-beg Hrasnica.³⁶⁴

Ideový rámec působení „pokrokové“ inteligence nastínil okupační správě blízký Mostařan Osman Nuri Hadžić, jeden z prvních vysokoškolsky vzdělaných muslimů, znalec islámské teologie a prochorvatský aktivista. Ten v anonymní brožuře *Muslimská*

³⁵⁹ Mešić, ač pocházel z rozvrácené rodiny a získal skromné vzdělání v travnické medrese, se postupně vypracoval v úspěšného podnikatele. Od přelomu století byl nepřehlédnutelnou postavou muslimské kulturní i politické scény. Mezi muslimy šířil prochorvatské myšlenky, ale povětšinou marně. O Mešićově nacionální a politické orientaci např. KOLANOVIĆ, Nada Kisić. „Ademaga Mešić i hrvatska nacionalna ideja 1895.–1918. godine“. In: *Časopis za suvremenu povijest*. Zagreb, 2008, roč. 40, č. 3, s. 1119–1140.

³⁶⁰ Na postu hlavního redaktora se vystřídali Safvet-beg Bašagić, Edhem Mulabdić, Džemaluddin-ef. Čaušević, Šemso/Šemsi-beg Salihbegović (*de facto* Musa Ćazim Ćatić), Ljudevit Dvorniković a Hamid Šahinović zvaný Ekrem. Srov. KRUŠEVAC, Todor. *Bosansko-hercegovački listovi*, s. 380–383; RIZVIĆ, Muhsin. *Behar. Književnoistorijska monografija*. Sarajevo, 1971.

³⁶¹ Původní prozaickou či básnickou tvorbu zde uveřejňovali např. Šemsuddin Sarajlić, Musa Ćazim Ćatić, Fadil Kurtagić, Abdurezzak Hifzi Bjelevac, Hamid Šahinović zvaný Ekrem, Hajdar Fazlagić a Hamdija Mulić. Z begovatu pak celoživotní rentiér Riza-beg Kapetanović, syn Mehmed-begův.

³⁶² Do toho spadala téměř všechna muslimská periodika vydávaná po roce 1905, ale také např. srbská *Bosanska vila*. Tiskárna disponovala latinskými, cyrilskými i arabskými literami.

³⁶³ REŠIDBEGOVIĆ, Amra. „Osnivanje i rad Islamske dioničke štamparije (tiskare) u Sarajevu od 1905.–1918. godine“. In: *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*. Sarajevo, 2001, s. 221–226.

³⁶⁴ Odlišné názory mezi muslimskými lojalisty kolem Mešiće a opozičníky sdruženými v Muslimské národní organizaci vedly k tomu, že autonomistický list *Musavat* po jeho přesunu do Sarajeva tiskla Srbská akciová tiskárna, a nikoli její muslimský protějšek.

otázka v Bosně a Hercegovině (Muslimansko pitanje u Bosni i Hercegovini, Záhřeb 1902)³⁶⁵ rakousko-uherský zábor označil za přelomový čin, který muslimy přivedl do styku se Západem, což by je mělo povzbudit k intenzivní tělesné i duševní práci. V narážce na tradiční elity odsoudil houževnatý odpor svých krajanů vůči jakýmkoli změnám, mezi nimi i zavádění reforem ve školství a v podnikání, a kritizoval jejich požívačné zvyky a předsudky. V boji o vakufsko-meářífskou samosprávu se klonil na stranu vlády proti „vůdcům z lidu“.³⁶⁶ Hadžić své názory, v rámci muslimského společenství považované za radikální a výstřední, šířil i na stránkách dobových periodik.

Krátce po utlumení autonomistického boje došlo na Balkáně k zásadním politickým změnám, které měly dopad i na dění v Bosně a Hercegovině. Roku 1903 nečekaně skonal ministr Benjámín von Kállay, v Srbsku proběhl státní převrat doprovázený změnou vládnoucí dynastie i zahraničněpolitické orientace a v Bánském Chorvatsku padl autoritářský režim bána Khuen-Héderváryho. Nový společný ministr financí István Burián sice pokračoval v připoutávání osmanské provincie k duální monarchii, uplatňoval však pružnější taktiku; mimo jiné zavrhl koncept zemské-bosenské národnosti a přijal etnonáboženské rozdělení místní společnosti. S vůdci opozičních hnutí se Burián snažil vyjednávat a za cenu drobných ústupků je hodlal získat pro „rakousko-uherskou věc“. Na přelomu let 1904 a 1905 ministr také obsadil delší čas uvolněná místa v Ulema-medžlisu loajálními kleriky Šakir-ef. Pandžou a Mehmedem Džemaluddin-ef. Čauševićem a do čela Zemského vakufského ředitelství jmenoval Mehmed-ef. Hulusiho (1844–1907), kdysi horlivého zastávce autonomie.

Druhá fáze zápasu o vakufsko-meářífskou autonomii

Autonomisté se znovu aktivizovali po propuštění Šerifa-ef. Arnautoviće z věznice v lednu 1905 a po přerušení internace pro Derviš-bega Miralema o několik měsíců později. Osvobození předáci brzy přistoupili ke konsolidaci hnutí a projevíli ochotu znovu vyjednávat se Zemskou vládou. V té nyní působil jako civilní adlatus Isidor Benko, chorvatský dosídlenec. Džabić takovýto postup razantně odmítl, pakliže mu nebude

³⁶⁵ Jedná se o sbírku článků, které roku 1900 publikoval v záhřebském listu *Obzor*, tiskovém orgánu Chorvatské strany práva. Kniha obsahuje přímý odkaz na jeho starší dílo *Islám a kultura* (Islam i kultura. Zagreb, 1894).

³⁶⁶ Jiné zdroje připisují autorství Jovanu Hranilovićovi, římskokatolickému presbyterovi a spisovateli z Chorvatska, což je ale málo pravděpodobné.

dovoleno vrátit se z exilu do Bosny a znovu se neujme vedení. Následně 22. dubna 1905 představitelé autonomistů prostřednictvím memoranda vyzvali Buriána ke zrušení administrativních a policejních opatření, jež byla namířena proti jejich činnosti, avšak bez většího úspěchu. V únoru 1906 se pak za Džabićem vypravila delegace, kterou tvořil Arnautović, Miralem, Mahmut-beg Džinić a Šemsi-beg Zaimović. Průběh jednání není znám, bývalý muftí Arnautovićovu skupinu zřejmě pověřil jednáním s okupační správou a svěřil jí i veškeré dostupné písemnosti.

Důmyslný stratég Arnautović, sám přínaležející spíše k duchovní frakci v hnutí, do programu autonomistů zahrnul i pro begovat stěžejní agrární otázku. Zemská vláda přitom v letech 1904–1905 pokusně a od roku 1906 již trvale zavedla paušální desátek v zemědělství, od kterého se poté odvíjela i výše třetiny. Tento krok sice ulehčoval nemajetným rolníkům, ve většině případů křesťanům, významně ale poškozoval velkostatkáře pronajímající půdu kmetům. Arnautović se zároveň rozhodl šířeji spolupracovat se srbskými autonomisty, již svůj boj o církevně školskou samosprávu v červenci 1905 dovedli do vítězného konce. O několik měsíců později bylo v Mostaru zahájeno vydávání neformálního tiskového orgánu autonomistů pod jménem *Musavat* (Rovnost, 1906–1911).³⁶⁷ V jeho redakci působili prosrbsky orientovaní Hercegovci a kritici režimu Smail-aga Čemalović³⁶⁸, Osman Đikić a Smail-aga Čišić. Mostar byl ostatně jak centrem muslimského, tak srbského opozičního hnutí a nemálo zdejších muslimů patřilo k nejhrolivějším přívržencům srbské nebo chorvatské nacionální myšlenky.³⁶⁹

Bosna a Hercegovina se na podzim roku 1906 stala tématem i v protirakousky naladěném uherském parlamentu, který ji využil k nátlaku na rakouskou polovinu

³⁶⁷ Vlastníkem listu byl v letech 1906–1909 Čemalović, který do svého uvěznění vedl i redakci, pak docházelo k častému střídání majitelů i hlavních redaktorů. *Musavat* vycházel nejprve v Mostaru (tisk od roku 1907 zajišťovala *Štamparija „Naroda“* vydávající i srbský protivládní list *Narod*), od roku 1909 v Sarajevu.

³⁶⁸ Případně Čemalović.

³⁶⁹ Dosud nebylo jednoznačně vysvětleno, proč se nejvíce prosrbských a prochorvatských muslimů rekrutovalo právě z Mostarského okruhu (Hercegoviny). Na jednu stranu zde byl procentuálně nejvyšší podíl svobodných vlastníků půdy a zároveň nejnižší procento kmetů (dle sčítání z roku 1895), což mohlo vést k harmoničtějším vztahům mezi křesťany a muslimy, zároveň je ale nutné počítat s dlouhodobou nevrzivostí, kterou přizívovaly neustálé vojenské střety během křesťanských povstání. Specifikem okruhu byl také vysoký podíl gramotných muslimů (znalých latinky a cyrilice); jestliže celozemský průměr u populace starší sedmi let roku 1910 dosahoval 5,3 %, v Hercegovině činil 10,6 % (v případě mužů se jednalo o 9,5 a 20,9 %). *Die Ergebnisse der Volkszählung in Bosnien und der Hercegovina vom 10. Oktober 1910*. Sarajevo, 1912, s. XLII–XLVIII.

soustátí i samotného císaře. Uherští poslanci tehdy přijali rezoluci, v níž vyzvali společnou vládu, aby předložila řešení muslimské autonomie. Ministr Burián dal ale ostentativně najevo, že s muslimy o zásadních otázkách jednat nebude, dokud si nezvolí své představitele. Předáci autonomistického hnutí se proto již 3. prosince³⁷⁰ 1906 sešli ve Slavonském Brodu³⁷¹ se zástupci muslimů z celé provincie a společně rozhodli o založení *Muslimské národní organizace* (Muslimanska narodna organizacija, MNO), prvního uskupení v zemi na bázi politické strany. Nepřítomný Džabić tímto ztratil jakýkoli vliv na budoucí vývoj událostí. Předsedou výkonného výboru MNO byl poté v Budapešti zvolen Ali-beg Firdus. V uherské metropoli vznikla také stálá kancelář organizace. Vybraní zástupci nato 6. prosince předali delegacím rakouského a uherského parlamentu memorandum, v němž režim v Bosně a Hercegovině podrobili mimořádně ostré kritice; dopodrobna popsali hmotnou bídu a perzekuci muslimů a nezákonně jednáni s jejich vůdci.³⁷² Posléze 28. prosince byla vydána proklamace, v níž autonomisté vyzvali bosenskohercegovské muslimy k široké podpoře hnutí. Následujícího roku organizace přistoupila k budování sítě místních poboček (*milletski odbori*), a to i přes různé ataky ze strany okupační správy.

Zemská vláda na posilování organizace autonomistů na počátku roku 1907 reagovala přípravou sněmu lojalistů v Sarajevu,³⁷³ kteří by tím dali najevo, že opozice nezastupuje všechny muslimy a trvá pouze na řešení vakufsko-meárifských záležitostí. Souběžně s tím se plánovala tvrdá opatření, kromě jiného exemplární soudní procesy. Kvůli možnému opačnému efektu na ně, jakož i na samotný sněm, nakonec nedošlo. Prozatím se okupační administrativa spokojila s pomlouvačnou kampaní v tisku a obviňováním zástupců MNO z poklonkování srbským představitelům. Vláda se také pokusila udržet iniciativu pomocí dosud víceméně servilního Zemského vakufského pověřenectva, jež mělo předložit svůj vlastní, leč o poznání skromnější návrh samosprávy. Postavení autonomistů se ukázalo ale natolik pevné, přidali se k nim totiž i mnozí konformisté, že

³⁷⁰ V proklamaci o vzniku strany stojí 4. prosince, což přesnou dataci schůzky ztěžuje. Srov. „Bože s hajirom!“. *Musavat*. Mostar, 11. 12. 1906, s. 1–2.

³⁷¹ Slavonský Brod byl vybrán záměrně, aby setkání nemohla narušovat okupační správa. Město se nacházelo u bosenskohercegovských hranic a procházela jím v širokém okruhu jediná železniční dráha z Bosny.

³⁷² *Memorandum bosansko-hercegovačkog muslimanskog naroda*. Zagreb, 1906.

³⁷³ K nim do té doby patřil sarajevský zastupitel Mahmut-beg Fadilpašić, sarajevský starosta Esad-ef. Kulović, Sulejman-beg Sulejmanpašić, Halid-beg Hrasnica, Ahmet-aga Henda aj. Po aktivním zapojení části z nich do MNO tento záměr ztratil jakýkoli smysl.

přímému jednání s nimi nebylo možné se vyhnout.

Představitelé hnutí dokázali v krátkém čase zmobilizovat široké masy obyvatelstva. V lednu proběhly volby do místních výborů MNO v chotárech, jež charakterizovala vysoká účast voličů. Souběžně s tím byli vybráni i členové ústředního výboru, čítajícího něco málo přes sto členů, kteří se poté 11. března sešli v Budapešti, aby zvolili, respektive potvrdili ve funkci již dříve ustavený osmnáctičlenný výkonný výbor se sídlem v místním hotelu Continental.³⁷⁴ V uherské metropoli se měli trvale zdržovat alespoň dva zástupci výboru s tím, že každý měsíc se budou obměňovat. Autonomisté udržovali intenzivní kontakt a spolupráci s myšlenkově spřízněným politikem a členem uherského sněmu Tivadarem (Teodorem) Batthyányim, znalým jihoslovanské problematiky, a dalšími protirakousky zaměřenými poslanci.

Nově ustavená muslimská organizace a její podporovatelé, ostatně jako srbští představitelé z Bosny a Hercegoviny, stále častěji otevřeně kritizovali jednání okupačních úřadů. Jako vhodná záminka jim posloužil narychlo schválený tiskový zákon, který vzbuzoval negativní emoce.³⁷⁵ Ke stále aktivnější opozici se nyní přidávala i radikální mládež. V polovině března muslimští studenti ve Vídni, již delší dobu kritičtí k činnosti Zemské vlády a blízcí srbskému prostředí, vydali proklamaci nazvanou Bratři muslimové (*Braćo Muslimani*), v níž vyjádřili podporu MNO. Za „rušení veřejného pokoje“ pak byli někteří vysokoškoláci odsouzeni k trestu vězení.³⁷⁶

³⁷⁴ Ve výboru zasedlo 18 zástupců ze všech okruhů, vedle Firduse také Mahmut-beg Fadilpašić, Ahmet-aga Henda a Abdullah-ef. Prešljo za Sarajevo, Mahmut-beg Džinić, Husein-beg Cerić a Ahmed-beg Cerić za Banja Luku, Bakir-beg Tuzlić, Ali-beg Hadži-Alibegović, Šemsi-beg Zaimović a Osman-beg Pašić za D. Tuzlu, Rifat-beg Sulejmanpašić a Derviš-beg Miralem za Travnik, Bekir/Bećir-beg Kapetanović, Mehmed-ef. Milavić a Šerif-ef. Arnautović za Mostar a Vasfi/Vasif-beg Biščević, Zaim-beg Filipović a Muharem-aga Pašalić za Bihać. „Eksekutivní odbor u Budimpešti“. In: *Musavat*. Mostar, 22. 3. 1907, s. 5. Z výčtu jmen je patrné, že do užšího vedení strany se nedostal žádný vysoce postavený duchovní. Je možné, že za absencí kléru stála Zemská vláda, která se přímo či nepřímo podílela na jmenování a vydržování Rijasetu, muftí, kádí a dalších duchovních, včetně učitelů náboženství. Od této doby do vyhlášení statutu autonomie duhovenstvo až na výjimky jen pasivně přihlíželo rozvoji autonomistického hnutí.

³⁷⁵ Do dubna 1907 záměrně neexistoval předpis, který by reguloval vydavatelskou činnost. Zemská vláda skrze vydávané koncese, finanční subvence a preventivní cenzuru (od 1881) přesto ovládala veškerý tisk. Ani poté však nedošlo k liberalizaci, např. vzniklo šest dohlížitelských kanceláří a listy musely skládat kauce. Přijatá právní úprava vycházela z předlitavského *Zákona o tisku, daného dne 17. prosince 1862*, ale v podstatně rigoróznější podobě. Proti tvrdosti zákona a stíhání novinářů 26. července vzneslo společný protest několik politických listů, včetně *Musavatu*, *Bošnjaku*, *Ogledala* a *Bosnische Post*.

³⁷⁶ Soud 23. 10. 1907 odsoudil studenta medicíny Murata Sariće ke 14 dnům vězení, ostatní byli potrestáni 8 dny odnětí svobody, mezi nimi byl Bećir Mehmedbašić, Mehmed Zečević, Hajdar Čekro, Hamdija Karamehmedović, Mustafa Kadić, Salih (Salko) Šahdomerović, Sulejman (Suljaga) Salihagić, Haki-beg Resulbegović a Ahmet-beg Rizvanbegović. Pětice studentů byla pro spolupráci s vyšetřovateli osvobozena veškerých obvinění. Odsouzení rovněž přišli o zemská stipendia, nově je ale podporoval *Gajret*. Srov. „Iz suda“. In: *Bošnjak*. Sarajevo, 24. 10. 1907, s. 3; „Nek se razjasni“. In: *Bošnjak*. Sarajevo, 21. 11. 1907, s. 2;

V druhé polovině dubna 1907 vláda takticky ustoupila a vyzvala muslimské předáky ke společnému jednání. Ti se nejprve na přelomu dubna a května sešli k poradě v Mostaru. Ve stejný čas ale policie provedla razii v redakci *Musavatu*, který v jednom článku u příležitosti vydání oktrojovaného statutu mostarské samosprávy zpochybnil povinnost přísahat císaři při jmenování volených zástupců. Zda měl policejní zásah muslimské představitele zastrašit před blížícím se rokovaním, anebo šlo o shodu okolností, není možné rozhodnout. Redaktor Smail-aga Čemalović byl nicméně pohnán před soud.³⁷⁷ *Musavat* nato přišel s návrhem, aby bosenskohercegovské obyvatelstvo 1. září oslavilo narozeniny a výročí korunovace sultána Abdülhamida II., stejně jako dosud oslavovalo jubilea rakouského císaře. K obdobné provokaci autonomisté přistoupili již roku 1900. Na novou výzvu kromě muslimů reagovali i Srbové.³⁷⁸

Dne 1. června 1907 MNO předala ministru Buriánovi další memorandum, načež koncem měsíce v Sarajevu začaly obnovené rozhovory. Zemskou vládu zastupoval Kutschera, od roku 1904 přednosta vídeňského Oddělení pro záležitosti Bosny a Hercegoviny, nebo civilní adlatus Benko, ti si také vyměnili účast představitelů Zemského vakufského pověřenectva,³⁷⁹ delegaci MNO vedl Ali-beg Firdus.³⁸⁰ Jednání se členila na 1) volbu Ulema-medžlisu, 2) volbu reisu-l-ulemy, 3) otázku udělení pověřovací listiny, menšury, a 4) otázku subvencí ze zemských zdrojů. Ačkoli se na obou stranách projevila ochota ke kompromisům, v závěru opětovně převládly spory kolem volby reisu-l-ulemy – zdali ji provede jen ulema, resp. jmenovaná duchovní kurie, čemuž dávala

KEMURA, Ibrahim. „Proglas muslimanske akademске omladine u Beču“. In: *Prilozi za istoriju*. Sarajevo, 1977, roč. 13, č. 13, s. 334–345.

³⁷⁷ *Politika*. Beograd, 17. 4. 1907 (greg. 30. 4.), s. 2; 19. 4. 1907 (greg. 2. 5.), s. 2. Článek „Státně právní postavení Bosny a Hercegoviny“ („Državno-pravni položaj Bosne i Hercegovine“) převzal i list *Politika*. *Politika*. Beograd, 2. 5. 1907 (greg. 15. 5.), s. 2; 3. 5. 1907 (greg. 16. 5.), s. 2. Čemalović byl 21. června uznán vinným z narušení veřejného pořádku a vylechl si trest šesti měsíců těžkého žaláře, v mostarské věznici ale strávil jen třetinu trestu. *Politika*. Beograd, 12. 6. 1907 (greg. 25. 6.), s. 2; 15. 6. 1907 (greg. 25. 6.), s. 2. Čemalović byl kvůli nevhodným textům znovu obžalován koncem roku. Stíhání čelil i Smail-beg Šarić kvůli článku „Džulusi humajun“, jeho nástupce na postu šéfredaktora. *Politika*. Beograd, 18. 12. 1907 (greg. 31. 12.), s. 2.

³⁷⁸ *Politika*. Beograd, 19. 8. 1907 (greg. 1. 9.), s. 2. Slavnosti proběhly i v Novopazarském sandžaku. *Politika*. Beograd, 31. 8. 1907 (greg. 13. 9.), s. 2.

³⁷⁹ Pověřenectvo zastupovali Sulejman-ef. Šarac, Hasan-ef. Hadžiefendić, Šakir-ef. Pandža, Mehmed Džemaluddin-ef. Čaušević, Mustafa Hilmi-ef. Muhibbić a Ahmed Munib-ef. Korkut.

³⁸⁰ Jednalo se o celý výkonný výbor ve složení Derviš-beg Miralem, Rifat-beg Sulejmanpašić, Mahmut-beg Fadilpašić, Ahmet-aga Henda, Mahmut-beg Džinić, Ahmet-beg Cerić, Vasif-beg Bišćević, Muharem-aga Pašalić, Zaim-beg Filipović, Bekir/Bećir-beg Kapetanović, Mehmed-ef. Milavić, Šerif-ef. Arnautović, Bakir-beg Tuzlić, Šemsi-beg Zaimović, Osman-beg Pašić a Ali-beg Hadži-Alibegović. ŠEHIĆ, Nusret. *Autonomni pokret*, s. 216.

přednost okupační správa kvůli snazšímu ovlivnění výsledku, anebo širší plénum a jakým způsobem bude zajištěna menšura. Sulejman-ef. Šarac coby zástupce vakufského pověřenectva nastínil možnost, že by pověření pro reisu obstarávala diplomatickou cestou Vídeň, což vláda smetla ze stolu. Tento kontroverzní návrh, příšlý nečekaně ze strany vládě dosud loajálního duchovního, po počátečních zmatcích přijali za svůj i autonomisté. Na zasedání 3. července muslimská delegace nakonec souhlasila se vznikem dvanáctičlenné duchovní kurie, jež zvolí tři kandidáty a z nich pak císař vybere duchovního vůdce. Ministerstvo financí by vedle toho jmenovalo jednoho ze dvou navržených kandidátů na každé neobsazené místo v Ulema-medžlisu. Opatření menšury přešlo ovšem do výhradní kompetence reisu-l-ulemy, s čímž zástupci MNO rezolutně nesouhlasili. Vyjednávání se tak po dvou týdnech ocitlo na mrtvém bodě.

Silná pozice MNO a srbských autonomistů se potvrdila i v druhé polovině roku 1907, kdy se uskutečnily volby do místních zastupitelstev podle nového zákonného předpisu. Zemská vláda se je snažila všemi dostupnými prostředky zmanipulovat či oddálit ve prospěch svých kandidátů, převaha opozice byla ale více než zřejmá.³⁸¹

Další kolo jednání započalo na muslimskou žádost v lednu 1908, poté co obě strany vyjádřily ochotu dospět ke kompromisu, a protáhlo se až do května. Zemská vláda chtěla dojednat statut před očekávaným vyhlášením anexe, autonomisté zase netrpělivě očekávali diskuzi ohledně poměrů v zemědělství. MNO zastupovala téměř shodná delegace jako minule,³⁸² Zemskou vládu reprezentoval adlatus Benko, jen u Zemského vakufského pověřenectva došlo k výraznější obměně.³⁸³ Šarac a Korkut, kteří dříve vznesli radikálnější návrhy než sami autonomisté, ustoupili politickému nátlaku a rokování se nezúčastnili.³⁸⁴ Oba duchovní spolu se Salih-ef. Alajbegovićem již v listopadu 1907 vydali *prohlášení* (takrir od arab. *takrīr*), v němž jmenování reisu-l-

³⁸¹ Navzdory obstrukcím muslimští a srbští autonomisté slavili četná vítězství. Např. v Mostaru se volby uskutečnily dvakrát, výsledky prvních Zemská vláda zrušila, na obou přesto zvítězila opozice.

³⁸² Chyběli Ahmet-aga Henda, Mehmed-ef. Milavić, Bakir-beg Tuzlić, Osman-beg Pašić a Ali-beg Hadži-Alibegović. ŠEHIĆ, Nusret. *Autonomni pokret*, s. 263.

³⁸³ Pověřenectvo zastupovali Hasan-ef. Hadžiefendić, Džemaluddin-ef. Čaušević a Mustafa Hilmi-ef. Muhibbić.

³⁸⁴ Sulejman-ef. Šarac (1850–1927), v letech 1885–1887 bihaćský muftí, nato učitel (1887–1893) a ředitel (1893–1901, nominálně do 1905) Šarí'atské soudní školy, již dříve odsunutý pro své názory na Vrchní šarí'atský soud, byl kvůli svým postojům v roce 1908 penzionován. Korkut se postihu vyhnul. V té době Šarac udržoval písemný styk s Džabićem, s nímž zřejmě konzultoval i své další působení. Po jistou dobu také usiloval o vstup do výkonného výboru MNO, nakonec ale kvůli oboustranným pochybám od tohoto záměru upustil. ŠEHIĆ, Nusret. *Autonomni pokret*, s. 263.

ulemy označili za výsadní právo chalífy, jelikož po právní stránce je Bosna a Hercegovina stále součástí osmanské říše. Předáci organizace se k takto radikálním postojům nepřikláněli, ale i navzdory tomu při rokování opět zpochybnili pravomoc císaře jmenovat jejich duchovní vůdce. Zřejmě tím ale jen chtěli posílit svou vyjednávací pozici. Obě strany posvětily dříve dohodnuté rysy vakufsko-meárifské autonomie, jediným sporným bodem tak zůstalo udělení menšury. Z tohoto důvodu se zástupci MNO po dohodě s vládou a prostřednictvím rakousko-uherského zastupitelského úřadu v Cařihradu v květnu obrátili na *şeyhülislâma*, aby o věci vynesl autoritativní soud. Soustředěný diplomatický tlak podunajské monarchie dospěl k hmatatelnému výsledku až v září, kdy nejvyšší islámský duchovní dal písemný souhlas s volbou reise v podobě, jakou navrhovala Vídeň.

Součástí rozhovorů se poprvé také staly požadavky v agrární oblasti. Vláda i zde projevila ochotu k dílčím ústupkům, své přísliby ale odmítla jakkoli konkretizovat novými právními předpisy. Vznesené nároky totiž na jednu stranu směřovaly k udržení stávajícího osmanského modelu, zároveň však posilovaly výsadní postavení begovatu a zajišťovaly mu další materiální prospěch.³⁸⁵ Vedená diskuze se nemohla vyhnout ani dalšímu spornému tématu, a tím byla vnější kolonizace Bosny a Hercegoviny. Jestliže tu muslimové argumentovali zvýhodňováním dosídlenců na úkor domácích, okupační správa zastávala tezi o jejich přínosu po ztroskotání vnitřní kolonizace. Veškeré žádosti o zastavení přistěhovalectví zemská administrativa rozhodně odmítala; k obratu došlo až o dva roky později, kdy již zasedal zemský sněm a imigrační politika vlády čelila radikálnímu odporu muslimsko-srbské opozice. Jediným konkrétním výsledkem rokování o poměrech v zemědělství byl kompromisní text muslimy předloženého elaborátu *Agrární zřízení (Agrarna ustanova)*, který nastavoval základní právní rámec vztahů mezi begovatem a kmety. Ten ale i přes doporučení Zemské vlády ministr Burián zamítl. Negativním stanoviskem rozhovory v této oblasti prozatím ztratily na významu, mohly ale posloužit jako solidní výchozí bod pro další vyjednávání.³⁸⁶

³⁸⁵ Begovat se dočkal ujištění, že půdu pod kmetskými usedlostmi mu katastr bez průtahů zapíše, svých nároků se ale musí domáhat soudní cestou. Zemská vláda si vyhradila právo i nadále jednostranně rozhodovat o správě erárních lesů a pastvin, mezi které řadila i obecní nemovitosti. K oddělení státního a obecního majetku došlo zákonem krátce před světovou válkou. Majitelé půdy neuspěli ani s garancemi při řešení stále vyhocenějších sporů s kmety, kteří jim odmítali odvádět třetinu či poškozovali jejich statky, třebaže Zemská vláda uznávala práva begovatu. ŠEHIĆ, Nusret. *Autonomni pokret*, s. 280–323.

³⁸⁶ ŠEHIĆ, Nusret. *Autonomni pokret*, s. 323–356.

Muslimská světská inteligence, ačkoli vnitřně nejednotná, se proti úzce konfesním a sociálním požadavkům opozice důrazně vymezovala. Její energie směřovala především do vzdělávací a kulturní sféry, kde cítila největší slabiny islámské komunity. Z tohoto důvodu podporovala aktivity Zemské vlády v oblasti školství a kultury. V bouřlivém roce 1907 se „pokrokaři“ kolem Bašagiće pokusili sblížit s vedením MNO, ale kvůli osobním antipatiím a konečně i nepřátelskému ovládnutí jejich podpůrného spolku *Gajret* autonomisty k uzavření užší spolupráce nedošlo. Zhrzený Bašagić nakrátko ještě vedl neúspěšný list *Ogledalo* neboli *Ibret* (Zrcadlo, 1907), jenž chtěl nabídnout alternativu k hlavnímu proudu v MNO.³⁸⁷ Konkurenční ideová platforma na politické scéně vznikla až o něco později mezi liberálnější zaměřenými politiky, úředníky a podnikateli, navázanými na okupační správu, kteří na zakládacím sjezdu v Tešnji 24.–26. srpna 1908 – tedy již po mladotureckém převratu v Cařihradu – založili *Muslimskou pokrokovou stranu* (Muslimanska napredna stranka, MNS).³⁸⁸ Je evidentní, že vznik umírněné politické síly zapadal i do vládních plánů v budoucím zemském sněmu vybudovat stabilní provládní zázemí.³⁸⁹ Do jejího čela vystoupal Adem-aga Mešić a na post tajemníka Zija-beg Đonlagić (1862–1932),³⁹⁰ oba původem z Tešnje, třebaže za hybnou sílu hnutí byl považován sarajevský starosta Esad-ef. Kulović. MNS si v programu kladla za cíl organizovat všechny muslimy za účelem ochrany své víry, majetku, společenského postavení a nezávislosti. V agrární problematice zvýhodňovala begovat na úkor kmetů, čímž se nelišila od MNO. Dále žádala občanské svobody, samosprávu obcí a výkonnou moc pro šaríatské soudy. Muslimy považovala za původní obyvatelstvo země a na

³⁸⁷ Bašagić usiloval o vznik muslimského politického listu od jara 1906, ale jeho dva pokusy vytvořit redakci a zajistit pro ni finanční zdroje selhaly; nejprve oslovený Mustaj-beg Halilbašić dal přednost redigování již existujícího periodika *Bosansko-hercegovački glasnik* (vycházel od ledna 1906 do dubna 1907), jehož vlastníkem byl prosrbsky orientovaný Omer-beg Sulejmanpašić, nato iniciativa Bakir-bega Tuzliće založit politický deník pod Bašagićovým vedením narazila na nezáměr veřejnosti. Svůj záměr znovu oživil na jaře 1907. Když MNO oznámila úmysl vytvořit akciovou tiskárnu a vydávat vlastní list *Hamijjet* (Vlastenectví), jistý čas vyčkával, ale když z ohlašovaného projektu sešlo, pustil se do vydávání vlastního týdeníku (od května do srpna vyšlo 12 čísel, nato list pro ekonomické obtíže zanikl). ŠABANOVIĆ, Hazim. „Bašagićevo ‚Ogledalo‘“. In: *Narodna uzdanica: kalendar za godinu 1942*. Sarajevo, 1941, s. 177–187.

Ogledalo mělo dát autonomistickému hnutí pevný ideový základ. Jeho cílem bylo šířit západní pokrokové myšlenky a přispívat ke vzniku muslimské inteligence, která by se stala mluvčím a obhájcem komunity. V jeho programu mimo jiné stálo: „My na Bosnu a Hercegovinu máme historické a přirozené právo. Není v nich kouska země, který by nebyl nasáklý – z doby bosenské samostatnosti – krví bogomilů a – z doby turecké vlády – krví muslimů, kteří znali a dovedli svou rodnou hroudu bránit a svá práva chránit před vnitřním i vnějším nepřítelem.“ „Naš program“. In: *Ogledalo*. Sarajevo, 31. 5. 1907, s. 1.

³⁸⁸ O okolnostech vzniku strany blíže ŠEHIĆ, Nusret. *Autonomni pokret*, s. 233–248.

³⁸⁹ Vedle uskupení kolem Srba Lazara Dimitrijeviće a hnutí katolického arcibiskupa Josipa Stadlera.

³⁹⁰ Đonlagić v letech 1910–1924 vykonával post tešanjského starosty.

základě toho jim přisuzovala právo rozhodovat o osudu celé Bosny a Hercegoviny. V politické rovině strana pod Mešićovým vlivem inklinovala k nadkonfesní chorvatské národní ideologii a preferovala trialistické uspořádání monarchie. Nemalý počet stranických příznivců však dával přednost *statu quo* – tudíž respektoval ustanovení Berlínského kongresu a cařihradské konvence. Své vize hnutí prezentovalo v listech *Bošnjak a Muslimanska svijest* (Muslimské uvědomění, 1908–1911³⁹¹), mimo Sarajevo a několik málo dalších sídel ale bez větší odezvy. MNS i navzdory většinovému smýšlení muslimského obyvatelstva podpořila anexi Bosny a Hercegoviny. Kulović 9. listopadu 1908 dokonce vedl početnou deputaci k císaři, která vyslovila souhlas a poděkování za trvalé připojení k říši.

Zásadní přelom v zápasu o autonomii přinesla mladoturecká revoluce, jež vypukla v červenci roku 1908 u osmanských jednotek v Makedonii poté, co se Rusko a Spojené království dohodly o nových poměrech v této evropské provincii osmanské říše. Místní armádní sbory, ovlivněné myšlenkami reformistického hnutí mladoturků panturkické orientace, vytáhly na Cařihrad a sultána donutily obnovit ústavu z roku 1876 a vyhlásit volby do parlamentu. Muslimové a Srbové v Bosně a Hercegovině pod vlivem dění v osmanské říši proto žádali ministra Buriána o předložení zemské ústavy, ovšem beze změny stávajícího státoprávního postavení. Chvatně provedená anexe v říjnu 1908 tyto požadavky ale učinila zcela bezpředmětnými.

Zemská vláda následně z vlastní iniciativy v prosinci 1908 přistoupila konečně k řešení muslimské autonomie. Diskuze kolem návrhu trvaly ale až do poloviny března následujícího roku. František Josef I. vyhlásil statut samosprávy (*Štatut za autonomnu upravu islamskih vjerskih i vakufsko-mearifskih poslova u Bosni i Hercegovini*)³⁹² 15. dubna 1909 s účinností od 1. května. Udělení autonomie bylo vedeno ryze pragmatickými důvody zmírnit protivládni nálady a oslabit spojenectví se Srby – muslimové a pravoslavní dohromady tvořili tři čtvrtiny populace a jejich případný odpor by okupačním úřadům přinášel značné obtíže. MNO schválený text akceptovala v březnu

³⁹¹ V pozici odpovědného redaktora se vystřídali prochorvatsky orientovaní Hamid Šahinović zvaný Ekrem (1879/1882–1936), právník a dramatik, od roku 1908 člen ústředního výboru Chorvatského národního společenství, Ali-ef. Hostić a Muhamed-aga Bajraktarević.

³⁹² „Statut über die autonome Verwaltung der islamitischen Religions-, Stiftungs- und Schulangelegenheiten in Bosnien und der Hercegovina“. In: *Gesetze und Verordnungen für Bosnien und die Hercegovina*. Sarajevo, 1. 5. 1909, s. 419–454. Jako separát: *Štatut za autonomnu upravu islamskih vjerskih i vakufsko-mearifskih poslova u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo, 1909.

s tím, že jej chápe jako kompromis z nouze. Ještě krátce předtím se vedení strany pokoušelo získat pro svůj nesouhlas s anexí Cařihrad, do osmanské metropole zaslalo též memorandum, avšak bez jakékoli odezvy.³⁹³ Hodnotu autonomie tak sráželo definitivní zpřetrhání vztahů s osmanskou říší a očividné neúspěchy v dalších oblastech, například v zemědělství a obchodu, v nichž muslimové stále více zaostávali za Srby a Chorvaty a cítili se být ekonomicky ohrožováni.

Status počítal se vznikem úřednické hierarchie od jednotlivých obcí věřících (bos. sg. *džemat*) po vakufsko-meárifský sněm (*vakufsko-mearifski sabor*),³⁹⁴ resp. jeho zvláštní výbor (*odbor*),³⁹⁵ který měl nejvyšší správní a kontrolní funkci ve věcech islámského školství a řízení vakufů. Norma upravovala i fungování Rijasetu, jenž se skládal z úřadu reisu-l-ulemy a čtyř duchovních, Ulema-medžlisu. Všechny tyto hodnostáře vybírala zvláštní duchovní kurie (*hodžinska kurija*).³⁹⁶ Nastaveným rámcem samosprávy muslimové získali téměř neomezený vliv na každodenní život vlastní komunity, vyjma oblasti soudnictví,³⁹⁷ zároveň ale museli přistoupit na vměšování ze strany Zemské vlády prostřednictvím nejvyššího kléru. Financování chodu Rijasetu totiž jako v minulosti plně řídila Zemská vláda, jež nadto prosazením volební kurie sestavené z duchovních zajistila, aby se reise nikdy nemohla stát laická osoba, nezávislý kandidát s politickými ambicemi. Daňovou přírážku od muslimů, určenou k financování orgánů autonomie, vybíraly zemské úřady, a ty je pak odváděly do pokladny vakufsko-meárifského sněmu.

Posléze se v druhé polovině roku 1909 uskutečnily volby do samosprávných orgánů,

³⁹³ Memorandum poté vyšlo v překladu z osmanské turečtiny v cyrilském písmu (*Memorandum muslimana iz Bosne i Hercegovine predan osmanlijskom parlamentu mjeseca februara 1909 god. u Carigradu*). V něm byly uvedeny příklady nerovného či nespravedlivého postupu okupační správy vůči muslimům. V závěru nechyběl emotivní apel na osmanský parlament, poté co už byla podepsána smířčí dohoda s Vídní, aby muslimy nezaprodával a jasně se vyslovil k jejich budoucímu osudu.

³⁹⁴ V něm zasedal reisu-l-ulema, šestice muftí (banjalucký, bihačský, mostarský, travnický, dolnotuzlanský a sarajevský), vakufsko-meárifský ředitel a 24 zástupců chotárských pověřenectev.

³⁹⁵ Skládal se z 8 členů, mezi nimiž nechyběl vakufsko-meárifský ředitel, sarajevský muftí a 6 osob vybraných saborem z vlastních řad.

³⁹⁶ Sestavena byla z 30 osob, tj. 6 muftí jako virilních členů a 24 představitelů okružních výborů. Členem Ulema-medžlisu se mohl stát jakýkoli islámský duchovní se zemskou příslušností, zároveň ale ve věku mezi 30 a 65 lety, s odpovídajícím vzděláním a morálním kreditem, materiálně nezávislý a bezúhonný. Za reise jmenoval císař jednoho ze tří navržených kandidátů, v případě Ulema-medžlisu společný ministr financí vybral jednoho ze dvou navržených kandidátů. Žádost o menšuru *seyhülislâmovi* posílala sama duchovní kurie prostřednictvím c. a k. úřadu podkoního v Cařihradu. Bez této listiny reis nemohl začít vykonávat svou funkci. Ulema-medžlis taktéž Zemské vládě navrhoval jména kandidátů na post muftího.

³⁹⁷ Kádí od roku 1883 coby státní úředníky vybírala Zemská vláda skrze chotárské úřady, později soudy. Kandidát na soudce musel pouze vykonat příslušnou zkoušku před Rijasetem, resp. reisu-l-ulemou, který mu prostřednictvím vlády udělil také pověřovací listinu (*murasela* od arab. *murāsala*).

k nimž byli připuštěni i navzdory mínění Ali-bega Firduse pouze zástupci MNO. Zemský vakufský sněm poprvé zasedl 22. listopadu. Z pozice své funkce mu předsedal reis, místopředsedou byl zvolen Mahmut-beg Fadilpašić (1853–1912). Šerif-ef. Arnautović obsadil post vakufsko-meárifského ředitele. Souběžně s tím došlo k výběru členů Ulema-medžlisu³⁹⁸ a kandidátů na post reisu-l-ulemy.³⁹⁹ Duchovním vůdcem se nakonec i přes vládní kritiku někdejšího vystupování v červnu 1910 stal Sulejman-ef. Šarac, odborně nejzdatnější uchazeč, který pak v červnu obdržel menšuru. Teufik-ef. Azabagić, jenž v minulosti nezískal pověřovací listinu od *šeyhülislâma* a mezi předními členy MNO se netěšil důvěře, koncem dubna 1909 odešel do výslužby – o uvolnění z funkce se pokoušel od roku 1907, vyhověno mu však bylo až nyní – a stáhl se do ústraní. Nový reis dovedl sice urovnat pošramocené vztahy se Zemskou vládou, ale kvůli svým nezávislým a zatvrzelým postojům se od samého počátku dostával do sporu s vedením MNO.

Hledání nových východisek

Ve snaze Bosnu a Hercegovinu těsněji připoutat k říši císař 17. února 1910 oktrojoval dlouho slibovanou ústavu (*Zemaljski ustav / štatut za Bosnu i Hercegovinu*),⁴⁰⁰ která byla slavnostně vyhlášena v Sarajevu o tři dny později.⁴⁰¹ Delší časový odstup mezi anexí a vydáním konstituce byl způsoben zdlouhavým vyjednáváním mezi vládami a parlamenty rakouské a uherské části monarchie, jakým způsobem upravit budoucí

³⁹⁸ Namísto Ahmeda Munib-ef. Korkuta, Šakir-ef. Pandži a Džemaluddin-ef. Čauševiće přišli Mehmed Teufik-ef. Okić (1866/1870–1932), gračanický muderris, Mahmud-ef. Udžvarlić (?–1920), derventský muderris, Ali-ef. Abdurezzak-Rezaković (?–1928), šarí'atský soudce, a Omer-ef. Zukanović (?–1914), učitel na základní škole.

³⁹⁹ Z první volby vzešla jména Ali Ruždi-ef. Kapić, Ali Fehmi-ef. Džabić a Sulejman-ef. Šarac. První dva kandidáty ale Vídeň nepřijala kvůli údajně cizí (osmanské) státní příslušnosti a pobytu v zahraničí, a tak proběhla volba druhá. V té uspěli šarí'atští soudci Sulejman-ef. Šarac (v penzi), Osman Nuri-ef. Prčić (kolem 1830–1919, tehdy na odpočinku, jinak též majetný obchodník) a Hilmi-ef. Hatibović (1870–1944). MANJGO, Meho. „O imenovanju hafiza Sulejman-ef. Šarca za reisu-l-ulemu u Bosni i Hercegovini“. In: *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*. Sarajevo, 2019, s. 123–136.

⁴⁰⁰ „Landesstatut für Bosnien und die Hercegovina“. In: *Gesetze und Verordnungen für Bosnien und die Hercegovina*. Sarajevo, 22. 2. 1910, s. 21–44. Jako separát: *Zemaljski ustav (štatut) za Bosnu i Hercegovinu: previšnje riješenje od 17. februara 1910., o uvogjenju ustavnih uredaba*. Sarajevo, 1910. Oficiální překlad do místního jazyka používal tvar „ústava (statut)“, německý originál zmiňoval pouze statut (*Landesstatut*), aby se předešlo spekulacím o státoprávním postavení země, běžně se ale hovořilo o ústavě (*Verfassung*).

⁴⁰¹ O okolnostech vzniku konstituce např. JUZBAŠIĆ, Dževad. „Aneksija i problemi donošenja Zemaljskog ustava (štatuta) za Bosnu i Hercegovinu“. In: *Godišnjak*. Sarajevo, 2009, s. 183–228. V návaznosti na ústavu bylo přijato dalších pět ústavních zákonů: volební řád, jednací řád saboru, zákon o spolcích, zákon o právu shromažďovacím a zákon o chotárských radách. Muslimů se dotýkal zejména osmý paragraf ústavy, který zaručoval svobodu víry a svědomí. Mezi pěti státem uznanými konfesemi byl na prvním místě uveden islám.

státoprávní postavení nově připojené korunní země.

Tomuto kroku rovněž předcházelo jednání s bosenskohercegovskými politickými stranami (*ustavna anketa*). MNO se jej ale z principiálních důvodů neúčastnila, o to více jako jediný zástupce muslimů participovala režimu blízká MNS. Muslimská národní organizace ale přesto na stránkách *Musavatu* přesvědčovala obyvatelstvo o nutnosti přijmout nastalé změny a chovat se ke státní moci konstruktivně, dokonce nabídla „pokrokářům“ koaliční spolupráci před blížícími se volbami do zemského sněmu, saboru. Někteří členové MNS se sblížení nebránili, ale zejména pro odpor svéhlavého Esad-ef. Kuloviće strana nakonec odmítla.⁴⁰² Na lednovém sjezdu v Sarajevu minoritní uskupení změnilo název na *Muslimskou nezávislou stranu* (Muslimanska samostalna stranka, MSS) a do čela si zvolilo Kuloviće. Z podnětu nového předsedy byl opuštěn explicitně prochorvatský kurz Adem-agy Mešiče. Schválený program také vyšel vstříc obecnému mínění muslimů, včetně ochrany islámské morálky a majetkových práv begovatu.⁴⁰³ Zprofanovaný list *Muslimanska svijest* nahradilo periodikum *Muslimanska sloga* (Muslimská svornost, 1910–1912 a 1914).⁴⁰⁴

MNO navíc, zaskočená vývojem událostí a neschopná jakéhokoli razantního činu, po anexi čelila názorovým různicím,⁴⁰⁵ nevýznamná část jejích členů dokonce vytvořila

⁴⁰² Jednání koncem dubna 1910 ztroskotalo kvůli vzájemným osobním animozitám a počtu míst na kandidátce; zatímco MNS žádala polovinu, MNO nabízela čtvrtinu. „Sloga muslimana razbijena“. In: *Musavat*. Sarajevo, 4. 5. 1910, s. 2.

⁴⁰³ Strana vzhledem k budoucímu konfesnímu rozdělení zemského sněmu deklarovala cíl hájit „islámské zájmy“, konkrétně „islámský lid pozvednut o posílit“ a „jeho práva bránit a chránit“. Společně s většinou muslimů se odmítala zabývat národnostní otázkou a současně se distancovala od národního hnutí Srbů a Chorvatů, které se v zemi dostávalo do stále vyostřenějšího sporu. Své působení MSS omezovala na hospodářskou a společenskou sféru, v níž muslimové zaostávali za křesťany. „Proglas ‚Muslimanske samostalne stranke‘ u Bosni i Hercegovini“. In: *Muslimanska sloga*. Sarajevo, 5. 2. 1910, s. 1.

Mezi patnácti programovými body se konstatovalo, že MSS má „sdužovat všechny vrstvy islámského lidu za účelem boje a obrany muslimů v Bosně a Hercegovině, aby si zachovali svou víru, svůj majetek, své společenské postavení a svou individualitu“. Stejně jako dříve MNS muslimy označovala za autochtonní obyvatelstvo, které má „nezpochybnitelné právo v prvé řadě jednat a rozhodovat o osudu Bosny a Hercegoviny“. Z dalších uvedme požadavek na snížení vojenské služby na dva roky, zvýšení počtu imámů v armádě a zřízení úřadu vojenského muftího. V agrární oblasti se trvalo na posílení práv vlastníků půdy na úkor mustedžirů, řešením vzniklých sporů měl být pověřen zvláštní soudní tribunál. „Program ‚Muslimanske samostalne stranke‘...“. In: *Muslimanska sloga*. Sarajevo, 5. 2. 1910, s. 1.

⁴⁰⁴ Vlastníkem listu byla sarajevská tiskárna *Islamska dionička štamparija*, poté jen advokát Akif-ef. Biserović. Redakci vedl Mustafa Alajbegović a po něm Ali-ef. Salihagić a Kadrija Pilavdžić.

⁴⁰⁵ Projevilo se to i na skutečnosti, že strana program do sněmovních voleb představila až koncem dubna, tři měsíce po konkurenční Muslimské nezávislé straně a krachu společné kandidátky. Cíle organizace, na rozdíl od MSS, ale byly rozvedeny do detailů a členily se do sedmi oblastí: státoprávní politika, agrární otázka, ekonomická politika, otázka vakufů, vzdělávání, soudnictví a vojsko. MNO v úvodu apelovala na stát, aby respektoval lidská práva, a dovolávala se upevnění a rozšíření vakufsko-meáirifské autonomie. Nejširěji byla pojata agrární problematika, kde se hnutí odkazovalo na předchozí dohody se Zemskou

nesmiřitelnou frakci kolem deklarovaného Srba Osmana Đikiće (1879–1912)⁴⁰⁶ a nového listu *Samouprava* (Samospráva, 1910–1912) jako orgánu hnutí Muslimské demokracie. Tato skupina operovala s názorem, že stavovské zájmy begovatu nepřinášejí prospěch většině muslimské komunity, statkáři se tudíž nemohou považovat za jejich legitimní představitele. „Demokraté“ se ve verbální rovině pasovali do role mluvčích a ochránců nejnižších muslimských vrstev. V nacionální otázce se přikláněli ke sjednocení Jihoslovanů všech tří konfesí do srbského národa, názoru blízkému radikálnímu srbskému listu *Narod* (Lid, Mostar 1907–1908 a Sarajevo 1911–1914) z Mostaru, a vytrvale podporovali muslimsko-srbskou spolupráci. Odštěpenci byli také ideově spřízněni s právě vznikající sociálnědemokratickou stranou, za niž poté roku 1910 Đikić kandidoval do zemské sněmovny.

Přijetím konstituce se z Bosny a Hercegoviny stala nová korunní země Habsburků, avšak se zvláštním statusem, prakticky *corpus separatum*, na jejíž správě se měl podílet zemský sněm.⁴⁰⁷ Ve skutečnosti ale k přenesení pravomocí ze společného ministerstva financí a Zemské vlády nedošlo. Všechny sněmovnou iniciované a schválené právní předpisy musely před císařovým podpisem stvrdit obě vlády podunajského soustátí – proto nikdy žádné nevstoupily v platnost –, totéž se týkalo návrhů Zemské vlády před odesláním do saboru. Sněmovna měla velmi omezené pole působnosti a zůstala bez vlivu na klíčové úřady v zemi. Její nejvýznamnější kompetencí bylo každoroční hlasování o zemském rozpočtu, vyjma armádních výdajů, některé investiční projekty, přestože nešly k tíži říše, ale dodatečně schvalovaly parlamenty duální monarchie. Poslanci byli záměrně rozděleni na základě konfese v poměru 8:6:4 a vybírali se ve třech kuriích podle sociálního postavení voličů na pětileté funkční období. Z 92 křesel 20 připadlo virilistům (5 muslimským)⁴⁰⁸ a 72 voleným zástupcům (24 muslimským), přičemž 18 mandátů

vládou a trvalo na posílení práv vlastníků půdy. Strana navrhovala, aby Zemská vláda lesy a pastviny dosud vedené jako erární převedla na obce a vakufům vrátila odebrané lesy a daňové výhody. V otázce vzdělávání se MNO vyslovovala pro rozšíření sítě mektebů (tyto měly být povinné pro chlapce od 6 do 12 let) a dalších zařízení. Ve sféře soudnictví trvala na plné nezávislosti soudní moci. V otázce vojska se hnutí přiklánělo ke zkrácení povinné služby na dva roky, omezení pobytu vojsk jen na území Bosny a Hercegoviny a zavedení řady úlev pro muslimy sloužící v armádě. „Program Muslimanske Narodne Organizacije za Bosnu i Hercegovinu“. In: *Musavat*. Sarajevo, 30. 4. 1910, s. 1–2.

⁴⁰⁶ Đikiće podporovali Mostařané Smail-aga Ćemalović a Husein (Husaga) Ćišić.

⁴⁰⁷ Provincie nebyla zastoupena v říšské radě ani uherském sněmu, rovněž tak neměla rezervována místa v delegacích obou parlamentů.

⁴⁰⁸ Mezi nimi byl reisu-ulema, vakufsko-meárifský ředitel, sarajevský a mostarský muftí a nejdéle sloužící muftí.

přidělovali velkostatkáři a zástupci inteligence, 20 měšťané a 34 venkované. Zapojení virilistů, na jejichž úřady měla okupační správa bezprostřední vliv, dávalo jasně na srozuměnou, že Zemská vláda neustupuje od fragmentace bosenskohercegovské společnosti a její představitele bude v tomto směru spíše podporovat.⁴⁰⁹ Volební právo bylo nicméně přiznáno širokým vrstvám mužské populace (za podmínky dovršení 24 let věku), stejně jako v Srbsku (zde bylo vyžadováno stáří 21 let a placení daní), ale podstatně více než v Bánském Chorvatsku.

Po prvních volbách do saboru v květnu roku 1910⁴¹⁰ muslimy bez virilistů zastupovalo 7 představitelů inteligence (učitelé, lékaři a úředníci, někteří z velkostatkářských rodin), 4 statkáři a 11 velkostatkářů, ale ani jeden zástupce řemeslníků a rolníků.⁴¹¹ Z výčtu povolání je patrná převaha vyššího stavu a kléru, obecně považovaných za konzervativní, před světskou inteligencí.⁴¹² Volební účast muslimů v nejpočetnější, venkovské kurii dosáhla 83 % (oproti 85 % u pravoslavných a 61 % u katolíků).⁴¹³ V městské kurii byla participace obyvatelstva o něco nižší, zato ve velkostatkářské vyšší. Na takto vysokém čísle se odrazil překotný vývoj událostí po roce 1908 a zvýšený zájem nekatolického obyvatelstva o dění v provincii. Ženy směly volit pouze jako členky velkostatkářské kurie, avšak v zastoupení.

⁴⁰⁹ Obdobné řešení přineslo Nařízení zemské pro Markrabství moravské z roku 1905, které tu sloužilo za vzor.

⁴¹⁰ Volby do třetí kurie proběhly 18. května, do druhé o pět dní později a do první 25. a 28. května. Objevily se případy, kdy kandidát bojoval o přízeň voličů ve více kuriích, případně kandidoval v několika volebních obvodech zároveň. Např. Safvet-beg Bašagić v jednom obvodu vystupoval za MNO, v dalším za MSS a v jednom coby nezávislý. Šefkija Gluhić usiloval o mandát za MNO ve třech obvodech, přičemž v jednom konkuroval spolustraníkovi a v dalším oficiálnímu nominantovi strany, jinak ale členu MSS.

⁴¹¹ V saboru zasedali virilisté: Šerif-ef. Arnautović, vakufský ředitel, Muhammed Hazim-ef. Korkut, travnický muftí, Abdullah-ef. Riđanović, mostarský muftí, a reis Sulejman-ef. Šarac (do 1912, od 1914 Džemaluddin-ef. Čaušević). Úřad sarajevského muftího zůstal neobsazen a jeho místo v saboru zůstalo prázdné až do roku 1914. Z titulu funkce sarajevského starosty ve sněmu zasedal i Fehim-ef. Čurčić. Poslanci se členili dle kurií – první (6): Ragib-beg Džinić, Bećir-beg Ibrahimbegović Gradaščević, Paša-beg Kulenović Bajbutović, Ahmed-ef. Mehmedbašić, Ismet-aga Merhemić (v jeho obvodu od 1911 Halid-beg Hrasnica, od 1912 Šemsi-beg Salihbegović) a Rifat-beg Sulejmanpašić (od 1914 Muhamed-beg Kulenović); druhé (9): Mustaj-beg Halilbašić, Mustaj-beg Mutevelić, Čamil Karamehmedović (od 1912 Adem-aga Mešić, od 1914 Rifat-beg Sulejmanpašić), Šefkija Gluhić, Ali-beg Firdus (od 1910 Bećir-ef. Mehmedbašić, od 1913 Hamid/Hamdi-beg Džinić), Hamdija Karamehmedović, Osman-beg Pašić, Safvet-beg Bašagić a Omer-ef. Čirkinagić (od 1913 Suljaga Salihagić); třetí (9): Vasif-beg Biščević, Hasan-ef. Smailbegović, Murat Sarić (od 1914 Mehmed-ef. Sarić), Derviš-beg Miralem, Osman Nuri-ef. Prčić, Salih-aga Kučukalić, Mujaga Kurtagić (od 1913 Smail-beg Skopljaković), Suljaga Vaizović a Mahmut-beg Fadilpašić (od 1912 Ibrahim-ef. Rešidkadić). *Bošnjak: kalendar za prostu godinu 1911*. Sarajevo, 1910, s. 68–70. *Sarajevski list*. Sarajevo, 15. 6. 1910, s. 1.

⁴¹² DŽAJA, Srećko M. *Bosna i Hercegovina*, s. 19.

⁴¹³ IMAMOVIĆ, Mustafa. *Pravni položaj*, s. 226.

Výsledky voleb potvrdily vůdčí pozici MNO, „demokraté“ a MSS získali minimum hlasů a žádný mandát, neuspěli dokonce ani u městského obyvatelstva. Muslimská samostatná strana, složená z heterogenní skupiny nepříliš oblíbených exponentů okupační správy a postrádající funkční organizaci na místní úrovni, nic jiného ani nemohla očekávat.⁴¹⁴ Esad-ef. Kulović vzápětí utrpěl další porážku, když se mu v sarajevském zastupitelstvu nepodařilo prosadit volební právo i pro přistěhovalce, od nichž v budoucnu očekával podporu, načež rezignoval na post starosty.⁴¹⁵ U příležitosti svolání saboru Bosnu a Hercegovinu poprvé a také naposledy navštívil císař František Josef I.,⁴¹⁶ který již dříve ve vydaném patentu za jeho předsedu jmenoval Ali-bega Firduse. Předáka MNO po brzké smrti⁴¹⁷ v čelné pozici v září vystřídal Safvet-beg Bašagić.⁴¹⁸

Práce sněmu se zpočátku odvíjela harmonicky. Zástupci všech uskupení byli schopni nalézt společnou řeč v méně konfliktních otázkách, především ve snaze posílit rozsah pravomocí saboru. Zasedání charakterizovala také účelová srbsko-chorvatská spolupráce, jež se posléze rozpadla kvůli rozdílnému pohledu na budoucí státoprávní postavení Bosny a Hercegoviny a vztahu k okupačním úřadům – Chorvaté tíhli k trialismu s jihoslovanskou komponentou, kdežto Srbové požadovali autonomní status provincie uvnitř monarchie. Rozdílné cíle politické činnosti tří etnokonfesních skupin vykrytalizovaly při jednání o rozpočtu na rok 1911 a ožehavé agrární otázce. Tehdy se definitivně rozklížila neformální aliance MNO se Srby, jež anexí beztak tratila na významu. Muslimští poslanci, vedeni snahou zabránit jakékoli pozemkové reformě ke

⁴¹⁴ Někteří členové, např. Fehim-ef. Ćurčić (v letech 1910–1915 sarajevský starosta) a Mustafa Komadina (v letech 1909–1918 mostarský starosta), ač ve sněmovních volbách nekandidovali, od samého založení strany očekávali kompromisní dohodu a spojení s MNO, což oslabovalo jejich ochotu vyostřovat volební kampaň. Srov. KAMBEROVIĆ, Husnija. „Stajališta muslimanske elite prema hrvatskim i srpskim političkim programima i njihovim nosiocima“. In: *Bošnjačka pismohrana*. Zagreb, č. 23–26 2007/2008, s. 59–62.

⁴¹⁵ Kulović v čele MSS posléze v listopadu volby do městského zastupitelstva opětovně vyhrál, ale pro neshody se Zemskou vládou úřad starosty opustil natrvalo. KREŠEVLJAKOVIĆ, Hamdija. *Sarajevo za vrijeme austrougarske uprave (1878–1818)*. Sarajevo, 1969, s. 86–87.

⁴¹⁶ Panovník v zemi setrval od 30. května do 4. června. Během krátkého, ale slavnostními událostmi nabitého pobytu navštívil Sarajevo a Mostar. Podrobněji: ŠEHIĆ, Zijad. *U mojoj Bosni*. Sarajevo, 2013.

⁴¹⁷ Firdus zemřel 30. června 1910. Jeho tělesné ostatky byly uloženy na čestném místě ve dvoře Gazi Husrev-begovy mešity v Sarajevu, hned vedle bývalého sarajevského starosty Mustafa-bega Fadilpašiče. Ve vedení MNO jej nahradil Derviš-beg Miralem, který se zároveň stal předsedou poslaneckého klubu.

⁴¹⁸ Bašagić předsedal saboru od září 1910 do dubna 1911 a od prosince 1913 do jeho rozpuštění, jinak působil coby místopředseda. Není jasné, proč zemské úřady podpořily právě jeho, když postrádal jakékoli politické zázemí a většinou působil jako solitér, třebaže se hlásil k MNO. Veřejnost byla obeznámena i se jmény dalších dvou kandidátů na tento post, Šerif-ef. Arnautoviće a Derviš-bega Miralema. *Politika*. Beograd, 22. 6. 1910 (greg. 5. 7.), s. 2.

své újmě,⁴¹⁹ dospěli k rozhodnutí hledat podporu u Chorvatů, méně vyhraněných a očividně slabších hráčů na politickém kolbišti než Srbové. Obrysy možné spolupráce se vyjevily již 22. března, kdy se nesourodým partnerům podařilo odhlasovat požadavek, aby se všechny muslimské děti v základních školách učily nejprve latinku, nikoli cyrilici, pokud jejich rodiče výslovně neurčí jinak. Příslušná koaliční dohoda byla uzavřena hned 31. března 1911. Chorvaté⁴²⁰ se podpisem uvolili podpořit kompromisní agrární zákon a muslimové na oplátku hlasovat pro návrh, aby se místní jazyk nazýval „chorvatský neboli srbský“. Oba tyto závazky byly pro Srby v zásadě nepřijatelné, neboť první zrazoval jejich početný venkovský elektorát a druhý *de facto* uznával svébytnou chorvatskou národnost a identitu v Bosně a Hercegovině skrze vlastní jazyk. Zákon o fakultativním výkupu kmetských usedlostí byl poté schválen valnou většinou 5. dubna 1911, mimochodem i díky podpoře části srbských poslanců kolem sarajevského listu *Srpska riječ* (Srbské slovo, 1905–1914).

Provládní a současně prochorvatská orientace MNO měla za následek i sblížení obou muslimských stran, což se projevilo ve zmírnění odporu dřívějších pokrokářů k autonomistům. Většina členů Ústředního výboru MSS, ovlivněná Adem-agou Mešićem, v půli roku 1911 rozhodla o fúzi obou politických subjektů. K tomu došlo 14. srpna, kdy vznikla *Sjednocená muslimská organizace* (Ujedinjena muslimanska organizacija, UMO). Program nové strany však mnohé překvapil – deklaroval politickou i kulturní svébytnost muslimů a požadoval autonomii pro Bosnu a Hercegovinu v hranicích říše, ovšem bez preference dualistického či trialistického řešení. Spravedlivé řešení agrární problematiky bylo označeno za existenciální otázku bytí a nebytí muslimské komunity. Mezi chorvatskými politiky vyhlášené programové teze vyvolaly nelibost, zvláště když se pod nimi podepsali i deklarovaní Chorvaté Safvet-beg Bašagić

⁴¹⁹ V létě a na podzim 1910 křesťanští kmeti v Bosenské krajině a Posáví, podporováni nově zvoleným srbským poslancem a publicistou s radikálními názory Petrem Kočićem, organizovali tzv. stávkou (*štrajjk*). Během ní dávali otevřeně najevo, že begovatu již nebudou odvádět povinnou třetinu.

⁴²⁰ Vedle majoritního *Chorvatského národního společenství* (Hrvatska narodna zajednica, HNZ), jehož první předseda Nikola Mandić se vyslovoval pro spojení Bosny a Hercegoviny s chorvatskými zeměmi, působila ještě klerikálně pravašská *Chorvatská katolická jednota* (Hrvatska katolička udruga, HKU). Formálním vůdcem HKU byl architekt Josip Vančaš, fakticky ji ale řídil sarajevský arcibiskup Josip Stadler – oba byli přistěhovalci a namísto nadkonfesního chorvatství, otevřeného i místním muslimům, zastávali tezi o nadřazenosti (katolické) víry. Tyto politické subjekty, ač jím HNZ formálně nebyla, v roce 1911 vstoupily do *Všepravašské organizace* (Svepravaška organizacija) s centrem v Bánském Chorvatsku a následně se roku 1912 sloučily pod hlavičkou HNZ. Srov. GROSS, Mirjana. „Hrvatska Politika u Bosni i Hercegovini 1878–1914“. In: *Historijski zbornik*. Zagreb, 1968, roč. 19–20 (1966/1967), s. 9–68.

a Adem-aga Mešić. Hlasatelem UMO se stala periodika *Zeman* (Epocha, 1911–1912 a 1913–1914),⁴²¹ poté *Novi vakat* (Nový čas, 1913)⁴²² a konečně *Vakat* (Čas, 1914),⁴²³ všechny důsledně tištěné v latině.⁴²⁴

Dohodu s Chorvaty ostře napadla *Samouprava*, která v ní viděla snahu kroatizovat muslimy a připojit Bosnu a Hercegovinu k Trojjedinému království. *Musavat* její výtky zavrhl jako neopodstatněné a nadále trval na územní samosprávě provincie. Taktický obrat odmítly i někteří poslanci MNO v čele s bývalým předsedou muslimského poslaneckého klubu Derviš-begem Miralemem,⁴²⁵ vystupujícím již dříve v opozici vůči vládě a nezřídka blízkým srbským postojům. Tito rebelové neuznali sloučení stran, nato se prohlásili za výkonný výbor již rozpuštěné Muslimské národní organizace⁴²⁶ a založili vlastní list *Novi musavat* (Nová rovnost, 1911–1912). Na jeho stránkách pak tvrdili, že uzavřený pakt s Chorvaty zavínil protimuslimské nálady v Uhrách, dosud blízkém politickém spojení. Od té doby výkonný výbor MNO působil převážně v opozici. Se spojením dosud soupeřících hnutí nesouhlasili ani politici z druhého tábora Halid-beg Hrasnica a Esad-ef. Kulović, kteří svévolně pokračovali v činnosti Muslimské samostatné strany a jejího listu *Muslimanska sloga* (vycházel do března 1912 a krátce v roce 1914).

Muslimský poslanecký klub, již od svolání zemského sněmu názorově nejednotný, se po sloučení stran prakticky rozpadl do několika frakcí, které jen stěží hledaly společnou řeč. Z členů klubu nejagilněji v saboru i mimo něj vystupoval Šerif-ef. Arnautović, po Firdusově smrti pretendující na vůdčí pozici v hnutí. Ctižádostivý Mostařan sice dokázal získat respekt muslimských zákonodárců, nikoli však jejich bezmeznou podporu a důvěru v jednání se Zemskou vládou, a tak se o post mluvčího celé muslimské komunity musel

⁴²¹ List zprvu vedl redakční výbor ve složení Safvet-beg Bašagić, Šerif-ef. Arnautović, Mehmed Spaho, Šemsi-beg Salihbegović, Hakija Hadžić a Ahmed Hadžialagić. Od roku 1913 jej redigoval Alija-ef. Mehmedbašić. Salihbegović v letech 1913–1914 působil jako hlavní redaktor v listu *Hrvatska misao* (Chorvatská idea), vlastněném starčevičevci Bahrijou Kadrićem (1878–1944?) a Nikolou Preccou.

⁴²² Ten vlastnila a vydávala sarajevská tiskárna *Zadružna tiskara*. Redakci vedl Ahmed-ef. Mehmedbašić (1878–1942), na postu odpovědného redaktora se vyměnili Šaćir-aga Čajvanija a Salih Šehić.

⁴²³ List vedl a redigoval Ahmed-ef. Mehmedbašić. Poslední číslo vyšlo v den vyhlášení války Srbsku.

⁴²⁴ Integrace stran vedla i k zapojení bývalých představitelů MSS do činnosti saboru. V doplňujících sněmovních volbách na jednotné kandidátce uspěli např. Halid-beg Hrasnica (1911), který ale po krátkém čase rezignoval, Adem-aga Mešić (1912), Šemsi-beg Salihbegović (1912) a Hamdi-beg Džinić (1913).

⁴²⁵ Miralem se dobrovolně vzdal předsednictví v poslaneckém klubu (*Muslimanski klub*), což prakticky obnášelo i vedení strany. Na jeho místo přišel Rifat-beg Sulejmanpašić.

⁴²⁶ K Miralemovi se připojili Murat Sarić, deklarovaný Srb, Bećir-beg Gradašević, Osman-beg Pašić, Vasif/Vasvi-beg Bišćević a Salih Kučukalić. Bišćević a Kučukalić odešli z poslaneckého klubu pro nesouhlas s politikou Šerif-ef. Arnautoviće.

dělit s dalšími politiky.

Vyhledávaným tématem jednání saboru byla jazyková problematika. Konstituce se k otázce úředního jazyka a písma záměrně nevyjadřovala, bosenskohercegovští poslanci jí ale přikládali mimořádný význam, jelikož skrze ni definovali svou národní identitu. Zemská vláda se při vnější komunikaci více či méně přidržovala parity latinky a cyrilice, dokonce nově ustavenému sněmu vyšla vstříc, aby veškerý vzájemný styk probíhal v místním jazyce. Kritice poslanců se nevyhnula zejména strategicky důležitá železniční správa, v níž převažovali dosídlenci a jež za dorozumivací jazyk používala němčinu, oficiální jazyk rakousko-uherské armády. Koncem roku 1911 pak sabor při projednávání zákona o správě veřejných komunikací odhlasoval, že veškeré dopravní značky a ukazatele mají být vyhotoveny v domácím jazyce v cyrilském a latinském písmu a na návrh Derviš-bega Miralema, k němuž se přidala i UMO, rovněž v písmu arabském.⁴²⁷ Tento návrh byl pro okupační správu ale zcela nepřijatelný. Roku 1912 sněmovna pro neshody s vládou zasedala jen sporadicky. Teprve až v závěru roku došlo k dohodě Srbů s Chorvaty, která počítala se zavedením srbsko-chorvatského jazyka – tento název byl dosud pro Chorvaty nepřijatelný kvůli pořadí adjektiv – při vnější i vnitřní komunikaci civilní správy a soudů.⁴²⁸ Všeestranně přijatelné znění jazykového zákona sabor nakonec schválil až po dlouhém období nečinnosti a utvoření silné provládní koalice těsně před koncem roku 1913, výjimka pro železnici ale platila i nadále. Muslimové ohledně jazykové otázky v zásadě podporovali chorvatské postoje, jelikož nebyli s to předložit alternativní řešení.

V napjaté vnitropolitické atmosféře po balkánských válkách Zemská vláda přikročila i k revizi agrárního zákona směrem k ulehčení výkupu kmetů. Okupační správa si od vstřícnějšího postoje ke křesťanským bezzemkům slibovala zmírnění odporu Srbů k podunajské monarchii. Muslimští zástupci byli v tomto směru donuceni ustoupit, na protest ale tři poslanci rezignovali.⁴²⁹

⁴²⁷ Arabské písmo (*arebica*) tehdy užívalo jen duchovenstvo a orgány muslimské samosprávy. Zásluhou Džemaluddin-ef. Čauševiće došlo k úpravě skriptu i pro zápis domácího jazyka, nazývané též *matufovica*, *matufovača* nebo *mektebica*. Reformované písmo našlo využití zejména v učebnicích, vycházela v něm ale i periodika *Tarik*, *Muallim*, *Misbah* a *Jenji Misbah*.

⁴²⁸ Srov. JUZBAŠIĆ, Dževad. *Nacionalno-politički odnosi u bosanskohercegovačkom Saboru i jezičko pitanje (1910–1914)*. Sarajevo, 1999, s. 187–214.

⁴²⁹ Mandát složili Rifat-beg Sulejmanpašić, Murat Sarić a Salih-aga Kučukalić, dosud opozičně naladěni. Stejný krok zvolil Adem-aga Mešić. Kučukalić se rozhodl kandidovat znovu a v doplňovacích volbách zvítězil, Sulejmanpašić získal mandát v Mešićově bývalém obvodu.

Jazykový a agrární zákon byly jedněmi z řady systémových opatření, která prosazoval nový společný ministr Leon von Biliński a jež měla vést k zrovnoprávnění provincie v rámci monarchie, ekonomickému rozvoji a v neposledku i k odvrácení sympatií k Srbsku.⁴³⁰ Ani jeden ze zákonů ale pro nesouhlas Uherska nestačil projít celou schvalovací procedurou.

Počátkem roku 1912 se naplno rozhořely spory mezi reisem Sulejman-ef. Šarcem a vedením UMO, které ochromily činnost vakufsko-meářífského sněmu.⁴³¹ Zjištěná atmosféra neprospívala ani skutečnost, že již polovina ze šesti stolic muftí zůstala uprázdněna. Stranický list *Zeman* poté zahájil očerňující kampaň, která v květnu skončila rozhodnutím volební duchovní kurie vrchního pohlavára zbavit funkce. Šarac na své odvolání zprvu nebral ohled, rezignoval až v říjnu po důrazném upozornění Zemské vlády. Kurie posléze v lednu roku 1913 na post reisu-l-ulemy⁴³² vybrala tři kandidáty, z nichž nejvíce hlasů získal Džemaluddin-ef. Čaušević (1870–1938), podporovaný sdružením duchovních *Ilmijje*.⁴³³ Ani jedna z navržených osobností se však netěšila oblibě UMO, která zákulisně vyjednávala s vládou o podpoře pro „apolitického“ Džafera Ilhami-bega Kulenoviće.⁴³⁴ Vídeň se blahosklonně rozhodla straně vyjít vstříc, Čaušević coby předseda kurie ale neústupně trval na výsledku volby, a tak vláda v srpnu první kolo z formálních důvodů zrušila. Nezvolení reise vedlo k ostré mediální přestřelce mezi zástupci UMO a jejich oponenty z řad zbytkové MSS,⁴³⁵ přičemž oba tábory se obviňovaly z politických machinací. Vzniklý politický konflikt rezonoval i během následujících voleb do sarajevského zastupitelstva, kde se o přízeň voličů ucházely dva muslimské bloky.⁴³⁶

⁴³⁰ BILIŇSKI, Leon. *Bosna i Hercegovina u Uspomenama Leona Bilińskog*. Sarajevo, 2004, s. 78–82.

⁴³¹ V té době probíhala druhá vzdělávací anketa, kterou měl na starosti zvláštní výbor vakufsko-meářífského sněmu. Světští intelektuálové Hasan Hodžić a Edhem Mulabdić, podporující vznik přípravy pro muslimské učitelky a střední školy pro muslimky, na protest proti reisově neústupnosti z výboru odstoupili. Sněm poté rozhodl, že o školských reformách bude jednat za vhodnějších okolností.

⁴³² Jmenovitě Džemaluddin-ef. Čaušević, Jusufa Zija-ef. Midžiće a Hasan-ef. Hadžiefendiće (?–1925).

⁴³³ Čaušević dokončil medresu v Bihaći (1887), pak studoval v medrese a na právnické fakultě v Cařihradu. Po návratu do vlasti byl jmenován učitelem arabštiny na Vyšším gymnáziu v Sarajevu (1903–1905), nato působil jako člen Ulema-medžlisu a mezi léty 1910 a 1912 učil v Šarí'atské soudní škole.

⁴³⁴ Právník Kulenović již dlouhá léta pobýval v osmanské říši. UMO si od jeho dosazení zřejmě slibovala možnost většího vlivu na úřad reisu-l-ulemy, jelikož v provincii neměl vybudované vazby na klíčové zájmové skupiny.

⁴³⁵ Tu vynikli Halid-beg Hrasnica, Mehmed Spaho a Avdaga Šahinagić.

⁴³⁶ Na jedné straně stál Esad-ef. Kulović, exponent MSS, a na straně druhé zástupce UMO Fehim-ef. Čurčić. Kulović i navzdory podpoře vlivného Fadil-bega Fadilpašiće, Avdagy Šahinagiće, Halid-bega Hrasnici i většiny městských Srbů a Židů a Chorvatů z HNZ volby prohrál. Čurčićovi k vítězství zřejmě dopomohlo zfalšování výsledků. Zemská vláda totiž před politicky marginálním Kulovićem a převážně opozičními skupinami dala přednost UMO, s jejíž pomocí držela provládní většinu v saboru. SPAHO, Mehmed. „Izborni

V září proběhlo druhé kolo volby, ale Kulenović i přes vládní intriky mezi tři navržené uchazeče nepostoupil.⁴³⁷ UMO se dodatečně pokoušela vrátit do hry svého favorita, ale bezúspěšně. Podpora Čauševićově zvolení byla natolik jednoznačná, že společný ministr financí nemohl nic než volbu respektovat. Nový reis byl jmenován v říjnu a po dlouhém čekání na udělení menšury slavnostně uveden do úřadu v březnu 1914.⁴³⁸

Události vrcholné fáze autonomistického hnutí se projeví i v hospodářství, zejména v bankovním sektoru. Muslimové se s několikaletým zpožděním za Srby a Chorvaty pustili do zakládání vlastních bankovních domů, byť se skromnějším kapitálem.⁴³⁹ Zřizování peněžních ústavů bylo projevem nejen ekonomické vyspělosti, ale také politické zralosti a nezávislosti, neboť v čele těchto podniků stáli přední činitelé politického života. Zvýšená hospodářská aktivita stála i za vznikem několika spořitelů a družstevních záložen pro drobné klienty.⁴⁴⁰

Se zánikem listu *Behar* a pozastavením *Gajretu* po Đikićově předčasné smrti vyvstala mezi vzdělanými muslimy potřeba nového kulturního periodika. Tohoto úkolu se zhostil mladý nakladatel a tiskař Muhamed Bekir Kalajdžić (1892–1963),⁴⁴¹ který v Mostaru

falžifikati prijete rata". In: *Narodna uzdanica: kalendar za godinu 1935*. Sarajevo, 1934, s. 43–56. Do zastupitelstva za opozici postoupil jen Halid-beg Hrasnica a Mehmed Spaho (od 1914), který nahradil odstoupivšího Esada-ef. Kuloviće.

⁴³⁷ Do užšího výběru postoupili Džemaluddin-ef. Čaušević, Hamza-ef. Puzić (1845–1940) a Salim-ef. Muftić (1876–1938).

⁴³⁸ JAHIĆ, Adnan. „O imenovanju Džemaludina Čauševića za reisul-ulemu 1913. godine“. In: *Prilozi*. Sarajevo, 2012, č. 41, s. 59–78.

⁴³⁹ Krátce po sobě vznikly *První muslimská banka* (Prva muslimanska banka, Brčko 1908) a *První muslimská obchodní banka* (Prva muslimanska trgovačka banka, Bijeljina 1909). S kratším časovým odstupem přibyla ještě *Muslimská úvěrová banka* (Muslimanska kreditna banka, Foča 1911), *Muslimská banka* (Muslimanska banka, Banja Luka 1911) a *Muslimská obchodní a zemědělská banka* (Muslimanska trgovačka i poljodjelska banka, Tešanj 1912). Z podnětu Adem-agy Mešiće v Sarajevu, ředitele tešanjského bankovního domu, zahájila činnost *Muslimská centrální banka* (Muslimanska centralna banka za Bosnu a Hercegovinu, 1912) s kapitálem 3 mil. korun, což mělo přímou souvislost s nedávnou fúzí muslimských stran.

⁴⁴⁰ Postupně vznikly *Muslimská spořitelna* (Muslimanska štedionica, Foča 1907, přerostla v banku, další organizace stejného jména ve městech Zenica 1909 a Stolac 1911), *První muslimská úvěrová záložna* (Prva muslimanska kreditna zadruha, Tešanj 1906, přerostla v banku). Ve stejném čase působily 3 chorvatské a 10 srbských peněžních institucí (koncem roku 1910) a 5 chorvatských a 9 srbských družstevních záložen (koncem roku 1909). *Bosna i Hercegovina u brojkama*. Mostar 1911, s. 24 a 27. Srov. ĆEMAN, Mirza Hasan. „Projekt zgrade Muslimanske trgovačke i poljodjelske banke u Tešnju arhitekta Josipa Vancaša“. In: *Radovi*. Sarajevo, 2012, 16. sv., s. 333–356; HADŽIBEGOVIĆ, Ilija. *Bosanskohercegovački gradovi*, s. 117–118.

⁴⁴¹ Kalajdžić od chorvatského politika a novináře Đura Džamonji koupil tiskárnu, kterou přejmenoval na *První muslimské nakladatelské knihkupectví a tiskárna* (Prva muslimanska nakladna knjižara i štamparija). Ke spolupráci přizval řadu mladých literátů, zejména mostarských. Byl mezi nimi Abdurezzak Hifzi Bjelevac (1886–1972) s chotí Šefikou Nesterin (1894–1927), Husein Đogo (1880–1961), Salih-beg Bakamović (1885–1940), Šemsuddin Sarajlić (1887–1960) s manželkou Nafijou (1893–1970), Mirhab Šukri Karišiković, Omer A. Balić, Muhamed-ef. Behilović a další.

založil panislámský časopis *Biser* (Perla, 1912–1914 a 1918) a pustil se do vydávání domácích i zahraničních popularizačních děl.⁴⁴² Agilní Mostařan však mezi svými souvěrci nešířil jen osvětu v islámském duchu, ale s ohledem na sílící tlak srbského a chorvatského nacionalismu podporoval a utužoval muslimskou svébytnost a nacionální nestrannost. *Biser* dosáhl svého vrcholu za redakčního vedení Musy Ćazima Ćatiće (1878–1915), činného od ledna 1913. Nadaný básník a polyglot, ale bytostně rozervaná osobnost s problematickým chováním, se vzmohl k mimořádným tvůrčím výkonům, když v časopisu a nakladatelství uveřejnil desítky svých básní a bezpočet překladů.⁴⁴³ Po jeho narukování do armády časopis prakticky zanikl. Kalajdžić se časopis pokoušel oživit koncem války, ale po necelém roce jej definitivně zrušil. Účinkem se minula i jeho iniciativa založit *Ligu tisíce* (Liga hiljade) ušlechtilých muslimů, s jejíž finanční pomocí by po srbském a chorvatském příkladu vznikla *Matice muslimská* (Matica muslimanska).

Změna vládnoucí dynastie v Srbsku oživila již delší čas pasivní zahraniční politiku této balkánské monarchie. Bělehrad se stal významným centrem jihoslovanského integračního hnutí a těšil se rostoucímu zájmu protihabsbursky naladěných mladíků z podunajské monarchie. Intelektuálové v Srbsku stále častěji volali po sjednocení všech Srbů,⁴⁴⁴ případně Jihoslovanů, v jednom státě. Anexe Bosny a Hercegoviny proto vyvolala silné rozhořčení, které na přelomu let 1908 a 1909 hrozilo přerůst v ozbrojený konflikt. Rakousko-srbským vztahům neprospěla ani probíhající celní válka (1906–1908, formálně do 1911). Bělehrad ovšem po soustředěném rakousko-uherském a německém tlaku, ale i pro vlažnou podporu ze strany Ruska, musel ustoupit a uznat jednostranný krok Vídně. Srbská vláda se poté zaměřila na územní expanzi jižním směrem, do oblastí dosud spravovaných osmanskou říší. Bosenskohercegovští Srbové následkem toho na politickém kolbišti namísto obnovení osmanské správy usilovali o co nejširší autonomii provincie v rámci duální monarchie.

⁴⁴² V edici *Muslimanska biblioteka* v letech 1913–1916 vyšly tři desítky publikací, zejména překlady z orientálních jazyků. Srov. HADŽIOSMANOVIĆ, Lamija. *Bibliografija Prve muslimanske nakladne knjižare i štamparije (Muhameda Bekira Kalajdžića)*. Sarajevo, 1967; *Život i djelo Muhameda Bekira Kalajdžića: naučni skup* 22. 11. 2002. Mostar, 2005.

⁴⁴³ Ćatić byl prvním bosenskohercegovským překladatelem z orientálních jazyků v moderním slova smyslu. Kromě osmanské turečtiny, arabštiny a perštiny ovládal také němčinu a maďarštinu.

⁴⁴⁴ V závislosti na okolnostech byli za Srby označováni jen srbští pravoslavní, jindy zas všichni štokavsky hovořící, včetně muslimů a katolíků od Timocké krajiny po Dalmácii.

Na podzim roku 1912 pak vypukla první balkánská válka, v jejímž průběhu byl někdejší Novopazarský sandžak rozdělen mezi Srbsko a Černou Horu. Srbové a liberálně smýšlející Chorvaté postup jihoslovanských států podpořili, muslimové byli rychlým vývojem na bojištích zaskočeni a poprávu zděšeni⁴⁴⁵; osmanská říše po několikaměsíčních bojích utrpěla zdrcující porážku a její hranice se posunuly až k samotnému Cařihradu. Masivní přesuny obyvatelstva, které konflikt provázely, z bosenskohercegovských muslimů učinily izolovaný ostrov vyznavačů islámu obklopený jinověrskými národy.⁴⁴⁶ V černohorském a srbském záboru byli Muhammadovi následovníci často vystaveni násilí a nátlaku k přijetí pravoslaví, eventuálně k opuštění svých domovů.⁴⁴⁷ Je nasnadě, že míra represe nové státní moci vůči muslimům byla přímo úměrná intenzitě jejich vzdoru při vojenském obsazování osmanských regionů. Vyznavači islámu, kteří se dříve vystěhovali na území evropského Turecka, se aktivně zapojili do bojů proti rozpínajícím balkánským státům, do osmanské armády rovněž odešly bojovat stovky novopazarských muslimů dočasně pobývajících v Bosně a Hercegovině. Část muhádžirů, kteří dříve našli útočiště v Makedonii, se vrátila zpět do provincie.⁴⁴⁸

⁴⁴⁵ Našly se však i výjimky: srbský postup schvalovali radikální mladíci z Hercegoviny Mustafa Golubić (1889–1941), Hasan Rebac (1894–1953), Đulaga Bukovac (1894–1940) a Ibrahim (Ibro) Fazlinović (1896–1915), pobývajících tehdy v Bělehradu, kteří se také zapojili do bojových operací. Srbsko aktivně podporoval i Nezir Nalić, dosídlený učitel v Malém Zvorniku, jenž v nevelké muslimské obci nahradil dříve zesnulého pedagoga Avda Karabegoviće Halid-begova.

⁴⁴⁶ Srov. PEKESEN, Berna. *Expulsion and Emigration of the Muslims from the Balkans*. In: European History Online (EGO). Mainz, 2012-03-07. Dostupné z: <http://www.ieg-ego.eu/pekesenb-2011-en> [28. 6. 2020].

⁴⁴⁷ Násilí vůči muslimům mělo institucionální i ryze individuální charakter. Srov. MEMIĆ, Mustafa. *Plav i Gusinje u prošlosti*. Beograd, 1989; TÝŽ. *Bošnjaci (Muslimani) Crne Gore*. Podgorica–Sarajevo, 2003; TÝŽ. *Pojave prozilitizma u plavsko-gusinjskom kraju 1913. i 1919. godine*. Sarajevo, 2004; TÝŽ. *Gusinjsko-plavska krajina u vrtlogu historije*; Sarajevo, 2008; RASTODER, Šerbo. *Bošnjaci/Muslimani Crne Gore: između prošlosti i sadašnjosti*. Podgorica, 2010; AVDIĆ, Hakija. *Položaj Muslimana u Sandžaku: 1912–1941*. Sarajevo, 1991; IMAMOVIĆ, Mustafa. *Historija Bošnjaka*. Sarajevo, 1997, s. 456–459. V principu platí, že muslimové v oblasti někdejšího Novopazarského sandžaku čelili výrazně horšímu zacházení v záboru černohorském než srbském. Černá Hora ale nakonec přistoupila k vyšetřování a potrestání některých excesů. Srov. JAGODIĆ, Miloš. *Novi krajevi Srbije (1912–1915)*. Beograd, 2013, s. 299–308; BABIĆ, Branko. *Politika Crne Gore u novo oslobođenim krajevima: 1912–1914*. Cetinje–Titograd, 1984; FOLIĆ, Zvezdan. *Istorija Muslimana Crne Gore 1455–1918*. 1. sv. Podgorica, 2013, s. 276–286. Ohledně charakterů dění od první balkánské války do Veliké války srov. *Report of the International Commission to Inquire into the Causes and Conduct of the Balkan Wars*. Washington, 1914; TROCKIJ, Lev. *Sočiněnija. Tom 6 (Pered istoričeskim rubežom. Balkany i balkanskaja vojna)*. Moskva–Leningrad, 1926; ĐORĐEVIĆ, Dimitrije. *Izlazak Srbije na Jadransko more i Konferencija ambasadora u Londonu 1912*. Beograd, 1956; PETROVIĆ, Branko a kol. *Prvi balkanski rat 1912–1913 (Operacije srpske vojske)*. 1. sv. Beograd, 1959.

⁴⁴⁸ Úřední statistika pro léta 1912–1913 zaznamenala téměř 5 tis. muslimských navrátilců, skutečný počet ale není možné odhadnout. O repatriaci dle střízlivých odhadů usilovalo až desetkrát více Bosňanů. Zemská vláda v očekávání enormních výdajů na zabezpečení uprchlíků rozhodla, že povolení k návratu získají jen osoby materiálně zajištěné, čímž masovějšímu návratu prakticky zabránila. Srov. KRALJAČIĆ, Tomislav. „Povratak muslimanskih iseljenika iz Bosne i Hercegovine u toku prvog balkanskog rata“. In: *Migracije i Bosna i Hercegovina*. Sarajevo, 1990, s. 151–162. RADUŠIĆ, Edin. „Odnos vlasti i domaćih

Muslimští představitelé byli po definitivní porážce osmanské říše postaveni před otázkou, jaká budoucnost jejich komunitu čeká: jedni se více přimkli k myšlence jihoslovanské vzájemnosti, další hledali řešení v bezpodmínečném přijetí chorvatské či srbské národní identity.⁴⁴⁹ Většina jedno i druhé odvrhla a uzavřela se do sebe, což se projevilo i zvýšeným zájmem o panislámské ideje. Okupační administrativa dokázala nových okolností využít a muslimům – jimž nakonec nezbylo než se bezpodmínečně přimknout k monarchii – dávala najevo ztrátu jejich ceny jak na mezinárodní, tak na domácí politické scéně. Zemská vláda muslimské elitě ušetřila políček v agrární problematice snazším výkupem kmetských usedlostí a porušením ustáleného protokolu, když do funkce zástupce zemského náčelníka, úřadu jinak ryze formálního a čestného, namísto představitele begovatu jmenovala Chorvata.⁴⁵⁰

Pod vlivem překotných událostí, kdy vyhocená situace mezi Rakouskem-Uherskem a Srbskem ohledně vzniku Albánie hrozila přerůst ve válku, se na území Bosny a Hercegoviny shromažďovalo početné vojsko připravené k útoku. Zemský náčelník Oskar Potiorek dokonce v provincii 3. května 1913 vyhlásil výjimečný stav, který ale kvůli změnám na balkánské frontě trval pouze deset dnů. Civilní správu v zemi dočasně nahradily armádní složky včetně vojenských soudů, ústava byla částečně suspendována. Promptně se také zaváděla restriktivní opatření, jež se dotkla především srbských kulturních a společenských organizací. Mostarské gymnázium, centrum protistátně smýšlející mládeže, bylo na rok uzavřeno.⁴⁵¹ Postup Zemské vlády vyslal jasný signál, že

političkih snaga prema stranim naseljenicima i naseljenicima izbjeglim povratnicima u Bosnu i Hercegovinu u kontekstu borbe za zemlju u prvom ustavnom periodu: 1910–1914“. In: *The Shared History: The Faith of Refugees and Emigrants from the Territory of Former Yugoslavia*. Salzburg–Novi Sad–Sremska Kamenica, 2008, s. 179–191.

⁴⁴⁹ Tápání muslimů sugestivně vylíčil Šukrija Kurtović (1890–1973), vídeňský student práva a člen srbského vysokoškolského spolku *Zora* (Úsvit), ve spisu *O nacionalizaci muslimů* (*O nacionalizovanju muslimana*, Sarajevo 1914). Autor předestřel dvě možnosti dalšího vývoje muslimské komunity. První varianta podle něj vystihovala současný stav, kdy muslimové nemají žádné společné zájmy – víra k tomu nestačí a agrární problematika je doménou begovatu –, a tak v případě volby samostatné existence hrozí, že je Srbové a Chorvaté zničí. S nynějším „počtem a kulturní silou“ nemohou odolat a rozmišky mezi dalšími dvěma národy, které jim umožňují vystupovat samostatně, prý brzy pominou. Druhá možnost dle jeho slov vyžadovala „ofenzivní“ přístup ve prospěch „nacionálního boje“ a odklonu od osmanské říše. Na základě jazyka muslimy národnostně řadil k srbskému národu dvou plemen a trojí konfese, nicméně dodává, že jim chybí vědomí národní příslušnosti a nacionální ideje. Kurtovićovy názory ovšem staví na chybném předpokladu, že je možné lehce překlenout rozdíly mezi jednotlivými etnokonfesními skupinami (např. jejich historickou zkušenost, jazyková a kulturní specifika), zároveň také podceňuje snahu většiny muslimů zachovat a budovat vlastní identitu.

⁴⁵⁰ Chorvatský právník, politik a předseda provládního Chorvatského národního společenství Nikola Mandić byl v březnu 1914 jako první rodilý Bosňan jmenován zástupcem zemského náčelníka.

⁴⁵¹ Srov. DEDIJER, Vladimir. *Sarajevo 1914*. Beograd, 1966, s. 459–460.

proti všem výraznějším projevům sympatií k Srbsku bude rázně zakročeno.

Vládnoucí režim v Bosně a Hercegovině, ostře reagující na napětí kolem anexe a balkánských válek, vyvolával mezi liberálně a jihoslovansky orientovanou mládeží srbského i chorvatského původu silnou nevoli. K ní se brzy přidávali i nepočtení muslimští radikálové. Prostředkem činnosti neformálního studentského hnutí Mladá Bosna (*Mlada Bosna*) se po vzoru Mazziniho Mladé Itálie a ruských anarchistů stal individuální teror. Atentát 15. června 1910 zemský náčelník Marijan Varešanin sice přežil, ale 28. června 1914, na srbský svátek sv. Víta (*Vidovdan*) a výročí kosovské bitvy, mu padl za oběť rakousko-uherský následník trůnu František Ferdinand d'Este s chotí. Rakousko-Uhersko následně využilo vazeb Mladé Bosny na srbskou tajnou důstojnickou organizaci *Sjednocení nebo smrt* (Ujedinjenje ili smrt), aby Srbsku po odmítnutí nepřijatelného ultimáta 28. července vyhlásilo válku. Postupné uplatňování spojeneckých smluv velmocí vedlo k vypuknutí konfliktu světových rozměrů.

Politický a kulturní život v Bosně a Hercegovině byl v důsledku zahájení ozbrojeného konfliktu ochromen. Již 26. července byl v provincii vyhlášen výjimečný stav. Úřední zákazy se dotkly všech sfér života, včetně činnosti občanských sdružení, tisku i školské soustavy. Používání cyrilice bylo pozastaveno (definitivně 1915), opětovně se zavedla cenzura jako v roce 1913, srbská církevně školská autonomie byla suspendována. Zemské úřady za pomoci bezpečnostních složek přijaly řadu represivních opatření, která zvláště těžce doléhala na srbské obyvatelstvo a osoby se Srby sympatizující. Významní Srbové byli zatýkáni, souzeni v politických procesech nebo bezdůvodně internováni v táborech.⁴⁵² Chorvatští a muslimští představitelé tvrdý postup vlády neodmítali, byť kritizovali protisrbské excesy chorvatské a muslimské chátry na ulicích. Okupační správa do toho cíleně rozdmýchávala nenávist mezi etnokonfesionálními komunitami, když mimo jiné podpořila vznik domobranecké milice (*šuckori* od něm. *Schutzkorps*, *Bürgerwehr*), složené z muslimů a katolíků, která se dopouštěla všemožných přečinů. V únoru 1915 byl konečně rozpuštěn zemský sněm, již od léta prakticky nečinný.

Na základě dosud kusých informací lze předpokládat, že mobilizace v Bosně

⁴⁵² Tábory byly zřízeny např. v uherských městech Arad, Túrony, Nezsider a Sopronnyék, v Bosně a Hercegovině pak kasárnách v Doboji (1915–1917) a Žegar u Bihaće. V Aradu pobývali i deklarovaní Srbové muslimské víry Hamid Svrzo (1889–1925), Abdulah (Avdo) Sumbul (1885–1915), Behdžet Mutevelić (1897–1915), Mehmed Zildžić a Smail-aga Čemalović (1884–1945). Svrzo nakonec vyvázl s domácím vězením a narukoval do armády, Sumbul a Mutevelić zde zemřeli, Zildžić prošel více tábory.

a Hercegovině probíhala bez vážnějších problémů, srbské obyvatelstvo nevyjímaje. Ještě méně prozkoumána je motivace, s níž odvedenci v průběhu války odcházeli bojovat. V případě muslimů je nezdárka zmiňován koncept svaté války, džihádu, který proti dohodovým mocnostem vyhlásil *šeyhülislâm* v listopadu 1914.⁴⁵³ Soubor pěti *fatāwā* poté, evidentně na politickou objednávku, v prosinci převzal a veřejně pronesl i reisu-l-ulema. Veřejná deklamace listin mezi muslimskými vojáky proběhla v březnu 1915.⁴⁵⁴ Podle islámského práva se džihád pro muslimy stal *povinností* (arab. *farḍ*), z náznaků je ale patrné, že tomu nepřikládali důležitost. Rakouští propagandisté si neuvědomili, že bosenskohercegovští muslimové nemohou vést *svatou válku* proti Srbsku, Rusku a Itálii, když sami stojí v řadách křesťanského vojska, a to na nejnižších pozicích.⁴⁵⁵

Situace na frontách do značné míry ovlivňovala i nové pohledy na nové státoprávní uspořádání Bosny a Hercegoviny.⁴⁵⁶ Roku 1915 maďarská reprezentace navrhovala připojení země k Zalitavsku. Tuto alternativu v srpnu 1917 v memorandu poslaném císaři podpořili i představitelé UMO kolem Šerifa-ef. Arnautoviće, avšak s podmínkou zachování samosprávy. Naposledy se o uskutečnění uherské varianty pokusil bývalý ministerský předseda István Tisza v září 1918, ale u místní politické reprezentace se neseťkal s pochopením, jelikož Srbové a Chorvaté se domáhali práva na národní sebeurčení. Předseda rozpuštěného saboru Safvet-beg Bašagić tehdy ještě zvažoval připojení k Trojjedinému království nebo autonomii. O velkochorvatskou variantu se v posledních dvou letech války zasazoval zemský náčelník Stjepan Sarkotić, Chorvat původem z Liky, a v září 1918 ještě společný ministr financí Alexander Spitzmüller. Muslimská opozice vedená Derviš-begem Miralemem a reisu-l-ulema Džemaluddin-ef. Čauševićem se přiklonili k májové deklaraci z 30. května 1917 poslanců Jihoslovanského klubu v říšské radě, kteří žádali sloučení jihoslovanských zemí v monarchii v jeden celek pod habsburským panovníkem. Srbové své naděje upínali k Srbsku, jehož vláda po

⁴⁵³ AKSAKAL, Mustafa. „The Ottoman Proclamation of Jihad“. In: *Jihad and Islam in World War I*. Leiden, 2016, s. 53–70.

⁴⁵⁴ KARČIĆ, Fikret. „Džihad fetva u Bosni i Hercegovini“. In: *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu*. Sarajevo, 2012, roč. 55 (2012), s. 305–318.

⁴⁵⁵ Pro ilustraci uvedme, že roku 1910 povinnou základní službu v rakousko-uherské armádě vykonávalo 11 498 muslimů. Mezi důstojníky v aktivní službě byli ale jen 4 islámští věřící a důstojníky v záloze dalších 10. Důstojnictvo bosenskohercegovských pluků tvořili v drtivé většině Němci; mezi aktivními důstojníky pěchoty dosahovali 73 %. *Militär-Statistisches Jahrbuch für das Jahr 1910*. Wien, 1911, s. 146 a 183–183.

⁴⁵⁶ Podrobněji např. HLADKÝ, Ladislav. „Bosenská otázka za první světové války (1914–1918)“. In: *Slovanský přehled*. Praha, 2001, s. 385–399.

odražení dvou rakouských ofenziv na zasedání v Niši 7. prosince 1914 přijala deklaraci volající po „osvobození“ všech Srbů, Chorvatů a Slovinců. Rakousko-německá ofenzíva roku 1915 ale Srbsko vyřadila z boje a jeho vedení se se zbytkem armády stáhlo přes Albánii do Řecka. Téhož roku byl ovšem v Paříži ustaven *Jihoslovanský výbor* (Jugoslavenški odbor) v čele s Ante Trumbićem, jenž si kladl za cíl spojení všech větví „jihoslovanského národa“ v jeden politický celek nezávislý na Rakousku-Uhersku. Dva ze sedmi jeho zakládajících členů, Srbové Nikola Stojanović a Dušan Vasiljević, přitom pocházeli z Bosny a Hercegoviny. V polovině roku 1917 Jihoslovanský výbor sjednotil svůj postup se srbskou exilovou vládou a společně pak 20. července na ostrově Korfu vyhlásily deklaraci usilující o vytvoření jihoslovanského státu. Tuto iniciativu v létě 1918 podpořily také politické reprezentace slovinských a chorvatských zemí a Bosny a Hercegoviny.

Po prolomení soluňské fronty v září roku 1918 a postupném rozkladu podunajské monarchie vyhlášení nového státu již nestálo nic v cestě. Jednání politických zástupců Jihoslovanů v Rakousku-Uhersku počátkem října vyústilo v ustavení Národní rady Slovinců, Chorvatů a Srbů (*Narodno vijeće S. H. S.*)⁴⁵⁷, vedené Ústředním výborem (*Središnji odbor*) se sídlem v Záhřebu.⁴⁵⁸ Postavení Bosny a Hercegoviny v úvahách o novém politickém uspořádání regionu nebylo zprvu jasně formulováno, což může souviset se slabou a nereprezentativní účastí delegátů z této země. Zavedení muslimští politici dění v sousedních provinciích ignorovali či záměrně přehlíželi. Teprve až 19. října skupinka šesti mladých muslimských intelektuálů v čele s Mehmedem Spahou⁴⁵⁹ vydala prohlášení o loajalitě k Národní radě S. Ch. S.⁴⁶⁰ Svou podporu jihoslovanské spolupráci

⁴⁵⁷ Na 100 tisíc obyvatel připadl jeden zástupce: v osmdesátičlenném plénu (někdy uváděno 95 osob) bylo rezervováno 18 křesel pro Bosnu a Hercegovinu – 8 Srbů, 6 muslimů a 4 Chorvaté. Ve skutečnosti ale zasedali jen 2 muslimové, Mehmed Spaho a Hamid Svrzo. Jako delegát bosenského saboru přibyl ještě Halid-beg Hrasnica. Srov. EKMEČIĆ, Milorad. *Stvaranje Jugoslavije 1790–1918*. 2. sv. Beograd, 1989, s. 770–803.

⁴⁵⁸ Výbor měl 36 členů (slovinské země s Terstem 7, Istrie 2, Dalmácie 4, Chorvatsko-Slavonie 14, Bosna a Hercegovina 9), častěji je ale uváděno 30, z nichž ani jeden nebyl muslim. Ve skutečnosti pocházelo z Bosny a Hercegoviny jen 6 delegátů, dodatečně byli kooptováni Halid-beg Hrasnica a Danilo Dimović. Tomuto orgánu předsedal Slovinec Anton Korošec, místopředsedy byli Svetozar Pribičević a Ante Pavelić (stomatolog) a tajemníky Mate Drinković, Srđan Budisavljević a Ivan Lorković.

⁴⁵⁹ Spaho vystudoval práva ve Vídni a od roku 1911 působil jako jeden ze dvou tajemníků Obchodní a živnostenské komory v Sarajevu. Jeho otec Hasan-ef. (1841–1915) byl pedagogem a nakonec i ředitelem Šaríatské soudní školy.

⁴⁶⁰ Signatáři byli Mehmed Spaho, Halid-beg Hrasnica, Zija Rizaefendić, Mehmed-beg Zečević, Mustafa Denišlić i Hifzi-ef. Muftić, ideově blízcí někdejšími „pokrokářům“ a MSS. PURIVATRA, Atif. *Jugoslavenska muslimanska organizacija*. Sarajevo, 1974, s. 29–30.

dodatečně vyjádřili reisu-l-ulema Džemaluddin-ef. Čaušević, Safvet-beg Bašagić, Rifat-beg Sulejmanpašić a Derviš-beg Miralem. Do činnosti rady se přesto zapojili pouze tři muslimové.⁴⁶¹ V Sarajevu pak koncem října vznikl Hlavní výbor Národní rady S. Ch. S. a 1. listopadu ještě Národní vláda (*Narodna vlada*), již zemský náčelník Stjepan Sarkotić předal své pravomoci. V provizorním kabinetu zasedlo šest Srbů, čtyři Chorvaté a jediný muslim,⁴⁶² jedno místo bylo rezervováno pro Sociálně demokratickou stranu. Vláda zahájila činnost 3. listopadu a vedl ji Srb Atanasije Šola, někdejší předseda srbského poslaneckého klubu v saboru.⁴⁶³ Neúčast čelných představitelů UMO na vzniku nových státních struktur dosud nebyla vysvětlena, z náznaků je ale patrné, že s nimi ideově nesouzněli a do poslední chvíle lpěli na autonomii a svébytnosti Bosny a Hercegoviny.

Následně od 6. do 9. listopadu v Ženevě probíhala jednání mezi Národní radou S. Ch. S., Jihoslovanským výborem a zástupci srbské vlády a parlamentu, která vyústila v deklaraci o sjednocení všech zemí a vzniku společného kabinetu. Kompromisní dohoda však nemohla být realizována pro nesouhlas části srbské vlády. Dramatický vývoj událostí časem Národní radu dohnal k rozhodnutí vyjednat přímé a bezpodmínečné spojení jihoslovanských zemí se Srbskem a Černou Horou. Království Srbů, Chorvatů a Slovinců oficiálně vzniklo 1. prosince 1918. První společná vláda pod vedením Stojana Protiće byla jmenována 20. prosince, přičemž křeslo ministra lesního hospodářství a hornictví obsadil Mehmed Spaho.

Válečné ztráty v Bosně a Hercegovině byly značně vysoké, nejčastěji se uvádí 250–300 000 obětí.⁴⁶⁴ Bosenskohercegovští vojáci působili na všech bojištích habsburské monarchie, velmi ceněno bylo zvláště jejich nasazení na italské frontě. Zhruba 38 000

⁴⁶¹ Mehmed Spaho, Halid-beg Hrasnica a politický nováček Hamid Svrzo. Tito tři muslimové vstoupili do Národní rady, kde Bosnu a Hercegovinu zastupovalo celkem 23 delegátů. Hrasnica a Svrzo byli také členy delegace, která v listopadu vyjednávala spojení jihoslovanských provincií se Srbskem.

⁴⁶² Mehmed Spaho byl pověřen rezortem řemesel, obchodu, pošt a telegrafů.

⁴⁶³ PURIVATRA, Atif. *Jugoslavenska*, s. 32–33.

⁴⁶⁴ Srov. Kol. autorů. *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*. Sarajevo 1998, s. 288. Potenciální demografická ztráta mezi sčítáními v letech 1910 a 1921 se odhaduje na 320 tis. lidí, včetně vystěhovalců. PEJANOVIĆ, Đorđe. *Stanovništvo*, s. 53–54.

Takto hrubě odhadnutý počet obětí je nutné brát s rezervou. Náš výpočet, založený na projekcích reálného přírůstku obyvatelstva a obousměrné migrace, se přiklání k rozmezí 150–200 tis. zemřelých. Kromě válečných událostí a epidemie španělské chřipky se do něj promítla i muslimská vystěhovalcká vlna, včetně reemigrace, ekonomická migrace, účast dobrovolníků v balkánských válkách a poválečný odchod dosídlenců v zemské správě a kolonistů. Sčítání v roce 1921 mimoto nebylo zcela spolehlivé.

z bezmála 300 000 naverbovaných mužů do rakousko-uherské armády padlo v boji,⁴⁶⁵ poměr etnonáboženských skupin přitom odpovídal jejich zastoupení v populaci,⁴⁶⁶ další padli na straně Srbska⁴⁶⁷ a Černé Hory. K nim se řadily i desetitisíce civilistů, kteří podleli nemocem a ztíženým životním podmínkám, ale také brutálnímu zacházení okupačního režimu. Od samého začátku války rovněž docházelo k masovým přesunům obyvatelstva, zejména muslimského u hranic se Srbskem. Do Bosny přicházeli také muslimští uprchlíci ze Sandžaku. Bosna a Hercegovina se opakovaně stala místem přímých bojů mezi zneprátenými vojsky, v prvních měsících války se totiž srbským a černoorským jednotkám opakovaně dařilo pronikat hluboko na bosenské území.⁴⁶⁸

Rozpad monarchie zastihl bosenskohercegovské muslimy nepřipravené. Čtyři desetiletí byli nedobrovolně připoutáváni k Rakousko-Uhersku, a když tento nelehký proces dosáhl jistých úspěchů, nastal další geopolitický otřes a po Osmanech nadobro přišli i o ochranu ze strany Habsburků. Jejich politická elita ostatně již v období parlamentarismu projevila nerozhodnost a neschopnost jasně formulovat a hájit životní zájmy komunity. V čase rozpadu podunajské říše se význační politici stáhli do pozadí a přepustili veřejný prostor iniciativním jednotlivcům. Muslimové jako celek se nepodíleli na vzniku jihoslovanského státu, ten koneckonců jejich iniciativu ani neočekával, ani nevyžadoval. Dodatečnou legitimitu mu dal až vznik široce podporované Jugoslávské muslimské organizace (*Jugoslavenska muslimanska organizacija*) v únoru 1919 a následně parlamentní volby v listopadu 1920. V témže čase v Bosně a Hercegovině probíhala pozemková reforma, která begovat připravila o většinu

⁴⁶⁵ Bosenskohercegovské pěší pluky (*Bosansko-hercegovačke pješadijske regimente*, známé též jako *Bošnjačke regimente*) bojovaly na srbské a východní frontě, od května 1915 také na frontě italské. V průběhu války ke čtyřem stávajícím plukům přibýly ještě další čtyři.

⁴⁶⁶ ŠEHIĆ, Zijad. „Povratak zaboravljenoj prošlosti“. In: *Gračanički glasnik*. Gračanica, 2014, roč. 19, č. 38, s. 53–120; ŠEHIĆ, Zijad. *U smrt za cara i domovinu*. Sarajevo, 2007.

⁴⁶⁷ Mezi nimi byli i mladí muslimové, zajatí na ruské frontě. Již v roce 1915 v ruské Oděse vznikla První srbská dobrovolnická divize, v níž jako důstojníci působili prosrbsky orientovaní Abdulah (Avdo) Hasanbegović (1888–1945), Šukrija Kurtović (1890–1973), Ibrahim Hadžiomerović (1886–1940), Fehim Musakadić (?–1943), Aziz Sarić, Hamid Kukić, Alija Džemidžić, Rešid Kurtagić a Asim Šeremet. V dubnu 1916 v této divizi sloužilo na 9 900 mužů, z nichž více než třetina pocházela z Bosny a Hercegoviny. Přímo v Srbsku bojovali např. Mustafa Golubić (1889–1941) a Hasan Rebac (1890–1953). Aktivní účast v bojích proti Rakousku-Uhersku po válce přeživším aktérům otevřela možnost kariérního postupu. Srov. MITRINOVIĆ, Čedomil. „Jugoslovenski muslimani u borbi za slobodu i nezavisnost“. In: *Gajret: kalendar za godinu 1937*. Sarajevo, 1936, s. 109–115; *Jugoslovenski dobrovoljački korpus u Rusiji: prilog istoriji dobrovoljačkog pokreta (1914–1918)*. Beograd, 1954, s. 9–13.

⁴⁶⁸ MIKIĆ, Đorđe. *Austrougarska ratna politika u Bosni i Hercegovini 1914–1918*. Banja Luka, 2011, s. 127–149.

pozemkového vlastnictví i společenského vlivu. Kontinuitu mezi starým a novým státním zřízením tak udržovalo jen organizačně pevné Islámské společenství v čele s reisu-ulemou, jehož postavení nastalé změny v Evropě nijak nenarušily.

Sociální struktura

Jedním z prvních rozsáhlejších projektů, které okupační orgány realizovaly po roce 1878, bylo sčítání lidu. Podobné soupisy prováděly pro fiskální účely i osmanské úřady, ty ale soudobým potřebám nevyhovovaly. Nicméně jistá obezřetnost je nutná i v případě rakousko-uherské úřední statistiky. První moderní census se uskutečnil v červnu roku 1879 a podle jeho výsledků na území Bosny a Hercegoviny o ploše 51 027 km² žilo 1,158 milionu obyvatel. Tehdy ještě nebyla zjišťována sociální struktura a vlastnické poměry populace, a tak jsme při bližší charakterizaci společenských poměrů nuceni vycházet z dalších soupisů.

Do roku 1910 se počet obyvatel zvýšil o 64 % na 1,898 milionu. Na tomto mimořádně vysokém čísle za tři desetiletí habsburské správy se podepsala zlepšující se zdravotní péče, osvěta v oblasti hygieny a zvyšující se komfort života ve městech. Nesmíme ale zapomínat ani na další faktory: návrat početných uprchlíků v prvních letech okupace, přirozené zvýšení porodnosti po období nejistoty a mohutné přistěhovalectví z duální monarchie. Hustota zalidnění z 23 obyvatel na km² za tři desetiletí stoupla na 37, což byla na evropské poměry stále velmi nízká hodnota.

Složení obyvatelstva Bosny a Hercegoviny koncem 19. a začátkem 20. století⁴⁶⁹

	muslimové (%)		pravoslavní (%)		katolíci (%)		celkem
1875 (Klaić)	480 596	35,9	646 678	48,4	207 119	15,5	1 337 393
1879 (sčítání)	448 613	38,7	496 761	42,9	209 391	18,1	1 158 440
1885 (sčítání)	492 710	36,9	571 250	42,8	265 788	19,9	1 336 091
1895 (sčítání)	548 632	35,0	673 246	42,9	334 142	21,3	1 568 092
1910 (sčítání)	612 137	32,3	825 418	43,5	442 197	23,3	1 898 044
1921 (sčítání)	588 244	31,1	829 290	43,9	453 616	24,0	1 890 440

⁴⁶⁹ V roce 1879 se populace členila na mohamedány, řecké východní křesťany, římské katolíky, izraelity a ostatní, 1885 na mohamedány, východní pravoslavné křesťany, římské katolíky, židy a ostatní, 1895 na mohamedány, křesťany (východní pravoslavné, římské katolíky, evangelíky a jiné), židy a ostatní a konečně v roce 1910 na srbo-pravoslavné, muslimy, katolíky (římské a řecké), židy (sefardské a jiné), evangelíky a ostatní.

(1875) KLAJČ, Vjekoslav. *Bosna*, s. 72. Údaj o počtu obyvatel není opatřen žádným relevantním odkazem. Do vilájetu je započten i Novopazarský sandžak a oblast kolem Nikšiče, kterou později získala Černá Hora. (1879) *Štatistika miesta i pučanstva Bosne i Hercegovine prema popisu*. Sarajevo, 1880. Sčítání se při hlubším zkoumání ukazuje jako ne zcela přesné. Řada obcí byla vynechána (např. Kulen Vakuf a Orašac) či špatně popsána (mj. v okolí Brčka a Šipova). (1885) *Štatistika mjesta i žiteljstva Bosne i Hercegovine po popisu naroda od 1. maja 1885*. Sarajevo, 1886. (1895) *Glavni rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 22. aprila 1895*. Sarajevo, 1896. (1910) *Rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 10. oktobra 1910*. Sarajevo, 1912. (1921) *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921 god.* Sarajevo, 1932. Do součtu katolíků jsou vždy zahrnuti i řečtí katolíci.

Zastoupení muslimů, z toho etnických Slovanů, ale i Romů, Albánců a dalších,⁴⁷⁰ v celkové populaci ve sledovaném období kleslo z 39 % na 32 %. Hlavní příčinou poklesu byla emigrace do osmanské říše, ale také nižší porodnost než u ostatních komunit. Nejčastěji přívrženci islámu odcházeli z Krajiny (chotár Bihać, Bos. Gradiška, Cazin, Ključ, Novi a Prnjavor) a velikých sídel (prostým srovnáním čísel evidentně z Bihaće, Bos. Gradišky, Jajce, Livna, Prijedoru a Travniku).

Územní distribuce muslimského obyvatelstva koncem 19. a začátkem 20. století⁴⁷¹

okruh	1879 (%)		1885 (%)		1895 (%)		1910 (%)	
Banjalucký	42 042	22,1	60 065	22,5	73 016	22,2	70 365	17,4
Bihaćský	82 305	46,6	71 130	44,7	81 777	42,6	90 906	39,7
Mostarský	65 268	34,4	52 238	27,9	56 135	25,6	63 666	23,8
Sarajevský	78 344	52,5	101 084	52,4	111 984	49,1	132 623	46,0
Travnický	58 243	31,6	66 975	31,3	69 940	29,1	76 928	27,0
Tuzlanský	122 411	45,6	141 218	45,0	155 780	43,4	177 649	41,8

Běžně se uvádí, že zemi za dobu okupace z politických či sociálních důvodů opustilo na 260 000 lidí, z toho 140 000 muslimů, což ale není možné hodnověrně prokázat.⁴⁷²

⁴⁷⁰ Početnost jednotlivých skupin nelze zjistit. Osmanské sčítání lidu z roku 1870 v Bosenském vilájetu evidovalo 5 139 muslimských a 117 křesťanských „Cikánů“ mužského pohlaví, což činí asi 10 tis. osob. Romové se vyskytovali hlavně ve Zvornickém sandžaku, dále pak v Sarajevu, Travniku a Novém Pazaru. Při censu roku 1910 romštinu za svou mateřštinu uvedlo 5 419 lidí, albánštinu 273 a turečtinu 129. Skutečný počet Romů ale byl podstatně vyšší (starousedlíky, tzv. bílé Cikány, statistika nepodchytila, jelikož často hovořili místním jazykem, dosídlenci z Valašska, tzv. černí Vlaši čili *karavlasí*, mluvili zase dialekty rumunštiny). MUJIĆ, Muhamed A. „Položaj cigana u jugoslovenskim zemljama pod osmanskom vlašću“. In: *Prilozi za orijentalnu filologiju*. Sarajevo, 1953, roč. 3–4, s. 137–193. *Die Ergebnisse*, s. L.

⁴⁷¹ (1879) *Štatistika miesta...* Sarajevo, 1880. (1885) *Štatistika mjesta...* Sarajevo, 1886. (1895) *Glavni rezultati...* Sarajevo, 1896. (1910) *Rezultati popisa...* Sarajevo, 1912. Tuzlanský okruh se roku 1879 nazýval Zvornický, v letech 1885 a 1895 pak Dolnotuzlanský. V průběhu času docházelo ke změně hranic okruhů, rovněž se měnil počet a rozsah chotárů. Mezi prvním a druhým sčítáním došlo k následujícím úpravám: Kostajnica byla vyňata z Bihaćského okruhu a připojena k Banjaluckému, Foča byla nejprve součástí Mostarského okruhu, pak Sarajevského, Kladanj (od roku 1863) přináležel k Sarajevskému okruhu, později k Tuzlanskému, z Banjaluckého okruhu bylo vyděleno Žepče a připojeno k Travnickému.

Při uvážení větších územně správních změn, ke kterým došlo po prvním sčítání, k roku 1879 jsou validní následující údaje: Banjalucký – 56 488 (24,1 %), Bihaćský – 63 953 (51,7 %), Mostarský – 47 362 (28,8 %), Sarajevský – 91 214 (54,8 %), Travnický – 62 149 (32,2 %) a Tuzlanský – 127 447 (46,1 %).

⁴⁷² PEJANOVIĆ, Đorđe. *Stanovništvo*, s. 43–45. Đ. Pejanović uvažoval o ročním přírůstku obyvatelstva v letech 1879–1910 ve výši 1,6 %, což činí nárůst populace o zhruba 740 tis. osob. Jen v tomto období zemi údajně opustilo 180 tis. lidí, ačkoli úřední statistika počítala ani ne s polovičním objemem. Tyto odhady jsou ale zkreslené a tendenční, neboť přírůstek jednotlivých konfesních skupin se odlišoval a v čase fluktoval. Autor nerozlišoval mezi vystěhovalci, kteří již neplánovali návrat do vlasti, a ekonomickými emigranty a zcela také opomněl navrátilce. Při zvážení všech okolností je možné dospět k odhadu, že zemi do Veliké války trvale opustilo 90–110 tis. muslimů a 10–30 tis. pravoslavných.

Návratnost muslimů totiž nebyla zanedbatelná. Na základě úředních záznamů se jednalo o 12–13 tis. osob. Ve větší míře se začali vracet za balkánských válek, návrat zprvu finančně podporovala i Zemská vláda. Na 5 tis. osob bylo repatriováno námořní cestou ze Soluně do Terstu a nato po železnici. Další 1 tis.

Jestliže přírůstek v letech 1879–1910 u muslimů dosahoval „pouze“ 36 %, tak u pravoslavných 66 %, katolíků 112 % a židů dokonce 288 %.⁴⁷³ U dvou posledních skupin je to dáno zejména migrací z habsburské monarchie. Jak početná ale tato migrace byla, není snadné zjistit. Při sčítání lidu roku 1910 v zemi pobývalo 114 591 obyvatel (bez vojáků) s cizí státní příslušností. Další tisíce „přivandrovalců“ (bos. *kuferaši*) ovšem časem získaly zemskou příslušnost, a tak ze statistik vypadly. Platí to především o mluvčích srbsko-chorvatského jazyka, kteří mezi dosídlenci jednoznačně dominovali a nejnáze splývali s domácím obyvatelstvem.⁴⁷⁴ V součtu jsou vedle příšlých státních zaměstnanců zahrnuti i desetitisíce řemeslníků, obchodníků a v neposlední řadě kolonistů, které do roku 1905 Zemská vláda usazovala na erární půdě v úrodné severní Bosně.⁴⁷⁵ V souhrnu platí, že počty vystěhovalců a přistěhovalců byly v zásadě shodné.

Rozmístění jednotlivých konfesních skupin bylo značně nerovnoměrné, což mělo svůj původ v bouřlivém společenském vývoji posledních staletí a odlišném postavení náboženských skupin v osmanském státu. Muslimská populace coby privilegovaná vrstva tvořila jádro městské populace a zároveň byla rozprostřena po celé zemi, neboť

přišel z bývalého Novopazarského sandžaku. Srov. *Bericht... 1906*, s. 10–17; *Bericht... 1908*, s. 2–4; *Bericht... 1909*, s. 3–6; *Bericht... 1910*, s. 3–6; *Bericht... 1911*, s. 4–7; *Bericht... 1914 bis 1916*, s. 2–3; JUZBAŠIĆ, Dževad. *Nacionalno-politički odnosi*, s. 147–149.

⁴⁷³ Do roku 1878 se židé (sefardé) vyskytovali hlavně v Sarajevu, v menším počtu také v Novém Pazaru, Travniku, Bijeljině, Mostaru a Banja Luce. Evangelická víra mezi domácím obyvatelstvem není doložena.

⁴⁷⁴ Předlitavský původ mělo 46 859 osob, zalitavský 61 151 a jiný 6 581 (v tom 58 173, tj. 51 %, mluvčích srbsko-chorvatského jazyka). V kategorii mateřského jazyka, tady již bez rozlišení státní příslušnosti, 22 968 lidí uvedlo němčinu, 10 975 polštinu, 7 431 rusínštinu, 7 045 češtinu, 6 443 maďarštinu, 3 108 slovinštinu a 2 462 italštinu. *Die Ergebnisse*, s. 52–53.

Cenzus roku 1921 ukázal, že i přes válečné ztráty a spontánní odchody „za lepším“ v zemi stále žilo 16 471 lidí s mateřským jazykem německým, 10 705 polským, 8 146 rusínským, 6 377 českým a slovenským, 4 682 slovinštiným, 2 577 maďarským a 1 762 italským. *Definitivni rezultati*, s. 130–131.

⁴⁷⁵ Podle Đ. Pejanoviće v Bosně a Hercegovině k roku 1910 vyhledalo útočiště asi 4 tis. muslimů, 18 tis. pravoslavných, 95 tis. katolíků a 20 tis. ostatních (evangelíků a židů). K těmto číslům dospěl tak, že od roku 1879 uvažoval o ročním přírůstku obyvatelstva ve výši 1,6 % a vše nad touto hranicí připočetl na vrub imigrace. U muslimů jen sečetl úřední statistiku navrátilců. Tyto odhady, v odborné literatuře často citované, lze stěží považovat za věrohodné. S jistotou lze jen tvrdit, že v zemi přibýlo 3 649 nesefardských židů, 6 342 evangelíků a 8 136 řeckých katolíků, kteří se tam dříve nevyskytovali. Srov. PEJANOVIĆ, Đorđe. *Stanovništvo*, s. 42; *Die Ergebnisse*, s. 386–387.

Kolonisté, ať již z popudu Zemské vlády, tak ryze soukromého, se usazovali zejména v okresech Prnjavor, Bos. Gradiška, Bijeljina, Banja Luka a Derventa, kde dominovali pravoslavní. Nelze však zjednodušeně tvrdit, jak často činí srbská historiografie, že dosídlování mělo za cíl oslabit rozsah srbského etnického prostoru. V Prnjavoru přistěhovalci zakrátko tvořili celou třetinu populace, jejich expanze ale byla patrná i v muslimských vesnicích (např. Prosjek a Babanovci). Mezi první a druhou dekadou 20. století v osadách kolonistů žilo 20–25 tis. lidí. Srov. *Die Ergebnisse*, s. 4–387; *Definitivni rezultati*, s. 130–247; KRALJAČIĆ. „Tomislav Kolonizacija stranih seljaka u Bosnu i Hercegovinu za vrijeme austrougarske uprave“. In: *Istoriski časopis*. Beograd, 1989, s. 111–124; KASUMOVIĆ, Amila. „Modaliteti eksterne kolonizacije u Bosni 1890–1914“. In: *Prilozi*. Sarajevo, 2009, č. 8, s. 81–120.

v minulosti střežila hranice říše a spravovala vlastní nebo propůjčený pozemkový majetek. Roku 1879 islámští věřící tvořili majoritu v 15 z 50 chotárů (pravoslavní ve 20 a katolíci v 7), nejčastěji v Sarajevském a Tuzlanském okruhu, a v dalších 5 si udržovali relativní většinu. Pouze v jediném tvořili méně než 10 % populace. Rakousko-uherská okupace tento stav značně proměnila v jejich neprospěch. Následkem vystěhovalectví a dosidlováním katolíků roku 1910 muslimové dominovali již jen v 8 z 55 chotárů (pravoslavní ve 23 a katolíci v 7) a v dalších 8 měli relativní většinu. V pěti chotářech nedosahovali ani 10% zastoupení. Největší pokles islámského obyvatelstva nastal v Krajině, konkrétně v poříčí řek Uny, Sany a Sávy od Bihaće do Brčka, kde muslimové žili promícháni s pravoslavnými a místy také s katolíky.

Obyvatelstvo Bosny a Hercegoviny závislé na zemědělské výrobě (1895 a 1910)⁴⁷⁶

	statkáři	svobodní sedláci	kmeti	sedláci a kmeti	ostatní	celkem
1895	5 833	86 867	88 970	22 655	17 256	221 581
s rodinami	33 475	524 530	599 853	176 509	50 924	1 385 291
1910	14 744	136 854	79 677	31 416	20 450	283 141
s rodinami	71 386	771 643	524 597	237 160	63 801	1 668 587

Zemědělstvím se roku 1910 živilo 1,669 milionu čili 88 % lidí, stejně jako o patnáct let dříve. O žádném pokroku na tomto poli tedy nemůže být ani řeči. Kvůli přetrvávajícímu osmanskému modelu se obyvatelstvo dělilo do následujících skupin (uvedeny hlavy rodin): statkáři s kmeti (10 463, z toho 91 % muslimů), statkáři bez kmetů (4 281, 71 % muslimů), svobodní sedláci (136 854, 57 % muslimů), kmeti (79 677, 5 % muslimů), svobodní sedláci a zároveň kmeti (14 453, 10 % muslimů), kmeti a zároveň svobodní sedláci (16 963, 7 % muslimů) a další jedinci, zejména pachtýři (20 450, 45 % muslimů).⁴⁷⁷ Zde je patrný nepoměr mezi muslimy a nemuslimy, který měl za následek vyšší daňové zatížení a tím pádem i horší sociální postavení křesťanských rolníků. Za dekádu a půl se rovněž projevil trend zvyšování počtu rodin závislých na zemědělství, a to o 28 % (členů domácností ale přibylo jen 20 %); na rozdíl od svobodných hospodářů ale kmetské usedlosti tolik netrpěly dělením půdy mezi dědice, jelikož k tomu bylo

⁴⁷⁶ *Hauptresultate der Volkszählung in Bosnien und der Hercegovina vom 22. April 1895*. Sarajevo, 1896, s. LIV–LIX. *Die Ergebnisse*, s. 68–71. Roku 1910, na rozdíl od sčítání v roce 1895, byla evidována i konfesní příslušnost členů jednotlivých skupin. V tomto ohledu nelze provést relevantní srovnání vývoje.

⁴⁷⁷ *Die Ergebnisse*, s. 68–71.

zapotřebí svolení bega či agy.⁴⁷⁸ Napětí mezi potomky rolníků vinou neřízené natality vzrůstalo a emigrace do blízkého i vzdáleného zahraničí byla jednou z možných řešení neúnosných poměrů.⁴⁷⁹ Pravoslavnému obyvatelstvu, které nemělo perspektivu na získání půdy k vlastnímu obdělávání, se i nabízela varianta odchodu do Srbska, kde již proběhla agrární reforma a přístup k půdě byl alespoň teoreticky možný.⁴⁸⁰

Muslimské obyvatelstvo závislé na zemědělské výrobě (1910)⁴⁸¹

okruh	statkáři		svobodní sedláci	kmeti	sedláci (a kmeti)	kmeti (a sedláci)	ostatní
	s kmeti	bez kmetů					
Banjalucký	1 456	152	7 272	487	80	53	2 589
Bihačský	1 366	415	12 740	67	21	33	765
Mostarský	2 152	450	6 204	599	489	381	432
Sarajevský	2 439	760	15 716	946	413	356	1 933
Travnický	1 220	798	11 820	103	87	75	1 156
Tuzlanský	904	448	23 766	1 451	368	325	2 351
celkem	9 537	3 023	77 518	3 653	1 458	1 223	9 226
s rodinami	45 256	14 028	412 329	19 780	9 468	7 808	27 429

Celkově se zemědělstvím zabývalo 105 638 muslimských rodin (536 098 lidí), 118 752 pravoslavných (768 606) a 56 897 katolických (353 484). Znamená to tedy, že 88 % muslimů, 93 % pravoslavných a 81 % katolíků živila zemědělská produkce. V podřízeném kmetském postavení (úplném i částečném) se nacházelo jen 7 % muslimů, ale zato 57 % katolíků a 68 % pravoslavných.⁴⁸² Čísla u katolíků jsou zkreslená přistěhovalci a bez jejich přítomnosti by jistě korespondovala s pravoslavnými. Nižší počet muslimů v primárním sektoru lze vysvětlit historickými okolnostmi; v minulosti se těšili příznivějšímu právnímu

⁴⁷⁸ Vypovídající je srovnání počtu členů jedné domácnosti. Mezi lety 1895 a 1910 se rodina (velko)statkáře zmenšila z průměrných 5,7 osob na 4,8 (o celého jednoho člověka!), u svobodného sedláka z 6,0 na 5,6, u kmeta z 6,7 na 6,6 a u sedláka a zároveň kmeta z 7,8 na 7,5. U ostatních jako jediných se zvětšila, a to z 3,0 lidí na 3,1. *Hauptresultate*, s. LIV–LIX. *Die Ergebnisse*, s. 68–71.

⁴⁷⁹ Teprve nedávno se začalo bádát o muslimském vystěhovalectví do Severní Ameriky. Srov. PUSKAR, Samira. *Bosnian Americans of Chicagoland*. Charleston, 2007. Roku 1910 v Americe pobývalo 608 muslimů (71 % pocházelo z Mostarského okruhu). *Die Ergebnisse*, s. 72–73. Vstup do USA islámským věřícím ztížil imigrační zákon z roku 1907, který je automaticky řadil mezi stoupence proskribované polygamie. „Muslimanski iseljenici u Americi“. *Večernji Sarajevski list*. Sarajevo, 6. 6. 1910, s. 3.

⁴⁸⁰ Tyto počty však nebyly nijak vysoké. V roce 1900 v Srbsku žilo 4 313 lidí narozených v Bosně a 1 713 v Hercegovině. *Statistički godišnjak Kraljevine Srbije. Peta knjiga, 1900*. Beograd, 1904, s. 46.

⁴⁸¹ *Die Ergebnisse*, s. 68–71.

⁴⁸² Situace se regionálně mírně lišila: zatímco v Sarajevském okruhu zemědělská výroba zajišťovala obživu „jen“ 82 % muslimů, v Tuzlanském již 90 %, a Bihačském dokonce 95 %. Na úrovni chatárů byly rozdíly ještě více patrné: zemědělství se věnovalo z více než 98 % islámské obyvatelstvo Cazinu a venkovských chatárů Tuzly a Mostaru, na opačném konci stály městské chatáry Sarajevo (17 %), Tuzla (41 %), Mostar (52 %) a Banja Luka (58 %). *Die Ergebnisse*, s. LXVIII–LXXI a 68–71.

postavení a častěji pobývali ve městech, kde se věnovali jiným ekonomickým činnostem. Vedle toho se ale již od padesátých let 19. století v provincii začala vytvářet silná vrstva pravoslavných řemeslníků a obchodníků, která se od habsburského záboru postupně rozšiřovala o katolíky a židy z podunajské monarchie.

Složení sídel nad 2 000 obyvatel podle sčítání lidu v letech 1879–1910⁴⁸³

sčítání	muslimové (%)		pravoslavní (%)		katolíci (%)		celkem
1879	86 575	67,6	25 973	20,3	12 288	9,6	128 030
1885	98 216	64,5	29 172	19,2	19 965	13,1	152 332
1895	114 850	57,8	38 257	19,3	38 297	19,3	198 602
1910	120 265	49,9	47 195	19,6	60 961	25,3	240 843

Bosna a Hercegovina vykazovala velmi nízkou míru urbanizace. Iljas Hadžibegović jako měřítko použil sídla s nejméně 1 000 obyvatel – v nich po dobu rakousko-uherské správy žilo 14–15 % populace –,⁴⁸⁴ ale za podmínek populační exploze a převládajícího agrárního způsobu života se jedná o příliš nízké mezní číslo.⁴⁸⁵ Pro potřeby této studie jsme stanovili hranici 2 000 obyvatel, i když ani ta není ideální.⁴⁸⁶ Roku 1879 v těchto sídlech žilo pouze 128 030 (11 %) obyvatel, z nichž 68 % tvořili muslimové, 20 % pravoslavní a 10 % katolíci. Situace roku 1910 byla poněkud odlišná: úhrnem je obývalo 240 843 (13 %) lidí, z toho 50 % muslimů, 20 % pravoslavných a 25 % katolíků. Z čísel je patrné slábnoucí zastoupení muslimů, které souvisí s menší dynamikou stěhování do měst než u druhých konfesí a se zahraniční migrací. Během okupace v urbánních centrech setrvale žilo kolem 20 % muslimského společenství, u pravoslavných stoupl z 5 % na 6 % a katolíků z 6 % na 14 %. Nutno poznamenat, že roku 1879 z 28 sídel nad 2 000 obyvatel muslimové neměli absolutní většinu jen ve Vareši, Varcar-Vakufu a Jajce, kdežto roku 1910 z 42 sídel již ve 14, včetně Sarajeva, Mostaru, Banja Luky, Tuzly, Travniku a Livna. Za jednatřicet let se ve městech početně rozrostli o „skromných“ 39 %, zatímco pravoslavní o 82 % a katolíci o mimořádných 494 % (viz tabulka výše).

⁴⁸³ (1879) *Štatistika miesta...* Sarajevo, 1880. (1910) *Rezultati popisa...* Sarajevo, 1912.

⁴⁸⁴ Zřejmě vyšel z cenzu roku 1879, který rozlišoval ves (*selo/Dorf*), městys (*trgovište/Marktflecken*) a město (*grad/Stadt*). Další sčítání užívala označení město (*grad*), městská (*gradska*) a vesnická obec (*seoska općina*). Za města se obvykle považovala sídla nad 1 000 obyvatel, ale ne vždy (např. Peći u Cazinu nebo Janja u Bijeljiny).

⁴⁸⁵ HADŽIBEGOVIĆ, Iljas. *Bosanskohercegovački gradovi*, s. 311–312. Autor si všímá, že ve všech městech Bihaćského okruhu tvořilo většinu agrární obyvatelstvo.

⁴⁸⁶ Sčítání roku 1910 vykazovalo 42 těchto sídel, ale jen ve 20 nepřevládalo zemědělsky činné obyvatelstvo.

Nejlidnatější sídla a procento zde usazených muslimů v letech 1879–1910⁴⁸⁷

	1879 (%)		1885 (%)		1895 (%)		1910 (%)	
Sarajevo	21 377	69	26 268	60	38 083	45	51 919	36
Mostar	10 848	59	12 665	54	14 370	48	16 392	44
Banja Luka	9 560	68	11 357	61	13 566	56	14 800	45
Bijeljina	6 090	75	7 807	70	9 320	62	10 061	59
Travnik	5 887	59	5 933	51	6 261	48	6 647	41
Tešanj	5 372	77	5 807	77	6 736	83	3 068	85
(Donja) Tuzla	5 119	77	7 189	72	10 227	59	12 353	47
Livno	4 598	52	4 535	44	5 006	41	4 729	38
Bos. Gradiška	4 226	60	4 569	57	5 353	56	4 098	57

Elitu muslimské komunity představoval begovat. V sídlech nad 1 000 obyvatel žila asi polovina velkostatkářů s kmety a dvě třetiny bez kmetů.⁴⁸⁸ Roku 1910 sčítací komisaři zaznamenali 12 560 takovýchto muslimských rodin neboli 59 284 lidí (10 % všech muslimů).⁴⁸⁹ I mezi nimi však panovaly značné rozdíly, největšími komplexy půdy se mohly vykázat bývalé hraničářské rody v úrodném povodí řek Uny, Sany, Sávy a Driny.⁴⁹⁰ Podíl muslimů mezi nejbohatšími vlastníky půdy navíc postupem času klesal ve prospěch křesťanů. Podle soupisu begovské půdy po první světové válce pozemky větší než 57,5 hektaru vlastnilo jen 264 muslimských rodin.⁴⁹¹ Členové begovatu uzavíraly sňatky

⁴⁸⁷ Viz odkazy v poznámce č. 469.

⁴⁸⁸ HADŽIBEGOVIĆ, Iļjas. *Bosanskohercegovački gradovi*, s. 315–316.

⁴⁸⁹ DŽAJA, Srećko M. *Bosna i Hercegovina*, s. 40–41.

⁴⁹⁰ KAMBEROVIĆ, Husnija. *Begovski zemljišni*, s. 173.

⁴⁹¹ **Zemědělský půdní fond v Bosně a Hercegovině na přelomu 19. a 20. století**

kultura	1886 (km ² a %)		1895 (km ² a %)		1904 (km ² a %)	
orná půda	10 302	20,2	11 032	21,6	11 550	22,6
zahrady	394	0,8	483	0,9	543	1,1
louky	3 262	6,4	3 465	6,9	3 991	7,8
vinice	50	0,1	59	0,1	62	0,1
pastviny	9 229	18,0	8 488	16,5	7 870	15,4
lesy	26 879	52,6	26 591	52,1	26 104	51,2
neproduktivní půdy	1 042	1,9	1 040	1,9	1 038	1,8
celkem	51 158	100,0	51 158	100,0	51 158	100,0

Zdroj tabulky výše: *Bericht... 1906*, s. 244. Podle alternativní statistiky roku 1904 lesy zaujímaly 25 497 km² (50 %) celkové plochy země, z toho erární 19 979 km² (78 %), soukromé 5 518 km² (21 %) a vakufské 196 km² (1 %). O čtyři roky později lesní porosty zabíraly 25 548 km², v tom erární 76 %, soukromé 24 % a vakufské 1 %. *Bericht... 1906*, s. 304. *Bericht... 1911*, s. 116–117.

Pozemkové vlastnictví větší než 20 ha a zároveň nepodléhající kmetskému právu (kolokviálně *begluk*) k roku 1911 mělo 9 490 subjektů, z toho 4 931 muslimských a 3 195 pravoslavných. Tyto subjekty vlastnily 4 861 km² (9,5 %) celkové plochy země, z toho 1 264 km² orné půdy, 797 km² luk, 494 km² pastvin a 2 238 km² lesů. Rozloha kmetských usedlostí není známa. Jistou představu skýtá údaj, že v letech 1898–1910 kmeti odkoupili 1 200 km² usedlostí a v letech 1912–1915 dalších 1 206 km². Poválečná agrární reforma se dotkla 7 752 km² obhospodařovaných kmetů, včetně 1 620 km² lesů. Tímto je možné dojít k odhadu, že kmetské usedlosti na začátku 20. století zabíraly pětinu rozlohy země. KAMBEROVIĆ, Husnija. *Begovski*

výhradně mezi sebou.⁴⁹² Lze předpokládat, že islámem povolené mnohoženství bylo praktikováno právě mohovitějšími členy této sociální skupiny, zejména hraničáři v Krajině, kteří k němu měli vhodné materiální předpoklady.⁴⁹³ Vysoká porodnost begovatu, která se však nedala poměřovat s populačním rozmachem kmetů a svobodných sedláků, postupem času přinášela neřešitelné potíže; nárůst potomstva vedl k dělení rodin včetně rodového majetku, což se záhy projevilo na poklesu jejich životní úrovně. Na velkostatkáře rovněž sílil tlak ze strany kmetských komun, které nebyly s to uživit rychle se rozrůstající potomstvo a usilovaly o radikální pozemkovou reformu.⁴⁹⁴

Počet členů rodin u obyvatelstva závislého na zemědělské výrobě (1910)⁴⁹⁵

	statkáři		svobodní sedláci	kmeti	sedláci (a kmeti)	kmeti (a sedláci)	ostatní
	s kmety	bez kmetů					
muslimové	4,7	4,6	5,3	5,4	6,5	6,4	3,0
pravoslavní	6,1	5,3	6,2	6,7	7,9	7,8	2,8
katolíci	6,2	4,9	5,9	6,5	7,5	7,2	3,5
celkem	4,9	4,8	5,6	6,6	7,6	7,5	3,1

Druhá část muslimského společenství se skládala z řemeslníků, obchodníků, duchovních, úředníků a učitelů.⁴⁹⁶ Jednalo se zejména o obyvatelstvo usedlé ve městech

zemljišni posjedi, s. 158 a 173–175. MUTAPČIĆ, Edin. „Pravno-historijski kontekst agrarne reforme u BiH poslije Prvog svjetskog rata“. In: *Tranzicija*. Tuzla, 2011, roč. 13, č. 27, s. 143–156.

⁴⁹² HADŽIJAHIĆ, Muhamed. „Bračne ustanove u bosanskih muslimana prije 1946. godine“. In: *Prilozi za orijentalnu filologiju*. Sarajevo, 1981, roč. 31, s. 155–168.

⁴⁹³ Při sčítání z roku 1910 bylo evidováno 1 222 mužů s více manželkami, z toho 1 185 se dvěma, 36 se třemi i 1 se čtyřmi. Úhrnem tato manželství uzavřelo 3 704 lidí. Geograficky byl tento zvyk častější v zemědělsky plodných regionech: v okruhu Bihačském 594 (49 %) a Tuzlanském 257 (21 %). *Islamsko pravo u Bosni i Hercegovini*. Beograd, 1926, s. 45.

⁴⁹⁴ Vzájemné vztahy se nevyhnuly ani excesům. Široce medializován byl např. osud velkostatkáře Hasan-bega Čekiće, v květnu 1907 těžce zraněného Srbem Vasou Milivojšou, kterého k tomu navedl srbský kmet Jovo Majkić. Čekić později zraněním podlehl. V srpnu 1907 byl zapálen *čardak* (dvůr) Muhamed-bega Kulenoviće v obci Trninić, za jehož údajného iniciátora byli označeni Srbové. Roku 1911 list *Musavat* poukázal na vícero útoků na majetek muslimských statkářů v Banjaluckém kraji. Ačkoli pachatelé nebyli jmenováni, vina byla kladena křesťanům. „Dokle će ići ovako?“. In: *Bošnjak*. Sarajevo, 16. 5. 1907, s. 3. „Umorstvo“. In: *Sarajevski list*. Sarajevo, 17. 5. 1907, s. 2. „Paljevina“. In: *Bošnjak*. Sarajevo, 5. 9. 1907, s. 2. „Kragje i paljevine“. In: *Musavat*. Sarajevo, 18. 3. 1911, s. 1.

⁴⁹⁵ *Die Ergebnisse*, s. 68–71.

⁴⁹⁶ Tato vrstva vznikla v době rozkvětu osmanské říše, kdy tvořila jádro městského osídlení. Muslimové se v urbánních sídlech nejčastěji věnovali řemeslné výrobě, v níž jasně dominovali nad ostatními komunitami. Jejich podíl mezi obchodníky a velkopodnikateli byl o poznání slabší. Úřední statistika v roce 1907 zaznamenala 44 034 obchodů a podniků, z nichž 91 % se nacházelo v rukou bosenskohercegovských zemských příslušníků. Muslimové drželi 20 178 (46 %) společností, zato pravoslavní 13 129 (28 %) a katolíci 9 159 (21 %). Tento poměr mezi konfesemi se udržel až do války. HADŽIBEGOVIĆ, Iljas. *Postanak radničke klase u Bosni i Hercegovini i njen razvoj do 1914. godine*. Sarajevo, 1980, s. 100.

a městysech, které současně nepatřilo k velkostatkářskému stavu. Podle střízlivého odhadu se roku 1910 jednalo o 16 000 rodin neboli 76 039 lidí (12 % všech muslimů), což činí 4 až 5 osob na jednu domácnost.⁴⁹⁷

Nejpočetnější složku muslimské komunity tvořilo zemědělsky činné venkovské obyvatelstvo bez rozsáhlých polností a kmetů, roku 1910 čítající 93 078 rodin čili 476 814 lidí (78 % veškeré muslimské populace). Ve většině případů se jednalo o rodiny svobodných rolníků, ty v počtu 77 518 s 412 329 členy, nejčastěji sestávající z 5 až 6 osob,⁴⁹⁸ v polovině případů obdělávaly půdu s rozlohou pod 2 hektary, čtvrtina z nich hospodařila na 2 až 5 hektarech.⁴⁹⁹ Lidé zcela nebo částečně podléhající kmetskému právu byli v celkové muslimské populaci ve výrazné menšině; jednalo se o 6 334 rodin s 37 056 osobami.⁵⁰⁰ Zbylé venkovské rodiny měly jiný právní status.

Rakousko-uherská správa uspíšila řadu společenských modernizačních trendů, které byly zvláště patrné ve městech. Donedávna orientální sídla s víceméně stabilním obyvatelstvem a typizovaným vzhledem nyní procházela přestavbou, na každém kroku byl patrný dosud neobvyklý obchodní a stavební ruch. Rozmachu měst nešťastnou souhrou okolností dopomohly i četné záplavy a rozsáhlé požáry,⁵⁰¹ po nichž následovala ambiciózní obnova, a nemálo také rozvoj státní železnice.⁵⁰² Změny byly viditelné především v okružních střediscích, Mostaru, Tuzle, Banja Luce, Bihaći, Travniku a Sarajevu. Zemská vláda dala podnět k výstavbě stovek budov, ať už správních, školských, zdravotnických a sakrálních, nebo vojenských a dopravních.⁵⁰³

⁴⁹⁷ R. J. Donia nesprávně odhadoval, že těchto rodin je zhruba 5 tis. DONIA, Robert J. *Islam Under the Double Eagle: The Muslims of Bosnia and Hercegovina, 1878–1914*. New York, 1981, s. 6.

⁴⁹⁸ DŽAJA, Srećko M. *Bosna i Hercegovina*, s. 40.

⁴⁹⁹ *Die Ergebnisse*, s. LXVIII–LXI.

⁵⁰⁰ DŽAJA, Srećko M. *Bosna i Hercegovina*, s. 40.

⁵⁰¹ Silné povodně zemi zasáhly roku 1881 (v povodí Miljacky a Bosny), 1896 (Driny), 1901 (Spreči), 1906 (Bosny a Lašvy), 1913 (Miljacky a Jaly) a 1915 (Bosny, Krivaji a Neretvy). Během čtyř dekad vyhořela řada sídel, mezi nimi Sarajevo (1879), Prijedor (1882), Varcar Vakuf (1883), Travnik (1903) a Visoko (1911).

⁵⁰² Postupně byla dokončena úzkokolejná trať z Bosenského Brodu do Sarajeva (otevírána po etapách 1879–1882), z Doboje do Simin Hanu (1886), z Mostaru do Sarajeva (1885–1891), z Lašvy do Jajce (1893–1895), z Gabely do Zeleniky (1901) a konečně ze Sarajeva do Vardište a Priboje (1905–1906). Současně byla obnovena trať s normálním rozchodem kolejí z Dobrljinu do Banja Luky (1879).

⁵⁰³ V rychlém sledu byly v Sarajevu postaveny správní budovy Zemské vlády (první 1884–1886, druhá 1886, třetí 1905), Katedrála srdce Ježíšova (1884–1889 *Katedrala Srca Isusova*), palác islámské nadace (1886 *Vakufska palata*), Šari'átská soudní škola (1887–1888 *Šeriatska sudačka škola*), Vyšší gymnázium (1889–1890 *Viša gimnazija*), sarajevská radnice (1892–1894 *Vijećnica*) a věznice (1892–1893), Zemská nemocnice (1894 *Zemaljska bolnica*), Společenský dům (1898 *Društveni dom*), Zemské muzeum (1909–1913 *Zemaljski muzej*), Justiční palác (1913–1923 *Pravosudna palata*), pošta (1911–1913 *Zgrada glavne pošte*) a mnohé další.

Bosenskohercegovačka metropole, v níž muslimové po staletí tvořili drtivou většinu obyvatelstva, se během krátké doby stala multietnickým a multikonfesioním městem bez jasné majority, což nemělo v této části Balkánu obdoby. Sarajevo však nebylo jen politickým, hospodářským a kulturním centrem provincie, ale také důležitým dopravním uzlem a duchovním střediskem všech tří hlavních konfesí.⁵⁰⁴

Přes to všechno, jak správně konstatuje historik Ilija Hadžibegović, dynamika rozvoje v Bosně a Hercegovině citelně zaostávala za jinými částmi podunajské monarchie: za hlavní překážky uvádí nepříznivé poměry v agrárním sektoru a neefektivní řemeslnou výrobu, bránící vzniku středostavovské vrstvy.⁵⁰⁵

Srovnání populace jihoslovanských metropolí v letech 1866–1921 (rok sčítání)⁵⁰⁶

	1866/69	1879/74/81/80	1885/84/87/90	1895/95/00/00	1910	1921/21/20/21
Sarajevo		21 377	26 268	38 083	51 919	66 317
Bělehrad	24 768	27 605	35 483	59 790	82 498	111 739
Sofie		20 856	30 928	67 789	102 812	154 025
Záhřeb	19 857	30 830	40 268	61 002	79 038	108 674

⁵⁰⁴ Srov. SKARIĆ, Vladislav. *Sarajevo i njegova okolina: od najstarijih vremena do austro-ugarske okupacije*. Sarajevo, 1937; KRUŠEVAC, Todor. *Sarajevo pod austrougarskom upravom*. Sarajevo, 1960; KREŠEVLJAKOVIĆ, Hamdija. *Sarajevo za vrijeme austrougarske uprave (1878–1818)*. Sarajevo, 1969; BESAROVIĆ, Risto. *Kulturni razvitak Bosne i Hercegovine (1878–1918)*. Sarajevo, 1987; PAJIĆ, Milenko. *Sarajevski gradonačelnici: 1878.–1998*. Sarajevo, 1998; DONIA, Robert J. *Sarajevo: A Biography*. London, 2006.

⁵⁰⁵ HADŽIBEGOVIĆ, Ilija. *Bosanskohercegovački gradovi*, s. 17.

⁵⁰⁶ (1879) *Štatistika miesta*, s. 3. (1885) *Štatistika města*, s. 4–5. (1895) *Glavni rezultati*, s. LIV–LV. (1910) *Rezultati popisa*, s. 4–5. (1921) *Definitivni rezultati...* Sarajevo, 1932; *Stanovništvo Narodne Republike Srbije od 1834–1953*. 1. sv. Beograd, 1953, s. 11 a 19; *Statistički ljetopis Zagreba 2005*. Zagreb, 2005, s. 61; LAUWERYS, Joseph A. – SCANLON, David G. (edd.). *World Yearbook of Education 1970: Education in Cities*. London, 1970, s. 316; *Definitivni rezultati popisi stanovništva od 31 marta 1931 godine*. 1. sv. Beograd, 1937, s. XIV.

Spolkový život

Za osmanské vlády v Bosně a Hercegovině nepůsobily žádné kulturní spolky, které by sdružovaly širší vrstvy muslimského obyvatelstva. Jedinou výjimku tvořil nevelký počet veřejných čítáren, kiraethan, i ty ale sloužily více k setkávání lidí než k významnější společenské aktivitě.⁵⁰⁷ První moderní kiraethana, ve skutečnosti elitní pánský klub, byla na popud prorežimně orientovaných muslimů otevřena roku 1888 v sarajevské čtvrti Bentbaša. Od roku 1904 nesla název Islámská čítárna (*Islamska čitaonica*). Jejími členy se staly významné osobnosti politického a kulturního života Sarajeva, mezi nimi četní spolupracovníci listu *Bošnjak*.⁵⁰⁸ Sarajevský příklad následovala s menším či větším časovým odstupem další města po celé zemi. Do roku 1902, resp. do konce Kállayova působení, takto vzniklo 13 čítáren.⁵⁰⁹ Poté došlo k dramatickému navýšení spolků až na 187 roku 1914; z toho bylo 119 čítáren a klubů, dále se vyskytovaly spolky abstinentů a řemeslnická sdružení. Centry muslimského spolkového života co do počtu organizací byly Sarajevo (13), Tuzla (9) a Mostar (6), přičemž nejvíce jich vzniklo roku 1906 (26) a 1911 (35, zanikly 3).⁵¹⁰ Pro srovnání lze uvést, že pravoslavní měli krátce před válkou 396 spolků a katolíci 224.⁵¹¹

Srećko M. Džaja, vycházející z odlišné metodiky, k roku 1908 uvádí 81 čistě muslimských sdružení s 8 868 členy vedle 157 katolických, 146 pravoslavných a 220 ostatních. Jejich počet s menšími výkyvy pak kontinuálně rostl, až dosáhl vrcholu na 139 s 25 385 členy v roce 1913, kdy působilo také 167 katolických a 227 pravoslavných organizací. Po vypuknutí války došlo k administrativnímu omezení spolkového života, drasticky redukován byl zvláště u Srbů. Roku 1916 působilo již jen 56 muslimských spolků s 6 788 členy vedle 80 katolických a 10 pravoslavných.⁵¹²

⁵⁰⁷ Čítárna vznikla např. roku 1870 v městě Tešanj. Obecně lze konstatovat, že o jejich činnosti se nezachovalo mnoho památek. ALIČIĆ, Elvedin. *Tešanjske čitaonice*. Novi Muallim. Sarajevo, 2014, roč. 15, č. 58, s. 107–110.

⁵⁰⁸ Scházeli se zde politicky činní Mustafa-beg Fadilpašić, Mehmed-beg Kapetanović, Nezir-ef. Škaljić a Esad-ef. Kulović a spisovatelé Hilmi-ef. Muhibbić, Ibrahim-beg Bašagić a Mehmed-ef. Hulusi. Aktivním členem byl také Kosta Hörmann, jenž měl k muslimskému prostředí neobyčejně blízko.

⁵⁰⁹ Z významnějších uveďme města Banja Luka (1890), Tuzla (1891), Brčko (1897), Prozor (1899), Mostar (1904), Konjic (1904), Stolac (1904), Zenica (1904), Čajniče (1906), Visoko (1906), Foča (1910) a Višegrad (1910).

⁵¹⁰ PEJANOVIĆ, Đorđe. *Kulturno-prosvetna, humana i socijalna društva u Bosni i Hercegovini za vreme austrijske vladavine*. Sarajevo, 1930, s. 37–39.

⁵¹¹ Tamtéž, s. 15 a 30.

⁵¹² DŽAJA, Srećko M. *Bosna i Hercegovina*, s. 105.

Novou kapitolu ve společenské organizaci muslimů otevřel podpůrný vzdělávací spolek *Gajret* (Úsilí), založený v únoru roku 1903 po vzoru srbské *Prosvjety* (Osvěta, 1902). Vůdčími představiteli sdružení byli příslušníci světské inteligence kolem časopisu *Behar*, konkrétně pedagogové Edhem Mulabdić, Safvet-beg Bašagić, Salih-ef. Aličehić,⁵¹³ Hajdar Fazlagić a někteří další s finančním přispěním tešanjského obchodníka Adem-agy Mešiće,⁵¹⁴ kteří se zasazovali o materiální podporu muslimských studentů na středních a vysokých školách. Založení spolku v počátku nenalezlo pochopení ani u vedení autonomistického hnutí, ani u sarajevského starosty Esad-ef. Kuloviće a zastupitele Mahmut-bega Fadilpašiće, a dokonce ani u neúnavného propagátora světského vzdělávání Osmana Nuri Hadžiće.⁵¹⁵ Na ustavující schůzi ovšem vznik *Gajretu* posvětil reisu-l-ulema a vrchní šari'atský soudce Nur-ef. Hafizović, čímž u přítomných získal nezbytnou legitimizaci. Hafizović byl také zvolen za předsedu, ale po odmítnutí nabídnuté funkce se vedení ujal Safvet-beg Bašagić. Od samého začátku však spolek čelil vnitřnímu pnutí, část vedoucích představitelů vůči Bašagićovi otevřeně rebelovala.⁵¹⁶

Proti činnosti sdružení se vymezoval list *Musavat* pod vedením Osmana Đikiće, který ostrostí své kritiky vybočoval i z hlavního proudu autonomistického hnutí. Krátce po vzniku MNO strana nábořem nových a zároveň sobě oddaných členů do *Gajretu* postupně spolek ovládla a v červenci roku 1907 převzala jeho ústřední orgány; předseda Bašagić po dohodě s Výkonným výborem MNO rezignoval a na jeho místo přišel Mahmut-beg Fadilpašić. Po zvolení nového vedení ale nedošlo k omezení aktivit spolku, právě naopak: řady stipendistů se díky nárůstu členstva a štědré finanční podpoře zvolna rozšiřovaly, přibyli k nim i studenti v osmanské říši. Dokonce byl zaveden nový list *Gajret*

⁵¹³ Aličehić (1865–1908), ev. Aličehić nebo Aličehajić, v roce 1894 jako první muslim promoval na Vyšší pedagogické škole ve Vídni. Nato působil jako ředitel Daru-l-mualliminu, muslimské učitelské přípravy, a k ní přidružené základní škole.

⁵¹⁴ Idea založit podpůrný spolek byla staršího data. Prvotní záměr je připisován bratrům Defterdarovićům. Zemská vláda v roce 1899 ve Vídni otevřela *Ústav pro bosenskohercegovské vysokoškolské školy* (Inštitut za bosanskohercegovačke visokoškolske), který vedle materiální podpory sloužil i k dohledu a umravňování studentů. Méně příznivým hrozilo odejmutí stipendia či střechy nad hlavou. V roce 1902 se proto někteří muslimští vysokoškoláci obrátili o hmotnou pomoc na mladé pedagogy ve své domovině a ti jejich volání vyslyšeli. KEMURA, Ibrahim. *Uloga „Gajreta“ u društvenom životu Muslimana Bosne i Hercegovine (1903–1941)*. Sarajevo, 1986, s. 30–31 a 106.

⁵¹⁵ Není jasné, zda je vedl úmysl nepopudit Zemskou vládu při vyhroceném sporu s autonomisty, anebo snaha ponechat si manipulační prostor pro případné sblížení s Džabićovým hnutím.

⁵¹⁶ Mezi nimi Fehim-ef. Spaho, Halid-beg Hrasnica a Džemaluddin-ef. Čaušević, kteří nechtěli nastoupit do zvolených funkcí.

(1907–1914),⁵¹⁷ jenž se po jmenování Osmana Đikiće hlavním redaktorem roku 1909⁵¹⁸ vypracoval na nejčtenější muslimský společenský časopis – roku 1911 s tiráží 3 000 výtisků.⁵¹⁹ V době kolem převzetí spolku se členská základna vyšplhala na 4 082 osob,⁵²⁰ již následujícího léta však opadla zhruba na třetinu. Mnozí své zapojení do sdružení považovali za jednorázovou záležitost a brzy se o jeho činnost přestali zajímat. O řízení spolku se krátce po Bašagićově odchodu strhl otevřený boj mezi MNO a zbývajícími „pokrokaři“, později angažovanými v MNS, jenž vyvrcholil v době anexní krize roku 1908 úplným vítězstvím autonomistů. Činnost *Gajretu* dlouhodobě ovlivňovaly rozdílné postoje k novému státoprávnímu postavení Bosny a Hercegoviny a s tím související rozštěpení MNO. Minoritní frakce prosrbských „demokratů“ v čele s Osmanem Đikićem ovládla chod sdružení, avšak za cenu neustálých obstrukcí ze strany muslimských politických hnutí, později sjednocených do jediné strany, které znemožňovaly jeho řádné fungování. Roku 1912 bylo až napodruhé zvoleno kompromisní vedení spolku, znovu se vrátil S. Bašagić, ale „demokraté“ si udrželi klíčové posty.⁵²¹ Při další valné hromadě o rok později došlo i na pěsti a volba statutárních orgánů vůbec neproběhla. V té době sdružení evidovalo pouze 757 členů.⁵²² Na počátku první světové války bylo vedení spolku rozpuštěno a nato v srpnu 1914 *Gajret* přešel pod správu vakufsko-meáirifského sněmu. Jeho prosrbské aktivisté museli čelit represí ze strany okupační správy a nezdědka skončili ve vězení či v internaci.⁵²³

V návaznosti na *Gajret* Safvet-beg Bašagić roku 1905 inicioval vznik kulturně společenského klubu. Ten působil v Sarajevu pod názvem *Sdružení islámské mládeže* (Udruženje islamske omladine). Jeho cílem bylo vytvářet moderní a proevropskou

⁵¹⁷ List vedl Edhem Mulabdić (4 čísla), po něm Mustaj-beg Halilbašić, Osman Đikić (1909–1912), Murat Sarić (1 číslo) a nakonec Abdulah (Avdo) Sumbul (1912–1914). Texty otiskoval v latině i cyrilici, nacionálně se deklaroval jihoslovansky, třebaže tíhnul k srbskému prostředí. Po Đikićově reorganizaci se změnil na kulturně společenské periodikum s pestřejším obsahem. Po deklarování chorvatské příslušnosti *Beharu* v roce 1908 do něj přispívali i představitelé světské inteligence, mezi nimi poprvé i ženy, Bašagić a Mulabdić se mu ale vyhýbali. KEMURA, Ibrahim. *Uloga „Gajreta“*, s. 122–130.

⁵¹⁸ V tu dobu již rok působil na honorovaném postu tajemníka spolku.

⁵¹⁹ *Gajret*. Sarajevo, 1. a 15. 12. 1911, č. 23–24, s. 337–338.

⁵²⁰ KEMURA, Ibrahim. *Uloga „Gajreta“*, s. 94.

⁵²¹ V čele spolku se od roku 1911 do jeho rozpuštění udržel Ibrahim-ef. Sarić (1882–1939), absolvent Šarićatské soudní školy (1907) a nato justiční čekatel. Đikić byl již v té době po smrti.

⁵²² KEMURA, Ibrahim. *Uloga „Gajreta“*, s. 67.

⁵²³ Tamtéž, s. 55–68.

alternativu ke stávající městské kiraethaně.⁵²⁴ Následkem vnitropolitických změn a materiálního strádání ale již roku 1910 zanikl.

Napjatá doba po anexi přivedla k myšlence spolkového života rovněž muslimské duchovní. *Sdružení bosensko-hercegovské 'ilmijje* (Udruženje bosansko-hercegovačke ilmijje) bylo založeno roku 1912 v souvislosti se vzdělávací anketou vakufsko-meárifského sněmu. Předsedou přípravného výboru byl v září zvolen Džemaluddin-ef. Čaušević, který se posléze stal i předsedou řádným.⁵²⁵ U příležitosti jmenování Čaušević reise v březnu 1914 se ke spolku připojila i stavovská organizace islámských učitelů *Muallim*.⁵²⁶ Novému sdružení dle stanov předsedal sám reisu-l-ulema. Jeho tiskovým orgánem bylo periodikum *Jenji Misbah* (Nové světlo, 1914), namísto stávajících věstníků *Muallim* (Učitel, 1910–1913) a *Misbah* (Světlo, 1912–1914).⁵²⁷ Mladá organizace ovšem kvůli nadcházejícím válečným událostem nemohla plně rozvinout svou činnost a skomírala. Obnovit se jí v první polovině roku 1918 pokoušeli muallimové kolem právníka Mehmeda Spaha, žádost o novou registraci Zemská vláda ale odmítla. Krátce před válkou se objevily snahy založit také sdružení šaríatských soudců, dokonce byl zvolen přípravný výbor v čele s Ali Riza-ef. Prohićem (1867–1942), ty však vedly k úspěšnému konci až na počátku 20. let.

Rok před konfliktem vznikla humanitární organizace *Merhamet* (Soucit) s celostátními ambicemi, a to díky nezměrnému úsilí sarajevského obchodníka Avdagy

⁵²⁴ Spolek se dočkal úředního schválení roku 1906. V jeho čele usedl Safvet-beg Bašagić, z dalších funkcionářů vynikli např. Mustaj-beg Halilbašić, Edhem Mulabdić, Mustafa Denišlić, Hasan Hodžić, Salih Hodžić, Mustafa Hilmi-ef. Muhibbić a Šukrija-ef. Alagić. Bašagić z jeho vedení odešel v roce 1907, po něm se funkce předsedy ujal Asim-aga Hadžišabanović. Sdružení roku 1908 změnilo název na *Islámský klub* (Islamski klub).

⁵²⁵ Čaušević se obklopil liberálnější smýšlejícími a na místní poměry nadprůměrně vzdělanými duchovními, jejichž společenský vliv vzrostl až po roce 1914. Místopředsedou sdružení byl vybrán muderris Salim-ef. Muftić (1876–1938), tajemníkem Muhammed Seid-ef. Serdarević (1882–1918), redaktor *Muallimu*, pokladníkem muderris Ta(j)ib-ef. Saračević (1863–1960), knihovníkem muderris Muhammed-ef. Tufo (1882–1939), členy výboru bez funkcí Ahmed-ef. Burek (1876–1948), učitel náboženství, Mehmed-ef. Polić a Salih-ef. Svrzo. *Biser*. Mostar, září 1912, č. 4, s. 70–71. V této skupince duchovních vynikal zejména Serdarević, absolvent Daru-l-mualliminu a učitel v mektebu, poté imám v zenické věznici a nakonec po svém otci muderris zenické medresy. V roce 1914 odmítl úřad travnického muftiho. Z pozice učitele prosazoval reformu kur'ánských škol. Publikoval též v časopisu *Behar*, kde na pokračování uvedl své *Krátké dějiny islámu* (Kratka povijest islama, knižně Sarajevo, 1905). Muftić se roku 1914 stal sarajevským muftím, v úřadu setrval následujících šestnáct let.

⁵²⁶ Ten vznikl na Čauševićův popud v roce 1909 jako *Muslimský muallimský a imámský spolek* (Muslimansko muallimsko i imamsko društvo za Bosnu i Hercegovinu). V čele jeho výboru stál Murad Hulusi-ef. Hajrović (1873–1918).

⁵²⁷ *Biser*. Mostar, 1. a 15. 3. 1914, č. 17 a 18, s. 287; *Spomenica o 20-godišnjici postojanja Udruženja ilmije u SR Bosni i Hercegovini*. Sarajevo 1971; HASANOVIĆ, Avdija. „Muallim – alhamijado časopis muslimansko-muallimsko-imamskog društva“. In: *Novi Muallim*. Sarajevo, 2010, roč. 11, č. 44, s. 20–29.

Kuloviće, předsedy řemeslnického sdružení *Hurrijet* (Svoboda).⁵²⁸ Již následujícího léta v čele řádné správní rady usedl Mehmed Spaho.⁵²⁹ Organizace si kladla za cíl pomáhat muslimům žijícím v těžkých hmotných podmínkách, což ale kvůli válečným událostem mohla provádět jen ve skromném měřítku.

Zcela okrajovou roli u muslimů hrály sportovní spolky, ovšem na jejich příkladu je dobře vidět proces nacionální identifikace společnosti v Bosně a Hercegovině.⁵³⁰ První islámský tělovýchovný klub vznikl mezi světskými intelektuály a nazýval se *el-Kamer* (Luna, 1904). Spolek se formálně orientoval na cyklistiku, oproti jiným sportům považovanou za nacionálně neutrální, prakticky ale plnil jen společenskou roli. Fyzickému vyžití příliš neholdoval ani jeho předseda Safvet-beg Bašagić. *El-Kamer* stejně jako *Gajret* převzala MNO, zde ale došlo k významnému poklesu členstva. Muslimové se poté realizovali zejména v chorvatských tělovýchovných jednotách. Mladí sportovní nadšenci, pro něž byl charakteristický nacionální zápal, dali o sobě znovu vědět po anexi, kdy vzrostl zájem o panslovanské sokolské hnutí. Členstvo tehdy začalo růst také *el-Kameru*. Nicméně ani ideologická spřízněnost radikální mládeži nezabránila ve fragmentaci na základě konfese. Sokolskou myšlenku nakonec podpořila i UMO,⁵³¹ po finanční stránce zejména dotacemi Adem-agy Mešiće, která tím s odkazem na národnostní princip utváření sokola deklarovala jistou svébytnost vlastního národa.⁵³² Roku 1914 působilo již 12 muslimských tělovýchovných spolků.⁵³³ Sokolové, ať už samostatně či pod patronací jiných sdružení, působili v řadě měst a zůstávali v intenzivním kontaktu s chorvatskými a srbskými kolegy. Muslimové však nebyli bráni za rovnocenné partnery, spíše se očekávala jejich integrace do zaběhnutých

⁵²⁸ *Hurrijet* vznikl v roce 1908 a jeho prvním předsedou byl Omer-beg Sulejmanpašić. Vedle řemeslníků se na jeho vedení podíleli i obchodníci a velkostatkáři.

⁵²⁹ V radě dále zasedli Mehmed Zečević jakožto tajemník, Džemaluddin-ef. Čaušević, Ibrahim Demirdžić, Uzeir-aga Hasanović, Junuz-aga Madžarević, Ibrahim-aga Musakadija, Muhamed-aga Ploskić, Ahmed-aga Ramić, Mujaga Sudžuka, Server-ef. Svrzo a Avdaga Šahinagić. Organizaci zprvu poskytoval útočiště *Hurrijet*, poté ji podporoval vakufsko-meářífský sněm. BAVČIĆ, Uzeir. *Merhamet (1913–2003)*. Sarajevo, 2003, s. 36–45.

⁵³⁰ ZEČEVIĆ, Ljubiša. „Fizička kultura i sport u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske uprave (1879–1918)“. In: *Pregled*. Sarajevo, 2008, č. 2, s. 39–64.

⁵³¹ Sokolské hnutí obhajoval i list *Gajret*, a to ve dvou svých článcích. Anonymní autor zde poukázal na společenský a morální rozměr sokolské myšlenky, hlavně na rovnostářství jeho členů. „Sokolstvo megu muslimanima“. In: *Gajret*. Sarajevo 1. 3. 1913, č. 1–3, s. 73–74, 1. 6. a 1. 7. 1913, č. 6–7, s. 141–142.

⁵³² Již roku 1908 vznikl Svaz Sokolstva slovanského, který zahrnoval českou, srbskou, chorvatskou, slovinskou, polskou, bulharskou a ruskou národní organizaci.

⁵³³ PEJANOVIĆ, Đorđe. *Stanovništvo*, s. 37–39.

nacionálních organizací. Tento postoj se projevil i u příležitosti VI. všesokolského sletu v Praze, kdy Srbům nakloněná muslimská jednota v Mostaru přišla s myšlenkou vzniku jednotné muslimské župy a její účasti na velkolepé manifestaci. Pořadatelé však přenechali rozhodnutí na Srbské sokolské župě bosensko-hercegovské a ta se usnesla, že se zúčastnit mohou, ale pouze jako součást srbské, eventuálně chorvatské výpravy – sokolové podle ní fungují na bázi nacionální, a nikoli náboženské. Muslimové od záměru nakonec ustoupili, někteří ale přeci jen Prahu navštívili.⁵³⁴ Nezávislé sokolské hnutí mezi muslimy skončilo roku 1914, kdy bylo úředně zakázáno.

Z dalších organizací, jejichž životnost nepřerušila ani válka, stojí za zmínku řemeslnický spolek *Ittihad* (Svaz, 1906) z Mostaru a kulturně podpůrný *Islahijet* (Pokrok, 1907) z Brčka. Obě organizace často překračovaly svá původní zaměření a dokázaly obsáhnout široké spektrum společenských aktivit.

Muslimská sdružení vznikala i v zahraničí, kam se uchýlily početné vlny emigrantů. V Cařihradu se několik let scházel politický salon kolem Ali Šefket-ef. Aličehiće Junuzefendiće. Jeho orientace byla proosmanská a zároveň prosrbská – společnou akcí muslimů a pravoslavných chtěl docílit navrácení Bosny a Hercegoviny pod sultánovu vládu –, a tudíž silně protirakouská. Svůj vliv na dění v rodné zemi šířil prostřednictvím muslimských studentů v osmanské říši, mezi nimiž byli také Osman Đikić a Avdo Karabegović Halid-begův. Bosenskohercegovská emigrace v osmanské říši postupně ztrácela na již tak slabém významu a tečku za její působností učinila anexe provincie.

Druhým centrem muslimské emigrace byl Bělehrad, kam se po neúspěšném povstání roku 1882 uchýlila část nespokojenců s vládnoucím režimem, povětšinou z Hercegoviny.⁵³⁵ V pozdější době se tato nesourodá skupina díky pomoci srbské vlády zapojila do protirakouské kampaně, která měla za cíl svrhnout okupační vládu a Bosnu

⁵³⁴ Srov. ČURIĆ, Hajrudin. „Jedan prilog istoriji sokolstva među muslimanima u Bosni i Hercegovini“. In: *Gajret: kalendar za godinu 1938*. Sarajevo, 1937, s. 182–184; ČURIĆ, Hajrudin. „Trideset godina rada Sokolske župe u Sarajevu 1909–1939“. In: *Gajret: kalendar za godinu 1941*. Sarajevo, 1940, s. 256–262; „Sokolstvo i Muslimani“. In: *Sokolski zbornik: 1914–1934*. Beograd, 1934, s. 117–130.

⁵³⁵ Emigraci tvořili zejména Derviš-beg a Jusuf-beg Ljubovićové, Sulejman-ef. Faladžić (od 1892), pozdější bělehradský muftí, a Mehmed Spahić (od 1893). Ti formulovali své názory v listu *Bosensko-hercegovský věstník* (1895–1898 a 1905–1909 *Bosansko-hercegovački glasnik*, v mezičase jako *Glas srpstva*), financovaném srbskou vládou, který se v Bosně a Hercegovině nesměl distribuovat. Periodikum stejného názvu (1906–1907), avšak převážně v latině, vydával bez většího úspěchu v Sarajevu Omer-beg Sulejmanpašić, posléze s ním spolupracující Smail-aga Čemalović samostatně vydával cyrilsky psaný časopis *Srpska omladina* (1912–1913, úřady zakázán). BANDŽOVIĆ, Safet. „Položaj i djelovanje bošnjačke emigracije iz BiH u Srbiji krajem XIX i početkom XX stoljeća“. In: *Almanah*. Podgorica, 2007, č. 37–38, s. 103–134.

a Hercegovinu dovést k autonomii a nakonec i ke sjednocení se Srbskem. Snažení těchto vystěhovalců bez politické autority se ale dlouhodobě míjelo účinkem. Bělehrad se na začátku 20. století stal rovněž vyhledávaným centrem radikálních muslimských studentů z Bosny a Hercegoviny, nezřídka vyloučených ze škol či přilákaných materiální podporou při studiu.⁵³⁶

Zvláštní kategorii společenských organizací tvořila studentská bratrstva, zejména ta srbská (*Sloboda*,⁵³⁷ *Matica*, *Predhodnica*), jež přijala za svou myšlenku jihoslovenské vzájemnosti se srbskou dominancí.⁵³⁸ Bosenskohercegovská omladina se mobilizovala hlavně pod vlivem politických událostí v Bánském Chorvatsku,⁵³⁹ které posilovaly již tak negativní vztah mládeže k rakousko-uherské správě. Nelibost vzbudil i příchod energického generála Marijana Varešanina na post zemského náčelníka v březnu 1909. Mezi Srby a muslimy nebyl nijak oblíbený, neboť byl považován za klerikála a chorvatského šovinistu. Při slavnostním otevření zemského sněmu 15. června 1910 na Varešanina vystřelil zfanatizovaný srbský mladík Bogdan Žerajić, který po neúspěšném útoku spáchal sebevraždu.⁵⁴⁰ Otřesený náčelník poté zvažoval rezignaci, jeho záměr se ale naplnil až v květnu roku 1911, kdy se chopil úřadu stejně nepopulární generál slovinského původu Oskar Potiorek. Žerajić byl mezi Srby, ale i dalšími protirežimně

⁵³⁶ KEMURA, Ibrahim. *Uloga „Gajreta“*, s. 68–70.

⁵³⁷ Spolek vznikl v roce 1906 na banjalucké reálce mezi srbskými studenty. Inklinovali k němu ale i muslimové Šemso Alibegović, Muhamed Đumišić, Ahmet Kulenović a Muhamed Muftić. V Banja Luce působila i tajná *Žakovská muslimská organizace* (Đačka muslimanska organizacija) s předsedou Rešidem Kurtagićem, do níž přestoupili mladíci z *Mladochorvatské organizace* (Mladohrvatska organizacija). Ve městě na jaře 1914, iniciativou Lazara Đukiće a sarajevského bankovního úředníka Fadila Kurtagiće, vznikl spolek *Jugoslávie* (Jugoslavija), který integroval všechna mládežnická sdružení jihoslovenské orientace. Jeho předsedou byl Rešid Kurtagić, z dalších muslimů se angažovali Ibrahim Filipović, Ahmet Kulenović a Salih Hadžialagić. JANKOVIĆ, Milan. *Sloboda i Jugoslavija*. Beograd, 1939, s. 14–15.

⁵³⁸ V Srbsku vznikly organizace *Sjednocení, nebo smrt* (Ujedinjenje ili smrt, kolem roku 1903, formálně 1911) a *Národní obrana* (Narodna odbrana, 1908), které ideologicky i materiálně podporovaly protihabsbursky orientované Jihoslovany s cílem sjednocení všech Srbů (Jihoslovanů) v jednom státě, a to i za použití síly.

⁵³⁹ Počátkem roku 1909 byl v Záhřebu zahájen vykonstruovaný proces s 53 členy Srbské samostatné strany, kteří se měli dopustit velezrady tím, že se Srbskem v tajnosti připravovali politické sjednocení všech Jihoslovanů. Většina účastníků byla následujícího roku odsouzena k dlouholetému žaláři. Souběžně s tím na jaře historik a publicista Heinrich Friedjung prostřednictvím vídeňských novin *Neue Freie Presse* obvinil chorvatsko-srbskou koalici ze spolupráce se Srbskem na rozbití monarchie. Následně v prosinci 1909 se uskutečnil soudní proces, v němž proti sobě stanuli vůdce koalice Franjo Supilo a dotčené periodikum. Soudní fraška, během níž se Friedjungovy zdroje ukázaly jako pochybné, nakonec skončila smírem. Supilo byl očištěn, ale pro neshody se spolustraníky ohledně dalšího politického směřování rezignoval. Nové, smířlivější vedení koalice poté sjednalo kompromisní dohodu s uherským ministerským předsedou Khuen-Hédervárym. Krátce nato byli odsouzenci ze záhřebského procesu omilostněni.

⁵⁴⁰ Atentátník údajně plánoval vraždu samotného císaře, ale v hercegovském Mostaru, kde měl k činu ideální příležitost, nenašel potřebnou odvahu.

orientovanými Jihoslovany uctíván jako národní hrdina. Odbojnost proti okupační vládě se znovu projevila v reakci na kroky chorvatského bána Slavka Cuvaje, který stupňoval tlak na sněmovní chorvatsko-srbskou koalici, a když se mu ji nepodařilo rozbít, v lednu roku 1912 nechal parlament rozpustit a v dubnu pozastavil i platnost ústavy.⁵⁴¹ Sarajevští Chorvaté nato 18. února 1912 uspořádali shromáždění proti Cuvajově vládě, jehož se zúčastnila radikální mládež všech konfesí. Došlo i na demonstrativní pálení uherské vlajky. Při následném policejním zásahu byl těžce zraněn mladík Salih (Salko) Šahinagić (1896–1920), syn váženého obchodníka a městského zastupitele Avdagy, ve městě se však rozšířila zpráva o jeho smrti. Druhého dne studenti vyhlásili generální stávkou na všech sarajevských školách.⁵⁴² Dění v bosenskohercegovské metropoli podnítilo protesty v dalších městech po celé monarchii, a dokonce i v Bělehradu. Proti konspirující omladině Zemská vláda razantně zasáhla až začátkem roku 1913 při Skadarské krizi, kdy bylo předvedeno na 150 mládežníků, z nichž dva v dubnu stanuli před soudem.⁵⁴³

Pro mladé muslimy studentské spolky představovaly jednu z možností, jak vyjádřit svůj nesouhlas s uspořádáním poměrů v zemi, případně i deklarovat nacionální cítění, opírající se o podporu srbských vzdělaneckých kruhů a části muslimské elity. Na mládež obzvláště silně působil Jovan Skerlić (1877–1914), bělehradský literární vědec, levicový ideolog a propagátor jihoslovanské nacionální myšlenky. Prvotní impulz pro zapojení muslimů do činnosti radikální mládeže nicméně vzešel z mostarského gymnázia.⁵⁴⁴ Jestliže v tajných studentských spolcích roku 1907 působil jen sedm muslimů, o čtyři

⁵⁴¹ Bán čelil dvěma neúspěšným atentátům, po nichž se zdvihla vlna represe vůči mládeži. Koncem roku byl politik odvolán, i když formálně z čela vlády odešel až o několik měsíců později. Přímoou reakcí na události v Záhřebu bylo založení radikálního neformálního klubu *Národního sjednocení* (Narodno ujedinjenje), jenž měl spojit všechny Srby a Chorvaty za účelem hájení národních zájmů, podpory duchovního života a boje proti klerikalismu a šlechtě. Opakovaným pokusům o vraždu čelil i nový bán Iván Skerlec. Sr. GROSS, Mirjana. „Nacionalne ideje studentske omladine u Hrvatskoj uoči I svjetskog rata“. In: *Historijski zbornik*. Zagreb, 1971, roč. 21–22 (1968/69), s. 75–143.

⁵⁴² Stávkový výbor z řad muslimů vedli Hamzalija Ajanović (1892/1893–1925), Džemil Drljević, Đulaga Bukovac a Hasan Miljković.

⁵⁴³ Drago Ljubibratić byl nakonec osvobozen, Miloš Pjanić ale skončil na tři měsíce ve vězení. Vyslechnuti byli i Đulaga Bukovac a Ibrahim (Ibro) Fazlinović. DEDIJER, Vladimir. *Sarajevo 1914*. Beograd, 1966, s. 460.

⁵⁴⁴ V něm studoval i Osman Đikić, roku 1898 pro své názory vyloučený ze školy. V Đikićových ideových stopách šli zdejší muslimští gymnazisté, členové tajných spolků *Prethodnica* a *Matica*. Roku 1912 po složení maturitní zkoušky dokonce hromadně navštívili Bělehrad. Působení v řadách nonkonformní mládeže běžně provázelo zprerhání vazeb s vlastním sociokulturním zázemím. Po odchodu části studentů do Sarajeva, mj. Ismeta Sariće, se radikální myšlenky šířily i mezi omladinou v metropoli. *Spomenica dvadesetipetogodišnjice „Gajreta“*. Sarajevo, 1928, s. 62.

roky později to bylo již kolem sta.⁵⁴⁵ Svou zásluhu na tom měl *Gajret* a listy *Musavat*, *Bosansko-hercegovački glasnik*, *Samouprava* a *Srpska omladina*, v jejichž redakcích působili výrazní zastánci jihoslovanské (srbské) nacionální myšlenky. Muslimové byli zastoupeni i v neformální organizaci *Mlada Bosna* (Mladá Bosna), která byla za války tvrdě potlačena.⁵⁴⁶

Za přispění *Gajretu* se aktivizovali i nepočtení vysokoškolští studenti ve Vídni, kteří byli od února 1904 organizováni ve spolku *Zvijezda* (Hvězda).⁵⁴⁷ Od něj se v říjnu 1907 odtrhla část nespokojených mladíků a založila vlastní sdružení *Svijest* (Uvědomění).⁵⁴⁸ V literatuře se nejčastěji jako důvod neshod uvádí nacionální orientace členstva, v jednom případě prosrbská a v případě druhém prochorvatská. Toto zjednodušující

⁵⁴⁵ BRKIĆ, Husein. „Ibrahim A. Alajbegović (1889–1916)“. In: *Gajret*. Sarajevo, 11/1930, s. 242. Mezi středoškoláky vynikli např. Abdulah (Avdo) Hasanbegović (1888–1945), Ibrahim Alajbegović (1889–1916), Husein Brkić (1889–1947), Šukrija Kurtović (1890–1973) a Hasan Rebac (1894–1953), všichni původem z Hercegoviny. Tato mládež byla pod silným vlivem Osmana Đikiće, zvláště za jeho druhého působení v Mostaru před vyhlášením anexe, který našel ideové zázemí ve zdejší kiraethaně.

⁵⁴⁶ V procesech po atentátu byly souzeny stovky mladíků, ať už měli, anebo neměli co do činění s Mladou Bosnou a žákovskými spolky. V prvním soudním procesu s mladobosňany v říjnu 1914 bylo odsouzeno 14 Srbů. Muhamed Mehmedbašić po atentátu uprchl do Černé Hory, čímž unikl jistému trestu. V březnu 1915 následovalo přelíčení v Banja Luce, soud ale místní chlapce osvobodil; mezi 35 obžalovanými stáli i muslimové Fadil Kurtagić, Rešid Kurtagić, Salih Hadžialagić, Ahmet Kulenović, Muhamed Muftić, Ibrahim Filipović a Smail Bahtijarević. Obnovený proces, tentokrát v Travniku, odsoudil 16 osob, další byly povolány do armády nebo dostaly kárné tresty. V květnu 1915 soud s mostarskou omladinou v Sarajevu skončil rozsudkem pro 10 osob, včetně Ismeta Sariće. V únoru se v Travniku uskutečnil proces s místní mládeží (11 muslimů), v červnu s trebinjskými chlapci a 65 sarajevskými žáky – mezi nimi byli Sadulah a Hamdija Nikšićové, Murat Čengić, Smail Osmanagić, Muharem Ljepošević, Mehmed Zvono a Ibrahim (Ibro) Fazlinović. V září 1915 proběhl proces v Bihaći se 40 tuzlanskými žáky a učiteli; odsouzeni byli i mladíci Alija Simitović a Mustafa Beglić a učitel Adem Bise (1887–1957). Srov. ČOROVIĆ, Vladimir. *Crna knjiga: patnje Srba Bosne i Hercegovine za vreme Svetskog rata: 1914–1918*. Beograd–Sarajevo, 1920, s. 186–188; MIKIĆ, Đorđe. *Austrougarska ratna politika u Bosni i Hercegovini 1914–1918*. Banja Luka, 2011, s. 249–330. Bogičević, Vojislav. „Prilog nacionalnoj borbi bosanskih muslimana: Proces protiv travničkih đaka muslimana“. *Gajret*. Sarajevo, juni 1939, č. 6, s. 106–108.

⁵⁴⁷ Oficiální název spolku zněl *Muslimansko akademsko društvo „Zvijezda“* (20. 2. 1904). Prvním předsedou se stal Mehmed-beg Dubravić (technika) a místopředsedou Husein Biser (agronomie). Ve výboru působili též Mustafa Denišlić (medicína), Abdullah-beg Bukvica (medicína), Šukrija Alagić (orientalistika a slavistika), Ejub Mujezinović (medicína), Mehmed Spaho (práva), Hamdija Karamehmedović (medicína), Omer Ibrahimbegović a Alija Bubić. Srov. *Gajret: kalendar za godinu 1938*. Sarajevo 1937, s. 135; NAMETAK, Alija. *Sarajevske uspomene*. Zagreb, 1997, s. 61; „Zvijezda“. In: *Bošnjak*. Sarajevo, 10. 3. 1904, č. 10, s. 1. Na postu předsedy se vystřídali mj. Mustafa Denišlić, Mehmed-beg Fidahić (práva), Bećir-ef. Mehmedbašić (práva), Hajdar Čekro (polytechnika) a Mustafa Vehabović (práva). Ve spolku byli aktivní též Mahmut Behmen (práva), Omer Kajtaz (agronomie), Abdulah (Avdo) Sumbul („filozofie“), Šukrija Kurtović (práva), Fehim Bajraktarević (orientalistika) a Hamid Svrzo (práva). „Muslimansko akad. društvo „Zvijezda““. *Gajret*. Sarajevo, 1. 1. 1911, č. 1, s. 11.

⁵⁴⁸ Spolek se úředně nazýval *Društvo napredne islamske omladine „Svijest“* (31. 10. 1907). Jeho předsedou byl zvolen Abdullah-beg Bukvica (medicína) a místopředsedou Abdurezak Dizdarević (práva). Ve výboru působili také Atif Hadžikadić (filologie), Osman Dusinović (zvěrolékařství), Omer Cepić (zvěrolékařství), Muhamed Bajraktarević (technika) a Abdurahman Reizović (medicína). „Svijest“. In: *Bošnjak*. Sarajevo, 7. 11. 1907, č. 45, s. 4. Z dalších členů např. Ali-beg Bašagić (práva), Salih Baljić (filologie) a Haki-beg Džinić (technika). „Društvo napr. Isl. akad. omladine u Beču „Svijest““. *Gajret*. Sarajevo, 15. 11. 1911, č. 22, s. 331.

vysvětlení ale nebere ohled na časové okolnosti, kdy nacionální preference nebyla ještě otázkou prvořadého významu, skutečnou příčinu je nutné hledat v postoji k okupačnímu režimu a dění kolem *Gajretu*, který převzala konzervativní Muslimská národní organizace. Studenti naklonění Bašagićovi dali odloučením najevo svůj nesouhlas se změnami ve vedení podpůrného spolku, druhotně pak podporu chorvatskému pravašskému hnutí – *Zvijezda* dostala jasné prosrbské kontury až po příchodu Osmana Đikiće do *Gajretu* o rok později. Jako nacionálně indiferentní se od roku 1913 profiloval *Klub muslimana akademičara iz Bosne i Hercegovine u Beču* (Klub muslimů akademiků z Bosny a Hercegoviny ve Vídni),⁵⁴⁹ ten ale musel čelit atakům ze strany nacionálně vyhraněné mládeže, zvláště muslimů ze Záhřebu, kteří ve stejné době založili vlastní *Klub Hrvata muslimana akademičara iz Herceg-Bosne* (Klub Chorvatů muslimů akademiků z Herceg-Bosny).⁵⁵⁰

Závěrem shrňme, že za rakousko-uherské vlády se mezi muslimy začal rozvíjet intenzivnější spolkový život, avšak jeho šíře a pestrost ani zdaleka nedosahovala kvalit společenského vyžití pravoslavné (srbské) a katolické (chorvatské) komunity. Muslimská sdružení, vyjma mostarské čítárny na konci 19. století, přitom neměla politické ani společenské ambice, nejčastěji se profilovala jako uzavřené pánské kluby (např. čítárny a herny), nepočetné společnosti utužující islámskou morálku (protialkoholní a charitativní spolky) nebo profesní sdružení (svazy duchovních, učitelů aj.). Zcela ojedinělé postavení měl od začátku 20. století spolek *Gajret*, který skrze studijní půjčky a stipendia podporoval muslimské mladíky doma i v zahraničí a nepřímo tak ovlivňoval i jejich politickou a společenskou orientaci.

⁵⁴⁹ Spolek byl založen v polovině roku 1913, úředního schválení se dočkal až v listopadu. Předsedou se stal Afan Dizdarević (práva), místopředsedou Muharem-beg Dubravić (medicína), pokladníkem Derviš Omerović (práva), tajemníkem Hasib Imamović (učitelská akademie), revizory Haki-beg Džinić (technika) a Sulejman-beg Aganović (práva). „Klub muslimana akademičara u Beču“. In: *Biser*. Mostar, 1. 7. 1913, č. 1, s. 15–16. „Klub muslimana akademičara iz B. i H. u Beču“. In: *Biser*. Mostar, 1. 12. 1913, č. 11, s. 176. „Klub muslimana akademičara iz Herceg-Bosne u Beču...“. In: *Biser*. Mostar, 1. a 15. 2. 1914, č. 17–18, s. 288.

⁵⁵⁰ Do čela spolku se prosadil Salih Baljić. Muslimové již dříve v Záhřebu navštěvovali *Klub Hrvata akademičara iz Herceg-Bosne Tvrtko* (Klub akademiků z Herceg-Bosny Tvrtko), založený roku 1906 a provázaný s pravaši Josipa Franka. V jeho řadách působili mj. Džafer Kulenović (zvěrolékařství, práva), Sulejman Mujagić, Hilmića Šehić (práva) a Ibrahim Hadžiomeragić (zvěrolékařství). V chorvatské metropoli od roku 1909 působila *Muslimská akademická společnost Firdus* (Muslimansko akademsko društvo „Firdus“), hlásící se ke *Gajretu*.

Odborné a vzdělávací instituce

S příchodem osmanské moci se v Bosně prosadil islámský typ školství, spočívající na teologickém základě a financovaný muslimskými nadacemi, vakufy. V období tanzímátu se projevila snaha vzdělávací systém reformovat podle evropského modelu, aby odpovídal soudobým potřebám státu a umožňoval studium i nemuslimům. Modernizační pokusy v tomto směru, opírající se o školský zákon (*Maârif-i Umumiye Nizâmnâmesi*) z roku 1869,⁵⁵¹ byly ale v drtivé většině případů neúspěšné. Nové typy škol přibývaly jen pomalu a křesťané zakládali své vlastní, ryze konfesní školské instituce, častokrát kvalitnější než ty osmanské.

Podle Vjekoslava Klaiće roku 1870 v Bosenském vilájetu působilo 850 mektebů (bos. sg. *mekteb, mejtef*), nižších škol, kde se vyučovalo zejména čtení arabského písma a recitace *Kur'ánu*, s 39 472 žáky (28 % dívek). O šest let později údajně fungovalo 917 mektebů s 40 779 žáky (30 % dívek).⁵⁵² K podobným číslům dochází i osmanská ročenka z roku 1875 s 905 mekteby.⁵⁵³ Vyšších teologických škol (bos. sg. *medresa*) Klaić roku 1876 napočítal 43,⁵⁵⁴ Hajrudin Ćurić, vycházející z osmanských ročenek, dochází k číslu 44.⁵⁵⁵ Ljubomir Protić pro první měsíce rakousko-uherské vlády uváděl na 40 medres s 1 500 studenty, softy, kdežto Hamdija Mulić dokonce 49.⁵⁵⁶ Třetí složku osmanského školství tvořily ruždije (bos. sg. *ruždija*), zaměřené i na světské předměty⁵⁵⁷ a ve vilájetu zakládané od první poloviny šedesátých let 19. století. Na základě osmanských ročenek a dalších písemných zmínek Ćurić do habsburské vojenské intervence počítal s více než 30 těmito školami,⁵⁵⁸ zato Klaić, věrný osmanským letopisům, k roku 1876 uvádí jen 24

⁵⁵¹ Předpis zaváděl síť veřejných základních a středních škol, v zásadě přístupných i pro nemuslimy. Počty křesťanů v těchto typech škol v Bosně a Hercegovině byly ale dosti omezené, neboť výuka probíhala v osmanské turečtině – stále více prosazované jako jediný úřední jazyk – a směřovala k uplatnění ve státních službách. Norma současně zakazovala vykonávat učitelské povolání cizincům. Srov. SOMEL, Selçuk Akşin. *The Modernization of Public Education in the Ottoman Empire 1839–1908. Islamization, Autocracy and Discipline*. Leiden, 2001, s. 83–89.

⁵⁵² KLAJĆ, Vjekoslav. *Bosna*, s. 139.

⁵⁵³ ĆURIĆ, Hajrudin. *Muslimansko školstvo u Bosni i Hercegovini do 1918. godine*. Sarajevo, 1983, s. 45.

⁵⁵⁴ KLAJĆ, Vjekoslav. *Bosna*, s. 139.

⁵⁵⁵ ĆURIĆ, Hajrudin. *Muslimansko školstvo*, s. 87.

⁵⁵⁶ STANOJEVIĆ, Stanoje. *Narodna enciklopedija*. 4. sv. Zagreb, 1925, s. 658; *Novi behar*, Sarajevo, 1939, č. 7–14, s. 98.

⁵⁵⁷ Výuka se skládala z (osmansko)tureckého, arabského a perského jazyka, krasopisu, náboženství, etiky, dějepisu, zeměpisu, počtů, geometrie a logiky.

⁵⁵⁸ ĆURIĆ, Hajrudin. *Muslimansko školstvo*, s. 140–142.

ruždijí.⁵⁵⁹ Počet jejich žáků není znám, hrubý odhad se pohybuje kolem několika set; absolventi, mezi nimi i nemuslimové, se uplatnili především jako písaři, eventuálně ve vzdělávání pokračovali v jiných zařízeních. Do okupace v zemi působila i škola pro úředníky (1865–1869?), vojenská příprava (1873–1878) a škola pro učitele v mektebech (1869–1878). Snížení počtu muslimských škol bývá spojováno s tříletým ozbrojeným povstáním křesťanů, jež postihlo zvláště východní Hercegovinu a Bosenskou krajinu, a se změnou administrativních hranic vilájetu.

První reprezentativní zprávu o stavu muslimského školství v Bosně a Hercegovině podaly až roku 1879 rakousko-uherské úřady, které napočítaly 18 ruždijí, 18 medres a 499 mektebů.⁵⁶⁰ Osmanský vzdělávací systém v této době produkoval víceméně pologramotné žáky, zejména v mektebech, bez možnosti praktického uplatnění. Školní docházka nebyla povinná, a tak žáci do škol přicházeli a odcházeli podle momentální potřeby. Výkonnost soustavy byla zásadně ovlivněna i periferním postavením nejzápadnější osmanské provincie v Evropě, nedostatkem financí a nestabilní politickou situací. Navíc i přes kvantitativní výhodu roku 1879 nemohla konkurovat 56 školám pravoslavným (s 75 učiteli a 3 523 žáky) a 54 římskokatolickým (s 56 učiteli a 2 295 žáky),⁵⁶¹ jejichž počet se za dobu rakousko-uherské správy v prvním případě více než zdvojnásobil a v druhém snížil na tři desítky kvůli přeměně na veřejné školy.⁵⁶²

Zemská vláda se nejprve z finančních i politických důvodů snažila zachovat stávající školský systém, ale od 90. let začala s jeho postupnou modernizací. Kvůli nevyhovujícím objektům byla také roku 1886 započata výstavba sítě veřejných základních škol. Změny se dotkly i kur'ánských zařízení, k nimž na podnět muslimských intelektuálů od roku 1892 přibývaly reformované mekteby.⁵⁶³ Učitelé v nich museli získat vzdělání v právě

⁵⁵⁹ KLAJIĆ, Vjekoslav. *Bosna*, s. 139.

⁵⁶⁰ Mekteby navštěvovalo 23 308 žáků (32 % dívek), které vzdělávalo 535 učitelů, hodžů. ČURIĆ, Hajrudin. *Muslimansko školstvo*, s. 205.

⁵⁶¹ Srbové rovněž provozovali obchodní školu (1855, od 1864 reálka a 1879–1883 gymnázium) a soukromou ženskou školu v Sarajevu (od 1858), teologickou přípravku v klášteře Žitomislic a nato v Mostaru (1858–1872, s pauzami), nižší reálku v Mostaru (krátce v 60. letech), bohosloveckou školu v Banja Luce (1866–1875), ženské školské zařízení Miss Irbyové v Sarajevu (1869–1911, za povstání uzavřena), zpočátku otevřené všem konfesím, a řemeslnicko-obchodní školu v Sarajevu (60. léta). V chorvatském prostředí působily dvě františkánské bohoslovecké přípravy v obcích Široki Brijeg (od 1870 Humac, od 1889 Široki Brijeg) a Guča Gora (od 1900 Visoko), nižší reálky v Livnu (18??), Sarajevu (1865–1878) a Fojnici (od 1871) a škola řádových sester v Sarajevu (od 1871). PAPIĆ, Mitar. *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme austro-ugarske okupacije (1878–1918)*. Sarajevo, 1972, s. 24–27 a 30–33.

⁵⁶² DŽAJA, Srećko M. *Bosna i Hercegovina*, s. 69 a 71.

⁵⁶³ Ty byly předstupněm základních škol, ale zaměřením se příliš nelišily od svých předchůdců.

obnoveném Daru-l-mualliminu.⁵⁶⁴ Tuto učitelskou přípravku spravovalo vakufské ředitelství, které ji pak roku 1913 sloučilo s Gazi Husrev-begovou medresou a nakonec ve školním roce 1919/1920 definitivně rozpustilo.⁵⁶⁵ Počet ruždijí se ustálil kolem třiceti, z toho 7 reformovaných,⁵⁶⁶ přičemž roku 1913 byly přeměněny na veřejné základní školy. Medresy se nacházely na zhruba čtyřiceti lokalitách, od školního roku 1911/1912 ale docházelo k jejich redukci v očekávání dlouho odkládané reformy tohoto vzdělávacího směru.⁵⁶⁷ Jisté kroky směrem k zavádění světských předmětů vakufsko-meárifský sněm podnikl roku 1913, prakticky se ale projevil až koncem okupace; například reorganizace Gazi Husrev-begovy medresy byla dokončena až roku 1921. Otevření se dočkalo i několik muslimských řemeslnických škol.

O bouřlivém vývoji nižších stupňů islámské vzdělávací soustavy za habsburské vlády svědčí školní rok 1913/1914, během něhož otevřelo své brány již 1 181 tradičních mektebů s 46 030 žáky a 1 163 učiteli, hodži, 208 reformovaných mektebů s 14 079 žáky (36 % dívek) a 376 učiteli, muallimy, a 37 medres s 1 018 studenty, softy, a 38 učiteli, muderrisy.⁵⁶⁸

Nejvýznamnější muslimskou vzdělávací institucí v zemi se stala Šariátská soudní škola (*Šeriatska sudačka škola*) v Sarajevu.⁵⁶⁹ O jejím zřízení rozhodl sám císař roku

⁵⁶⁴ Jeho prvním ředitelem se stal pedagog a krátce i bihačský muftí Ahmed-ef. Ribić (1845–1907).

⁵⁶⁵ Školu ročně absolvovalo kolem 30 mladíků, za celou dobu existence asi několik set. Zevrubněji: ŠEHIĆ, Nusret. *Autonomni pokret*, s. 32–33; HUKOVIĆ, Suada. „Potreba za savremenijom školom“. In: *Prosvjetni list*. Sarajevo, 2008, č. 949, s. 32–34; 2008, č. 950, s. 32–34; „Škola koja je za svoje vrijeme značila mnogo“. In: *Prosvjetni list*. Sarajevo, 2008, č. 950–951, s. 32–34; MULABDIĆ, Edhem. „Darul-muallimin“. In: *Narodna uzdanica: kalendar za godinu 1942*. Sarajevo, 1941, s. 141–148. V zařízení působili i význační muslimští světští pedagogové, mezi nimi Edhem Mulabdić (1862–1954), Salih-ef. Aličehić (1865–1908), Hajdar Fazlagić (1867–1933), Hamdija Mulić (1881–1944) a Hamdija Kreševljaković (1888–1959).

⁵⁶⁶ Jednalo se o školská zařízení, obvykle pojmenovaná jako druhá národní základní škola, v Sarajevu (reorganizováno 1884, postupně přibýly ještě tři ženské ruždije), Mostaru (1887), Bihaći (1891), D. Tuzle (1892), Banja Luce (1898), Travniku (1899) a Brčku (1903). Zpravidla v nich vyučovali muslimové, kteří dokončili Učitelskou školu v Sarajevu. Roku 1906 došlo k úpravě jejich vzdělávacích programů.

⁵⁶⁷ Některé zdroje, např. kalendáře *Bošnjak*, uvádějí čísla nepatrně odlišná.

⁵⁶⁸ Na jeden nereformovaný mekteb připadlo 39 žáků, ale na reformovaný chlapecký již 50 dětí, a na dívčí dokonce 183. *Bericht... 1914 bis 1916*, s. 359 a 378.

⁵⁶⁹ Obširněji např. SPAHO, Fehim. „Šeriatska sudačka škola“. In: *Narodna uzdanica: kalendar za godinu 1934*. Sarajevo, 1933, s. 55–65. Na postu ředitele (*upravitelj*) se prošťřídali Teufik-ef. Azabagić (ve funkci 1887–1893), Sulejman-ef. Šarac (1893–1901), Hasan-ef. Hadžiefendić (1901–1905), Hasan-ef. Spaho (1905–1912), Osman Nuri Hadžić (1912–1914) a Muhammed Emin-ef. Dizdar (1914–1923 a 1924). Mezi dlouholetými učiteli vynikli Nedžib-ef. Smailbegović (učil 1890–1915), Ahmed-ef. Ribić (1894–1907), Edhem Mulabdić (1902–1910), Ibrahim Sirri-ef. Zafranija (1906–1929), Sejfullah-ef. Proho/Prohić (1909–1926), Abdullah-ef. Prešljo (1912–1921) a Velijudin (Velija) Sadović (1914–1921 a 1923–1928) a Salih Safvet Bašić (1916–1937). *Spomenica šeriatske sudačke škole u Sarajevu (1887–1937)*. Sarajevo, 1937.

1881,⁵⁷⁰ otevření se ale dočkala až o šest let později kvůli sporům ohledně složení učitelského sboru a institucionální podoby zařízení. Výuka ve škole byla organizována po evropském způsobu a její absolventi se připravovali na vykonávání významnějších náboženských funkcí, zejména soudních.⁵⁷¹ Zemská vláda souběžně s tím roku 1892 rozhodla, že absolventům školy, kteří budou pokračovat ve studiu práv na univerzitě v Záhřebu, získaný diplom uzná i v Bosně a Hercegovině.⁵⁷²

Jakýkoli pokus o modernizaci vzdělávání shora ovšem narážel na silný odpor konzervativních muslimů. Ve statutu autonomie (1909) klerikálové prosadili nařízení, že muslimské děti musejí, pokud to okolnosti dovolují, před základní školou povinně absolvovat i mekteb, což ale oddalovalo jejich vstup do veřejného školského systému o několik let. Zákon o povinné školní docházce sabor schválil v červnu roku 1911 s tím, že nebude obligatorní pro muslimské dívky.

Vakufsko-meárifský sněm na přelomu let 1910 a 1911 uspořádal vzdělávací anketu ohledně dalšího vývoje islámského školství v zemi, a to formou odborného kolokvia s významnými muslimskými představiteli. Na řešení situace se utvořily zhruba dva ucelené pohledy: konzervativní (představitelé duchovenstva) a liberální (Šefkija Gluhić, Hasan Hodžić, Hamdija Karamehmedović). Například v oblasti jazyka a písma školních učebnic první skupina zastávala názor zachovat osmanskou turečtinu, kdežto druhá navrhovala zavést mateřský jazyk a latinku – kompromisní návrh předpokládal užívání místního jazyka s upraveným arabským písmem (*arebica*), ten ale nikdy nebyl realizován.⁵⁷³ Posléze totožný sněm po další anketě na přelomu let 1911 a 1912 odmítl zřídit vyšší dívčí školu a muslimskou ženskou preparandu, učitelskou přípravku, opět z čistě ideologických důvodů. Tyto školy avšak přece jen vznikly na popud a s finanční

⁵⁷⁰ „Naredba zemaljske vlade [...], kojom se objavljuje Previšnje odobreno ustrojstvo o školi šerijatskih sudija (mektebi nüvab) koja će se u Sarajevu ustanoviti“. In: *Sarajevski list*. Sarajevo, 10. 2. 1882, s. 1–2.

⁵⁷¹ Na studenty byly kladeny vysoké nároky, nezřídka přesahující úroveň středního školství. Přihlášku mohli podat mladíci, kteří dokončili čtyřletou ruždiji či nižší gymnázium a nejméně dvouleté studium v medrese.

⁵⁷² První student, který vystudoval právo v chorvatské metropoli, byl Osman Nuri Hadžić. Muslimští mladíci se v Záhřebu dostávali do intenzivního styku s pravašským hnutím, k němuž mnozí přilnuli. Od roku 1904 byl diplom ze záhřebské univerzity formálně uznáván i v ostatních částech podunajské monarchie, což pak vedlo k nárůstu studentů nejen z Dalmácie a Istrie, ale také Bosny a Hercegoviny. Jestliže roku 1900 v chorvatské metropoli studovalo 13 Bosňanů, v roce 1911 se jich na místní univerzitu zapsalo 145. Viz *Statistisches Jahrbuch der Königreiche Kroatien und Slavonien*. Zagreb, 1. sv. (Zagreb, 1913), s. 752, 2. sv. (Zagreb, 1917), s. 523.

⁵⁷³ HASANOVIĆ, Bilal. „Prva islamska prosvjetna anketa (1910–1911)“. In: *Zbornik radova nastavnika Akademije*. Zenica, 2001, roč. 2, č. 2, s. 167–177.

pomocí Zemské vlády.⁵⁷⁴

K budování sítě veřejných základních škol rakousko-uherská správa přistoupila i přes nedostatek financí a odpor muslimů a pravoslavných již v prvních letech okupace. Roku 1880 působilo již 38 škol se čtyřmi třídami, do školního roku 1915/1916 jejich počet narostl až na 414.⁵⁷⁵ Podíl islámských věřících v těchto školských zařízeních byl zpočátku velmi nízký, až před Velikou válkou dosáhl svého maxima na 24 %. V ten samý čas ale vyznavači islámu tvořili asi třetinu veškeré populace. Na přelomu století se základního vzdělávání účastnilo jen 13 % dětí odpovídajícího věku, u muslimů sotva 6 %.⁵⁷⁶ Vezmeme-li v úvahu, jakým tempem se zvyšoval přirozený přírůstek obyvatelstva, a sečteme-li všechny ústavy poskytující základní vzdělání, dojdeme k závěru, že výstavba škol byla nedostatečná a nemohla zdaleka naplnit vzdělávací potřeby.⁵⁷⁷ Bosna a Hercegovina se v tomto směru nemohla poměřovat ani s těmi nejzaostalejšími oblastmi Rakouska-Uherska.

Neuspokojivému rozvoji školské soustavy odpovídala i úroveň negramotnosti, která roku 1910 dosahovala téměř 88 %, z toho u muslimů 95 %, pravoslavných 90 % a římských katolíků 77 %.⁵⁷⁸ Za tři desetiletí okupační správy se snížila jen o necelých 10 % a v regionálním srovnání byla jednou z nejhorších.⁵⁷⁹ Slabá gramotnost se týkala

⁵⁷⁴ Zaslouhou Olgy Hörmannové, manželky Kosty Hörmanna, se v roce 1894 v Sarajevu otevřel vzdělávací kurz pro muslimské dívky ve věku od 7 do 11 let, který poté roku 1897 přerostl ve čtyřletou základní školu. V roce 1901 k ní přibýlo tříleté nástavbové studium, od roku 1913 fungovala jako čtyřletá vyšší dívčí škola. Ve stejném roce vznikl i tříletý učitelský kurz pro absolventky vyšší školy. V učitelském sboru zprvu převládali nemuslimové, jejím třetím a posledním ředitelem byl Edhem Mulabdić (1915–1924). KUJOVIĆ, Mina. „Muslimanska osnovna i viša djevojačka škola sa produženim tečajem (1894–1925)“. In: *Novi Muallim*. Sarajevo, 2010, roč. 11, č. 41, s. 72–79.

⁵⁷⁵ *Bericht... 1914 bis 1916*, s. 353. Veřejné základní školy (*narodne osnovne škole*) ve školním roce 1883/1884 navštěvovalo 3 344 dětí (13 % muslimů, 49 % pravoslavných a 32 % katolíků), nato roku 1892/1893 již 11 972 dětí (22 % muslimů, 37 % pravoslavných a 36 % katolíků). Procento dívek, snad i vinou neúčasti muslimek, dosáhlo nejprve 14 %, a poté jen 12 %. Ve stejném období působilo 59 (14 % žen) a posléze 229 (15 % žen) učitelů. *Školski vjesnik*. Sarajevo, 1894, s. 103.

⁵⁷⁶ Ve školním roce 1899/1900 veřejnou základní školu navštěvovalo 22 685 dětí (4 886, tj. 22 %, muslimů, v tom 12 dívek) a konfesní 7 344 dětí (v tom žádní muslimové), nicméně odpovídající věková skupina čítala 235 214 osob. Pro srovnání uvedme, že roku 1913/1914 státní školy poskytovaly vzdělání již 42 080 dětem (10 270, tj. 24 %, muslimů). BOGIČEVIĆ, Vojislav. *Pismenost u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo, 1975, s. 284–285. *Bericht... 1914 bis 1916*, s. 354.

⁵⁷⁷ V roce 1913 působilo 568 základní škol, tj. veřejných i konfesních a soukromých, přičemž na jednu školu připadalo 3 504 obyvatel. DŽAJA, Srećko M. *Bosna i Hercegovina*, s. 75.

⁵⁷⁸ Nízká gramotnost u muslimů byla dána i tím, že používali hlavně arabské písmo, které rakousko-uherská správa při sčítání nezohledňovala.

⁵⁷⁹ V roce 1910 Dalmácie evidovala 63 % analfabetů, Chorvatsko-Slavonie 46 % a Istrie 40 %, což bylo vedle Bukoviny, Haliče a historického Sedmihradska nejvíce v celé monarchii. LEČEK, Suzana. „Pokušaji smanjivanja nepismenosti u Banskoi Hrvatskoj početkom 20. stoljeća“. In: *Radovi*. Zagreb, 1993, č. 26, s. 133. Srbští kritici rakousko-uherské okupace často zapominají, že samotné Srbsko mělo v roce 1900 83 %

převážně muslimských žen a dívek, kde dosahovala téměř sta procent. Těžko soudit, zda neochota posílat dívky do škol souvisela s odporem vůči vzdělávání žen obecně, anebo strachem před jejich „pozápadněním“ skrze školskou soustavu – a zda byly nějaké rozdíly ve městech a na venkově. Úhrnem latinku nebo cyrilici ovládalo pouhopouhých 24 933 (z toho 365 umělo jen číst) muslimských mužů a chlapců a 699 (62 umělo jen číst) žen a dívek starších sedmi let.⁵⁸⁰ Do rakousko-uherského období můžeme bezpečně zařadit i výsledky sčítání z roku 1921 s 81 % analfabetů; u muslimů se jich vyskytovalo 87 %, u pravoslavných 83 % a u římských katolíků 72 %. Statistickí tehdy mezi muslimy zaevidovali 52 214 (z toho 768 umělo jen číst) osob mužského a 10 137 (441 umělo jen číst) ženského pohlaví starších šesti let znalých čtení a psaní.⁵⁸¹ Muslimové v porovnání s ostatními komunitami nadále drželi nelichotivé poslední místo, nicméně v otázce vzdělávání u nich došlo k největšímu pokroku, u dívek doslova k revoluci – dovednost číst a psát si oproti roku 1910 osvojilo patnáctkrát více muslimek. Začátkem dvacátých let se plnou nebo dílčí gramotností mohl pochlubit každý pátý muslim a třiadvacátá muslimka, vyjma předškolních dětí.

První veřejná střední škola v Bosně a Hercegovině byla otevřena roku 1879 v Sarajevu (nejprve jako nižší gymnázium, po čtyřech letech jako vyšší – stejný model se nato uplatnil v jiných městech).⁵⁸² Poté následovalo gymnázium v Mostaru (1893), reálka v Banja Luce (1895), gymnázium v Tuzle (1899), reálka v Sarajevu (1905), gymnázium v Bihaći (1911) a Derventě (1912) a druhá reálka v Sarajevu (1916). V hlavním městě byla otevřena také střední technická škola (1889), od níž se oddělila škola lesnická (1909). Co se týče obchodních škol, roku 1884 byla založena jedna v Tuzle, posléze v Brčku, Mostaru a Banja Luce (všechny 1885), Sarajevu, Livnu, Bihaći a Bijeljině (všechny 1886), Travniku (1891) a nakonec v Trebinje (1893). Roku 1912 k nim přibyla obchodní akademie v Sarajevu. Akademie vznikla také v Mostaru, ale kvůli vypuknutí války ani nestačila

negramotných obyvatel, tj. i po sedmdesáti letech vcelku nezávislého vývoje. *Statistički godišnjak Kraljevine Srbije. Peta knjiga, 1900*. Beograd, 1904, s. 77.

⁵⁸⁰ BOGIČEVIĆ, Vojislav. *Pismenost*, s. 295–298.

⁵⁸¹ *Narodno jedinstvo. Zvanični kalendar (svih šest oblasti Bosne i Hercegovine) za prostu 1929. godinu: godina prva*. Sarajevo, 1928, s. 94.

⁵⁸² Na příkladu této nejstarší veřejné střední školy je možné ukázat, jak odmítavý a zprvu i nerovný přístup islámští věřící měli ke světskému vzdělávání. Když gymnázium otevřelo své brány, ze 42 zapsaných žáků byl pouze jediný muslim. Na slabé účasti muslimů se podepsal i striktní požadavek na ukončené základní vzdělání dle evropského vzoru, to ale islámské školy v provincii neposkytovaly. PAPIĆ, Mitar. *Školstvo u Bosni*, s. 104.

zahájit svou činnost. Ke vzdělávání žen se otevřelo několik vyšších dívčích škol: v Sarajevu (1883), Mostaru (1893) a Banja Luce (1898). Muslimky tato vzdělávací zařízení nenavštěvovaly.

Snaha zřídit v provincii vysokou školu při Zemském muzeu nezískala podporu zemského náčelníka Oskara Potiorka a studenti i nadále museli za vysokoškolským studiem do Vídně, Štýrského Hradce a Záhřebu.⁵⁸³

Jako součást rakousko-uherského konceptu civilizační mise v Bosně a Hercegovině byly zakládány kulturní instituce širokého zaměření. Na jejich vzniku a chodu se místní vzdělanci téměř nepodíleli, nicméně pro pochopení celkového rozvoje kultury a vzdělanosti v provincii je nelze pominout.

Ze zájmu nově příchozích odborníků, zvláště chorvatského lékaře Julija Makance (1854–1891),⁵⁸⁴ vzniklo Muzeální sdružení (*Muzealno udruženje za Bosnu i Hercegovinu*)⁵⁸⁵ v Sarajevu, které se roku 1888 přeměnilo na Zemské muzeum (*Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine*). S myšlenkou vybudovat chrám múz přišel jako první bosenský františkán Ivan Franjo Jukić v padesátých letech 19. století, společenskopolitické okolnosti tomu ale nepřály. Zemské muzeum se od svého založení potýkalo s nedostatkem odborného personálu, a tak si na kvalifikovanou práci najímalo specialisty původem z Rakouska-Uherska. Byli mezi nimi pochorvatštělý Němec, amatérský historik a archeolog Konstantin (Kosta) Hörmann (1850–1921, první ředitel), chorvatský historik a archeolog Ćiro Truhelka (1865–1942, od 1905 druhý ředitel) a mnozí další.⁵⁸⁶ Z místních obyvatel vzniku instituce dopomohl vzdělaný muslim, archeolog a etnograf Vejsil Ćurčić (1868–1959). Muzeum od roku 1889 vydávalo *Věstník*

⁵⁸³ KAPIDŽIĆ, Hamdija (ed.). *Naučne ustanove u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske uprave*. Sarajevo, 1973, s. 427–428 a 445–446.

⁵⁸⁴ Makanec přišel do Bosny a Hercegoviny roku 1879, nejdéle působil jako policejní lékař. V letech 1884 a 1885 se podílel na vzniku Muzeálního sdružení, vedle toho roku 1884 založil vlastní tiskárnu a vydával německojazyčný deník *Bosnische Post* a zasedal v sarajevském zastupitelstvu (od 1884). Roku 1891 podlehl tyfu v arabské Džiddě, když doprovázel muslimské poutníky do Mekky.

⁵⁸⁵ Mezi významnými členy byl i Mustafa-beg Fadilpašić.

⁵⁸⁶ Dále čtyři Češi, archeolog a mineralog Václav Radimský (1832–1895), chemik a archeolog František Fiala (1861–1898), mineralog a geolog Bedřich Katzer (1861–1925), český Němec, přírodovědec a ornitolog Hans Kadich von Pferd (1864–1909) a rakouští Němci, přírodovědec a entomolog Viktor Apfelbeck (1859–1934) a ornitolog Otmar Reiser (1861–1936). Součástí muzea byla od roku 1913 rovněž Botanická zahrada, kterou založil český botanik Karel Malý (1874–1951). Mezi dalšími spolupracovníky a sběrateli stojí za povšimnutí Otto Blau (1828–1879), pruský diplomat, Otto Moellendorff (1848–1903), Florian Hofmann (1834–1889), Erich Brandis (1834–1931) a Günther Beck von Mannagetta (1856–1931).

Zemského muzea (Glasnik Zemaljskog muzeja, 1889–1991, často střídal název),⁵⁸⁷ první odborný časopis v zemi. Solidně se rozvíjející instituce krátce před válkou získala reprezentativní účelovou budovu v Sarajevu, postavenou v letech 1908–1913. Díky soukromým aktivitám českého Němce, archeologa a historika Carla Patsche (1865–1945), při muzeu roku 1904 vznikl badatelsky zaměřený *Ústav pro výzkum Balkánu* (Institut za istraživanje Balkana, od 1908 *Bosanskohercegovački institut za istraživanje Balkana*), rozpuštěný při rozpadu habsburské říše.⁵⁸⁸

V okupované provincii se uplatnili rovněž početní učitelé, lékaři, právníci, umělci a představitelé technické inteligence. Bosnu a Hercegovinu si za nové působiště zvolili například architekti chorvatského původu Josip Vancaš (1859–1932), činný též politicky, a Ćiril Metod Iveković (1864–1933), chorvatský Čech Alexander Wittek (1852–1894), Češi Karel Pařík (1857–1942), František Blažek (1863–1944), Josef Pospíšil (1867–1918) a Karel Pánek (1860–?), kteří postavili drtivou většinu správních, vojenských, soudních, školských, sakrálních (včetně islámských) a bankovních budov v zemi. Zemská vláda sama podnítila vznik a rozvoj „východního“ slohu, spojujícího moderní evropskou architekturu s ornamentikou islámského orientu, jenž nalezl široké využití. Jeho vrcholnými příklady byly objekty Šari’atské soudní školy, sarajevské radnice a posléze i saboru, nádraží v Bosenském Brodu a mostarské gymnázium.

Jako náhrada za chybějící kamenné divadlo od roku 1899 působil Společenský dům (*Društveni dom*). Plnohodnotná divadelní scéna v tomto objektu však byla zřízena až po válce. Zasluhou Itala Giovanniho Fabrise od roku 1907 v Sarajevu fungoval stálý biograf. Dosídlenec Albert Metz v metropoli poté zřídil i moderní kinosály *Apollo* (1912) a *Imperial* (1913).⁵⁸⁹

Ve vědeckých a kulturních institucích v první generaci od jejich založení našli uplatnění pouze zahraniční odborníci, jež byli pečlivě vybíráni s ohledem na vhodnou jazykovou výbavu, ochotu přesídlit do méně rozvinuté oblasti a konečně i loajalitu vůči koruně. Domácí obyvatelstvo ve svých řadách takového specialisty nabídnout nemohlo,

⁵⁸⁷ Vybrané články z *Věstníku* byly od roku 1893 překládány do němčiny a uveřejňovány v ročence *Vědecké stati z Bosny a Hercegoviny* (Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegowina). Do konce války v Sarajevu takto vyšlo 13 svazků.

⁵⁸⁸ KAPIDŽIĆ, Hamdija (ed.). *Naučne ustanove u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske uprave*. Sarajevo, 1973, s. 538–540.

⁵⁸⁹ Rodina Metzů stála i za rozvojem kinematografie v Bosně a Hercegovině. Albertův synovec Anton Walits (1893–1977) před válkou natočil několik krátkých dokumentárních snímků ze života Sarajeva.

a proto zprvu vykonávalo jen pomocné činnosti. Místní zájemci se do chodu odborně zaměřených institucí zapojili až krátce před anexí, kdy v Zemském muzeu začal pracovat vzdělaný Srb Jefto Dedijer (1880–1918, krátce po anexi propuštěn), jehož nahradil historik s vídeňským diplomem Vladimir Ćorović (1885–1941),⁵⁹⁰ a muslimové Riza Muderizović (1868–1943) a Fehim-ef. Spaho (1877–1942). Z dřívější doby v instituci pracoval také muslim Vejsil Ćurčić.

V této kapitole jsme stručně popsali systém islámského a veřejného (světského) školství v Bosně a Hercegovině koncem 19. a začátkem 20. století. Na příkladu nově zřizovaných státních škol jsme dospěli k závěru, že zásluhou Zemské vlády došlo v oblasti vzdělávání ke značnému, ale stále nedostatečnému pokroku. Okupační správě se rovněž nepodařilo do veřejného školství ve větší míře zapojit muslimské obyvatelstvo. Jistě hrála významnou roli i skutečnost, že nová státní moc zachovala a podporovala síť tradičních islámských škol, ty přitom nebyly nijak provázané s veřejnými institucemi a neumožňovaly dostatečnou prostupnost mezi jednotlivými druhy a stupni vzdělávání. Absence muslimů ve státních školských zařízeních, jež přitom jako jediné naplňovaly soudobé vzdělávací potřeby, pak měla dalekosáhlé následky pro další rozvoj jejich komunity – islámští věřící se přinejmenším co do počtu negramotných stali nejzaostalejší skupinou v zemi a dlouhodobě jim scházeli odborníci ve všech sférách moderního života, a tak v mnoha odvětvích postupně ztráceli adekvátní zastoupení na úkor křesťanů a židů. Z jistých náznaků se zdá, že neschopnost muslimů reagovat na rostoucí konkurenci na poli vzdělávání, ale i vědy, obchodu, služeb a průmyslu u nich probudila apatii a skepsi vůči budoucnosti. Dlouhodobé odmítání světského školství tudíž ve výsledku posilovalo odstup muslimů od dalších spoluobčanů a konzervovalo jejich kulturní vzorce.

⁵⁹⁰ Mostařan Ćorović choval jisté sympatie k muslimům. Sám byl autorem biografie *Mehmed beg Kapetanović* (Sarajevo 1911), zabýval se též studiem muslimské lidové tvorby, zejména písní.

Intelligence

Zabýváme-li se muslimskou (tvůrčí) inteligencí v Bosně a Hercegovině, je nezbytné objasnit, co pod tímto termínem míníme. Obecná definice říká, že intelligence je společenská vrstva učenců, kteří vykonávají kvalifikovanou, ale blíže nespecifikovanou duševní činnost. Pro upřesnění dodejme, že svou odbornou způsobilost získávají vzděláním, jehož úroveň musí být taková, aby podněcovala abstraktní myšlení a rozvíjela vyšší formy uvažování.

V bosenskohercegovském prostředí můžeme inteligenci rozdělit do dvou neřídko propojených skupin: duchovní a světské. Duchovní intelligence (bos. *ulema, ilmijja*) má své počátky v prvních desetiletích osmanské vlády, kdy se začala budovat síť konfesních školských zařízení, nižších a vyšších medres. Světská intelligence se začala formovat teprve až v období tanzímátu. V osmanské říši tehdy byly otevírány první moderní školy evropského typu, a to od základních po vysoké.⁵⁹¹ V periferních oblastech se změny ve vzdělávání uplatňovaly jen pomalu a nedůsledně, jejich masivnějšímu rozšíření bránil i odpor regionálních muslimských elit, které je považovaly za prodlouženou ruku centralizující se státní moci. V Bosně vzniklo několik málo těchto zařízení v šedesátých letech 19. století, přičemž jejich úroveň odpovídala základní či nižší střední škole. Převratná změna v tomto směru nastala až po příchodu rakousko-uherské správy.

Světské školství se od samého počátku ze strany muslimů potýkalo s nepochopením, často bylo odmítáno jako evropský, či dokonce křesťanský vynález, jejich společenství nepřírozený a nepřátelský. Vzdělání sice obhajoval Mehmed-beg Kapetanović a jeho následovníci, přesto s malým úspěchem. Mladí muslimové se zpočátku na studia dávali z různých příčin, jen ne z touhy po vzdělání.⁵⁹² Situace se začala obracet teprve na

⁵⁹¹ V této době bosenský valí Šerif Osman-paša poslal za studiem medicíny dva mladíky do Cařihradu a dva do Vídně, školu však dokončili jen ti v osmanské říši; Mehmed Sami Šerbić (1847–1918) a Zarif Skender promovali v roce 1873. Šerbić nato roku 1874 založil a vedl Vakufskou nemocnici v Tuzle, za okupace si nechal diplom nostrifikovat. Skender po studiích pracoval v Novém Pazaru, kde o několik let později zemřel. Z další čtveřice muslimských studentů, které paša vyslal do osmanské metropole, svým osudem vybočoval Ali Riza Kreševljaković (1850–1919). Ten roku 1872 dokončil zvěrolékařství a od návratu do vlasti pracoval pro zemskou vládu, po změně režimu si vzdělání doplnil ve Vídni. Podrobněji např. IBRAHIMAGIĆ, Omer a kol. „Prvi diplomirani liječnik iz Bosne i Hercegovine“. In: *Medicus*. Zagreb, 2001, č. 1, s. 121–123. ŠAKIĆ, Vedad, ŠATROVIĆ, Edin, KRKALIĆ, Lejla. „Ali Riza Kreševljaković, prvi bosanski veterinar“. In: *Veterinaria*. Sarajevo, 2016, roč. 65, č. 2, s. 49–53.

⁵⁹² Kuriózní je případ čtyř trebinjských mladíků (Čamila Karamehmedoviće, bratrů Ahmed-bega a Ibrahim-bega Defterdarovićů a Hajdara Fazlagiće), kteří začali studovat po nátlaku místního vojenského velitele,

přelomu století, kdy studium dokončila první „pointervenční“ generace a její představitelé zahájili osvětovou kampaň, která měla za cíl přinést alternativu ke konfesní uzavřenosti a výhradní orientaci na islámský Východ.

Muslimové v oblasti všeobecného vzdělávání zaostávali za pravoslavnými a katolíky o zhruba jednu generaci, což se projevovalo ve sféře jak veřejného, tak soukromého života. Nedostatek vzdělaných vyznavačů islámu měl významný dopad i na podobu školského systému a státní správy.

Na islámských konfesních školách vyučovali převážně muslimové, kteří se rekrutovali z Daru-l-mualliminu, islámské učitelské přípravy, a Šarí'atské soudní školy⁵⁹³, nicméně ve veřejném školství byla situace značně odlišná. Mezi 813 učiteli ve státních základních školách se školního roku 1913/1914 vyskytovalo jen 113 (14 %) muslimů.⁵⁹⁴ Co se týče středních odborných škol, tam byly poměry ještě méně příznivé, jelikož nedostatek odborného personálu domácího původu, včetně křesťanů, kompenzovali pedagogové z Rakouska-Uherska; ze 104 řádných učitelů (bez katechetů) mělo roku 1900 domácí původ jen 15 (14 %), z toho 2 muslimové, Edhem Mulabdić a Mehmed Karamehmedović.⁵⁹⁵ Situace na gymnáziích a reálkách byla v mnohém podobná, i když měla vzestupnou tendenci. Ve školním roce 1913/1914 na nich působilo 161 pedagogů, z nichž 17 (11 %) bylo muslimů.⁵⁹⁶

Pro poslední dvě desetiletí habsburské správy byla charakteristická vzrůstající animozita mezi zahraničními a domácími pedagogy a čekateli na tuto profesi, neboť místní absolventi těžko sháněli uplatnění a hájili politické výstupy radikalizující se mládeže. Učitelé všech vyznání měli přísný zákaz vstupovat do politiky a veřejného života vůbec, tento zákaz ale častokrát porušovali, a tak opakovaně čelili přeložení či propuštění. Středoškolské pedagogové se také podíleli na vzniku a chodu občanských sdružení. V případě muslimů se nejednalo o nijak rozšířený jev vzhledem k malému

generála Brauna, na jejich rodiny. První tři zmiňovaní jsou zároveň prvními muslimskými vysokoškoláky. *Narodna uzdanica: kalendar za godinu 1935*. Sarajevo, 1934, s. 144.

⁵⁹³ V soudní škole se vyučovaly předměty teologické i světské. Z 23 pedagogů v letech 1887–1918 bylo 20 muslimů, nejčastěji vystudovaných v Cařihradu, a 3 katolíci. V zařízení působili islámští učenci, ale i primárně středoškolské učitelé. DŽAJA, Srećko M. *Bosna i Hercegovina*, s. 137; ĆURIĆ, Hajrudin. *Muslimansko školstvo*, s. 258–267.

⁵⁹⁴ *Bericht... 1914 bis 1916*, s. 358.

⁵⁹⁵ DŽAJA, Srećko M. *Bosna i Hercegovina*, s. 117. Karamehmedović (1870–1929) byl kvůli svým politickým názorům v roce 1901 předčasně penzionován, nato uprchl do Cařihradu.

⁵⁹⁶ DŽAJA, Srećko M. *Bosna i Hercegovina*, s. 128–133. Mezi řediteli nebyl žádný muslim, mezi profesory a učiteli jen 7, učiteli náboženství 7 a tělesné výchovy pouze jeden.

počtu kantorů, například v *Gajretu* kromě všeobecně známých jmen působili Ahmed-ef. Burek a Mehmed Zildžić. Na začátku první světové války okupační režim začal vůči učitelům postupovat ještě přísněji, když kvůli angažovanosti srbských a chorvatských pedagogů a žáků v září 1914 na rok uzavřel gymnázia v Mostaru a Tuzle. Řada srbských středoškolských pedagogů, společně s dalšími představiteli inteligence, byla navíc zahrnuta do politických procesů s údajnými vlastizrádcí a mnozí z nich skončili ve vězení či v internaci.

Nedostatek domácích odborníků ovlivňoval zemskou administrativu po celá desetiletí; roku 1905 mělo z 9 016 úředníků bosenskohercegovskou příslušnost jen 2 493 (28 %), z toho 728 muslimů (celkově 8 %, z místních 29 %) a 1 736 Srbů (celkově 19 %, z místních 70 %).⁵⁹⁷ Na slabém zastoupení Bosňanů a Hercegovců se podepsala nedostatečná loajalita i kvalifikace oproti lidem příšlým z duální monarchie, povětšinou katolíkům se slušnou znalostí němčiny.⁵⁹⁸ Poměr domácích a přistěhovalých se i kvůli soustavné kritice ze strany místních vzdělanců a politických představitelů časem vyrovnával, třebaže zemští příslušníci i nadále zastávali méně kvalifikované profese a úřady. Do neustále bobtnajícího administrativního aparátu se krátce před válkou připouštěli i dosud opomíjené bosenskohercegovští Chorvaté. Na správě země se roku 1914 podílelo již 14 330 lidí, se zemskou příslušností 6 045 (42 %), z toho muslimů 1 644 (celkově 11 %, z místních 27 %).⁵⁹⁹ Nejvýše položeným muslimským úředníkem za celou dobu okupace byl Ibrahim-beg Defterdarović, který obsadil post sarajevského okružního náčelníka.

Jak již bylo řečeno, muslimská duchovní inteligence vycházela z medres a nově také Daru-l-mualliminu a Šarí'atské soudní školy. Sem také patří nemálo těch, kteří po vzoru starších generací odcházeli za vzděláním do tradičních center islámské vzdělanosti.⁶⁰⁰

⁵⁹⁷ JUZBAŠIĆ, Dževad. *Nacionalno-politički odnosi*, s. 37.

⁵⁹⁸ Služebním jazykem Zemské vlády, okružních úřadů, nejvyšších soudních instancí a železnice byla němčina, místní jazyk se užíval převážně na nižších správních úrovních a při vnější komunikaci s obyvatelstvem. Při náboru do zemského aparátu měli ovšem přednost Slované, případně mluvčí některého z jihoslovanských jazyků. Co do etnické struktury nově příchozích vynikli Chorvaté, Němci, Češi, Poláci, Srbové a Maďaři.

⁵⁹⁹ DŽAJA, Srećko M. *Bosna i Hercegovina*, s. 189–190. Netřeba zapomínat, že nemálo příšlých úředníků časem získalo bosenskohercegovskou zemskou příslušnost.

⁶⁰⁰ V osmanské metropoli se po roce 1878 vzdělávali, byť někteří jen krátce, mj. významní pedagogové a duchovní Mehmed Refik-ef. Muftić (1854–1916), Nedžib-ef. Smailbegović (1857–1915), Sejfullah-ef. Proho/Prohić (1858–1932), Behaudin-ef. Sikirić (1860–1934), Ibrahim-ef. Maglajlić (1861–1936), Mehmed-ef. Potogija (186?–1953), Abdullah-ef. Prešljo (1865–1921), Ali Riza-ef. Prohić (1867–1942), Ibrahim Sirri-ef. Zafranija (1869–1834), Mehmed Teufik-ef. Okić (1866/1870–1932), Mehmed

Okupační moc studium v osmanské říši nijak zvlášť nepodporovala, ale také mu otevřeně nebránila a vrátivší se absolventy nijak nepostihovala. Díky vládní statistice víme, že sít medres během rakousko-uherské vlády čítala kolem 40 škol, velmi málo informací ale máme o počtu jejích absolventů. Zdroje Zemské vlády pro léta 1900–1916 uvádějí ročně od 396 do 1 766 studujících.⁶⁰¹ Teoreticky vzato mohly některou z medres dokončit tisíce mladých mužů, kvalita a reálná délka jejich studia jsou ovšem diskutabilní, navíc mladíci do škol přicházeli a odcházeli dle svého uvážení a častokrát přestupovali do Daru-l-mualliminu nebo Šarí'atské soudní školy ještě před dokončením medresy. Do této skupiny patřili také muslimové, kteří medresu dokončili před rokem 1878 a zůstali na území Bosny a Hercegoviny. Samotnou Šarí'atskou soudní školu do roku 1918 absolvovalo 219 studentů.⁶⁰² Reálně mohla duchovní inteligence čítat jen několik málo stovek osob, z nichž nejtalentovanější vstoupily do služeb Islámského společenství nebo Zemské vlády. V obou těchto případech se od nich vyžadovala naprostá loajalita vůči novému režimu, což jim znemožňovalo svobodně projevit své politické a společenské postoje. Jedinými tématy, k nimž se duchovní otevřeně vyjadřovali, byly vzdělávání a stále nevyhnutelnější „europeizace“.⁶⁰³

Muslimská světská inteligence, ale též pravoslavná a katolická, se rekrutovala převážně ze žáků veřejných středních škol, kterých bylo nejvíce a jež měly nejlepší materiální zázemí. Počet absolventů Vyššího gymnázia v Sarajevu v letech 1887–1918

Džemaluddin-ef. Čaušević (1870–1938, Mustafa-ef. Šiljić (1876–1951), Šaćir/Šakir-ef. Mesihović (1876–1959), Ahmed-ef. Burek (1876–1948), Salim-ef. Muftić (1876–1938), Musa Ćazim Ćatić (1878–1915), Muhammed Šefket-ef. Kurt (1879–1963), Muhammed-ef. Tufo (1882–1939), Salih-beg Bakamović (1885–1940), Abdullah-ef. Moranjak (1885–1964), Abdurrahman-ef. Čokić (1888–1954), Derviš-ef. Korkut (1888–1969) a Ibrahim-ef. Mehinagić (1894–1976). Někteří učenci využili pobyt v osmanské metropoli k dalším zahraničním cestám, např. do Mekky a Káhiry, kde navštěvovali prestižní sunnitskou univerzitu al-Azhar. Byl mezi nimi Čaušević, Zafranija a Potogija. Ve světských školách v Cařihradu se vzdělávali mj. Avdo Karabegović Halid-begův (1878–1908), Osman Đikić (1879–1912), Salih Safvet Bašić (1886–1948), Abdurezzak Hivzi Bjelevac (1886–1972) a Šemsuddin Sarajlić (1887–1960).

⁶⁰¹ Ve školních letech 1900–1909 počet běžně překračoval 1 500 žáků, poté se kvůli reformě a válce snížil na méně než 400 (1914/1915), aby se poté začal opětovně zvyšovat. ĆURIĆ, Hajrudin. *Muslimansko školstvo*, s. 228–229.

⁶⁰² Vedle toho vzdělávání předčasně ukončilo 70 mladíků. Zhruba každý desátý absolvent následně pokračoval ve studiu na vysoké škole (2 v Cařihradu). Do transformace v roce 1937 školu vystudovalo 370 muslimů, z nichž 223 nalezlo zaměstnání v oblasti šarí'atského soudnictví. Srov. DŽAJA, Srećko M. *Bosna i Hercegovina*, s. 67–68; ĆURIĆ, Hajrudin. *Muslimansko školstvo*, s. 258–267; *Spomenica šeriatske sudačke škole u Sarajevu*. Sarajevo, 1937, s. 78–92.

⁶⁰³ K tématu obecněji: VELADŽIĆ, Edin. „Bošnjačka vjerska inteligencija u društveno-političkom životu pod austrougarskom upravom“. In: *Znakovi vremena*. Sarajevo, 2013, č. 61–62, s. 303–322. BULJINA, Harun. *Empire, Nation, and the Islamic World: Bosnian Muslim Reformists Between the Habsburg and Ottoman Empires, 1901–1914*. [dizertace] Columbia University, 2019.

dosáhl 721 (z toho 102, tj. 14 %, muslimů), kteří pocházeli hlavně z velkostatkářských a měšťanských rodin ze Sarajeva.⁶⁰⁴ Ve Vyšším gymnáziu v Mostaru v letech 1901–1914 odmaturovalo 240 žáků (z toho 51, tj. 21 %, muslimů) převážně z měst.⁶⁰⁵ Vyšší gymnázium v Tuzle v letech 1906–1914 absolvovalo 150 mladíků (z toho 24, tj. 16 %, muslimů) pocházejících z menších měst.⁶⁰⁶ Ve Vyšší reálné škole v Banja Luce v letech 1902–1918 odmaturovalo 215 chlapců (z toho 28, tj. 13 %, muslimů) převážně z malých měst.⁶⁰⁷ Vyšší reálnou školu v Sarajevu v letech 1913–1918 úspěšně završilo 142 žáků (z toho 14, tj. 10 %, muslimů) z větších měst.⁶⁰⁸ Arcibiskupské vyšší gymnázium v Travniku v letech 1890–1918 dokončilo 294 mladíků, z toho jediný muslim.⁶⁰⁹ Do františkánských vyšších gymnázií ve Visokém a Širokém Brijegu muslimové nedocházeli. Technickou školu v Sarajevu v letech 1892–1918 dokončilo 241 žáků (z toho 17, tj. 7 %, muslimů).⁶¹⁰ Počet absolventů středních škol mimo Bosnu a Hercegovinu, převážně v sousedních zemích a osmanské říši, je velmi těžké odhadnout – konkrétnější informace lze najít jen o jednotlivcích. Během rakousko-uherské vlády úplné středoškolské vzdělání ve výše uvedených zařízeních získalo kolem 250 muslimů. Tento nízký stav byl ovlivněn jednak postojem muslimské komunity ke vzdělávání, jednak vysokou účastí dětí dosídlenců. Je třeba vzít na vědomí, že řady studujících se v absolutních číslech rozrůstaly jen zvolna a svého maxima dosáhly krátce před válkou. Do roku 1897 maturitní zkoušku vykonalo pouze 10 muslimů (9 v Sarajevu a Ferid-beg Azabagić ve Vídni⁶¹¹), přičemž jako první odmaturoval roku 1888 Ćamil Karamehmedović

⁶⁰⁴ *Spomenica Prve gimnazije u Sarajevu (trideset i četvrti izvještaj)*. Sarajevo, 1929, s. 32–43. Džaja, vycházejí ze stejného zdroje, uvádí 723 žáků. DŽAJA, Srećko M. *Bosna i Hercegovina*, s. 141–145.

⁶⁰⁵ *Gimnazija „Aleksa Šantić“ Mostar (1893–1968)*. Mostar, 1968, s. 125–127. Džaja, opírá se o stejný zdroj, uvádí 242 žáků. DŽAJA, Srećko M. *Bosna i Hercegovina*, s. 147–148.

⁶⁰⁶ *75 godina Gimnazije u Tuzli (1899–1974)*. Tuzla, 1974, s. 409–411. Ač jsou v seznamu abiturientů uvedeni Džafer-beg a Osman-beg Kulenovićové (původně tedy 26 muslimů), tito byli ze školy vyloučeni a maturovali v Mostaru. Džaja došel k číslu 137 žáků, v tom 20 muslimů. DŽAJA, Srećko M. *Bosna i Hercegovina*, s. 148–149.

⁶⁰⁷ DŽAJA, Srećko M. *Bosna i Hercegovina*, s. 150–152. Podle jiných autorů není možné zjistit přesný počet absolventů, neboť chybějí údaje pro rok 1905, 1911 a 1912. Bez těchto dat je patrné, že maturovalo 170 žáků, z toho 20 muslimů. *Banja Lukačka realka*. Banja Luka, 1980, s. 228–230.

⁶⁰⁸ *Gimnazija, ljudi: 100 godina Druge gimnazije Sarajevo (1905–2005)*. Sarajevo, 2005, s. 10–11. Džaja došel k číslu 137 žáků, v tom bylo 13 muslimů. DŽAJA, Srećko M. *Bosna i Hercegovina*, s. 152.

⁶⁰⁹ DŽAJA, Srećko M. *Bosna i Hercegovina*, s. 145–146.

⁶¹⁰ *Spomenica prigodom proslave 40-godišnjice opstanka Državne tehničke škole u Sarajevu (1889–1929)*. Sarajevo, 1929, s. 66–73.

⁶¹¹ Ferid-beg poté navštěvoval vídeňskou konzulární akademii, ale není jasné, zda ji dokončil. Roku 1901 získal místo úředníka v Zemské vládě, čímž následoval svého staršího bratra Nuruddin-bega. Jejich otcem byl novému režimu zcela oddaný Mehmed Teufik-ef. Azabagić, dolnotuzlanský muftí, následně ředitel Šaríatské soudní školy a konečně reisu-l-ulema.

(1867/1868–1917).⁶¹² Na tomto místě nesmíme zapomenout ani na absolventy Učitelské školy v Sarajevu, kteří sice nedosáhli nijak oslnivého vzdělání, ale někteří z nich znamenali neocenitelný přínos pro rozvoj osvěty a kultury.⁶¹³

Z důvodu finanční náročnosti bylo vysokoškolské vzdělání dostupné jen majetnějším studentům z velkostatkářských a obchodnických rodin, zpravidla usedlých ve větších městech. Od roku 1884 přibyla možnost udělení stipendia Zemskou vládou a později také kulturně osvětovými spolky. Na vládním soupisu bosenskohercegovských stipendistů z roku 1896 vidíme, že studovalo celkem 57 studentů (z toho 10, tj. 18 %, muslimů).⁶¹⁴ Převážná většina z nich vzdělání získávala ve Vídni, hlavně na právnické, lékařské a filozofické fakultě, a dále ve Štýrském Hradci a v Innsbrucku. Do konce století vysokoškolský titul získalo něco málo přes deset muslimů.⁶¹⁵ Roku 1899 byl ve Vídni pro

⁶¹² „Ispit zrelosti“. In: *Sarajevski list*. Sarajevo, 8. 7. 1888, s. 2.

⁶¹³ Tříletý učitelský kurz, vzniklý za účelem zvýšení kvalifikace, ale i kontroly pedagogů základní škol, Zemská vláda otevřela v Sarajevu roku 1882. Ten se roku 1886 přeměnil na řádnou chlapeckou učitelskou školu. Od roku 1914 zařízení působilo v Derventě. Vedle toho působila dívčí katolická soukromá preparanda (1884), učitelská příprava, a dívčí učitelská škola (1911). Chlapecká preparanda byla otevřena i v Mostaru (1913), ale po dvou letech byla zrušena a její studenti přesunuti do Derventy. Během Veliké války došlo k masivním čistkám mezi údajně nespolehlivými studenty. Srov. PAPIĆ, Mitar. *Školstvo u Bosni*, s. 90–100.

Učitelskou školu za okupace dokončilo několik desítek muslimů, z nichž někteří se zapsali do širšího povědomí (Edhem Mulabdić, Hajdar Fazlagić, Hasan Hodžić, Adem Bise, Ahmed Šćeta, Hamdija Mulić, Husein Đogo a Hamdija Kreševljaković).

⁶¹⁴ DŽAJA, Srećko M. *Bosna i Hercegovina*, s. 160.

⁶¹⁵ Někteří autoři (H. Alić a I. Kemura) uvádějí pouze 10 muslimů, toto číslo je ale podhodnocené. Vysokoškolské vzdělání, na výjimky studium práv, v rakousko-uherské monarchii dokončili mj. Čamil-ef. Karamehmedović (1888–1892), bratři dr. Ahmed-beg (1891–1898) a Ibrahim-beg (1891–1897) Defterdarovićové, Hašim Pašalić-Badnjević (1893–1899), bratři dr. Halid-beg (1894–1899), Abdusselam-beg (1893–1900, maturoval v Záhřebu) a Mahmud-beg (1895–1900) Hrasnicové, Hamdi-beg Džinić (?–1896, maturoval neznámo kde), Osman-ef. (Nuri) Hadžić (1893–1899), dr. Safvet-beg Bašagić (orientalistika 1895–1899), Muhamed-beg Kulinović (1895–1900, maturoval v Záhřebu) a Šemsi-beg Salihbegović (zvěrolékařství ?–1900, maturoval neznámo kde). Později k nim přibyli, opět většinou právníci, Mustafa-beg (ef.) Kapetanović (1897–1902), Hilmi(ja)-beg (ef.) Kapetanović (1897–1902), dr. Bahri(ja) Kadić (1898–1903, maturoval v Záhřebu), Šefkija Gluhić (1899–1905), Sadik-ef. Sadiković (1899–?), Husein Biser (1900–1904), Ahmed Borić (1900–?), dr. Mustaj-beg Mutevelić (1900–1906, maturoval v Záhřebu), Šukrija Alagić (orientalistika a slavistika 1901–1905), Ismet-beg (ef.) Kapetanović (1901–1906), Mehmed Dželaluddin-ef. Kurt (1902–?), dr. Mehmed Spaho (1902–1906), dr. Hamid Šahinović (1902–1908), Mehmed-beg Fidahić (1902–1907), Ahmed-ef. Čokić (1903–1907), Ahmed-ef. Šerić (1903–?), Osman-ef. Vilović (1903–?), dr. Sejfullah (Sejfo) Arifhodžić (?–1907), Hakija Hadžić (filologie? 1903–?), Alija Drljević (1903–?), Osman-ef. Vilović (1903–?), Husnija Đumrukčić (1904–1908), Osman Dusinović (zvěrolékařství 1904–1909), Bećir Mehmedbašić (1904–1908), Edhem-aga Bahtijarević (?–1909, maturoval neznámo kde), Abdurahman Begić (1905–1909), dr. Salih-ef. Kazazović (?–1909), Uzeir-beg Gradašević (1905–1909), Muhamed Fahrudin-ef. Tančić/Tančica (1905–1909), dr. Atif Hadžikadić (filologie 1906–1910), Ahmed Muhibić, Salih-beg Bakamović (gymnázium a práva v Cařihradu, přešel na „filozofii“ a orientalistiku ve Vídni, nakonec orientalistiku v Budapešti), Sulejman (Suljaga) Salihagić (stavatelství), dr. Daut-beg Aganović (1903–?) a Besim-beg Dervišpašić-Teskeredžić (v Ženevě kolem 1908). Vyšší pedagogickou školu ve Vídni (*Lehrerpädagogium*) dokončili Salih Aličehić (1890–1894), Mehmed Karamehmedović (?–1900) a Hasan Hodžić (?–1900). Absolventy vídeňské medicíny byli Mustafa Denišlić

bosenskohercegovské studenty zřízen internát (*Inštitut za bosanskohercegovačke visokoškolve*), aby byli izolováni od aktivistických srbských a chorvatských studentských center. Během následujících deseti let v něm našlo přístřeší 186 studentů, z toho 149 se zemskou příslušností (48 muslimů, celkově 26 % a z domácích 32 %).⁶¹⁶ Na 20. zasedání saboru roku 1910 byl internát z politických a finančních důvodů zrušen. V předválečných letech počet vládních stipendií kvůli vysokému zájmu mládeže narůstal; roku 1911 na 79 (z toho 24, tj. 30 %, muslimů) a o dvě léta později již na 103 (z toho 30, tj. 29 %, muslimů).⁶¹⁷ Zemská vláda sice dbala o etnickou vyváženost podporovaných studentů místního původu, ale pro relativně slabší zájem muslimů oproti křesťanům v prvních desetiletích okupace toto pravidlo často nemohla naplnit.

Dle odhadu Srečka M. Džaji se během rakousko-uherské správy vysokoškolského vzdělávání v Evropě (bez osmanské říše) účastnilo nejméně 898 studentů z Bosny a Hercegoviny. Lze předpokládat, že někteří mladí lidé studia nedokončili, i když jistě jich nebylo mnoho. V tomto číslu je zahrnuto i 143 (16 %) muslimů, z nichž 103 bylo stipendisty Zemské vlády (23 % z celkových asi 442),⁶¹⁸ 15 *Gajretu*, asi 20 jednotlivých obcí a zhruba 5 jiných mecenášů. Ve stejném období studovalo kolem 375 pravoslavných, 300 katolíků a 70 židů.⁶¹⁹ Drtivá většina bosenskohercegovských mladíků, dívky byly vzácnou výjimkou,⁶²⁰ dokončila tehdy vyhledávané obory právo,

(1899–1905), Muharem Midžić (1902–1908), Abdullah-beg Bukvica (1902–1909), Murat Sarić (1902–1909), Ejub Mujezinović (1903–1909), Hamdija Karamehmedović (1903–1909), bratr Čamilův a Mehmedův, a Mustafa Kadić (1904–1910). ALIĆ, Husejn. „Muslimani s fakultetskom spremom“. In: *Narodna uzdanica: kalendar za godinu 1940*. Sarajevo, 1939, s. 160–168; KEMURA, Ibrahim. *Uloga „Gajreta“*, s. 21–22; ČURIĆ, Hajrudin. *Muslimansko školstvo*, s. 301–302.

⁶¹⁶ Z celkového počtu 93 studentů vzdělávání již dokončilo (13 studium zanechalo, 6 zemřelo a osud 4 není znám). Mezi studovanými obory dominovaly právo (39 %), humanitní vědy (15 %) a lékařství (12 %). Do služeb Zemské vlády vstoupilo 85 absolventů. „Zavod za bosansko-hercegovačke gjake visokih škola u Beču“. In: *Večernji Sarajevski list*. Sarajevo, 4. 7. 1910, s. 1–2, 6. 7. 1910, s. 2–3 a 8. 7. 1910, s. 2.

⁶¹⁷ DŽAJA, Srečko M. *Bosna i Hercegovina*, s. 175.

⁶¹⁸ Tamtéž, s. 175.

⁶¹⁹ Tamtéž, s. 185–186.

⁶²⁰ Je třeba uvážit, že bosenskohercegovské dívky směly navštěvovat veřejné střední školy, a tedy i maturovat, byť prozatím jen privátně, teprve od roku 1912. V letech 1891–1899 Srbka Anđelija Jakšićová, dcera povstaleckého velitele Aleksey (1835–1882), studovala medicínu v Ženevě, není ale jasné, zda získala diplom. Z dalších Desanka Kokotovićová v roce 1913 dokončila medicínu ve Vídni, aškenázké židovky Bergmannovy: Marie, v letech 1912–1917 studující filozofii ve Vídni, a její sestra Bertha, vzdělávající se v medicíně ve Vídni, evangelička Dora Pfann/Pfanova, dcera sarajevského středoškolského pedagoga Dragutina Pfanna původem ze Zemunu, dokončila romanistiku a filozofii v Záhřebu, hudbu studovaly dvě katoličky, Vlasta Soukalová v Praze a Paula Wesiaková ve Vídni, v rakouské metropoli působila též Srbka Kosara Đorđevićová, studentka medicíny a pak filozofie, a v Záhřebu Srbka Lepasova Gatalová, frekventantka historie a geografie. DŽAJA, Srečko M. *Bosna i Hercegovina*, s. 163, 174–175, 178–179 a 183–184. Muslimky začaly navštěvovat univerzity až ve 20. letech. Pionýrkami v tomto směru byly dcery

humanitní vědy a lékařství na některé z univerzit podunajské monarchie a posléze se zaměstnali jako úředníci nebo učitelé placení Zemskou vládou.⁶²¹

Vysokoškolské studium bylo i jednou z příčin (světo)názorové diferenciacie muslimské světské inteligence. Mladí muslimové na studiích ve Vídni a Záhřebu přijímali prochorvatské smýšlení, mezi nimi Osman Nuri Hadžić, Safvet-beg Bašagić a Halid-beg Hrasnica, a s tím související loajalitu vůči rakousko-uherské moci, zvláště pak v období boje o vakufsko-meárifskou autonomii a poanexní krize. Věrnost habsburskému rodu lze ale vysvětlit i skutečností, že drtivá většina absolventů se uplatnila ve službách Zemské vlády či jinak podléhala její jurisdikci. Tato podpora však nebyla bezvýhradná a stabilní, neboť vzdělanci si uvědomovali rigiditu režimu a jeho vlažnou ochotu provincii modernizovat po evropském vzoru. Daná podmínka, že nebudou vyvíjet žádnou samostatnou politickou ani společenskou činnost, a to ani ve prospěch vlastní komunity, se pro některé z nich postupem času stala nepřijatelnou. S rostoucím odporem k okupaci někteří muslimové přijímali identitu srbskou; zprvu se jednalo o nepočetné studenty v osmanské říši či Srbsku, postupně k nim ale přibývali i absolventi domácích a rakouských škol, mimo jiné Osman Đikić, Avdo Karabegović Halid-begův, Omer-beg Sulejmanpašić a Smail-aga Čemalović.⁶²² Srbská orientace v sobě zahrnovala i komponentu jihoslovanské vzájemnosti, jelikož Srbsko v očích radikální mládeže plnilo úlohu osvoboditele od cizí nadvlády. Rozdělení muslimských vzdělavců do více ideově rozdílných – vedle dvou zmiňovaných také panislámského, přičemž míra identifikace nebyla u všech osob stejná a časově stálá – a o přízeň celé muslimské komunity soupeřících táborů neukončila ani světová válka, během níž Zemská vláda prosrbskou

Osmana Nuri Hadžiće, který se po Veliké válce s celou rodinou přestěhoval do Bělehradu. První muslimka se zapsala na sarajevské gymnázium až roku 1919.

⁶²¹ Mladí lidé se při výběru univerzity řídili i svými jazykovými znalostmi. Vzhledem k tomu, že na gymnáziích a středních odborných školách ze světových jazyků dominovala němčina, bylo předvídatelné, že zvolí jedno z tradičních center studentského života v rakouské polovině duální říše. Jedinou výjimkou byla chorvatská metropole. Studium v Záhřebu, zpočátku administrativně ztížené a v rámci monarchie nijak prestižní, bylo lákavé zejména pro geografickou blízkost Bosně a neexistující jazykovou bariéru.

⁶²² Všichni zmiňovaní měli k srbskému prostředí mimořádně vřelý vztah. Sulejmanpašić, Karabegović a Đikić např. v Bělehradu roku 1900 vydali sbírku básní *Bratrství* (Pobratimstvo), již dříve také otiskovali příspěvky v srbských časopisech *Bosenská vila* (Bosanska vila) a *Zora* (Úsvit). Avdo Karabegović Halid-begův (1878–1908), aby se odlišil od příbuzného stejného jména a vyjádřil své nacionální cítění, si přidával iniciálu S. (*Srbin* čili Srb), případně jméno svého otce Halida. Omer-beg (1870–1918) užíval příjmení Despotović po údajném středověkém předkovi a šlechtici, despotu, Mihailovi srbského původu. Đikić se v roce 1905 ve Vídni oženil s herečkou kočovné společnosti Zorou Topalovićovou, Srbkou z Trebinje, což vzbuzovalo rozpaky dvojího charakteru: jednak z pohledu nežádoucího smíšeného manželství, jednak odsuzujícím nazíráním na „ženy volných mravů“.

orientaci vytlačila do ilegality a její exponenty vystavila krutému zacházení.

Veliká zásluha na rozvoji vzdělanosti a také šíření prosrbského smýšlení mezi muslimy náleží *Gajretu*, který v letech 1903–1914 poskytl stipendia 545 mladým lidem na středních školách, učilištích a univerzitách,⁶²³ ačkoli ne všichni zřejmě dostudovali. Není bez zajímavosti, že zhruba 40 % z nich pocházelo z Hercegoviny,⁶²⁴ odkud se rekrutovala i většina členů jeho vedení. Spolek od roku 1908 finančně podporoval i muslimské studenty v osmanské říši.⁶²⁵

Tuto kapitolu jsme věnovali rozvoji muslimské inteligence, společensky aktivní a v jistých ohledech i vlivné skupiny vzdělavců. Jestliže jsme konstatovali, že zastoupení islámských věřících mezi žáky veřejných základních škol nekorespondovalo s jejich početností v bosenskohercegovské populaci (oproti potenciálu o třetinu), pak mezi středoškoly a vysokoškolskými studenty panovala situace ještě výrazně horší (o polovinu), následkem čehož muslimská světská inteligence byla ve srovnání se Srby a Chorvaty početně slabší a společensky také méně významná. Nepoměr mezi podílem muslimů na primárním a sekundárním, resp. terciárním stupni vzdělávání vznikl rozšířením báze uchazečů o vyšší úrovně studia o absolventy církevních a soukromých základních škol, které muslimové až na výjimky nenavštěvovali. Tento stav nezvrátila ani

⁶²³ Zahrnuje v to 35 vysokoškoláků (28 na univerzitách, 1 na polytechnice a 6 na školách v Cařihradu), 223 gymnazistů, 97 studentů na reálkách a 86 na obchodních školách, 75 řemeslnických učňů, 16 studentů na Šaríatské soudní škole, 7 na Daru-l-mualliminu (není jasné, zda domácím či i zahraničním) a 6 na ostatních středních školách (včetně Husein-bega Bišćeviće na dělostřelecké kadetce). I. Kemura ve své práci dochází k odlišným číslům, ačkoli vychází ze stejného zdroje. Právo studovali Sejfo Arifhodžić, Husnija Đumrukčić, Abdurahman Begić, Abdurezak Dizdarević, Husejin H. Selimbegović, Bećir-ef. Mehmedbašić, Mustafa Vehabović, Fahrudin Demirović, Osman Kulenović, Mehmed Pašalić, Muhamed Smajić, Ragib Hadžiabdić a Ahmed Mujezinović; humanitní vědy Emin Brka/Brkić, Ibrahim H. Alijagić, Alija Hotić, Husejin/Husejin Kapetanović, Abdulah (Avdo) Sumbul; lékařství Hasan Mahić, Ahmet Rizvanbegović, Mustafa Kadić, Hamdija Karamehmedović, Mehmed Zečević; zvěrolékařství Omer Cepić, Osman Dusinović, Salih Šahdomerović (ve skutečnosti právo), Mustafa Kurtagić; lesnictví Omer Kajtaž; polytechniku Hajdar Čekro. KEMURA, Ibrahim. *Uloga „Gajreta“*, s. 108. Primárně: „Štipendije od godine 1903–1913“. In: *Spomenica dvadesetipetogodišnjice „Gajreta“*. Sarajevo, 1928, Tabela pregled, tab. II, s. 3–11. Regionální původ stipendistů viz KEMURA s. 119.

⁶²⁴ Po dobu okupace přitom hercegovští vyznavači islámu tvořili jen asi 10 % celkové muslimské populace v Bosně a Hercegovině. Muslimští Hercegovci se výrazně častěji identifikovali jako Srbové nebo Chorvaté než jejich souvěrci z Bosny. Viz poznámka č. 369.

⁶²⁵ Džaja na základě úředních soupisů uvádí 18 mužů; 15 muslimů na teologii v rámci cařihradské polytechniky (*Dârülfünûn*), jednoho v medrese v Cařihradu a dva v učitelském ústavu (*Dârülmua'llimîn*) v Soluni (Hilmija Muhamedagić nato přešel na *Dârülfünûn*). Kemura vychází ze soupisu *Gajretu*, který uvádí 6 studentů v Cařihradu (Salih-ef. Sarić, Jusuf Zija Smailagić, Abdulah Bajraktarević, Mehmed Lakić, Hasan Smajlović a Abdulah Zečević). Někteří stipendisté jsou v ročence (*Spomenica...*) *Gajretu* zřejmě špatně označeni či vynecháni. DŽAJA, Srećko M. *Bosna i Hercegovina*, s. 168; KEMURA, Ibrahim. *Uloga „Gajreta“*, s. 108.

setrvalá materiální podpora Zemské vlády, ani činnost podpůrného spolku *Gajret*; bez jejich přičinění by přitom řady muslimských maturantů a absolventů vysokých škol byly zanedbatelné. Studium mladíků na univerzitách – odhlédneme-li od toho, že muslimové více než jiní dávali přednost právním vědám, které se prakticky daly uplatnit jen ve státních službách – nemělo pro muslimskou společnost jen bezprostředně pozitivní dopad, nemálo z nich se po návratu do vlasti stalo propagátory nacionálních a osvětových myšlenek, které narážely na odpor tradičních elit, velkostatkářů a větší části duchovní inteligence, ale i širokých vrstev obyvatelstva. Nesoulad mezi muslimskou světskou inteligencí a většinou komunity byl příčinou vzájemného odcizení těchto složek společnosti a z pohledu možného rozvoje teoretické stránky národního hnutí měl fatální následky, muslimská světská inteligence sice působila uvnitř společenství, ale nikoli již na společenství samotné.

Závěr

Rok 1878 způsobil balkánským muslimům veliký šok. Během velmi krátké doby byli nuceni přijmout změnu geopolitické situace – jejich *islámský stát* či *chalífát* byl poražen a jako společenská vrstva přišli o postavení vojenské, správní a hospodářské elity. Zároveň neměli jinou možnost než akceptovat tvrdé podmínky evropských (křesťanských) velmocí na Berlínském kongresu, které mimo jiné rozhodly i o okupaci Bosny a Hercegoviny rakousko-uherskou monarchií.

Bosenskohercegovští muslimové po neúspěšném povstání volili jednu ze tří možností, jak dále postupovat:

1) Zabrané území opustit po vzoru *hidžry*. To zpočátku učinila jen velmi malá část populace, ale s přibývajícími politickými konfrontacemi (povstáním roku 1882, bojem o autonomii, anexí roku 1908) počet emigrantů plynule narůstal, až do roku 1914 podle mnohých odhadů dosáhl 140–150 000, reálně však o třetinu méně, tj. sedminy muslimské populace. Vystěhovalectvím vznikla diaspora na území dnešní Makedonie,⁶²⁶ Albánie,⁶²⁷ Kosova⁶²⁸ a Turecka a dvě emigrantská centra s politickými ambicemi v Cařihradu a Bělehradu. Proti odchodu se ovšem postavila jak ulema a světská inteligence, tak rakousko-uherské úřady, jež nechtěly přijít o pověst osvíceného správce a současně narušit křehkou etnickou rovnováhu provincie.

2) Zábor cizí velmocí přijmout, nikoliv však akceptovat. Postoj „spolupráce z nouze“ zaujala většina muslimů v čele s ulemou a begovatem. Latentně odmítavý postoj k nové státní správě se projevil i v boji o vakufsko-meárifskou autonomii (1899–1909), s níž byla nerozlučně spjata agrární otázka. Takto se profilovalo i nejlivnější politické hnutí, Muslimská národní organizace (MNO). Zde je třeba uvést, že míra vzdoru či spolupráce s novou mocí se primárně neřídila vznešenými motivy, byť se jimi hlavní aktéři společenského dění zaštiťovali, ale především utilitárními zájmy každého jednotlivce a jeho socioekonomické skupiny, přičemž v průběhu času se mohla vychýlovat tu na

⁶²⁶ ŠKRIJELJ, Redžep. *m (1875–1901)*. Skopje, 2006; ŠKRIJELJ, Redžep. „Sandžački Bošnjaci u Makedoniji (1918–1945)“. In: *Almanah*. Podgorica, 2004, č. 27–28, s. 201–241.

⁶²⁷ KRALJAČIĆ, Tomislav. „Iseljavanje muslimana iz Bosne i Hercegovine u Albaniju za vrijeme austrougarske uprave“. In: *Stanovništvo slovenskog porijekla u Albaniji – Zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa održanog na Cetinju 21. 22. i 23. juna 1990. godine*. Titograd, 1991, s. 585–590.

⁶²⁸ ŠKRIJELJ, Redžep. „Bošnjački Mazgit“. In: *Bošnjačka riječ*. Novi Pazar, 2006, č. 2, s. 27–32.

jednu, tu na druhou stranu.

3) Obsazení země uznat a podílet se na jeho realizaci v praxi. Oddaných stoupců podunajské monarchie nebylo mnoho, rekrutovali se z prostředí světské inteligence a části duchovenstva a většina z nich oscilovala mezi ideovým souzněním a ryzím oportunistem. O tom svědčí i činnost Muslimské pokrokové strany (MNS), včetně její nástupkyně v podobě Muslimské samostatné strany (MSS), nejvyšší duchovní rady, Rijasetu, a povětšinou také vystupování sarajevské honorace.

Pád osmanské vlády zastihl bosenskohercegovské muslimy vnitřně rozdělené, přestože se okupační moci zdáli být homogenním celkem. Na jedné straně tu stála sociálně uzavřená elita, složená ze dvou vzájemně separovaných částí: velkostatkářské vrstvy, begovatu, a měšťanstva (duchovních, řemeslníků a obchodníků), a na straně druhé početné venkovské zemědělské obyvatelstvo, svobodní sedláci a bezzemci. Účinnou překážku v jednotném postupu muslimů vůči okupačním orgánům představovaly aspirace příslušníků nobility zajistit si exkluzivní postavení a privilegia a zároveň zaujmout přední místa v politickém životě provincie.

V prvních dvou dekádách rakousko-uherské vlády se muslimská komunita vyznačovala uzavřeností a odmítáním všeho nového, tedy evropského (křesťanského). Prvotní náskok v organizaci konfesního školství a účasti v osmanské správě oproti katolíkům a pravoslavným byl vystřídán postupným zaostáváním ve světském vzdělávacím systému a slabým zastoupením v rakousko-uherské administrativě. Neochota posílat děti do světských základních škol vedla k tomu, že počet negramotných (neznalých latinského nebo cyrilského písma) byl u muslimů za všech místních komunit nejvyšší. O nic lepší nebyla situace ve středním a vysokém školství. Značný nedostatek domácích odborníků v Bosně a Hercegovině, mezi nimi i muslimů, proto duální monarchie kompenzovala přistěhovalcům z korunních zemí, jež vedlo k posílení katolického živlu.

Rakousko-uherská administrativa se od samého začátku klonila k názoru, že pro udržení klidu v okupované provincii bude nezbytné rozvinout spolupráci s představiteli muslimů, kteří mají vliv jak na vlastní společenství, tak prostřednictvím agrárních vztahů

i na velkou část komunity pravoslavné (srbské) a katolické (chorvatské).⁶²⁹ Tímto postupem Vídeň dopomohla k setrvání muslimů v Bosně a Hercegovině a zároveň neúmyslně podnítila hnutí směřující k vytvoření jejich svébytné nacionální existence.

Pokus Benjámina von Kállaye sjednotit Bosňany kolem zemské-bosenské identity z více důvodů neuspěl, ale během jeho působení (1882–1903) byli muslimové uchráněni před masovou národní agitací ze strany srbské a chorvatské intelektuální elity. V rámci strategie izolování Bosny a Hercegoviny od okolních vlivů pak roku 1882 došlo k utvoření islámské náboženské hierarchie v čele s Rijasetem. Vedle toho byly zachovány šarí'atské soudy, příslušné pro oblast rodinného a dědického práva. Dosud byla náboženská organizace vedena z Cařihradu a demonstrovala jeden ze základních pilířů spojení země s osmanskou říší (sultánem-chalífou) a islámským společenstvím vůbec. Vznik bosenskohercegovské duchovní obce pro muslimy znamenal upevnění vazeb uvnitř vlastní komunity, větší provázání s domovskou zemí a zároveň posílení distance od pravoslavných a katolíků. Více než dvě dekády to byla jediná organizace, v níž se mohli jako celek sdružovat a spolupracovat.

Teprve až koncem 19. století, kdy byl zahájen zápas o samosprávu, se otevřely nové možnosti organizace muslimské komunity. Posílení autonomie škol a vakufských institucí si kladlo za cíl muslimy jednak ochránit před proselytskými snahami katolické církve a vměšováním ze strany Zemské vlády, jednak je izolovat od ostatních etnonáboženských skupin v očekávání státoprávních změn ve prospěch sultána. Výrazný posun směrem ke sjednocení muslimů přineslo založení MNO roku 1906, jež se těšila široké podpoře islámských věřících. Pro své úzké sociální zaměření a protirežimní postoje se ale její zástupci, převážně begové, brzy dostali do konfliktu s představiteli liberální a vládě oddané muslimské inteligence, jenž roku 1908 vyústil ve vznik MNS. Politický program obou uskupení byl až na drobné výjimky totožný, k jeho prosazení ale byla uplatňována jiná taktika: v prvním případě vytrvalá opoziční činnost a ve druhém pragmatická spolupráce s vládnoucím režimem. Poslední bariéra ve spolupráci obou stranických reprezentací padla roku 1911, kdy došlo k integraci obou politických celků do Sjednocené muslimské organizace. K fungování politických stran je třeba dodat, že

⁶²⁹ Na zachování stávajících agrárních poměrů trval i dlouholetý společný ministr financí Kállay. Ten podporoval majetkové nároky velkostatkářů s odůvodněním, že begovat tradičně plnil úlohu nositele bosenské státnosti a v budoucnu se stane hlavní oporou zamýšlené bosenské národnosti. Podrobněji např. KRALJAČIĆ, Tomislav. *Kalajev režim*, s. 81–82.

své příznivce v první řadě nesdružovaly kolem politických cílů – ačkoli ani ty nechyběly – či propracované ideologie, ale formou klientelistických vazeb.⁶³⁰

Zápas o samosprávu vévodil muslimským politickým cílům až do roku 1909, kdy byl úspěšně dovršen. V jeho průběhu se ukázalo, že tradiční pozemková elita, nyní horující za autonomii, je schopna pro své záměry získat podporu drtivé většiny muslimské komunity, nikoliv však rodící se nové vrstvy vzdělanců. Jestliže autonomisté toužili vyřešit otázku náboženské a školské samosprávy, resp. otevřít pro velkostatkáře palčivou agrární problematiku, lojalisté v čele se světskou inteligencí (zpravidla mladšími generacemi svobodomyšlných begů a obchodníků) artikulovali potřebu kulturního rozvoje a osvěty v evropském rámci. Mladí muslimové se po návratu z vysokoškolských studií v cizině rovněž snažili u svých krajanů probudit zájem o chorvatské či srbské nacionální ideje, ale s vědomím specifik islámské komunity.

Begovat podcenil vývojové tendence ve společnosti, když se zejména v krátké době omezeného parlamentarismu v letech 1910–1915 přespříliš soustředil na beztak upadající agrární sektor, poměry vycházející z osmanské minulosti, kdežto nevyhnutelné otázky přítomnosti a budoucnosti muslimské komunity v Bosně a Hercegovině odstavil na vedlejší kolej. Za neschopnost čelit a přizpůsobovat se výzvám doby velkostatkáři následně zaplatili vysokou cenu během radikální poválečné pozemkové reformy, která je připravila o materiální zázemí i místo v čele muslimského společenství ve prospěch *moderně smýšlející* světské inteligence.

Budování národní identity mezi muslimy v Bosně a Hercegovině v letech 1878–1918 lze jen stěží včlenit do stávajících teoretických kategorií. Primordialistické paradigma, které počítá s národem jako odvěkou kategorií, je s ohledem na dějiny Balkánu zcela nepoužitelné, nicméně ani jeho modernistický protějšek nedokáže vysvětlit drobné nuance vývoje muslimské společnosti na přelomu 19. a 20. století. Toto období nebylo formováno (vysokou) *kulturou a jazykem*, jak by předpokládal Arnošt Gellner,⁶³¹ ani *vymyšlenými tradicemi*, jimž přikládal váhu Erik Hobsbawm.⁶³² Bosňáci v tomto období

⁶³⁰ Na tuto charakteristiku správně poukázal R. Donia, po něm se jí už ale nikdo podrobněji nezabýval. DONIA, Robert J. *Islam Under the Double Eagle: The Muslims of Bosnia and Hercegovina, 1878–1914*. New York, 1981.

⁶³¹ GELLNER, Arnošt. *Národy a nacionalismus*. Praha, 1993; GELLNER, Arnošt. *Nacionalismus*. Brno, 2003.

⁶³² HOBBSAWM, Eric – RANGER, Terence (edd.). *The Invention of Tradition*. Cambridge, 1983; HOBBSAWM, Eric. *Národy a nacionalismus od roku 1780: program, mýtus, realita*. Brno, 2000.

neprošli třemi fázemi – učeneckou, agitační a masového hnutí – národotvorného procesu, jak je definoval Miroslav Hroch, zároveň ale každou z těchto fází do určité míry zahájili. Nelze u nich uplatnit ani prvky definovaného „povstaleckého typu“ národního hnutí s opožděnou učeneckou fází.⁶³³ Na rozdíl od „povstaleckého“ Srbska či Řecka u muslimů chyběla výrazná sjednocující osobnost či myšlenka, která by určovala směr nastávajícího vývoje, ohraničovala etnické a státní území (tuto roli částečně plnily hranice osmanské Bosny, ale nově již bez Novopazarského sandžaku) a budovala pevné mocenské struktury. A přesto muslimové během čtyř desetiletí rakousko-uherské správy, ne-li již v období tanzímátu, začali měnit společenské okolnosti, které po stagnaci rozvoje komunity mezi dvěma světovými válkami a významné přeměně společensko-politických okolností za socialistické Jugoslávie (národní hnutí se rozvíjelo v prostředí občanské společnosti) nakonec v devadesátých letech 20. století vyústily v dotvoření zvláštního národa. Nejen že v Bosně a Hercegovině tvořili dosti uzavřenou komunitu s výrazně odlišnou konfesí – a s ní spojeným kulturním vědomím; tradicemi, zvyky, rituály, osobními jmény –, přetrvávajícím pocitem odlišnosti od křesťanských spoluobčanů, vazbou na specifický (islámský) civilizační okruh a vyvinutou (bosenskou, případně její podmnožinou, hercegovskou) zemskou identitou, zároveň pro ně byl jiný než islámský rámec společnosti, tedy další vrstvy identity (v praktické rovině upozadění kur’ánského zjevení, sděleného *ve zřetelném jazyce arabském*),⁶³⁴ zcela nepřijatelný, eventuálně pro většinu stěží představitelný. Vyznavači islámu také dlouho neměli jednotné pojmenování, nábožensky se cítili být muslimy, geograficky a sociálně Bosňáky či Hercegovci, se Srby a Chorvaty sdíleli společný jazyk, ale na jeho kodifikaci se nepodíleli, část komunity (begovat) byla záměrně zvýhodňována vládnoucím režimem, a tudíž neplatila zákonná rovnost mezi jejími členy, a také se projevoval destruktivní vliv části světské inteligence, ovlivněné chorvatskou nebo srbskou národní myšlenkou. Konečně muslimská pospolitost v Bosně a Hercegovině nebyla na přelomu 19. a 20. století natolik početná, hospodářky rozvinutá a politicky vyspělá, aby dokázala své utilitární zájmy prosadit v konkurenci srbského a chorvatského národního hnutí.

⁶³³ Srov. HROCH, Miroslav. *V národním zájmu: požadavky a cíle evropských národních hnutí devatenáctého století v komparativní perspektivě*. Praha, 1996; TÝŽ. *Národy nejsou dílem náhody: příčiny a předpoklady utváření moderních evropských národů*. Praha, 2009.

⁶³⁴ O významu posvátného jazyka v náboženských společnostech např. ANDERSON, Benedict. *Představy společenství. Úvahy o původu a šíření nacionalismu*. Praha, 2008, s. 30–34.

Použijeme-li klasifikaci etnosymbolisty Anthonyho D. Smithe, slovanští muslimové v letech 1878–1918 co do kvality vlastních společenských struktur postoupili z *etnické kategorie* (ethnic category), ohraničené kulturními specifiky bez hlubšího pocitu zájmové pospolitosti, zároveň ale dostačující pro to, aby některými jedinci zvenčí byli vnímáni jako oddělené kulturní a historické seskupení, do *etnického společenství* (ethnic community), kdy se již vžilo vlastní kolektivní jméno, mýtus o společném původu,⁶³⁵ sdílená historická paměť,⁶³⁶ jeden či více odlišujících prvků společné kultury, spojení s určitou „vlastí“ a pocit solidarity s významnými částmi populace.⁶³⁷ Alespoň dva ze šesti etnických atributů ale byly pro muslimské společenství dosti problematické. Uvědomění vlastní odlišnosti vedlo k protichůdným závěrům: majorita, vedená duchovními a konzervativní částí velkostatkářů a panislámskými učenými, svou náboženskou jinakost chtěla zachovat a rozvíjet, minorita, zastoupená nemalým procentem světské inteligence, ji ale ve snaze o kulturní sblížení s Chorvaty či Srby navrhovala zmírnit, nebo zcela potlačit. Kolektivní historická paměť zároveň nebyla budována skrze světský školský systém, ale jen prostřednictvím náboženské obce, sítě islámských modliteben a škol, politických a zájmových sdružení, na jejichž činnost měl učenecký zájem muslimů i nemuslimů o islámské věřící jen slabý dopad.

Důvod, proč se muslimové jako celek nestali uvědomělými Srby a Chorvaty, je nutné hledat v jejich několik století trvající všestranné sociální, náboženské, politické a kulturní separaci a vzájemné nedůvěře, které nebyly během krátkého období habsburské

⁶³⁵ Tento mýtus se skládal ze dvou slabě rozpracovaných, ale vzájemně propojených příběhů. Begovat často hledal svůj původ v bosenské středověké šlechtě, která měla po roce 1463 „dobrovolně“ přijmout islám. Zjednodušeně řečeno, panstvo zůstalo, jen se změnila státní moc a náboženské rituály. Široké muslimské vrstvy se taktéž odkazovaly k „dobrovolné“ islamizaci, nejčastěji jako aktu přijetí „jediné správné“ víry. Rozšíření bogomilského vyprávění, podle něhož údajní heretici přešli o své vůli hromadně na islám, není ještě dostatečně prozkoumáno. Mezi muslimy se o něm rozepisuje až Mehmed-beg Kapetanović na stránkách listu *Bošnjak* a po něm S. Bašagić, a to nejspíše pod vlivem soudobé chorvatské historiografie. Srov. BAŠAGIĆ, Safvet-beg. *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine: od g. 1463.–1850*. Sarajevo, 1900, s. 18–19.

⁶³⁶ Muslimská komunita rozvíjela vědomí společného boje proti křesťanským nepřítelům. O tom svědčila i bohatá ústní slovesnost. Již od konce 15. století se v epických básních vyskytovala fiktivní postava Aliji Đerzeleze/Đerđeze, muslimské obdoby Kralevice Marka, kterou pak v 17. století – na vrcholu osmanské moci – doplnili hraničářští velitelé Mujo, Halil a Omer Hrnjicové, Mustaj-beg Lický, Ličan Tale, Hasan-aga Arapović aj., kteří bojovali s habsburskými či benátskými vojsky. Srov. BUTUROVIĆ, Đenana. *Bosanskomuslimanska usmena epika*. Sarajevo, 1992.

⁶³⁷ Autor pro kategorii *ethnic community* specifikuje: „Můžeme uvést šest hlavních atributů etnické komunity: 1. vlastní kolektivní jméno / 2. mýtus o společném původu / 3. sdílená historická paměť / 4. jeden či více odlišujících prvků společné kultury / 5. spojení s určitou „vlastí“ / 6. pocit solidarity s významnými částmi populace.“ SMITH, Anthony D. *National Identity*. London, 1991, s. 20–21.

okupace překonány. Navíc do tanzímatu byli křesťané a židé v očích muslimů méněcennými a jen podmíněčně trpěnými skupinami v jejich islámském státě. Vědomí příslušnosti k (jiho)slovanskému etnickému substrátu, z něhož se muslimové za osmanské vlády vydělili, se v tomto kontextu jeví jako zcela bezvýznamné. K příležitostné spolupráci zúčastněné strany přistupovaly krajně pragmaticky a s očekáváním vlastního prospěchu. Srbské ani chorvatské národní hnutí zároveň nebylo dominantní natolik, aby zahrnulo celý jihoslovanský region – v Bosně a Hercegovině si vzájemně konkurovaly ve zvláště vyhraněné podobě –, islámským věřícím tak zůstal dostatek prostoru pro svébytnou existenci, jež byla garantována a podporována i okupační správou. Muslimové se nicméně zapojili, lépe řečeno byli vtaženi do srbsko-chorvatské jazykové integrace, která na území Bosny a Hercegoviny neměla alternativu.

Dlouhodobě napjaté vztahy mezi velkostatkářským stavem a křesťanskými kmety, do nedávné doby trvající boje mezi křesťanskými povstalci a osmanskými vojáky, a také sepětí srbství s pravoslavím a chorvatství s katolicismem ve výsledku způsobily, že do první světové války jen malá část muslimské populace přijala za svou identitu sousedních národů. Pokud se tak stalo, bez konverze a změny jména, nevylučovalo to možnost dalšího působení nacionálně vyhraněných jedinců v rámci islámské společnosti. Nebylo ale výjimkou, že představitelé inteligence své nacionální preference časem měnili. Přílišné napodobování „chorvatského“ nebo „srbského“ modelu bylo ale chápáno jako odcizování se vlastní víře a tradicím, což proces modernizace a nacionalizace (přijetí určitého politického a myšlenkového postoje) významně opožďovalo; všestranné zaostávání society tak zpětně upevňovalo distanci od druhých komunit. Uvážíme-li, že nacionálně vyhranění muslimové patřili k inteligenci a městskému obyvatelstvu, jejich přijetí ve zvolené národnostní skupině bylo taktéž limitováno vzdělaneckými kruhy, srbská ani chorvatská společnost jako celek je s ohledem na stereotypní vnímání muslimů a islámu mezi sebe plně nepřijala. Zároveň je třeba rozlišit, že k chorvatskému prostředí většinově inklinovali lidé více smíření s okupací a toužící po hospodářské, sociální a politické europeizaci provincie, jimž lichotily stereotypy šířené pravašským hnutím o vznešeném charakteru muslimů, k srbskému zase lidé podporující radikální přestavbu sociálních poměrů, upozadění role náboženství, všeslovanskou vzájemnost se

srbskými konturami a ukončení rakousko-uherské správy.⁶³⁸ Proto není překvapující, že první generace muslimské světské inteligence vyrostla ve stínu chorvatské, starčevičevsko-pravašské elity, která na rozdíl od té srbské uznávala a do jisté míry i podporovala muslimskou kulturní svébytnost, i když v rámci vlastního národa.

Můžeme shrnout, že bosenskohercegovští muslimové za dobu rakousko-uherské vlády prošli zásadním civilizačním přerodem, který je více přiblížil evropskému způsobu života a smýšlení a jenž je ve změněných podmínkách přinutil hledat jiná východiska společenského uspořádání, než nabízela klasická muslimská anacionální *umma* (obec věřících), v užším smyslu osmanský *millet* (konfesní společenství). Termín přerod je ale nutné brát s rezervou, neboť Bosna a Hercegovina i přes všechen pokrok zůstávala nejzaostalejší oblastí habsburské říše a její obyvatelé byli nejméně zasaženi výdobytky moderní doby. Muslimové, obklopeni úspěšným chorvatským a srbským národním hnutím, která o ně jevila intenzivní, ale ne vždy vřelý zájem a částečně jim přizpůsobovala svou ideologii, soustavně hledali způsob, jak zachovat svou náboženskou identitu (zahrnuje v to i náboženské myšlení) a v návaznosti na ni i politickou a územní samostatnost. Podcenění důležitosti světského školství, v jehož rámci by se utužovala vzájemná soudržnost, vědomí společné minulosti, přítomnosti a budoucnosti, však v delší perspektivě vedlo k nedostatku vzdělců, kteří by rozvíjeli teoretickou stránku národotvorného procesu.

Jeden z nejpřiléhavějších popisů muslimské společnosti v Bosně a Hercegovině na přelomu 19. a 20. století přinesl český novinář a spisovatel Josef Holeček, podle něhož *„mohamedáni tvoří uzavřený kruh, výlučný živel v národě. Jako by byli obklopeni jakousi ohradou, ze které vycházejí, když chtějí nebo musejí stýkati se se světem vnějším, do které ale vstupují a nepřístupně se uzamykají hned, jakmile se jim zdá, že těch vnějších styků je dost. Vidíte, že mohamedáni jen k sobě Inou, jen sobě věří, jen sobě žijou. Mají svou víru, názory, tradice, svou sebelásku. Z nich se dosud nevzdali ani joty. Nové poměry, okupací přivedené, dotýkají se jich jen povrchně, jen hmotně; duch jejich zůstává netknut. Okupaci považují za neštěstí, ránu osudu, trest Alláhův, ale v nitru svém jsou přesvědčeni,*

⁶³⁸ Výstižně tento rozdíl popsal Š. Kurtović. Podle něj *„v Bosně a Hercegovině [...] se – zvláště u muslimských mas – jméno ‚Chorvat‘ ztotožňuje s ‚Rakušanem‘ nebo ‚přivržencem vlády‘ apod. [...] Muslimové nemohou pochopit, že např. úředník muslim může být něco jiného než Chorvat. [...] U Srba muslima [pak] muslimské lidové vrstvy mají za to, že už tím, že je Srb, se dostal do křížku s vládou.“* KURTOVIĆ, Šukrija. *O nacionalizovanju muslimana*. Sarajevo, 1914, s. 52–53.

že je stavem pomíjejícím. Věří pevně, že jsou vyvolenci a nástroji božími a že opět přijde jejich doba, již trpělivě čekají. Jiné jsou jejich oči, jinak věci vidí a pojmají, jiná jest pravda jejich neviditelná i hmatatelná. Jiný jest jejich ideál dokonalého člověka, jiné jsou jejich cesty k dokonalosti mravné i ku štěstí pozemskému, než jsou ty cesty, které jim okupace přišla ukázati, jako pionýr a představitel západoevropské kultury.“⁶³⁹

⁶³⁹ HOLEČEK, Josef. *Bosna a Hercegovina za okupace*. Praha, 1901, s. 146.

Resumé/Summary

The year 1878 caused a great shock to Balkan Muslims. Within a very short time they were forced to accept a new geopolitical situation in the region – the Ottoman Caliphate was defeated and they lost their status as military, administrative and economic elite. At the same time, they had no choice but to accept the strict requirements of the European (Christian) powers during the Berlin Congress, which, among other things, decided for occupation of Bosnia and Herzegovina by Austria-Hungary.

Bosnian Muslims reacted to this new situation in three different ways:

1) Leaving the occupied territories following the example of the *Hijrah* (emigration). Initially, only a very small portion of the population did this, but due to several political confrontations (i.e. the 1882 uprising, the struggle for autonomy, 1899–1909, the annexation of 1908) the number of emigrants grew steadily until 1912, reaching 90–110.000 or one seventh of the whole Muslim community. Large numbers of Bosniaks settled in today's Macedonia, Albania, Kosovo and Turkey. However, there was a strong opposition to emigration, led by the '*Ulamā*' (religious scholars) and the secular intelligentsia. Besides, the Austro-Hungarian authorities did not want to damage their reputation as an enlightened administrator, nor to disrupt the fragile ethnic balance of the province.

2) Acknowledging the occupation by a foreign power, but without accepting it. Led by the '*Ulamā*' and landed gentry, the majority of the Muslims adopted an attitude of "cooperation out of necessity." Latent opposition to the new government was also reflected in the struggle for autonomy in religious and educational affairs (1899–1909), which was inseparably linked to agriculture. This strategy also shaped the new influential political movement, the Muslim National Organisation (MNO). It is finally important to remember that the level of resistance to or cooperation with the new power was not primarily led by lofty motives, but by the pragmatic interests of each individual member and of his socio-economic group.

3) Fully accepting the occupation and contributing to its implementation in practice. Stalwarts of the Danube Monarchy were not many, they were recruited from within the secular intelligentsia and part of the clergy, and most of them oscillated between ideological harmony and pure opportunism. This is evidenced by the activities of the

Muslim Progressive Party (MPP), including its successor, the Muslim Independent Party, the Board of Elders (*Riyāsat*) and Sarajevo notables.

The Ottoman defeat in 1878 caught the Bosnian Muslims internally divided, although they seemed to be a homogeneous group to the occupying power. On the one hand, there was a closely-knit social elite, composed of landed gentry and townspeople (clergy, artisans and traders), and on the other hand, a numerous rural agricultural population (free farmers, peasants and landless peasants). The aspiration of members of the nobility to ensure their exclusive status and to play a leading role in the political and cultural life of the province constituted an effective obstacle to joint Muslim action against the occupying authorities.

During the first two decades of the Austro-Hungarian government, the Muslim community remained aloof from actual social movements and political organisations. While Muslims had enjoyed a leading role in the organisation of confessional education under Ottoman rule and participated in the empire's administration, they were now falling behind in the secular education system and were weakly represented in the Austro-Hungarian administration. Due to their reluctance to send their children, especially girls, to secular primary schools, illiteracy was the highest among the Muslim population of the provinces. The situation in secondary and tertiary education was not any better. There was a great shortage of domestic experts in Bosnia and Herzegovina, across religious lines. This was compensated by immigration from the Crown Lands orchestrated by the Dual Monarchy.

From the very beginning, the Austro-Hungarian administration was aware of the necessity to foster cooperation with representatives of the Muslim community, who had influence both within their own community and on a large part of the Orthodox Serbs and Catholic Croats through agrarian relations. This approach helped Vienna to keep Muslims in Bosnia and Herzegovina yet, at the same time, unknowingly fostered among Muslims a movement towards creating their distinctive nationalistic existence.

The ill-conceived attempt of the imperial minister of finance Benjámín von Kállay to unify Bosnians around land identity failed for many reasons. Yet, during his tenure (1882–1903), the Muslim population was sheltered from a massive national agitation by the Serbian and Croatian intellectual elites. As part of the strategy of isolation of Bosnia

and Herzegovina from surrounding influences, the Islamic Community headed by *Riyāsat* was established in 1882. In addition, the *sharī'a* courts remained in place for matters of family and inheritance law. Until then, religious organisation had been directed from Constantinople and constituted one of the pillars of the country's relationship with the Ottoman Empire (*sultan-caliph*) and the Muslim community in general. The emergence of a Bosnian Islamic religious hierarchy strengthened the ties within the Muslim community, strengthened the links with their homeland and, finally, increased the distance from the Orthodox and Catholic communities. For more than two decades it was the only organisation that recreated a sense of community.

In the late 19th century, when the campaign for autonomy was launched, it opened up new possibilities for the organisation of the Muslim community. Strengthening school autonomy and *waqf* institutions not only aimed to protect Muslims from the proselytism of the Catholic Church and interference by the provincial government, but also to isolate them from other ethnolinguistic groups until the Sultan would return to power. A significant shift toward the unification of the Muslims came about with the establishment of the MNO in 1906, which enjoyed broad public support. Due to its narrow focus on social and anti-regime attitudes, its representatives (mainly *begovat*) soon came into conflict with the representatives of the liberal Muslim intelligentsia in favour of the government. This resulted in the emergence of MPP in 1908. The political programme of both groups was identical with minor exceptions, but each applied a different tactic to enforce it: the MNO resorted to persistent opposition activities and the MPP to pragmatic cooperation with the regime. The last barrier to cooperation between the two parties fell in 1911, when the two merged into the United Muslim Organisation. The supporters of the MPP and the MNO were not primarily associated with specific political goals or an elaborate ideology (even though both parties had one), but through clientelist relationships.⁶⁴⁰

The struggle for self-government dominated Muslim political objectives until 1909, when it was finally achieved. In this struggle, the traditional elite was able to draw support from the general public, but not from the emerging intellectual class. While oppositionists wanted to resolve the issue of religious and educational autonomy, or

⁶⁴⁰ See DONIA, Robert J. *Islam Under the Double Eagle: The Muslims of Bosnia and Hercegovina, 1878–1914*. New York, 1981.

raise agrarian issues, the intelligentsia articulated the need for cultural development and awareness within the European framework. After returning from university studies abroad, young Muslims also tried to spread Croatian and Serbian nationalist ideas through cultural associations, magazines and newspapers and even political organisations.

The construction of a modern identity among Muslims in Bosnia and Herzegovina in 1878–1918 can hardly be incorporated into existing theoretical categories. National process, for example, as defined by Miroslav Hroch, should consist of three consecutive phases – scholarly interest, agitation and mass movement. Bosniaks started all three phases in this period, but did not finished any of them. Moreover, we cannot apply to them the elements of the “revolutionary type”, i.e. a national movement in which the scholarly phase comes late.⁶⁴¹ Unlike “revolutionary” Serbia, Muslims lacked a distinctive unifying figure or idea (whether constitutional or national) that would have given a direction to the national movement, defined ethnic and national boundaries and built a solid power structure.

It is an open question whether Muslims, during the four decades of Austro-Hungarian administration, began to change social structures, giving rise to a particular nation. They built a fairly close-knit society with a different faith – on the basis of shared cultural consciousness – and developed a territorial identity. However, non-religious layers of identity were unacceptable to them. Followers of Islam called themselves Muslims, geographically and socially Bosnians or Herzegovinians, and shared a common language with Serbs and Croats but were not involved in its codification. Part of the community (*begovat*) was deliberately favoured by the ruling regime, which means that there was an absence of a legal equality between members of society.

Using Anthony Smith’s classification, in terms of the quality of its social structures, the Muslim community moved from being an *ethnic category* to being an *ethnic community*.⁶⁴² The Muslim community’s awareness of its own differences nevertheless led to contradictory conclusions: the majority (pan-Islamic clerics and scholars) wanted

⁶⁴¹ See HROCH, Miroslav. *European Nations: Explaining Their Formation*. New York, 2015.

⁶⁴² “We may list six main attributes of ethnic community: 1. a collective proper name / 2. a myth of common ancestry / 3. shared historical memories / 4. one or more differentiating elements of common culture / 5. an association with a specific 'homeland' / 6. a sense of solidarity for significant sectors of the population.” SMITH, Anthony D. *National Identity*. London, 1991, p. 20–21.

to maintain, or even develop, their otherness, while the minority (part of the secular intelligentsia) proposed to suppress it in order to attempt a rapprochement with Croats or Serbs. In addition, collective memory was not constructed by the secular school system, but only by the Bosniak Islamic Community, political and interest groups.

The reason why Muslims as a whole did not become conscious Serbs and Croats is to be found in their centuries-long social, religious, political and cultural separation and distrust towards other religious communities. Unsurprisingly, this separation and distrust were not overcome within the short period of Habsburg occupation. While parties occasionally cooperated in the political arena, they did so on an extremely pragmatic basis, and with their own benefit in mind. Neither the Serbian nor the Croatian national movement were dominant enough to encompass the whole South Slavonic area, and both fiercely competed against each other in Bosnia and Herzegovina. As a result, there remained enough space for a distinctive Muslim existence, which was guaranteed by the occupying administration. Muslims, however, were involved in the Serbo-Croatian language integration.

Due to the long and tense relation between the landed gentry and Christian *kmets* (serfs), the prolonged struggle between Christian rebels and the Ottoman troops, as well as the connections between Serbian and Croatian national consciousness with, respectively, Orthodoxy and Catholicism, only a small portion of the Muslim population embraced the identity of neighbouring nations during this period. Taking into consideration that the majority of nationally inclined Muslims were from the intelligentsia or from the urban population, their acceptance to specific national communities was also limited to the same intellectual or urban circles. Neither Serbian nor Croatian society accepted them fully, mainly due to the stereotypical view of Muslims and Islam. Croatian and Serbian identities attracted different segments of a Muslim society. A Croatian identity tended to attract people reconciled with the occupation and bent on economic, social and political Europeanisation of the province, who were flattered by the idea of the supposedly noble character of Muslims disseminated by the Croatian Party of Right movement. In contrast, a Serbian identity attracted people who were in favour of a radical reconstruction, a weakening of the role of religion, Slavonic mutuality in a Pan-Serbian framework and the termination of the Austro-Hungarian administration. It is therefore not surprising that the first generation

of Muslim secular intelligentsia grew up in the shadow of the Croatian elite influenced by Ante Starčević, who, unlike the Serbs, supported Muslim cultural identity, albeit within their own Croatian nation.

To sum up, during the Austro-Hungarian rule, Bosnian Muslims went through a major civilisational transition, moving closer to the European way of life. This forced them to seek bases of social organisation other than the classical anational Muslim *Ummah* or Ottoman *millet*. The term “transition,” however, should be viewed with caution. Despite all the progress, Bosnia and Herzegovina still remained one of the most backward regions of the Habsburg Empire and its residents were the least affected by contemporary achievements. Muslims – surrounded by the successful Croatian and Serbian national movements – were finding ways to preserve their religious identity while pursuing their political and territorial autonomy. The Muslim community underestimated the importance of secular education, which could have increased coherence within the community and strengthened awareness of a common past, present and future. This, in the long run, led to a shortage of intellectuals who could have otherwise developed the theoretical aspects of a regular national process.

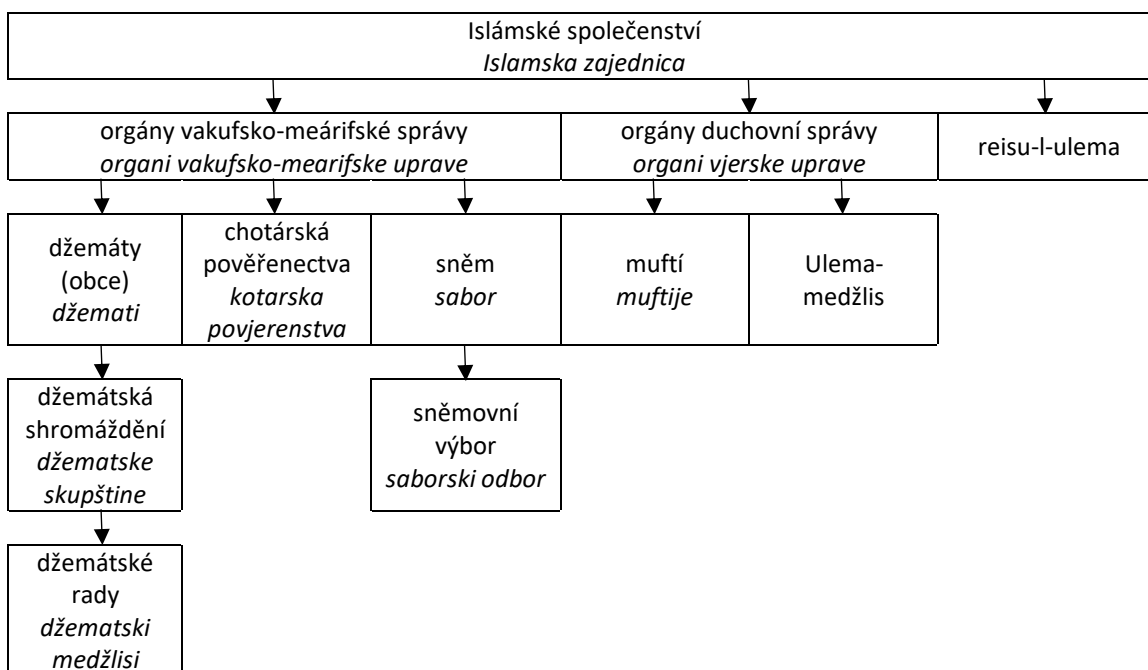
Dodatky

Správní členění Bosny a Hercegoviny v průběhu několika staletí

Územní jednotky od nejvyšší po nejnižší, o řádek níže tituly jejich správců

země	kraj	okres	újezd	obec
hejtman, náčelník	hejtman, náčelník	hejtman, náčelník	přednosta	starosta
od 1580 Bosenský ejalet (<i>Bosanski ejalet, Ejalet Bosna</i>)				
<i>ejalet, pašaluk, beglerbegluk</i>	<i>sandžak</i>	<i>kadiluk</i>	<i>nahija</i>	<i>džemat, jefta</i>
<i>valija, paša, beglerbeg</i>	<i>sandžak-beg</i>	<i>kadija</i>	<i>musellim, mudir, vojvoda</i>	<i>muhtar, knez</i>
od 1835 Bosenský ejalet				
<i>ejalet</i>	<i>sandžak</i>	<i>musellimluk</i>	<i>nahija</i>	<i>džemat, jefta</i>
<i>valija</i>	<i>sandžak-beg</i>	<i>musellim</i>	<i>mudir</i>	<i>muhtar, knez</i>
od 1851 Bosenský ejalet				
<i>ejalet</i>	<i>kajmekamluk</i>	<i>mudirluk</i>	<i>nahija</i>	<i>džemat, jefta</i>
<i>valija</i>	<i>kajmekam</i>	<i>mudir</i>	<i>musellim</i>	<i>muhtar, knez</i>
od 1864 Bosenský vilájet (<i>Bosanski vilajet, Vilajet Bosna</i>)				
<i>vilajet</i>	<i>liva</i>	<i>kaza</i>	<i>kajmekamluk</i>	<i>džemat, jefta</i>
<i>valija</i>	<i>mutesarrif</i>	<i>kajmekam</i>	<i>mudir</i>	<i>muhtar, knez</i>
od 1878 Bosna a Hercegovina (<i>Bosna i Hercegovina</i>)				
<i>zemlja</i>	<i>okrug, okružje</i>	<i>kotar</i>	<i>kotarska ispostava</i>	<i>općina (džemat), grad</i>
<i>poglavar, poglavica zemlje</i>	<i>okružni predstojnik</i>	<i>kotarski predstojnik</i>	<i>predstojnik ispostave</i>	<i>općinski načelnik, gradski načelnik</i>

Organizační struktura Islámského společenství od roku 1909

Osoby zastávající úřad reisu-l-ulemy

- 1882–1893 hadži Mustafa Hilmi-ef. Omerović (1816–1895)
jmenován 17. října a inaugurován 15. prosince
- 1893–1909 hadži háfiz Mehmed Teufik-ef. Azabagić (1838–1918)
jmenován 25. října a inaugurován 20. listopadu, rezignoval k 31. březnu
- 1909–1910 funkcí pověřen náib, náměstek, hadži Ahmed Munib-ef. Korkut (?–1925)
- 1910–1912 háfiz Sulejman-ef. Šarac (1850–1927)
jmenován 1. června a inaugurován 30. června, rezignoval k 3. říjnu
- 1912–1914 funkcí pověřen náib háfiz Mehmed Teufik-ef. Okić (1870–1932)
- 1914–1930 hadži Mehmed Džemaluddin-ef. Čaušević (1870–1938)
první volba 2. ledna 1913 zrušena, druhá proběhla 27. října 1913
uveden do funkce 26. března, rezignoval k 6. červnu

Osoby zastávající úřad vrchního šarí'atského soudce

- 1879/1883–1887 Ragib-ef. Čurčić (1824–1888), kádí
- 1879/1883–1884 Sunullah-ef. Sokolović (1815–1888), mufettiš (revizor)
- 1884–1899 Mehmed Nezir-ef. Škaljić (1844–1905)
- 1887–1906 Nur-ef. Hafizović (?–1921)
- 1899–1912 Hasan-ef. Hadžiefendić (?–1925)
- 1901–1908 háfiz Sulejman-ef. Šarac (1850–1927)
- 1908–1913 Mustafa-ef. Dubinović (?–?)
- reorganizace soudu, nově tříčlenné kolegium:
- 1913–? Mustafa-ef. Dubinović (?–?)
- 1913–1929 Salih-ef. Mutapčić (?–1938)
- 1913–1929 Ali Riza-ef. Prohić (1867–1942)
- 1918–1928 Jusuf Zija-ef. Midžić (?–1928)

Osoby zastávající úřad předsedy Zemského vakufského pověřenectva

- 1883–1892 Mustafa-beg Hajruddin Fadilpašić (1835/1836–1892)
- 1893 hadži háfiz Mehmed Teufik-ef. Azabagić (1838–1918)
- 1893–1902 Ibrahim-beg Bašagić (1830/1831–1902)
- 1902–1905 místo uprázdněno
- 1905–1907 Mehmed-ef. Hulusi (1844–1907)
- 1907–1909 místo uprázdněno

Představitelé Islámského společenství po vyhlášení statutu samosprávy

předseda duchovní kurie (*hodžinska kurija*):

- 1909–1912? Hilmi-ef. Hatibović (1870–1944)
- 1912?–1914 hadži Mehmed Džemaluddin-ef. Čaušević (1870–1938)
- 1914–1918? Jusuf Zija-ef. Midžić (1866–1928)

předseda vakufsko-meárifského sněmu:

- 1909–1912 háfiz Sulejman-ef. Šarac (1850–1927)
- 1912–1914 místo uprázdněno
- 1914–1930 hadži Mehmed Džemaluddin-ef. Čaušević (1870–1938)

ředitel vakufsko-meárifského sněmovního výboru:

- 1909–1919 Šerif-ef. Arnautović (1875–1935)

Muslimský periodický tisk v Bosně a Hercegovině v letech 1884–1918

Název / Rok	84	85	86	87	88	89	90	91	92	93	94	95	96	97	98	99	00	01	02	03	04	05	06	07	08	09	10	11	12	13	14	15	16	17	18				
<i>Vatan</i> (od 1897 <i>Rehber</i>)																																							
<i>Bošnjak</i>																																							
<i>Behar</i>																																							
<i>Musavat</i>																																							
<i>Bosansko-hercegovački glasnik</i>																																							
<i>Gajret</i>																																							
<i>Gajret: kalendar</i>																																							
<i>Ogledalo</i>																																							
<i>Muslimanska svijest</i>																																							
<i>Tarik</i>																																							
<i>Samouprava</i>																																							
<i>Muslimanska sloga</i>																																							
<i>Muallim</i>																																							
<i>Zeman</i>																																							
<i>Novi musavat</i>																																							
<i>Biser</i>																																							
<i>Misbah (1914 <i>Jenji misbah</i>)</i>																																							
<i>Srpska omladina</i>																																							
<i>Novi vakat</i>																																							
<i>Vakat</i>																																							

Slovníček bosenských pojmů

aga (tur. *âgâ*): válečník a nejčastěji i leník, jenž má v držení *tîmâr*

ajan (tur. *âyan*): úředník jmenovaný valím, který se v období po druhém obléhání Vídně (1683) do *Tanzîmâtü* podílel zejména na přípravě a hladkém průběhu obrany před nepřítelem

akča (tur. *akçe*): osmanská stříbrná mince

beg (tur. *beg, bey*): válečník a zároveň leník, jenž má v držení *zeâmet*

begovat: vrstva muslimských válečníků, později jen držitelů a vlastníků rozsáhlých polností v Bosně; magnáti používali titul beg či aga, čímž odkazovali na funkce v osmanské vojenské nebo úřednické hierarchii, které vykonávali oni osobně nebo někteří z jejich příbuzných či předků

čiftluk, čifluk, čitluk (tur. *çiftlik* od *çift* – pár volů): dle bonity půdy přímo vlastněná polnost od 60 do 150 dunumů, později také jakákoli půda držená begovatem

čifčija nebo **kmet**, bezzemek hospodařící na pronajaté půdě, čiftluku

dunum, dulum (tur. *dönüm*): plocha cca 10 arů

džemat (tur. *cemâat*): obec muslimských věřících soustředěná kolem jedné modlitebny, někdy nejvyšší správní jednotka osmanského státu, synonymum pro obec (*općina*)

ejalet (tur. *eyâlet*), dříve i **beglerbegluk**: do reformy roku 1864 nejvyšší územní jednotka osmanského státu

hak (tur. *hakk*): oprávnění vybírat naturální třetinu od čifčijů, kteří hospodaří na čiflucích

has (tur. *hâss*): léno s ročním výnosem desátku přes 100 000 akčí

hodža (tur. *hoca*): učitel v mektebu

imam (tur. *imâm*): islámský duchovní, který vede obec věřících kolem jedné modlitebny

kadija (tur. *kadı*): soudce

kadiluk (tur. *kadılık*): soudní okrsek, nižší územní jednotka osmanského státu

kajmekam (tur. *kâymakâm*): správce kajmekamluku či kazy

kajmekamluk (tur. *kâymakâmlık*): nižší územní jednotka osmanského státu

kapetan (tur. *kaptan*): velitel hraničářského kraje

kapetanija (tur. *kaptanlık*): hraničářský kraj

kaza (tur. *kazâ*): střední územní jednotka osmanského státu

kmet nebo **čifčija**: bezzemek hospodařící na cizí půdě, čiftluku

knez: křesťanský termín pro muhtara, starostu obce

liva (tur. *livâ*): střední územní jednotka osmanského státu

medresa (tur. *medrese*): islámská vyšší teologická škola

mekteb, mejtef (tur. *mektep, mekteb*): islámská nižší teologická škola

menšura (tur. *menşûr*): pověřovací listina, sultánský dekret

muafijet (tur. *muâfiyet*): městské privilegium udělované sultánem, které zaručovalo jistou míru samosprávy

muallim (tur. *muallim*): učitel v reformovaném mektebu

muderris (tur. *müderris*): učitel v medrese

mudir (tur. *müdür*): správce mudirluku, nahije či kajmekamluku

mudirluk (tur. *müdürlük*): nižší územní jednotka osmanského státu

muftija (tur. *müftü*): vyšší islámský duchovní

muhtar (tur. *muhtâr*): starosta obce

mutesarraf (tur. *mutasarrıf*): správce livy

nahija (tur. *nâhiye*): nižší územní jednotka osmanského státu

raja (tur. *reâyâ, râyâ*): venkovské rolnické obyvatelstvo platící daně, a to bez rozlišení konfese, v pozdější době pejorativní označení pro křesťany v podřízeném lenním postavení

redifa (tur. *redîf*): osmanské rezervní vojsko budované po rozpuštění janičářského sboru roku 1826

reisu-l-ulema (tur. *reîsü'l-ulemâ*): stařešina, titul vrchního muftiho v Bosně a Hercegovině

Rijaset (tur. *Riyâset*): stařešinstvo, ústřední islámská náboženská instituce v Bosně a Hercegovině

ruždija (tur. *rüşdiye*): osmanská nižší škola, zaměřená více na světské předměty

sahibija (tur. *sâhib*): pán, vlastník, držitel

sandžak (tur. *sancak*): střední územní jednotka osmanského státu

sandžakbeg (tur. *sancakbeg*): velitel a správce sandžaku

spahija (tur. *sipâhî*): příslušník jízdního vojska a současně leník

tapija (tur. *tapu*): privilegium opravňující k držbě státní půdy

timar (tur. *tîmâr*): léno, které se dle ročních výnosů desátku členilo na *tîmâr* (do 20 000 akçí) pro řadové jezdce, *zeâmet* (20–100 000 akçí) pro jezdecké velitele, zaimy a begy,

a *hâss* (přes 100 000 akcí) pro vysoké státní a vojenské úředníky, případně samého pádišáha

Ulema-medžlis (tur. *Meclis-i Ulemâ*): konzistoř, poradní sbor reisu-l-ulemy

uřur (tur. *uřûr*) nebo **desetina, desetak**: desátek vybíraný osmanským státem či jinými subjekty ve prospěch vládnoucího rodu

valija (tur. *vâlî*): místodržící v ejaletu nebo vilajetu

vilajet (tur. *vilâyet*): od reformy roku 1864 nejvyšší územní jednotka osmanského státu

ziamet, zijamet (tur. *zeâmet*): léno s ročním výnosem desátku ve výši 20–100 000 akçe

Prameny a literatura

Tisk

Behar: list za pouku i zabavu, Sarajevo, 1900–1911

Biser: list za širenje prosvjete među muslimanima u Bosni i Hercegovini, Mostar 1912–1914 a 1918

Bosanski prijatelj, Zagreb, 1850, 1851, 1861 a 1870

Bosansko-hercegovačke novine, Sarajevo, 1878–1881

Bošnjak: kalendar, Sarajevo, 1884–1891, 1893–1897, 1899–1913 (na r. 1914) a 1918

Bošnjak: list za politiku, pouku i zabavu, Sarajevo, 1890–1910

Gajret: glasilo „Gajreta“ društva za potpomaganje đaka muslimana na srednjim i višim školama (od 1911: *list za društvene poslove i za narodno prosvjeđivanje*), Sarajevo, 1907–1914

Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 1889–1918

Kalendar „Gajret“, Sarajevo, 1906, 1907 a 1914 (na r. 1915)

Musavat, Mostar, 1906–1909, Sarajevo, 1909–1911

Nada: pouci, zabavi i umjetnosti, Sarajevo, 1895–1903

Novi musavat, Sarajevo, 1912

Sarajevski list, Sarajevo, 1881–1918

Edice a jednotlivé právní předpisy

ČAUŠEVIĆ, Dženana (ed.). *Pravno-politički razvitak Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Magistrat, 2005.

Eherecht, Familienrecht und Erbrecht der Mohamedaner nach dem hanefitischen Ritus. Wien: Kaiserlich-Königlichen hof- und staatsdruckerei, 1883.

Gesetz vom 15. Juli 1912, betreffend die Anerkennung der Anhänger des Islams als Religionsgesellschaft. R. G. Bl. Nr. 159 (Reichsgesetzblatt). Dobovou češtinou: *Zákon daný dne 15. července 1912, kterým se přívrženci islamu podle hanefitského ritu uznávají za náboženskou společnost*. Zákonník říšský č. 159/1912.

Gesetz vom 22. Februar 1880, betreffend die durch den Berliner Vertrag vom 13. Juli 1878 an Oesterreich-Ungarn übertragene Verwaltung Bosniens und der Hercegovina. R. G. Bl. Nr. 18 (Reichsgesetzblatt), ung. G. A. VI: 1880.

KAPIDŽIĆ, Hamdija (ed.). *Agrarni odnosi u Bosni i Hercegovini (1878–1918)*. Sarajevo:

Arhiv Bosne i Hercegovine, 1969.

KAPIDŽIĆ, Hamdija (ed.). *Naučne ustanove u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske uprave*. Sarajevo: Arhiv Bosne i Hercegovine, 1973.

Magyar Törvénytár, 1916. évi XVII. törvénycikk az iszlám vallás elismeréséről.

Gesetz- und Verordnungsblatt für Bosnien und die Hercegovina. Sarajevo 1887–1918.

Dostupné z: http://alex.onb.ac.at/tab_lbh.htm [1. 6. 2020]

Sammlung der Gesetze und Verordnungen für Bosnien und Hercegovina. Wien 1878–1880 a Sarajevo 1881–1886. Dostupné z: http://alex.onb.ac.at/tab_lbh.htm [28. 6. 2020]

Paměti, deníky a cestopisy

BILIŇSKI, Leon. *Bosna i Hercegovina u Uspomenama Leona Bilińskog*. Sarajevo: Institut za istoriju, 2004.

CEVDET, Ahmet. *Bosna i Hercegovina u spisima Ahmeda Dževdet-paše*. Sarajevo: Connectum, 2017.

ĐURĐEVIĆ (v textu GJURGEVIĆ), Martin. *Memoari sa Balkana (1858–1878)*. Sarajevo, 1910.

HOLEČEK, Josef. *Bosna a Hercegovina za okupace*. Praha, 1901.

KUBA, Ludvík. *Čtení o Bosně a Hercegovině*. Praha, 1937.

KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, Ivan. *Putovanje po Bosni*. Zagreb, 1858.

MARTIĆ, Grgo. *Zapamćenja (1829.–1878.)*. Zagreb, 1906.

MAŽURANIĆ, Matija. *Pogled u Bosnu*. Zagreb, 1842. Česky: *Pohled na Bosnu*. Praha, 1845.

Muhamed Ali-paša. *Ljetno putovanje u Bosnu i Hercegovinu*. Sarajevo: Institut za istoriju, Istorijski arhiv Sarajevo, 2008.

NAMETAK, Alija. *Sarajevske uspomene*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 1997.

RADIĆ, Antun. „Izvješće o putovańu po Bosni i Hercegovini“. In: *Zbornik za narodni život i običaje*. Zagreb: JAZU, 1899, 4. sv., s. 292–324.

Statistiky

Bericht über die Verwaltung von Bosnien und der Hercegovina 1906. Wien, 1906.

Bericht über die Verwaltung von Bosnien und der Hercegovina 1908. Wien, 1908.

Bericht über die Verwaltung von Bosnien und der Hercegovina 1909. Wien, 1909.

Bericht über die Verwaltung von Bosnien und der Hercegovina 1910. Wien, 1910.

Bericht über die Verwaltung von Bosnien und der Hercegovina 1911. Wien, 1911.

Bericht über die Verwaltung von Bosnien und der Hercegovina für die Jahre 1914 bis 1916. Wien, 1917.

Bosna i Hercegovina u brojama. Mostar, 1911.

Definitivni rezultati popisi stanovništva od 31 marta 1931 godine. Knj. 1. Beograd, 1937.

Die Landwirtschaft in Bosnien und der Hercegovina. Sarajevo, 1899.

Glavni rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 22. aprila 1895 = Hauptresultate der Volkszählung in Bosnien und der Hercegovina vom 22. April 1895. Sarajevo, 1896.

Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921 god. Sarajevo, 1932.

Državopis Srbije. 9. sv. Beograd, 1879.

Državopis Srbije. 11. sv. Beograd, 1882.

Državopis Srbije. 16. sv. Beograd, 1889.

Militär-Statistisches Jahrbuch für das Jahr 1910. Wien, 1911.

Obšti rezultati ot prebrojavane na naselenieto na 1 januari 1881 godina. Sofija, 1884.

Obšti rezultati ot prebrojavane na naselenieto v Južna Bălgarija (Iztočna Rumelija) na 1 januari 1885. Sofija, 1888.

Obšti rezultati ot prebrojavane na naselenieto v Knjažestvo Bălgarija na 1 januari 1888 godina. Sofija, 1890.

Obšti rezultati ot prebrojavane na naselenieto v Knjažestvo Bălgarija na 1 januari 1893 godina. Sofija, 189?.

Obšti rezultati ot prebrojavane na naselenieto v Knjažestvo Bălgarija na 31 dekemvri 1900 god. 1. sv. Sofija, 1906.

Obšti rezultati ot prebrojavane na naselenieto v Knjažestvo Bălgarija na 31 dekemvri 1905 god. 1. sv. Sofija, 1911.

Obšti rezultati ot prebrojavane na sgradite v Carstvo Bălgarija na 31 dekemvri 1910 g. 1. sv. Sofija, 1923.

Obšti rezultati ot prebrojavane na naselenieto v Carstvo Bălgarija na 31 dekemvri 1920 g. 1. sv. Sofija, 1927.

Prethodni rezultati popisa stanovništva i domaće stoke u Kraljevini Srbiji 31. dekembra 1910. godine. Knjiga peta. Beograd, 1911.

Rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 10. oktobra 1910 = Die Ergebnisse der Volkszählung in Bosnien und der Hercegovina vom 10. Oktober 1910. Sarajevo, 1912.

Stanovništvo Narodne Republike Srbije od 1834–1953. 1. sv. Beograd, 1953.

Statistički godišnjak Kraljevine Srbije 1900. 5. sv. Beograd, 1904.

Statistički ljetopis Zagreba 2005. Zagreb, 2005.

Statistiká apotelésmata tis yenikís apographís plithismoú katá tin 27 Oktovríou 1907. 2. sv. Athína, 1909.

Štatistika miesta i pučanstva Bosne i Hercegovine = Ortschafts- und Bevölkerungs-Statistik von Bosnien und Hercegovina. Sarajevo, 1880.

Štatistika mjesta i žiteljstva Bosne i Hercegovine po popisu naroda od 1. maja 1885 = Ortschafts- und Bevölkerungs-Statistik von Bosnien und der Hercegovina nach dem Volkszählungs-Ergebnisse vom 1. Mai 1885. Sarajevo, 1886.

Dobové folkloristické práce s muslimskými prvky

ALAUPOVIĆ, Tugomir. „Hrvatske narodne pjesme“. In: *Nada*. Sarajevo, 1900: č. 5, s. 70–71, č. 6, s. 86–88, č. 7, s. 98–101, č. 8, s. 115–117, č. 9, s. 131–134, č. 10, s. 147–150, č. 11, s. 163–165, č. 12, s. 179–182.

ANDRIĆ, Nikola. *Izabrane narodne pjesme: ženske*. Zagreb, 1913.

BLAGA(J)IĆ, Kamilo. *Hrvatske narodne pjesme i pripoviedke iz Bosne*. Zagreb, 1886.

BOGIŠIĆ, Valtazar. *Narodne pjesme*. Beograd, 1878.

BUGARINOVIĆ, Milan. *Sarajke: srpske narodne ženske pjesme*. Sarajevo, 1904.

DAVIDOVIĆ, Stevan N. *Srpske narodne pjesme iz Bosne: ženske*. Pančevo, 1884.

GLÜCK (v textu GLIK), Leopold. „Hamajlije i zapisi u narodnjem ljekarstvu Bosne i Hercegovine“. In: *Glasnik Zemaljskog muzeja*. Sarajevo, 1890, s. 45–55.

GLÜCK (v textu GLIK), Leopold. „Narodni običaji při porođaju“. In: *Glasnik Zemaljskog muzeja*. Sarajevo, 1890, s. 283–292.

GLÜCK (v textu GLIK), Leopold. „Narodno liječenje bjesnoće u Bosni i Hercegovini“. In: *Glasnik Zemaljskog muzeja*. Sarajevo, 1893, s. 499–510.

GLÜCK (v textu GLIK), Leopold. „O urocima“. In: *Glasnik Zemaljskog muzeja*. Sarajevo, 1889, s. 58–65.

GRDIĆ BJELOKOSIĆ, Luka. „Mezar gazi-djevojke“. In: *Glasnik Zemaljskog muzeja*. Sarajevo, 1890, s. 316–317.

- GLIŠIĆ, Milovan. *Srpske narodne pjesme*. Novi Sad, 1872.
- HADŽI RISTIĆ, Kosta. „Običaji sarajevski“. In: *Danica*. Novi Sad, 1866, 7/1866: č. 15, s. 348–350, č. 16, s. 370–374, č. 17, s. 399–401.
- HADŽI RISTIĆ, Kosta. „Običaji bosanski“. In: *Danica*. Novi Sad, 1866, 7/1866: č. 28, s. 662–665, č. 29, s. 686–687, č. 30, s. 714–716, č. 31, s. 736–738.
- HADŽI RISTIĆ, Kosta. „Bosanske narodne pripovijetke“. In: *Danica*. Novi Sad, 1868 (13 pokračování) a 1869 (20 pokračování).
- HADŽI RISTIĆ, Kosta. „Bosanske narodne pripovijetke“. In: *Danica*. Novi Sad, 1868.
- HADŽI RISTIĆ, Kosta. *Srpske narodne pjesme: pokupljene po Bosni*. Beograd, 1873.
- HANGI, Antun. *Život i običaji muhamedanaca u Bosni i Hercegovini*. Mostar, 1900 (nejdříve čsp. *Osvit* 1899–1900).
- HANGI, Antun. *Život i običaji muslimana u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo, 1906.
- HEFELE, Ferdo. „Bosanska kuća“. In: *Glasnik Društva za umjetnost i umjetni obrt*. 3. sv. Zagreb, 1888, s. 43–46.
- HOFBAUER, Dragutin (jako DVOROVIĆ, Njegoslav). *Hrvatsko narodno blago: zbirka hrvatskih narodnih pjesama i pripoviedaka iz Bosne i Hercegovine*. Senj, 1888.
- HÖRMANN, Kosta. „Kumstvo u Muhamedovaca“. In: *Glasnik Zemaljskog muzeja*. Sarajevo, 1889, s. 36–38.
- HÖRMANN, Kosta. „Lov sa sokolovima“. In: *Glasnik Zemaljskog muzeja*. Sarajevo, 1890, s. 228–233.
- HÖRMANN, Kosta. *Narodne pjesne Muhamedovaca u Bosni i Hercegovini*. 1. sv. Sarajevo, 1888.
- HÖRMANN, Kosta. *Narodne pjesne Muhamedovaca u Bosni i Hercegovini*. 2. sv. Sarajevo, 1889.
- JAGIĆ, Vatroslav. „Die südslavische Volksepik vor Jahrhunderten“. In: *Archiv für slavische Philologie*. Berlin, 1880, 4. sv., s. 192–242.
- JUKIĆ, Ivan Franjo – MARTIĆ, Grgo. *Narodne pjesme bosanske i hercegovačke I*. Osijek, 1858.
- JUKIĆ, Ivan Franjo – MARTIĆ, Grgo. *Narodne pjesme bosanske i hercegovačke*. Mostar, 1892.
- KARADŽIĆ, Vuk Stefanović. *Mala prstonarodna slaveno-serbska pëshnarica*. 1. sv. Viena, 1814.

- KARADŽIĆ, Vuk Stefanović. *Mala prostonarodna slaveno-serbska pësnarica*. 2. sv. Viena, 1815.
- KARADŽIĆ, Vuk Stefanović. *Narodne srpske pjesme*. 1. sv. Lipiska, 1824.
- KARADŽIĆ, Vuk Stefanović. *Narodne srpske pjesme*. 2. sv. Lipiska, 1823.
- KARADŽIĆ, Vuk Stefanović. *Narodne srpske pjesme*. 3. sv. Lipiska, 1823.
- KARADŽIĆ, Vuk Stefanović. *Narodne srpske pjesme*. 4. sv. Beč, 1833.
- KARADŽIĆ, Vuk Stefanović. *Narodne srpske poslovice i druge različne, kao one u običaj uzete riječi*. Cetinje, 1836.
- KARADŽIĆ, Vuk Stefanović. *Narodne srpske pripovijetke*. Beč, 1821; rozš. Beč, 1853.
- KARADŽIĆ, Vuk Stefanović. *Srpske narodne pjesme*. 5. sv. Beč, 1865.
- KARADŽIĆ, Vuk Stefanović. *Život i obiçaji naroda srpskog*. Beč, 1867.
- KAŠIKOVIĆ, Nikola T. (red. P. Mirković). *Srpske narodne pjesme gerzovske i đevojačke iz Bosne*. Pančevo, 1886.
- KOVAČEVIĆ, Kosta. „O Đurđevu-dne. Srpski narodni običaj djevojaka muhamedove vjere“. In: *Bosanska vila*. Sarajevo, 1889, č. 8, s. 119.
- KRAUSS, Friedrich S. „Aus Bosnien und der Hercegovina“. In: *Proceedings of the American Philosophical Society*. Philadelphia: American Philosophical Society, 1886, roč. 23, č. 121, s. 87–94.
- KRAUSS, Friedrich S. *Bojagić Alile's Glück und Grab: zwei mosliminische Guslarenlieder*. Leiden, 1896.
- KRAUSS, Friedrich S. „Kosovska pjesma naših muhamedovaca“. In: *Javor*. Novi Sad, 1885, č. 31, s. 961–966, č. 32, s. 997–102, č. 33, s. 1029–1036.
- KRAUSS, Friedrich S. *Orlović, der Burggraf von Raab: ein Mohammedanisch-Slavisches Guslarenlied aus der Hercegovina*. Freiburg, 1889.
- KRAUSS, Friedrich S. *Pandžić Huso i Pavečić Luka pobra: Pjesan naših muhamedovaca*. Mostar, 1885.
- KRAUSS, Friedrich S. *Sagen und Maerchen der Suedslaven: in ihrem Verhaeltnis zu den Sagen und Maerchen der uebrigen indogermanischen Voelkergruppen*. Leipzig, 1883.
- KRAUSS, Friedrich S. *Slavische volkforschungen*. Leipzig, 1908.
- KRAUSS, Friedrich S. *Smailagić Meho*. Dubrovnik, 1886.
- KRAUSS, Friedrich S. *Südslavische Hexensagen*. Wien, 1884.
- KRAUSS, Friedrich S. *Tri riječi Hercegovca*. Mostar, 1885.

- KRAUSS, Friedrich S. „Vidirljić Ahmo's Brautfahrt“. In: *Festschrift für Adolf Bastian zu seinem 70. Geburtstag: 26. Juni 1896*. Berlin, 1896, s. 289–336.
- KUBA, Ludvík (v textu Ljudevit). „Pjesme i napjevi iz Bosne i Hercegovine“. In: *Glasnik Zemaljskog muzeja*. 1906: s. 182–208, 355–382 a 499–509; 1907: s. 103–114, 244–252, 405–414 a 629–638; 1908: s. 117–128, 255–266, 403–414 a 545–554; 1909: s. 303–312 a 581–602; 1910: s. 513–536. Knižně Sarajevo, 1984.
- KUHAČ, Franjo. *Južno-slovenske narodne popievke*. Zagreb, 1878–1941.
- KUHAČ, Franjo. „Turski živalj u pučkoj glazbi Hrvata, Srba i Bugara“. In: *Glasnik Zemaljskog muzeja*. Sarajevo, 1898, s. 175–218.
- LILEK, Emilijan. „Etnološki pabirci po Bosni i Hercegovini“. In: *Glasnik Zemaljskog muzeja*. Sarajevo, 1889, s. 698–721.
- LILEK, Emilijan. „Vađenje žive vatre u Bosni i Hercegovini“. In: *Glasnik Zemaljskog muzeja*. Sarajevo, 1893, s. 35–36.
- LILEK, Emilijan. „Vjerske starine iz Bosne i Hercegovine“. In: *Glasnik Zemaljskog muzeja*. Sarajevo, 1894, s. 141–166, 259–282, 365–388 a 631–674.
- LILEK, Emilijan. „Ženidba i udadba u Bosni i Hercegovini“. In: *Glasnik Zemaljskog muzeja*. Sarajevo, 1898, s. 5–92.
- MARJANOVIĆ, Luka. *Junačke pjesme: muhamedovske*. 3. sv. Zagreb, 1898.
- MARJANOVIĆ, Luka. *Junačke pjesme: muhamedovske*. 4. sv. Zagreb, 1899.
- MARJANOVIĆ, Luka. *Narodne pjesme što se pjevaju u gornjoj Hrvatskoj krajini i u turskoj Hrvatskoj*. 1. sv. Zagreb, 1861.
- MARUNOVIĆ, Ivan J. *Narodne pjesme; po Herceg-Bosni sabrao i uredio...* Zadar, 1906.
- MERINGER, Rudolf. *Die Stellung des bosnischen Hauses und Etymologien zum Hausrat*. Wien, 1901.
- MILANOVIĆ, Mihajlo (jako HAK, Abdul). *Ašiklije: muslimanske sevdahlinke. Momačke i djevojačke pjesme iz Bosne i Hercegovine*. Sarajevo, 1914.
- MILANOVIĆ, Mihajlo (jako HAK, Abdul). *Muslimanske sevdahlinke: narodne pjesme iz Bosne i Hercegovine*. Sarajevo, 1906.
- MILANOVIĆ, Mihajlo. „*Sevdahlinke*“: *ljubavne ašiklije. Odabrane srpske narodne pjesme*. Sarajevo, 1920(?).
- MILANOVIĆ, Mihajlo. *Srpske narodne ženske pjesme iz Sarajeva*. Sarajevo, 1893.
- MILUTINOVIĆ, Sima (jako ČOJKOVIĆ CRNOGORAC, Čubro). *Pěvannija cernogorska i*

- hercegovačka*. Buda, 1833; Lajpcig, 1837.
- MIRKOVIĆ, Petar. „Turbe hazreti Alije“. In: *Glasnik Zemaljskog muzeja*. Sarajevo, 1890, s. 42–44.
- MERINGER, Rudolf. „Pučka kuća u Bosni i Hercegovini“. In: *Glasnik Zemaljskog muzeja*. Sarajevo, 1899, s. 187–236.
- MIKLOŠIČ, Franc. Über Goethe's ‚Klaggesang von der edlen Frauen des Asan Aga‘. Wien, 1883.
- MURKO, Matthias. *Bericht über phonographische Aufnahmen epischer, meist mohammedanischer Volkslieder im nordwestlichen Bosnien im Sommer 1912*. Wien, 1912.
- MURKO, Matthias. *Bericht über phonographische Aufnahmen epischer Volkslieder im mittleren Bosnien und in der Herzegowina im Sommer 1913*. Wien, 1915.
- MURKO, Matthias. „Die Volksepik der bosnischen Mohammedaner“. In: *Zeitschrift des Vereins für Volkskunde*. Berlin, 1909, s. 13–30.
- MURKO, Matthias. „Neues über südslavische Volksepik“. In: *Neue Jahrbücher für das klassische Altertum, Geschichte und deutsche Litteratur und für Pädagogik*. Leipzig–Berlin, 1919, s. 273–296.
- NIKOLIĆ, Dušan. „Trgovci (dželepčije, igra u Bosni)“. In: *Glasnik Zemaljskog muzeja*. Sarajevo, 1894, s. 197–199.
- KRASIĆ, Vladimir. *Srpske narodne pjesme starijeg i novijeg vremena*. Pančevo, 1880.
- PAVLINOVIĆ, Mihovil. *Hrvatske narodne pjesme*. 2 sv. Split, 2007–2008.
- PETRANOVIĆ, Bogoljub. *Srpske narodne pjesme iz Bosne (epske)*. Biograd, 1867.
- PETRANOVIĆ, Bogoljub. *Srpske narodne pjesme iz Bosne (junačke)*. Beograd, 1870.
- PETRANOVIĆ, Bogoljub. *Srpske narodne pjesme iz Bosne (ženske)*. Sarajevo, 1867.
- POPOVIĆ, Marko Simonov. *Srpske narodne umotvorine. Knj. 1. Srpske sevdalinke*. Pančevo, 1892.
- SAX (v textu SAKS), Karl pl. „O bosanskoj muzici“. In: *Glasnik Zemaljskog muzeja* II. Sarajevo, 1889, s. 51–55.
- ŠEBEČIĆ, Josip. *Cvieće iz narodne bašće*. Mostar, 1901.
- ŠUNJIĆ, Marijan. *Narodne junačke pjesme iz Bosne i Hercegovine*. Sarajevo 1915 a 1925.
- TORDINAC, Nikola. *Hrvatske narodne pjesme i pripoviedke iz Bosne*. Vukovar, 1883.
- TRUHELKA, Ćiro. „Liječništvo po narodnoj predaji bosanskoj i po jednom starom

- rukopisu". In: *Glasnik Zemaljskog muzeja*. Sarajevo, 1889, s. 95–116.
- VESELINOVIĆ, Janko. *Sevdalinke: narodne biser-pesme za pevanje*. Beograd, 1895.
- VRČEVIĆ, Vuk. „Hercegovačke pripovijetke“. In: *Dubrovnik*. Spljet, 1866, s. 145–156.
- VRČEVIĆ, Vuk. „Narodne pjesme“. In: *Dubrovnik*. Spljet, 1868, s. 299–306.
- VRČEVIĆ, Vuk. „Narodne pripovijetke“. In: *Dubrovnik*. Spljet, 1868, s. 296–298.
- VRČEVIĆ, Vuk. „Pitalice“. In: *Srbadija*. Beč, 1874–1875, č. 1–4, 9 a 11–12, s. 19, 43, 68, 70, 94, 207–208, 254–255 a 283–284 (291 her).
- VRČEVIĆ, Vuk. „Narodne pitalice“. In: *Dubrovnik*. Dubrovnik, 1876, s. 273–283 (140 her).
- VRČEVIĆ, Vuk. *Hercegovačke narodne pjesme koje samo Srbi Muhamedove vjere pjevaju*. Dubrovnik, 1890.
- VULETIĆ-VUKASOVIĆ, Vid. „Narodna kuća ili dom s pokućstvom u Dalmaciji, u Hercegovini i u Bosni“. In: *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*. 1. sv. Zagreb, 1896, s. 27–43.
- VULETIĆ VUKASOVIĆ, Vid. „Šeherli-pjesmice u Bosni i Hercegovini“. In: *Slovinac*. Dubrovnik, 1883, roč. 6, č. 8, s. 123–125.
- ZOVKO, Ivan. *Hercegovke i Bosanke: sto najradije pjevanih ženskih pjesama*. Sarajevo, 1888.
- ZOVKO, Ivan. *Hrvatstvo u narodnoj predaji i običajima po Herceg-Bosni*. Mostar, 1899.
- ZOVKO, Ivan. „Narodne priče“. In: *Glasnik Zemaljskog muzeja* III. Sarajevo, 1889, s. 97–98.
- ZOVKO, Ivan. „Običaj šaranja svijeća o mubarek-večerima u Sarajevu“. In: *Glasnik Zemaljskog muzeja*. Sarajevo, 1890, s. 416–417.
- ZOVKO, Ivan. *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena* (Zagreb, 1896: „Narodna jela i pića po Bosni i Hercegovini“, „Okokućad: domaće ili pitome životinje, njihova hrvatska narodna imena“, „Bolesti i lijekovi po Bosni i Hercegovini“; 1898: „Hrvatstvo u narodnoj uspomeni Hercegovaca“; 1899: „Kape u Herceg-Bosni“, „Vjerovaña iz Herceg-Bosne“; 1901: „Vjerovaña iz Herceg-Bosne“; 1902: „Rodbinski nazivi u Herceg-Bosni“; 1906: „Riječi za kameñe u Bosni“, „Što narod u Herceg-Bosni priča o Jevrejima“; 1907: „Ašikovañe u Herceg-Bosni“; 1914: „Ženske rukotvorine u Bosni i Hercegovini“; 1915: „Jemenije i drugi prekrivači“; 1926: „Narodna imena“, 1929: „Zagonetke“).

Dobové muslimské folkloristické práce

- ČATIĆ, Alija. „Narodna predaja o gradini prozorskoj“. In: *Glasnik Zemaljskog muzeja*. Sarajevo, 1896, s. 538–539.
- ĐIKIĆ, Osman. „Narodne praznovjerice u Hercegovini“. In: *Zora*. Mostar, 1899, s. 30–32 a 68–72.
- ĐIKIĆ, Osman. „Svadbene običaji Muhamedanaca u Hercegovini“. In: *Zora*. Mostar, 1898, s. 354–358.
- FAZLAGIĆ, Hajdar. „Bajanje“. In: *Glasnik Zemaljskog muzeja*. Sarajevo, 1895, s. 155–157.
- FAZLAGIĆ, Hajdar. „Narodni ljekovi iz bilinstva u Bosni“. In: *Glasnik Zemaljskog muzeja*. Sarajevo, 1894, s. 800–802.
- FAZLAGIĆ, Hajdar. „Štovanje trešnje“. In: *Glasnik Zemaljskog muzeja*. Sarajevo, 1895, s. 467–468.
- HADŽIOMERSPAHIĆ, Esad. *Muslimanske narodne junačke pjesme*. Banja Luka, 1907; rozš. Banja Luka, 1909.
- KAPETANOVIĆ LJUBUŠAK, Mehmed-beg. *Istočno blago*. 1. sv. Sarajevo, 1896.
- KAPETANOVIĆ LJUBUŠAK, Mehmed-beg. *Istočno blago*. 2. sv. Sarajevo, 1897.
- KAPETANOVIĆ LJUBUŠAK, Mehmed-beg. „Ljeljeni u Bosni i Hercegovini“. In: *Glasnik Zemaljskog muzeja* II. Sarajevo, 1889, s. 94–95.
- KAPETANOVIĆ LJUBUŠAK, Mehmed-beg. *Narodno blago: po Bosni, Hercegovini i susjednim krajevima*. Sarajevo, 1887; rozš. a v cirilici Sarajevo, 1888.
- KARABEGOVIĆ, Husein-ef. „Pjesna o osvojenju Kandije godine 1080. po hidžretu (1669)“. In: *Glasnik Zemaljskog muzeja* III. Sarajevo, 1889, s. 92–96.
- KEMURA, Sejfudin-ef., ĆOROVIĆ, Vladimir. *Serbokroatische Dichtungen bosnischer Moslims*. Sarajevo, 1912.
- KREŠEVLJAKOVIĆ, Hamdija Jurjevo. „Sarajevo u Bosni“. In: *Zbornik za narodni život i običaje*. Zagreb: JAZU, 1911, 16. sv., s. 158–159.
- KULINOVIĆ, Muhamed Fejzi-beg. „Muhamedanska ženidba u Bosni“. In: *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*. Zagreb: JAZU, 1898, 3. sv., s. 140–149.
- KULINOVIĆ, Muhamed Fejzi-beg. „Muhamedanska ženidba u Bosni“. In: *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*. Zagreb: JAZU, 1899, 4. sv., s. 127–131.
- KULINOVIĆ, Muhamed Fejzi-beg. „Nešto o narodnom praznovjerju i liječenju Muhamedovaca u Bosni i Hercegovini“. In: *Glasnik Zemaljskog muzeja*. Sarajevo,

- 1898, s. 503–530.
- KURT, Mehmed-Dželaluddin. *Hrvatske narodne ženske pjesme: muslimanske*. Mostar, 1902.
- SULEJMANPAŠIĆ, Omer-beg. *Srpske narodne pripovijetke*. Sarajevo, 1898.
- UGLIJEN, Sadik. „Crtice iz naroda“. In: *Glasnik Zemaljskog muzeja*. Sarajevo, 1895, s. 606–607.
- UGLIJEN, Sadik. „Čaraice u Jajcu“. In: *Glasnik Zemaljskog muzeja*. Sarajevo, 1893, s. 556–558.
- UGLIJEN, Sadik. „Četvrtak kao narodni opći praznik u okolici jajačkoj“. In: *Glasnik Zemaljskog muzeja*. Sarajevo, 1892, s. 270–271.
- UGLIJEN, Sadik. „Čudnovati običaj u muslomanskih seljaka oko Prozora“. In: *Glasnik Zemaljskog muzeja*. Sarajevo, 1894, s. 802–803.
- UGLIJEN, Sadik. „Odakle je došlo ime ‚Šokac‘“. In: *Glasnik Zemaljskog muzeja*. Sarajevo, 1892, s. 272–273.
- UGLIJEN, Sadik. „Olovo kao narodni lijek“. In: *Glasnik Zemaljskog muzeja*. Sarajevo, 1893, s. 168–170.
- UGLIJEN, Sadik. „Priče iz Foče“. In: *Glasnik Zemaljskog muzeja*. Sarajevo, 1892, s. 452–453.
- UGLIJEN, Sadik. „So i vještica“. In: *Glasnik Zemaljskog muzeja*. Sarajevo, 1896, s. 534–536.
- UGLIJEN, Sadik. „Trubaljke u prozorskom kotaru“. In: *Glasnik Zemaljskog muzeja*. Sarajevo, 1893, s. 765–767.

Dobové odborné, popularizační a beletristické práce

- BANOVIĆ, Stjepan. „Martićevo ispravljanje narodnih pjesama i završka guslarska zona“. In: *Zbornik za narodni život i običaje*. Zagreb: JAZU, 1932, s. 77–78.
- BAŠAGIĆ, Ibrahim-beg. „O smrti Stjepana Tomaševića, zadnjeg kralja bosanskoga“. In: *Glasnik Zemaljskog muzeja* IV. Sarajevo, 1889, s. 135–136.
- BAŠAGIĆ, Safvet-beg. „Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti“. In: *Glasnik Zemaljskog muzeja*. Sarajevo, 1912, s. 1–88 a 295–390.
- BAŠAGIĆ, Safvet-beg. *Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti*. Sarajevo, 1912.
- BAŠAGIĆ, Safvet-beg. *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine: od g. 1463.–1850*.

- Sarajevo, 1900.
- BAŠAGIĆ, Safvet-beg. „Najstariji ferman begova Čengića“. In: *Glasnik Zemaljskog muzeja*. Sarajevo, 1897, s. 437–446.
- BAŠAGIĆ, Safvet-beg. „Popis orijentalnih rukopisa moje biblioteke“. In: *Glasnik Zemaljskog muzeja*. Sarajevo, 1916, s. 207–290.
- BEGOVIĆ, Branislav. *Razvojni put šumske privrede u Bosni i Hercegovini u periodu austrougarske uprave (1878–1918) sa posebnim osvrtom na eksploataciju šuma i industrijsku preradu drveta*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1978.
- BEGOVIĆ, Mehmed. *Muslimani u Bosni i Hercegovini*. Beograd: Francusko-srpska knjižara A. M. Popovića, 1938.
- BEGOVIĆ, Mehmed. *Šerijatsko bračno pravo*. Beograd: Geca Kon, 1936.
- BRAČKOVIĆ, Husejn. „Kratka istorija događaja u Hercegovini“. (Târihçe-i Vukûât-i Hersek) In: *Prilozi za orijentalnu filologiju*. Sarajevo, 1985, č. 34, s. 163–200.
- BULBULOVIĆ, Edhem. *Nacionalizam i muslimani*. Sarajevo: Štamparija Omer Šehić, 1933.
- BUŠATLIĆ, Abdullah. *Pitanje muslimanskog napredka u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: vl. nákl., 1928.
- BUŠATLIĆ, Abdullah. *Porodično i nasljedno pravo Muslimana*. Sarajevo: vl. nákl., 1926.
- BUŠATLIĆ, Abdullah. *Šerijatsko-sudski postupnik s formularima*. Sarajevo: vl. nákl., 1927.
- CVIJIĆ, Jovan. *Aneksija Bosne i Hercegovine i srpski problem*. Beograd, 1908.
- CVIJIĆ, Jovan. „O iseljavanju bosanskih muhamedanaca“. In: *Srpski književni glasnik*. Beograd, 1910, 24/1910, č. 226, s. 906–917.
- ČUBRILOVIĆ, Vaso. *Bosanski ustanak: 1875–1878*. Beograd: Srpska kraljevska akademija, 1930.
- ČUBRILOVIĆ, Vaso. „Poreklo muslimanskog plemstva u Bosni i Hercegovini“. In: *Jugoslavenski istoriski časopis*. Beograd, 1935, č. 1–4, s. 368–403.
- ĆERIMOVIĆ, Mehmed Ali. *Šeriatsko nasljedno pravo*. Sarajevo: Državna štamparija, 1936.
- ĆOROVIĆ, Vladimir. *Bosna i Hercegovina*. Beograd: Srpska književna zadruga, 1925.
- ĆOROVIĆ, Vladimir. *Crna knjiga: patnje Srba Bosne i Hercegovine za vreme Svetskog rata: 1914–1918*. Beograd–Sarajevo: I. Đ. Đurđević, 1920.
- ĆURČIĆ, Vejsil. „Arheološke bilješke iz Livanjskog kotara“. In: *Glasnik Zemaljskog muzeja*.

- Sarajevo, 1909, s. 167–176.
- ĆURČIĆ, Vejsil. „Gradina i gromile u Sadićima, kotar Vlasenica“. In: *Glasnik Zemaljskog muzeja*. Sarajevo, 1908, s. 251–254.
- ĆURČIĆ, Vejsil. „Gradina na vrelu Rame, prozorskog kotara“. In: *Glasnik Zemaljskog muzeja*. Sarajevo, 1900, s. 99–118.
- ĆURČIĆ, Vejsil. „Heraklov čvor na srebrnom nakitu iz Gorice“. In: *Glasnik Zemaljskog muzeja*. Sarajevo, 1907, s. 395–400.
- ĆURČIĆ, Vejsil. „Kaciga Mehmed paše Sokolovića, velikog vezira“. In: *Glasnik Zemaljskog muzeja*. Sarajevo, 1907, s. 415–420.
- ĆURČIĆ, Vejsil. „Lončarstvo u Orubici, kotar Bos. Gradiška“. In: *Glasnik Zemaljskog muzeja*. Sarajevo, 1910, s. 25–40.
- ĆURČIĆ, Vejsil. „Narodno ribarstvo u Bosni i Hercegovini“. In: *Glasnik Zemaljskog muzeja*. Sarajevo, 1910: s. 379–488; 1913: s. 421–514; 1915: s. 37–108 a 313–358; 1916: s. 397–426.
- ĆURČIĆ, Vejsil. „Nekoliko prehistoričkih predmeta iz Bosne i Hercegovine u zbirci c. kr. naravoslovnoga dvorskoga muzeja u Beču“. In: *Glasnik Zemaljskog muzeja*. Sarajevo, 1907, s. 203–214.
- ĆURČIĆ, Vejsil. „Prehistorička sojenica iz brončanog doba u Ripču kraj Bihaća u Bosni“. In: *Glasnik Zemaljskog muzeja*. Sarajevo, 1908, s. 149–180.
- ĆURČIĆ, Vejsil. „Prehistoričke utvrde oko Sarajeva“. In: *Glasnik Zemaljskog muzeja*. Sarajevo, 1908, s. 363–386.
- ĆURČIĆ, Vejsil. „Prilozi poznavanju prehistorijskog rudarstva i talioničarstva brončanog doba u Bosni i Hercegovini“. In: *Glasnik Zemaljskog muzeja*. Sarajevo, 1908, s. 77–90.
- ĆURČIĆ, Vejsil. „Ravna grobišta lapoda u Ribiću kod Bihaća“. In: *Glasnik Zemaljskog muzeja*. Sarajevo, 1898, s. 627–656.
- ĆURČIĆ, Vejsil. „Starine iz okoline Bos. Petrovca“. In: *Glasnik Zemaljskog muzeja*. Sarajevo, 1902, s. 229–256.
- DEFTERDAROVIĆ, Ibrahim-beg. „Stare listine porodice Rusulbegović“. In: *Glasnik Zemaljskog muzeja*. Sarajevo, 1897, s. 193–226.
- DIZDAREVIĆ, Abdullatif. *Bosansko-hercegovački muslimani Hrvati*. Zagreb: Tisak Nadbiskupske tiskare, 1936.
- ĐERIĆ, Vasilije. *O srpskom imenu: po zapadnijem krajevima našega naroda*. Beograd,

- 1901; rozš. Beograd, 1914.
- ĐIKIĆ, Osman. *Sabrana djela*. Sarajevo: Svjetlost, 1971.
- FIRDUS, Osman Nuri-beg. „O nacionalnom opredeljenju bosanskohercegovačkih muslimana.“ In: *Nova Evropa*. Zagreb, 1925, 11. sv., č. 10, s. 293–300.
- GAJ, Velimir. *Balkan-Divan. Viesti, misli i prouke o zemlji i narodu, na vlast u Bosni i Hercegovini*. Zagreb, 1878.
- GAJ, Velimir. „Zemljopisne viesti o Bosni i Hercegovini“. In: *Danica ilirska*. Zagreb, 1865: č. 41, s. 324–326, č. 42, s. 333–335, č. 43, s. 339–342, č. 44, s. 348–349, č. 45, s. 355–358, č. 46, s. 364–365, č. 47, s. 371–374, č. 48, s. 380–382, č. 49, s. 387–391, č. 50, s. 396–399, č. 51, s. 404–407; 1866: č. 1, s. 4–7, č. 2, s. 12–15, č. 3, s. 21–23, č. 4, s. 28–32, č. 5, s. 35–40, č. 6, s. 44–48, č. 8, s. 62–64, č. 10, s. 76–79, č. 11, s. 86–88, č. 12, s. 92–96, č. 15, s. 118–120, č. 16, s. 124–128, č. 17, s. 132–136, č. 18, s. 139–144, dokončeno ve sborníku *Književna zabava hrvatsko-srbska*. 3. sv. Zagreb, 1868, s. 121–162.
- GLUŠAC, Vaso (jako BOGIČEVIĆ, Vlatko). *Bosna i Hercegovina srpske su zemlje po krvi i jeziku*. Mostar, 1908.
- HADŽI RISTIĆ, Kosta. „Iz Bosne o Bosni“. In: *Danica*. Novi Sad, 8/1867: č. 20, s. 474–477; č. 21, s. 498–500; č. 22, s. 518–520; č. 23, s. 543–546; č. 24, s. 564–566; č. 25, s. 589–592; č. 26, s. 616–620; č. 27, s. 638–642; č. 28, s. 666–669; 9/1868: č. 27, s. 639–641; č. 28, s. 663–666; č. 29, s. 692–695; č. 30, s. 719–720; č. 31, s. 735–736; č. 33, s. 785–788; č. 34, s. 807–810; 10/1869: č. 32, s. 509–511; č. 33, s. 521–524; č. 34, s. 537–541.
- HADŽIHUSEINOVIĆ, Salih Sidki Muvekkit. *Povijest Bosne. (Târîh-i Bosna)*. 2 sv. Sarajevo: El-Kalem, 1999.
- HADŽIĆ, Osman Nuri. *Islam i kultura*. Zagreb, 1894.
- HANDŽIĆ, Mehmed H. *Islamizacija Bosne i Hercegovine i porijeklo bosansko-hercegovačkih muslimana*. Sarajevo: Islamska dionička štamparija, 1940.
- HASSMANN, Antonín. „Vakufy Bosny a Hercegoviny“. In: *Sborník věd právních a státních*. Praha, 1917, roč. 17, s. 15–40.
- HUSEINAGIĆ, Sejfuddin. *Domovina: dramska priča u dva čina (tri slike)*. Zagreb, 1918.
- JANKOVIĆ, Milan. *Sloboda i Jugoslavija*. Beograd: Štamparija Drag. Gregorića, 1939.
- JUKIĆ, Ivan Franjo (jako BOŠNJAK, Slavoljub). *Zemljopis i poviestnica Bosne*. Zagreb,

- 1851.
- KADIĆ, Ali-ef. „Ferman sultana Selima III. o plovidbi broda ‚l'Onorato Bocchese““. In: *Glasnik Zemaljskog muzeja*. Sarajevo 1894, s. 783–784.
- KALABIĆ, Mehmed-ef. „Hadži Sinanova tekija“. In: *Glasnik Zemaljskog muzeja*. Sarajevo, 1890, s. 143–148.
- KĂNČOV, Vasil. Makedonija. *Etnografija i statistika*. Sofija, 1900.
- KAPETANOVIĆ LJUBUŠAK, Mehmed-beg. *Budućnost ili napredak muhamedovaca u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo, 1893.
- KAPETANOVIĆ LJUBUŠAK, Mehmed-beg. „Carski zet, veliki vezir Rustan-paša“. In: *Glasnik Zemaljskog muzeja*. Sarajevo, 1894, s. 195–196.
- KAPETANOVIĆ LJUBUŠAK, Mehmed-beg. *Što misle muhamedanci u Bosni*. Sarajevo, 1886.
- KAPIDŽIĆ, Hamdija. „Otpor bosansko-hercegovačkih muslimana protiv Austrougarske“. In: *Gajret: kalendar za godinu 1938*. Sarajevo: Islamska dionička štamparija, 1937, s. 46–59.
- KARADŽIĆ, Vuk. *Kovčežić za istoriju, jezik i običaje Srba sva tri zakona*. Beč, 1849.
- KARANOVIĆ TVRTKOVIĆ, Pavle. „Opisanie Bosne“. In: *Serbskij narodnyj list*. Pešta, 26. 9. 1840, s. 305–310; 2. 10. 1840, s. 317–320; 9. 10. 1840, s. 327–328.
- KEMURA, Sejfudin-ef. „Iz Sejahatname Evlije Čelebije“. In: *Glasnik Zemaljskog muzeja*. Sarajevo, 1908, s. 183–202 a 289–342.
- KEMURA, Sejfudin-ef. „Javne muslimanske gragjevine u Sarajevu“. In: *Glasnik Zemaljskog muzeja*. Sarajevo, 1908, s. 475–512.
- KEMURA, Sejfudin-ef. „Sarajevske džamije i druge javne zgrade turske dobe“. In: *Glasnik Zemaljskog muzeja*. Sarajevo, 1909, s. 533–554; 1910: s. 41–134, 209–306 a 589–644; 1911: s. 175–208, 391–436 a 535–548.
- KEMURA, Sejfudin-ef. *Sarajevske džamije i druge javne zgrade turske dobe*. Sarajevo, 1913.
- KEMURA, Sejfudin-ef. „Stara hrišćanska crkva u Sarajevu“. In: *Glasnik Zemaljskog muzeja*. Sarajevo, 1911, s. 297–302.
- KEMURA, Sejfudin-ef. „Turski dokumenti za povijest bosanskih katolika iz sidžila kutubhane Careve džamije u Sarajevu“. In: *Glasnik Zemaljskog muzeja*. Sarajevo, 1909, s. 559–576.

- KEMURA, Sejfudin-ef., ČOROVIĆ, Vladimir. „Prilozi za historiju pravoslavne crkve u Bosni i Hercegovini u XVIII. i XIX. stoljeću“. In: *Glasnik Zemaljskog muzeja*. Sarajevo, 1912, s. 413–442.
- KLAIĆ, Vjekoslav. *Bosna. Podatci o zemljopisu i poviesti Bosne i Hercegovine*. Zagreb: Matica hrvatska, 1878.
- KLAIĆ, Vjekoslav. *Poviest Bosne do propasti kraljevstva*. Zagreb, 1882.
- KLAIĆ, Vjekoslav. *Povijest Hrvata: od najstarijih vremena do svršetka XIX. stoljeća*. Zagreb, 1899.
- KLAIĆ, Vjekoslav. *Prirodni zemljopis Hrvatske*. Zagreb, 1878.
- KNEŽEVIĆ, Antun. *Kratka povjest kralja bosanskih*. Dubrovnik, 1884.
- KNEŽEVIĆ, Antun. *Pad Bosne*. Senj, 1886.
- KOVAČEVIĆ, Toma. *Opis Bosne i Hercegovine*. Beograd, 1865 a 1879.
- KURTOVIĆ, Šukrija. *O nacionalizovanju muslimana*. Sarajevo, 1914.
- LAPČEVIĆ, Dragiša. *O našim muslimanima (sociološke i etnografske beleške)*. Beograd, 1925.
- LILEK, Emilijan. *Povijest srednjega vijeka za niže razrede srednjih škola u Bosni u Hercegovini*. Sarajevo, 1905.
- MIRALEM, Edhem. *Rasna snaga jugoslavenskih Muslimana*. Beograd: Državna štamparija Kraljevine Jugoslavije, 1934.
- MITRINOVIĆ, Čedomil. „Jugoslovenski muslimani u borbi za slobodu i nezavisnost“. In: *Gajret: kalendar za godinu 1937*. Sarajevo 1936, s. 109–115.
- MITRINOVIĆ, Čedomil. *Naši muslimani: studija za orientaciju pitanja bosansko-hercegovačkih muslimana*. Beograd: Biblioteka „Društvo“, 1926.
- MUDERIZOVIĆ, Riza. „Bosanski majdani za turske uprave“. In: *Glasnik Zemaljskog muzeja*. Sarajevo, 1918, s. 21–28.
- MUDERIZOVIĆ, Riza. „Jedan popis sarajevskih janjičara iz početka XIX. vijeka“. In: *Glasnik Zemaljskog muzeja*. Sarajevo, 1917, s. 105–114.
- MUDERIZOVIĆ, Riza. „Kronika Mula Mustafe Bašeskije“. In: *Glasnik Zemaljskog muzeja*. Sarajevo, 1918, s. 29–102.
- MUDERIZOVIĆ, Riza. „Nekoliko muhurova bosanskih valija“. In: *Glasnik Zemaljskog muzeja*. Sarajevo, 1916, s. 1–40.
- MUHIBIĆ, Mustafa Hilmi. „Prilog istoriji Sarajeva“. In: *Glasnik Zemaljskog muzeja* I.

- Sarajevo, 1889, s. 17 a 20.
- MUHIBIĆ, Mustafa Hilmi. „Stara ćuprija u Mostaru“. In: *Glasnik Zemaljskog muzeja* III. Sarajevo, 1889, s. 10 a 13.
- MULABDIĆ, Edhem. „Darul-muallimin“. In: *Narodna uzdanica: kalendar za godinu 1942*. Sarajevo 1941, s. 141–148.
- MULALIĆ, Mustafa A. *Orijent na Zapadu*. Beograd: Grafički institut knjižare „Skerlić“, 1936.
- MUSIĆ, Zufer S. *Muslimani i današnjica*. Tetovo, 1937.
- NOVAKOVIĆ, Stojan. „Prilozi istoriji srpske književnosti. IV. Srbi Muhamedovci i turska pismenost“. In: *Glasnik Srpskog učenog društva. Knj. 9*. Beograd, 1869, s. 220–255.
- PAVLINOVIĆ, Mihovil. „Po Bosni“. In: *Izbori iz djela; Franjo Rački, Mihovil Pavlinović, Natko Nodilo, Blaž Lorković*. Zagreb, 1969.
- PEJANOVIĆ, Đorđe. *Kulturno-prosvetna, humana i socijalna društva u Bosni i Hercegovini za vreme austrijske vladavine*. Sarajevo: vl. nákl., 1930.
- PETRANOVIĆ, Božidar. *Bogomili: Crkva bosanska i krstjani*. Zadar, 1867.
- POPOVIĆ, Aleksa J. *Hadži-Lojina buna u Bosni*. Beograd, 1897.
- POPOVIĆ, Aleksa J. *Rečnik srpsko-turski i tursko-srpski: sa najnužnijim dodatcima*. Beograd, 1899.
- POPOVIĆ, Aleksa J. *Životopis znamenitih Sarajlija*. Sarajevo, 1910.
- PRELOG, Milan. *Povijest Bosne od najstarijih vremena do propasti kraljevstva*. Sarajevo, 1912(?).
- PRELOG, Milan. *Povijest Bosne u doba osmanlijske vlade. 1. sv., 1463–1739*. Sarajevo, 1913–1916(?).
- PRELOG, Milan. *Povijest Bosne u doba osmanlijske vlade. 2. sv., 1739–1878*. Sarajevo, 1913–1916(?).
- RAČKI, Franjo. „Bogomili i Patareni“. In: *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*. Zagreb: JAZU, 7. sv. 1869, s. 84–179; 8. sv. 1869, s. 121–187; 10. sv. 1870, s. 160–263.
- RAČKI, Franjo. *Bogomili i Patareni*. Zagreb, 1870.
- RAČKI, Franjo. „Dva nova priloga za povijest bosanskih patarena“. In: *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*. (14. sv.) Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1882, s. 1–29.

- RAČKI, Franjo. *Hrvatska prije XII vieka glede na zemljišni obseg i narod*. Zagreb, 1881.
- RAČKI, Franjo. *Odlomci iz državnoga prava hrvatskoga za narodne dynastie*. Beč, 1861.
- RAČKI, Franjo. „Prilozi za povjest bosanskih Patarena“. In: *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*. (1. sv.) Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1869, s. 93–140.
- RADIĆ, Stjepan. *Živo hrvatsko pravo na Bosnu i Hercegovinu*. Zagreb, 1908.
- SILAJDŽIĆ, Alija. *Testamenat u šeriatskom pravu*. Sarajevo: Državna tiskara, 1941.
- SKARIĆ, Vladislav – NURI-HADŽIĆ, Osman – STOJANOVIĆ, Nikola. *Bosna i Hercegovina pod austro-ugarskom upravom*. Beograd: G. Kon., 1938.
- SKARIĆ, Vladislav. *Sarajevo i njegova okolina: od najstarijih vremena do austro-ugarske okupacije*. Sarajevo: Opština grada Sarajeva, 1937.
- SKARIĆ, Vladislav. „Širenje islama u Bosni i Hercegovini“. In: *Gajret: kalendar za 1940. godinu*. Sarajevo, 1939, s. 29–33.
- SLADOVIĆ, Eugen. *Islamsko pravo u Bosni i Hercegovini*. Beograd, 1926.
- SLADOVIĆ, Eugen. *Islamsko pravo u Bosni i Hercegovini*. Beograd: Izdavačka knjižarnica Gece Kona, 1926.
- SLIJEPČEVIĆ, Pero a kol. *Napor Bosne i Hercegovine za oslobođenje i ujedinjenje*. Sarajevo, Oblasni odbor Narodne odbrane, 1929.
- SLIPČEVIĆ, Fuad. *Islam i napredak čovječanstva*. Mostar: Prva muslimanska nakladna knjižara M. B. Kalajdžića, 1934.
- Sokolstvo i Muslimani. Sokolski zbornik: 1914–1934*. Beograd: Grafički umetnički zavod „Planeta“, 1934.
- SPAHO, Fehim. „Turski rudarski zakoni“. In: *Glasnik Zemaljskog muzeja*. Sarajevo, 1913, s. 133–150 a 151–194.
- Spisi muhamedanske narodne deputacije iz Hercegovine*. Mostar?, 1899.
- STANOJEVIĆ, Stanoje. *Istorija Bosne i Hercegovine*. Beograd, 1909.
- SULEJMANPAŠIĆ, Dževad. *Slobodna misao i hikmetovština*. Zagreb: Gaj, 1933.
- ŠABANOVIĆ, Hazim. „Bašagićevo ,Ogledalo““. In: *Narodna uzdanica: kalendar za godinu 1942*. Sarajevo, 1941, s. 177–187.
- ŠAHINOVIĆ, Munir. „Bosansko-hercegovački muslimani kao komponenta hrvatske budućnosti“. In: *Zbornik hrvatske omladine Herceg-Bosne*. Sarajevo, 1938, s. 49–56.
- ŠAHINOVIĆ, Munir. *Muslimanska ekonomska obnova*. Sarajevo, 1933.

- ŠAHINOVIĆ, Munir. *Turska danas i sutra*. Sarajevo, 1939.
- ŠIŠIĆ, Ferdo. *Herceg-Bosna prigodom aneksije: geografsko-etnografsko-historička i državopravna razmatranja*. Zagreb, 1908.
- ŠIŠIĆ, Ferdo. *Hrvatska povijest. Dio 1*. Zagreb, 1906.
- ŠIŠIĆ, Ferdo. *Hrvatska povijest. Dio 2*. Zagreb, 1908.
- ŠIŠIĆ, Ferdo. *Pregled povijesti hrvatskoga naroda*. Zagreb, 1916.
- ŠIŠIĆ, Ferdo. „Pad Mladena Šubića, bana hrvatskoga i bosanskoga“. In: *Glasnik Zemaljskog muzeja*. Sarajevo, 1902, s. 335–366.
- ŠIŠIĆ, Ferdo. „Studije iz bosanske historije“. In: *Glasnik Zemaljskog muzeja*. Sarajevo, 1903, s. 320–349.
- ŠKALJIĆ, Abdullah. *Šeriatsko nasljedno pravo*. Sarajevo: Državna štamparija, 1941.
- ŠPANOVIĆ, Teodor. „Razrješenje servitutnih odnosa u Bosni i Hercegovini“. In: *Šumarski list*. Zagreb, 1936, č. 8, s. 413–428.
- TATIĆ, Alija. „Bilješke o Koraju i Tutnjevcu“. In: *Glasnik Zemaljskog muzeja*. Sarajevo, 1901, s. 443–450.
- TAFRO, Derviš. „Ko su bosansko-hercegovački muslimani“. In: *Gajretova predavanja*. 2. sv. Sarajevo, 193?, s. 11–27.
- TRAKAL, Josef. *Bosna a Hercegovina po stránce práva mezinárodního*. Praha, 1909.
- TRUHELKA, Ćiro. „Bošnjaci i prvi srpski ustanak“. In: *Glasnik Zemaljskog muzeja*. Sarajevo: Zemaljska štamparija, 1918, 29 (1917), s. 245–296.
- TRUHELKA, Ćiro. „Historička podloga agrarnog pitanja u Bosni“. In: *Glasnik Zemaljskog muzeja*. Sarajevo: Zemaljska štamparija, 1915, s. 109–218.
- TRUHELKA, Ćiro. *O porijeklu bosanskih muslimana*. Sarajevo: Nova tiskara, 1934.
- UZUNIC, Essad-ef. „Nešto o gradu (kaštelu) sarajevskom“. In: *Glasnik Zemaljskog muzeja*. Sarajevo, 1890, s. 113–114.
- VUKIĆEVIĆ, Milenko M. *Znameniti Srbi muhamedanci*. Beograd, 1901.
- VUKIĆEVIĆ, Milenko M. *Znameniti Srbi muslomani*. Beograd, 1906.

Sekundární literatura: monografie, studie a sborníky

- ABDOU SELIM, Ali Shehata. *The Concept of Coexistence in Islamic Primary Sources*. Newcastle-upon-Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 2015.
- ADANIR, Fikret. „Bosna-Hersek'te 'Müslüman' bir ulusun oluşumu: bir tarihyazımı

- tartışması“. In: *Osmanlı ve Balkanlar: Bir Tarihyazımı Tartışması*. İstanbul, 2011, s. 307–350.
- ADANIR, Fikret. „The Formation of a Muslim Nation in Bosnia-Hercegovina“. In: *The Ottomans and the Balkans: A Discussion of Historiography*. Leiden, 2002, s. 267–304.
- ADEMOVIĆ, Fadil. *Princ palikuća u Sarajevu (Provala Eugena Savojskog u Bosnu 1697.)*. Sarajevo: Rabic, 1997.
- AKSAKAL, Mustafa. „The Ottoman Proclamation of Jihad“. In: *Jihad and Islam in World War I*. Leiden: Leiden University Press, 2016, s. 53–70.
- ALIČIĆ, Ahmed S. *Pokret za autonomiju Bosne od 1831. do 1832.* Sarajevo: Orijentalni institut, 1996.
- ALIČIĆ, Ahmed. „Uredba o organizaciji vilajeta 1867. godine“. In: *Prilozi za orijentalnu filologiju*. Sarajevo: Orijentalni institut u Sarajevu, 1964, č. 12–13 (1962/1963), s. 219–235.
- ALIČIĆ, Ahmed S. *Uređenje bosanskog elajeta od 1789. do 1878. godine*. Sarajevo: Orijentalni institut, 1983.
- ALIČIĆ, Elvedin. „Tešanjске čitaonice“. In: *Novi Muallim*. Sarajevo: Udruženje ilmijje Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, 2014, roč. 15, č. 58, s. 107–110.
- AMZI-ERDOĞDULAR, Leyla. *Afterlife of Empire: Muslim-Ottoman Relations in Habsburg Bosnia Herzegovina, 1878–1914*. [dizertace] Columbia University, 2013.
- ANDERSON, Benedict. *Představy společnosti. Úvahy o původu a šíření nacionalismu*. Praha: Karolinum, 2008.
- ANDRIJAŠEVIĆ, Živko M. „1878. godina kao granica epoha“. In: *Matica*. Cetinje: Matica crnogorska, 2009, č. 40, s. 283–298.
- ANDRIJAŠEVIĆ, Živko M. „Politika crnogorske države prema nepravoslavnim podanicima poslije 1878. godine“. In: *Prilozi*. Sarajevo: Institut za istoriju, 2011, č. 40, s. 77–96.
- BABIĆ, Branko. *Politika Crne Gore u novo oslobođenim krajevima: 1912–1914*. Cetinje–Titograd, 1984.
- BALIĆ, Smail. *Kultura Bošnjaka. Muslimanska komponenta*. Wien: vl. nákl., 1973; Zagreb: R&R, 1994.
- BANDŽOVIĆ, Safet. *Deosmanizacija Balkana i Bošnjaci: ratovi i muhadžirska pribježišta (1876.–1923.)*. Sarajevo: vl. nákl., 2013.
- BANDŽOVIĆ, Safet. *Iseljavanje muslimanskog stanovništva iz Srbije i Crne Gore tokom*

- XIX stoljeća*. Sarajevo: vl. nákl., 1998.
- BANDŽOVIĆ, Safet. „Položaj i djelovanje bošnjačke emigracije iz BiH u Srbiji krajem XIX i početkom XX stoljeća“. In: *Almanah. Podgorica: Udruženje „Almanah“*. 2007, č. 37–38, s. 103–134.
- BANDŽOVIĆ, Safet. „Uzroci muhadžirskih pokreta iz Bosne i Hercegovine 1878–1912“. In: *Almanah. Podgorica: Udruženje „Almanah“*. 2010, č. 48–49, s. 89–128.
- Banjalučka realka*. Banja Luka, 1980, s. 228–230.
- BAVČIĆ, Uzeir. *Merhamet (1913–2003)*. Sarajevo: Merhamet, 2003.
- BEĆIĆ, Mehmed. „Astrougarska reforma pravosuđa i građanskog postupka u Bosni i Hercegovini“. In: *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu*. Sarajevo: Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu, 2015, roč. 58 (2015), s. 107–123.
- BEĆIĆ, Mehmed. „Historijska i pravna osnovanost primjene Općeg građanskog zakonika u Bosni i Hercegovini nakon okupacije 1878. godine“. In: *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu*. Sarajevo: Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu, 2011, roč. 54 (2011), s. 63–79.
- BEĆIĆ, Mehmed. „Novi pogled na transformaciju šerijatskih sudova u Bosni i Hercegovini: Da li je 1883. godine nametnut kolonijalni model primjene šerijatskog prava“. In: *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu*. Sarajevo, 2017, roč. 60 (2017), s. 59–82.
- BERGER, Peter Ludwig. *Facing Up to Modernity: Excursions in Society, Politics and Religion*. New York: Penguin Books, 1979.
- BESAROVIĆ, Risto. *Iz kulturnog života u Sarajevu pod austrougarskom upravom*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1974.
- BESAROVIĆ, Risto. *Kulturni razvitak Bosne i Hercegovine (1878–1918)*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1987.
- BIŠČEVIĆ, Vedad. *Bosanski namjesnici Osmanskog doba (1463–1878)*. Sarajevo: Connectum, 2006.
- BLUMI, Isa. *Ottoman Refugees, 1878–1939: Migration in a Post-imperial World*. London: Bloomsbury, 2013.
- BOGIČEVIĆ, Vojislav. *Emigracije muslimana Bosne i Hercegovine u Tursku u doba austrougarske vladavine 1878.–1918. god.* Sarajevo, 1950, s. 175–188.
- BOGIČEVIĆ, Vojislav. *Pismenost u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1975.

- BOJIĆ, Mehmedalija. „Svrgavanje turske vlasti i odbrambeni rat Bosne i Hercegovine protiv austrougarske invazije 1878. godine“. In: *Naučni skup: Otpor austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini* [23. i 24. oktobra 1978]. Sarajevo, 1979, s. 71–94.
- Bosna 1878–2008*. Ústí nad Labem: Univerzita J. E. Purkyně, 2009.
- BOŠNJAK, Jelena. „Porijeklo ideje kurijalnog izbornog sustava po izbornom redu 1910“. In: *Zbornik radova: Naučni skup Ustavno pravni razvoj Bosne i Hercegovine (1910.–2010.)*, Tuzla, 2010. godine. Tuzla: Univerzitet, 2011, s. 137–146.
- BOUGAREL, Xavier – CLAYER, Nathalie. *Les musulmans de l'Europe du sud-est. Des Empires aux Etats balkaniques*. Paris: Karthala, 2013.
- BOUGAREL, Xavier. *Survivre aux empires. Islam, identité nationale et allégeances politiques en Bosnie-Herzégovine*. Paris: Karthala, 2015.
- BRINGA, Tone. *Being Muslim the Bosnian Way*. Princeton: Princeton University Press, 1995.
- BRINGA, Tone. *Gender, Religion and the Person: The "Negotiation" of Muslim Identity in Rural Bosnia*. London: University of London, 1991.
- BULJINA, Harun. *Empire, Nation, and the Islamic World: Bosnian Muslim Reformists between the Habsburg and Ottoman Empires, 1901–1914*. [dizertace] Columbia University, 2019.
- BUTUROVIĆ, Đenana. *Bosanskomuslimanska usmena epika*. Sarajevo: Svjetlost, 1992.
- BUTUROVIĆ, Đenana. *Studija o Hörmannovoj zbirci muslimanskih narodnih pjesama*. Sarajevo: Svjetlost, 1976.
- COHEN, Abner. *Custom and Politics in Urban Africa*. Berkeley: University of California Press, 1969.
- ĆEMAN, Mirza Hasan. „Projekt zgrade Muslimanske trgovačke i poljodjelske banke u Tešnju arhitekta Josipa Vančaša“. In: *Radovi*. Sarajevo: Filozofski fakultet u Sarajevu, 2012, 16. sv., s. 333–356.
- ĆERIĆ, Salim. *Jugoslovenska nacionalnost ili jugoslovenski socijalistički patriotizam*. Sarajevo: Oslobođenje, 19??
- ĆERIĆ, Salim. *Muslimani srpskohrvatskog jezika*. Sarajevo: Svjetlost, 1968.
- ĆOŠKOVIĆ, Pejo. *Crkva bosanska u XV. stoljeću*. Sarajevo: Institut za istoriju, 2005.
- ĆURIĆ, Hajrudin. „Jedan prilog istoriji sokolstva među muslimanima u Bosni

- i Hercegovini“. In: *Gajret: kalendar za godinu 1938*. Sarajevo: Štamparija Bosanska pošta Josip Bretler i dr., 1937.
- ĆURIĆ, Hajrudin. *Muslimansko školstvo u Bosni i Hercegovini do 1918. godine*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1983.
- ĆURIĆ, Hajrudin. „Trideset godina rada Sokolske župe u Sarajevu 1909–1939“. In: *Gajret: kalendar za godinu 1941*. Sarajevo: Štamparija Bosanska pošta Josip Bretler i dr., 1940.
- DEDIJER, Vladimir. *Sarajevo 1914*. Beograd: Prosveta, 1966.
- DENIKER, Joseph. *The Races of Man: an Outline of Anthropology and Ethnography*. London, 1900.
- DONIA, Robert J. *Islam Under the Double Eagle: The Muslims of Bosnia and Hercegovina, 1878–1914*. New York: Columbia University Press, 1981.
- DONIA, Robert J. *Islam pod Dvoglavim orlom: Muslimani Bosne i Hercegovine 1878.–1914*. Zagreb–Sarajevo: Zoro, Institut za istoriju BiH, 2000.
- DONIA, Robert J. *Sarajevo: A Biography*. London: Hurst & Company, 2006.
- DONIA, Robert J. *Sarajevo: biografija grada*. Sarajevo: Institut za istoriju, 2006.
- DONIA, Robert J. – FINE, John V. A. *Bosnia and Hercegovina: A Tradition Betrayed*. New York: Columbia University Press, 1994.
- DURMIŠEVIĆ, Enes. „Šerijatski sudovi u Bosni u drugoj polovini XIX stoljeća“. In: *Anali Pravnog fakulteta Univerziteta u Zenici*. Zenica: Pravni fakultet Univerziteta u Zenici, 2013, roč. 6, č. 12, s. 75–89.
- DURMIŠEVIĆ, Enes. *Uspostava i pravni položaj Rijasetu Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini 1882–1899*. Sarajevo: Magistrat, 2002.
- DŽAJA, Srećko M. *Bosnien-Herzegowina in der österreichisch-ungarischen Epoche (1878–1918): die Intelligentsia zwischen Tradition und Ideologie*. München: Oldenbourg, 1994. Rozš. v chorvatštině: *Bosna i Hercegovina u austrougarskom razdoblju (1878–1918)*. Mostar–Zagreb: Ziral, 2002.
- DŽAJA, Srećko M. *Konfessionalität und Nationalität Bosniens und der Herzegowina: Voremanzipatorische Phase 1463–1804*. München: R. Oldenbourg, 1984.
- EFENDIĆ, Fehim. „O islamizaciji“. In: *Gajret: kalendar za 1941. godinu*. Sarajevo, 1940, s. 64–78.
- EFENDIĆ, Nirha. *Bošnjačka usmena lirika: kulturnohistorijski okviri geneze i poetička*

- obilježja*. Sarajevo: Slavistički komitet, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 2015.
- EKMEČIĆ, Milorad. „Das Bild Bosniens und der Herzegowina in der europäischen Reiseliteratur der Jahre 1850 bis 1878“. In: *Reisen und Reisebeschreibungen im 18. und 19. Jahrhundert als Quellen der Kulturbeziehungsforschung*. Essen: Hobbing, 1987, s. 195–214.
- EKMEČIĆ, Milorad. „Istorijski značaj ustanka u Bosni i Hercegovini 1875–1878“. In: *Međunarodni naučni skup povodom 100-godišnjice ustanaka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i istočnoj krizi 1875–1878*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1977.
- EKMEČIĆ, Milorad. *Stvaranje Jugoslavije: 1790–1918. Knj. 2*. Beograd: Prosveta, 1989.
- EKMEČIĆ, Milorad. *Ustanak u Bosni 1875–1878*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1973.
- EKMEČIĆ, Milorad. „Ustanak u Hercegovini 1882. i istorijske pouke“. In: *Radovi iz istorije Bosne i Hercegovine XIX veka*. Beograd: BIGZ, 1997, s. 283–347.
- EMINOV, Ali. „Social Construction of Identities: Pomaks in Bulgaria“. In: *Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe*. European Centre for Minority Issues 2007, 6. sv., č. 2, s. 1–25. Dostupné z: https://www.ecmi.de/fileadmin/redakteure/publications/JEMIE_Datensätze/Jemie_datensätze_2007/2-2007-Eminov.pdf [28. 6. 2020].
- ERIKSEN, Thomas Hylland. *Etnicita a nacionalismus: antropologické perspektivy*. Praha: Sociologické nakladatelství, 2012.
- Etnické komunity: Lidé Bosny a Hercegoviny*. Praha: FHS UK, 2014.
- Fenomen „krstjani“ u srednjovjekovnoj Bosni i Humu: zbornik radova*. Sarajevo: Institut za istoriju; Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2005.
- FILIPOVIĆ, Nedim. „Odžakluk timari u Bosni i Hercegovini“. In: *Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom*. Sarajevo: Orijentalni institut u Sarajevu, 1955, roč. 5 (1954/1955), s. 251–273.
- FILIPOVIĆ, Nedim. „Vlasi i uspostava timarskog sistema u Hercegovini“. In: *Godišnjak*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1971, s. 127–222.
- FOLIĆ, Zvezdan. *Istorija Muslimana Crne Gore 1455–1918. Knj. 1*. Podgorica: Matica muslimanska Crne Gore, 2013.
- FRIEDMAN, Francine. *The Bosnian Muslims. Denial of a Nation*. Boulder, Co.: Westview Press, 1996.

- GELEZ, Philippe. „Vjerska preobraćenja u Bosni i Hercegovini (c. 1800–1918)“. In: *Historijska traganja*. Sarajevo: institut za istoriju, 2008, č. 2, s. 17–75.
- GELLNER, Arnošt. *Nacionalismus*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kulture, 2003.
- GELLNER, Arnošt. *Národy a nacionalismus*. Praha: Josef Hříbal, 1993.
- GELLNER, Ernest. *Nations and nationalism*. Oxford: Blackwell, 1983.
- GIDDENS, Anthony. *Důsledky modernity*. Praha: Sociologické nakladatelství, 2003.
- Gimnazija „Aleksa Šantić“ Mostar (1893–1968)*. Mostar, 1968.
- GOMBÁR, Eduard. „Osmanské dědictví“. In: *Variace na Korán. Islám v diaspoře*. Praha, 1999, s. 53–86.
- GRIJAK, Zoran. „Predstavka episkopata Vrhbosanske metropolije iz 1903. godine u svjetlu austrougarske vjerske politike u Bosni i Hercegovini“. In: *Croatica Christiana periodica*. Zagreb: Katolički bogoslovni fakultet, 2008, roč. 32, č. 62, s. 78.
- GROSS, Mirjana. „Hrvatska Politika u Bosni i Hercegovini 1878–1914“. In: *Historijski zbornik*. Zagreb: Povijesno društvo Hrvatske, 1968, roč. 19–20 (1966/1967), s. 9–68.
- GROSS, Mirjana. *Izvorno pravaštvo: ideologija, agitacija, pokret*. Zagreb: Golden marketing, 2000.
- GROSS, Mirjana. „Nacionalne ideje studentske omladine u Hrvatskoj uoči I svjetskog rata“. In: *Historijski zbornik*. Zagreb: Povijesno društvo Hrvatske, 1971, roč. 21–22 (1968/1969), s. 75–143.
- GROSS, Mirjana. *Povijest pravaške ideologije*. Zagreb: Institut za hrvatsku povijest, 1973.
- HADŽI VASILJEVIĆ, Jovan. *Muslimani naše krvi u Južnoj Srbiji*. Beograd, 1924.
- HADŽIBEGIĆ, Hamid. *Glavarina u Osmanskoj državi*. Sarajevo: Orijentalni institut, 1966.
- HADŽIBEGOVIĆ, Iljas. *Bosanskohercegovački gradovi na razmeđu 19. i 20. stoljeća*. Sarajevo: Institut za istoriju, 2004.
- HADŽIBEGOVIĆ, Iljas. „O privrednim prilikama u Bosni i Hercegovini posljednjih decenija osmanske vladavine“. In: *Prilozi za istoriju*. Sarajevo: Institut za istoriju, 1977, roč. 13, č. 13, s. 97–131.
- HADŽIBEGOVIĆ, Iljas. *Postanak radničke klase u Bosni i Hercegovini i njen razvoj do 1914. godine*. Sarajevo: Svjetlost, 1980.
- HADŽIJAHIĆ, Muhamed. „Bune i ustanak u Bosni sredinom XVIII stoljeća“. In: *Historijski zbornik*. Zagreb: Povijesno društvo Hrvatske, 1982, roč. 33–34 (1980/1981), s. 99–

137.

HADŽIJAHIĆ, Muhamed. „Bračne ustanove u bosanskih muslimana prije 1946“. godine.

In: *Prilozi za orijentalnu filologiju*. Sarajevo: Orijentalni Institut u Sarajevu, 1981, roč. 31, s. 155–168.

HADŽIJAHIĆ, Muhamed. *Od tradicije do identiteta*. Sarajevo: Svjetlost, 1974.

HADŽIJAHIĆ, Muhamed. *Porijeklo bosanskih Muslimana*. Sarajevo: Bosna, 1990.

HADŽIJAHIĆ, Muhamed. *Posebnost Bosne i Hercegovine i stradanja Muslimana: rukopis dostavljen savezničkim snagama 1944*. Sarajevo: Centar za bosanskomuslimanske studije, 1991.

HADŽIJAHIĆ, Muhamed – TRALJIĆ, Mahmud – ŠUKRIĆ, Nijaz aj. *Islam i muslimani u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Starješinstvo Islamske zajednice u SR Bosni i Hercegovini, 1977.

HADŽIOSMANOVIĆ, Lamija. *Bibliografija Prve muslimanske nakladne knjižare i štamparije (Muhameda Bekira Kalajdžića)*. Sarajevo: Udruženje Ilmije u S. R. Bosni i Hercegovini, 1967.

HAJDARPAŠIĆ (v textu HAJDARPASIC), Edin. *Whose Bosnia? Nationalism and Political Imagination in the Balkans, 1840–1914*. Ithaca: Cornell University Press, 2015.

HALILOVIĆ, Senahid (ed.). *Bosanski jezik*. Sarajevo: Biblioteka Ključanin, 1991; rozš. Sarajevo: Baština, 1998.

HASANOVIĆ, Avdija. „Muallim – alhamijado časopis muslimansko-muallimsko-imamskog društva“. In: *Novi Muallim*. Sarajevo: Udruženje ilmijje Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, 2010, roč. 11, č. 44, s. 20–29.

HASANOVIĆ, Avdija. „Uloga časopisa „Tarik“ u vjersko-prosvjetnom i kulturnom životu Bošnjaka/Muslimana“. In: *Znakovi vremena*. Sarajevo: Naučnoistraživački institut „Ibn Sina“, 2010, roč. 13, č. 48–49, s. 208–227.

HASANOVIĆ, Bilal. „Prva islamska prosvjetna anketa (1910–1911)“. In: *Zbornik radova nastavnika Akademije*. Zenica: Islamska pedagoška akademija u Zenici, 2001, roč. 2, č. 2, s. 167–177.

HLADKÝ, Ladislav. *Bosenská otázka v 19. a 20. století*. Brno: Masarykova univerzita, 2005.

HLADKÝ, Ladislav. „Bosenská otázka za první světové války (1914–1918)“. In: *Slovanský přehled*. Praha: Historický ústav AV ČR, 2001, s. 385–399.

- HLADKÝ, Ladislav. „Bosenští Muslimové (Bosňáci) – proces vzniku národa“. In: *Historický obzor*. Praha: Aleš Skřivan, č. 5–6, 1997, s. 112–118.
- HLADKÝ, Ladislav. *Bosna a Hercegovina: historie nešťastné země*. Brno: Doplněk, 1996.
- HLADKÝ, Ladislav. „Bosna a Hercegovina – objekt zájmu rakousko-uherské a jihoslovanské politiky (1878–1914)“. In: *Slovanský přehled*. Praha: Historický ústav AV ČR, 2001, s. 269–296.
- HLADKÝ, Ladislav. „Od konfesí k národům. Politické a národnostní poměry v Bosně a Hercegovině v letech 1878–1908“. In: *Slovanský přehled*. Praha: Historický ústav AV ČR, 2004, č. 1, s. 1–28.
- HLADKÝ, Ladislav. „Od konfesí k národům. Politické a národnostní poměry v Bosně a Hercegovině v letech 1908–1914“. In: *Slovanský přehled*. Praha: Historický ústav AV ČR, 2004, č. 3, s. 345–364.
- HOARE, Marko Attila. *Genocide and Resistance in Hitler's Bosnia: The Partisans and the Chetniks, 1941–1943*. London, 2006.
- HOARE, Marko Attila. *The History of Bosnia: From the Middle Ages to the Present Day*. London, 2007.
- HOARE, Marko Attila. *The Bosnian Muslims in the Second World War: A History*. London, 2013.
- HOBBSAWM, Eric. *Národy a nacionalismus od roku 1780: program, mýtus, realita*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 2000.
- HOBBSAWM, Eric – RANGER, Terence (edd.). *The Invention of Tradition*. Cambridge: Cambridge University Press, 1983.
- HODŽIĆ, Šaban. „Migracije muslimanskog stanovništva iz Srbije u sjeveroistočnu Bosnu između 1788–1862. godine“. In: *Članci i građa za kulturnu istoriju Istočne Bosne. Knj. 2*. Tuzla: Zavičajni muzej u Tuzli, 1958, s. 65–143.
- HROCH, Miroslav. *European Nations: Explaining Their Formation*. New York: Verso, 2015.
- HROCH, Miroslav. *Národy nejsou dílem náhody: Příčiny a předpoklady utváření moderních evropských národů*. Praha: Sociologické nakladatelství, 2009.
- HROCH, Miroslav (ed.). *Pohledy na národ a nacionalismus: čítanka textů*. Praha: Sociologické nakladatelství, 2003.
- HROCH, Miroslav. *V národním zájmu: požadavky a cíle evropských národních hnutí*

- devatenáctého století v komparativní perspektivě*. Praha: Ústav světových dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy, 1996.
- HUKOVIĆ, Suada. „Potreba za savremenijom školom“. In: *Prosvjetni list*. Sarajevo: Prosvjetni list, č. 949, 2008, s. 32–34 a 2008, 950, s. 32–34.
- HUKOVIĆ, Suada. „Škola koja je za svoje vrijeme značila mnogo“. In: *Prosvjetni list*. Sarajevo: Prosvjetni list, č. 950–951, 2008, s. 32–34.
- IBRAHIMAGIĆ, Omer a kol. „Prvi diplomirani liječnik iz Bosne i Hercegovine“. In: *Medicus*. Zagreb: Pliva Hrvatska d.o.o., 2001, č. 1, s. 121–123.
- İÇDUYGU, Ahmet – SERT, Deniz. „The Changing Waves of Migration from the Balkans to Turkey: A Historical Account“. In: *Migration in the Southern Balkans: From Ottoman Territory to Globalized Nation States*. Dordrecht, 2015, s. 85–104.
- Ilija Garašanin (1812–1874). Zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa održanog 9. i 10. decembra 1987. povodom 175. godišnjice rođenja*. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, 1991.
- IMAMOVIĆ, Enver a kol. *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*. Sarajevo: Bosanski kulturni centar, 1998.
- IMAMOVIĆ, Mustafa. *Pravni položaj i unutrašnjopolitički razvitak Bosne i Hercegovine od 1878. do 1914*. Sarajevo: Svjetlost, 1976.
- IMAMOVIĆ, Mustafa. *Historija Bošnjaka*. Sarajevo: Bošnjačka zajednica kulture „Preporod“, 1997.
- IMAMOVIĆ, Mustafa – HRELJA, Kemal – PURIVATRA, Atif. *Ekonomski genocid nad bosanskim Muslimanima*. Sarajevo: Udruženje Muslimana za antigenocidne aktivnosti, 1992.
- ISAKOVIĆ, Alija (ed.). *Biserje: antologija iz muslimanske književnosti*. Zagreb: Stvarnost, 1972.
- ISAKOVIĆ, Alija (ed.). *Biserje: izbor iz muslimanske književnosti*. Opatija: Otokar Keršovani, 1990.
- ISAKOVIĆ, Alija (ed.). *O „nacionaliziranju“ Muslimana*. Zagreb: Globus, 1990.
- ISAKOVIĆ, Alija. *Rječnik karakteristične leksike u bosanskome jeziku*. Sarajevo: Svjetlost, 1992.
- ISAKOVIĆ, Alija. *Rječnik bosanskoga jezika*, Sarajevo: Bosanska knjiga, 1995.
- JAGODIĆ, Miloš. *Naseljavanje Kneževine Srbije 1861–1880*. Beograd: Istorijski institut,

2004.

JAGODIĆ, Miloš. *Novi krajevi Srbije (1912–1915)*. Beograd: Filozofski fakultet, 2013.

JAGODIĆ, Miloš. „The Emigration of Muslims from the New Serbian Regions 1877/1878“.

In: *Balkanologie*. Paris: Association française d'études sur les Balkans, 1998, 2. sv., č. 2, s. 99–121.

JAHIĆ, Adnan. „O imenovanju Džemaludina Čauševića za reisul-ulemu 1913. godine“. In: *Prilozi*. Sarajevo: Institut za istoriju, 2012, č. 41, s. 59–78.

JAHIĆ, Adnan. „Usponi i padovi zagonetnog Mostarca – skica za biografiju Šerifa Arnautovića“. In: *Arhivska praksa*. Tuzla: Arhiv Tuzlanskog kantona, 2015, s. 455–470.

JAHIĆ, Dževad. *Jezik bosanskih Muslimana*. Sarajevo: Biblioteka Ključanin, 1991.

JERSILD, Austin. *Orientalism and Empire: North Caucasus Mountain Peoples and the Georgian Frontier, 1845–1917*. Montreal: McGill-Queen's University Press, 2003.

Jezik u Bosni i Hercegovini. Sarajevo: Institut za jezik; Oslo: Institut za istočnoevropske i orijentalne studije, 2005.

JUZBAŠIĆ, Dževad. „Aneksija i problemi donošenja Zemaljskog ustava (štatuta) za Bosnu i Hercegovinu“. In: *Godišnjak*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 2009, s. 183–228.

JUZBAŠIĆ, Dževad. „Austrougarsko Zajedničko ministarstvo i upravljanje Bosnom i Hercegovinom nakon aneksije (Državnopravni aspekt)“. In: *Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom*. Sarajevo, 2002, s. 247–265.

JUZBAŠIĆ, Dževad. *Nacionalno-politički odnosi u bosanskohercegovačkom Saboru i jezičko pitanje (1910–1914)*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1999.

JUZBAŠIĆ, Dževad. „O nastanku paralelnog austrijskog i ugarskog zakona o upravljanju Bosnom i Hercegovinom iz 1880. godine“. In: *Radovi XXXII*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Odjeljenje društvenih nauka, 1967, kniha 11, s. 163–193.

JUZBAŠIĆ, Dževad. *Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 2002.

KAMBEROVIĆ, Husnija. *Begovski zemljišni posjedi u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1918. godine*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest; Sarajevo: Institut za istoriju, 2003.

KAMBEROVIĆ, Husnija. „Bošnjaci 1968: politički kontekst priznanja nacionalnog

- identitet“. In: *Rasprave o nacionalnom identitetu Bošnjaka: zbornik radova*. Sarajevo, 2009, s. 59–81.
- KAMBEROVIĆ, Husnija. „Stajališta muslimanske elite prema hrvatskim i srpskim političkim programima i njihovim nosiocima“. In: *Bošnjačka pismohrana*. Zagreb: Bošnjačka nacionalna zajednica Hrvatske, č. 23–26 2007/2008, s. 58–64.
- KAMBEROVIĆ, Husnija. „Zemljišni posjedi obitelji Fadilpašić – Prilog historiji bosanskih begova“. In: *Radovi*. Zagreb: Zavod za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 1997, č. 30, s. 175–183.
- KAPIDŽIĆ, Hamdija. „Agrarno pitanje u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske uprave (1878–1918)“. In: *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Društvo istoričara Bosne i Hercegovine, 1973, roč. 16 (1970/1971), s. 71–96.
- KAPIDŽIĆ, Hamdija. *Hercegovački ustanak 1882. godine*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1973.
- KARČIĆ, Fikret. „Džihad fetva u Bosni i Hercegovini“. In: *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu*. Sarajevo: Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu, 2012, roč. 55 (2012), s. 305–318.
- KARČIĆ, Fikret. „Jedna važna fetva o pitanju iseljavanja bosanskih muslimana u vrijeme austrougarske uprave“. In: *Studije o šerijatskom pravu i institucijama*. Sarajevo: El-Kalem, 2011, s. 132–144.
- KARČIĆ, Fikret. „Opšti građanski zakonik u Bosni i Hercegovini: kodifikacija kao sredstvo transformacije pravnog sistema. In: *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*. Zagreb: Pravni fakultet u Zagrebu, 2013, roč. 63, č. 5–6, s. 1027–1036.
- KARČIĆ, Fikret. „Osmanski krivični zakonik iz 1858. i njegova primjena u BiH“. In: *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu*. Sarajevo: Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu, 2015, roč. 58 (2015), s. 295–304.
- KARIĆ, Enes. „Muḥammad Rašid Riḍā (1865.–1935.) i tematiziranje Bosne i Hercegovine i Balkana u časopisu „Al-Manār“ (1898.–1935.)“. In: *Godišnjak 2009*. Sarajevo: Bošnjačka zajednica kulture „Preporod“, 2010, s. 223–238.
- KARPAT, Kemal H. „The Hijra from Russia and the Balkans“. In: *Muslim Travelers: Pilgrimage, Migration and Religious Imagination*. Berkeley: University of California Press, 1990, s. 131–152.
- KARPAT, Kemal H. *Ottoman Population 1830–1914: Demographic and Social*

- Characteristics*. Madison–London: University of Wisconsin Press, 1985.
- KARPAT, Kemal H. „The Migration of the Bosnian Muslims to the Ottoman State 1878–1914: An Account based on Turkish Sources“. In: *Ottoman Bosnia: A History in Peril*. Madison, 2004, s. 121–140.
- KASUMOVIĆ, Amila. *Austrougarska trgovinska politika u Bosni i Hercegovini 1878–1914*. Sarajevo: Udruženje za modernu historiju, 2016.
- KASUMOVIĆ, Amila. „Modaliteti eksterne kolonizacije u Bosni 1890–1914“. In: *Prilozi*. Sarajevo: Institut za istoriju, 2009, č. 8, s. 81–120.
- KASUMOVIĆ, Amila. „Zemaljska pripadnost stanovnika Bosne i Hercegovine u prvim godinama austrougarske uprave“. In: *Historijska traganja*. Sarajevo: Institut za istoriju, 2010, č. 6, s. 9–34.
- KEMURA, Ibrahim. „Proglas muslimanske akademske omladine u Beču“. In: *Prilozi za istoriju*. Sarajevo: Institut za istoriju, 1977, roč. 13, č. 13, s. 334–345.
- KEMURA, Ibrahim. *Uloga „Gajreta“ u društvenom životu Muslimana Bosne i Hercegovine (1903–1941)*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1986.
- KODET, Roman. *Rakousko-Uhersko a Osmanská říše před první světovou válkou*. Plzeň: Západočeská univerzita v Plzni, 2014.
- KOLANOVIĆ, Nada Kisić. „Ademaga Mešić i hrvatska nacionalna ideja 1895.–1918. godine“. In: *Časopis za suvremenu povijest*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2008, roč. 40, č. 3, s. 1119–1140.
- KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Mira. „Prilog poznavanju života Koste Hörmanna, upravnika, muzealca, folkloriste i publiciste u Sarajevu od 1880. do 1913. godine“. In: *Spomenica Ibrahima Karabegovića*. Sarajevo: Institut za istoriju, 2013, s. 157–177.
- KOŽAR, Azem. „Aneksionistička funkcija kolonizacije stranaca“. In: *Bosna i Hercegovina u 19. i 20. stoljeću*. Tuzla: Društvo historičara, Arhiv Tuzlanskog kantona, 2010, s. 55–70.
- KRALJAČIĆ, Tomislav. „Iseljavanje muslimana iz Bosne i Hercegovine u Albaniju za vrijeme austrougarske uprave“. In: *Stanovništvo slovenskog porijekla u Albaniji – Zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa održanog na Cetinju 21, 22. i 23. juna 1990. godine*. Titograd: Istorijski institut SR Crne Gore, 1991, s. 585–590.
- KRALJAČIĆ, Tomislav. *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini (1882–1903)*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1987.

- KRALJAČIĆ. „Tomislav Kolonizacija stranih seljaka u Bosnu i Hercegovinu za vrijeme austrougarske uprave“. In: *Istoriski časopis*. Beograd: Istoriski institut SAN, 1989, s. 111–124.
- KREŠEVLJAKOVIĆ, Hamdija. „Kapetanije u Bosni i Hercegovini“. In: *Izabrana djela I*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1991.
- KREŠEVLJAKOVIĆ, Hamdija. „Muhamed Enveri ef. Kadić“. In: *Narodna uzdanica: kalendar za godinu 1933*. Sarajevo: Muslimansko kulturno društvo „Narodna uzdanica“, 1932, s. 108–115.
- KREŠEVLJAKOVIĆ, Hamdija. *Sarajevo za vrijeme austrougarske uprave (1878–1818)*. Sarajevo: Arhiv grada Sarajeva, 1969.
- KROPÁČEK, Luboš. *Duchovní cesty islámu*. Praha: Vyšehrad, 1993.
- KROPÁČEK, Luboš. *Islámský fundamentalismus*. Praha: Vyšehrad, 1996.
- KRUŠEVAC, Todor. *Bosansko-hercegovački listovi u XIX veku*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1978.
- KRUŠEVAC, Todor. *Sarajevo pod austrougarskom upravom*. Sarajevo: Muzej grada Sarajeva, 1960.
- KŘÍŽEK, Jurij. „Annexion de la Bosnie et Herzegovine“. In: *Historica IX*. Praha, 1964, s. 135–203.
- KUDELIĆ, Zlatko. „Vjerske konverzije u Bosni i Hercegovini s kraja 19. i početkom 20. stoljeća u svjetlu nepoznatog arhivskog gradiva“. In: *Croatia Christiana periodica*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 2011, roč. 35, č. 68, s. 87–111.
- KUJOVIĆ, Mina. „Muslimanska osnovna i viša djevojačka škola sa produženim tečajem (1894–1925)“. In: *Novi Muallim*. Sarajevo: Udruženje ilmije Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, 2010, roč. 11, č. 41, s. 72–79.
- LAPČEVIĆ, Dragiša. *O našim muslimanima (sociološke i etnografske beleške)*. Beograd: G. Kon, 1925.
- LEČEK, Suzana. „Pokušaji smanjivanja nepismenosti u Banskoj Hrvatskoj početkom 20. stoljeća“. In: *Radovi*. Zagreb: Zavod za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 1993, č. 26, s. 123–150.
- LEPRE, George. *Himmler's Bosnian Division: The Waffen-SS Handschar Division 1943–1945*. Atglen, PA, 1997.
- LOOS, Milan. *Dualist Heresy in the Middle Ages*. Praha: Academia, 1974.

- MALCOLM, Noel. *Bosnia: A Short History*. New York: New York University Press, 1994.
- MANJGO, Meho. „O imenovanju hafiza Sulejman-ef. Šarca za reisu-l-ulemu u Bosni i Hercegovini“. In: *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*. Sarajevo, 2019, s. 123–136.
- MARJANOVIĆ, Damir a kol. „The Peopling of Modern Bosnia-Herzegovina: Y-chromosome Haplogroups in the Three Main Ethnic Groups“. In: *Annals of Human Genetics*. London–New York: Cambridge University Press, 2005, roč. 69, č. 6, s. 757–763.
- MARTYKÁNOVÁ, Darina. „Vývoj držby půdy v Osmanské říši“. In: *Historický obzor*. Praha, 2002, roč. 13, č. 11–12, s. 272–280.
- MATIJEVIĆ, Zlatko. „Nekoliko primjera nacionalnog i političkoga posvajanja crkve bosanske u srpsko/srbijanskoj i muslimansko/bošnjačkoj historiografiji (i publicistici) XIX. i XX. stoljeća (od Petranovića do interneta)“. In: *Fenomen „krstjani“ u srednjovjekovnoj Bosni i Humu*. Sarajevo: Institut za istoriju; Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2005, s. 335–350.
- MEMIJA, Minka. *Bosanski vjesnici: počeci štampe u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: El-Kalem, 1996.
- MENDEL, Miloš. *Hidžra. Náboženská emigrace v dějinách islámských zemí*. Praha: Orientální ústav Akademie věd České republiky, 2006.
- MIHALJEVIĆ, Josip. „Odnos Stranke prava prema okupaciji Bosne i Hercegovine 1878. i 1879. godine u listu ‚Sloboda‘“. In: *Bosna franciscana*. Sarajevo: Franjevačka teologija Sarajevo, 2008, č. 28, s. 127–149.
- MIKIĆ, Đorđe. *Austrougarska ratna politika u Bosni i Hercegovini 1914–1918*. Banja Luka: Nezavisni univerzitet, 2011.
- MINKOV, Anton. *Conversion to Islam in the Balkans: Kısve Bahası Petitions and Ottoman Social Life, 1670–1730*. Leiden–Boston: Brill, 2004.
- MOAČANIN, Nenad. „Stanovništvo Bosanskog ejaleta u 18. stoljeću prema popisima glavarine“. In: *Rad HAZU*. Zagreb: HAZU, 2013, č. 516, s. 93–119.
- MUJANOVIĆ, Mihađ. *Muslimové, a ne mohamedáni! Ke kořenům bosňáckého národního hnutí v letech 1878–1918*. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, 2018.
- MUJANOVIĆ, Mihađ. „Obraz muslimské společnosti v Bosně a Hercegovině na stránkách Sarajevského listu (1881–1891)“. In: *Slovanský přehled*. Praha: Historický ústav AV ČR, 2019, roč. 105, č. 2, s. 189–222.

- MUJIĆ, Muhamed A. „Položaj cigana u jugoslovenskim zemljama pod osmanskom vlašću“. In: *Prilozi za orijentalnu filologiju*. Sarajevo, 1953, roč. 3–4, s. 137–193.
- MUTAPČIĆ, Edin. „Pravno-historijski kontekst agrarne reforme u BiH poslije Prvog svjetskog rata“. In: *Tranzicija*. Tuzla: Ekonomski institut Tuzla, 2011, roč. 13, č. 27, 143–156.
- NAMETAK, Alija. „Statistički podaci o broju stanovništva u Bosni i Hercegovini u zadnjih stotinu godina, s osobitim obzirom na muslimane“. In: *Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva u FNRJ*. Sarajevo, 1958, roč. 9, č. 3–5, s. 139–157.
- Naseljavanje muhadžira iz Srbije u Bosnu: zbornik radova sa okruglog stola „150 godina od naseljavanja muhadžira iz Srbije u Bosnu“, održanog u Bosanskom Šamcu 4. 7. 2012. godine*. Sarajevo: Orijentalni institut, Institut za istoriju, 2012.
- Naučni skup: „Širenje islama i islamska kultura u bosanskom ejaletu“*. Sarajevo: Orijentalni institut u Sarajevu, 1991.
- NOVÁK, Petr. „Anexe Bosny a Hercegoviny očima Osmanů“. In: *Bosna 1878–2008*. Ústí nad Labem, 2009, s. 79–108.
- NOVÁK, Petr. „Osmanská říše a otázka Bosny a Hercegoviny v letech 1878–1879“. In: *Slovanský přehled*. Praha, 2010, č. 5, s. 523–573.
- OKEY, Robin. *Taming Balkan Nationalism. The Habsburg 'Civilizing Mission' in Bosnia, 1878–1914*. New York: Oxford University Press Inc., 2007.
- OVČINA, Ismet. *Bosna i Bošnjaci u hrvatskoj politici (1878.–1914.)*. Sarajevo: DES, 2004.
- PAJIĆ Milenko. *Sarajevski gradonačelnici: 1878.–1998*. Sarajevo: Večernje novine, 1998.
- PAPIĆ, Mitar. „O srpskohrvatskom jeziku i pravopisu u Bosni i Hercegovini u periodu austrougarske okupacije (1878–1918)“. In: *Književni jezik u Bosni i Hercegovini od Vuka Karadžića do kraja austrougarske vladavine*. München 1991, s. 60–84.
- PAPIĆ, Mitar. *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme austro-ugarske okupacije (1878–1918)*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1972.
- PAPIĆ, Mitar. *Tragom kulturnog nasljeđa*. Sarajevo: Svjetlost, 1976.
- PAULOVÁ, Milada. *Tajný výbor Maffie a spolupráce s Jihoslovany v letech 1916–1918*. Praha: Academia, 1968.
- PEJANOVIĆ, Đorđe. *Stanovništvo Bosne i Hercegovine*. Beograd: Naučna knjiga, 1955.
- PEKESEN, Berna. *Expulsion and Emigration of the Muslims from the Balkans*. European History Online (EGO). Mainz: Leibniz Institute of European History (IEG), 2012-03-07.

- Dostupné z: <http://www.ieg-ego.eu/pekesenb-2011-en> [28. 6. 2020].
- PELIDIJA, Enes. *Banja lučki boj iz 1737: uzroci i posljedice*. Sarajevo: El-Kalem, 2003.
- PELIDIJA, Enes. *Bosanski ejalet od Karlovačkog do Požarevačkog mira: 1699–1718*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1989.
- PELIKÁN, Jan – TEJCHMAN, Miroslav. *Dějiny Jugoslávie (1918–1991)*. Praha: Karolinum, 1994.
- PINSON, Mark (ed.). *The Muslims of Bosnia-Herzegovina*. Cambridge, Mass.: Harvard University Center for Middle Eastern Studies, 1993.
- POPOV, Kiril Georgiev. *La Bulgarie économique 1879–1911: Etude statistique*. Sofia: Imprimerie de la cour, Société par Actions, 1920.
- POPOVIĆ, Vasilj. *Agrarno pitanje u Bosni i turski neredi: za vreme reformnog režima Abdul-Medžida (1839–1861)*. Beograd: Srpska akademija nauka, 1949.
- PURIVATRA, Atif. *Jugoslovenska muslimanska organizacija u političkom životu Kraljevine SHS*. Sarajevo: vl. nákl., 1971; rozš. Sarajevo: Svjetlost, 1974.
- PURIVATRA, Atif. *Nacionalni i politički razvitak Muslimana*. Sarajevo: Svjetlost, 1969.
- PURIVATRA, Atif – HADŽIJAHIĆ, Muhamed. *ABC Muslimana*. Sarajevo: Bosna, 1990.
- PURIVATRA, Atif – IMAMOVIĆ, Mustafa – MAHMUTĆEHAJIĆ, Rusmir. *Muslimani i bošnjaštvo*. Sarajevo: Biblioteka Ključanin, 1991.
- PUSKAR, Samira. *Bosnian Americans of Chicagoland*. Charleston: Arcadia Publishing, 2007.
- RADUŠIĆ, Edin. „Odnos vlasti i domaćih političkih snaga prema stranim naseljenicima i naseljenicima izbjeglim povratnicima u Bosnu i Hercegovinu u kontekstu borbe za zemlju u prvom ustavnom periodu: 1910–1914“. In: *The Shared History: The Faith of Refugees and Emigrants from the Territory of Former Yugoslavia*. Salzburg: Institute for Historical Justice and Reconciliation. Novi Sad: Centar za istoriju, demokratiju i pomirenje; Sremska Kamenica: Fakultet za evropske pravno-političke studije, 2008, s. 179–191.
- RAMIĆ, Jusuf. „Naši prijevodi Kur’ana urađeni posredstvom drugih jezika“. In: *Glasnik Rijaset Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Rijaset Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, 11–12/2008, s. 1061–1083.
- Rasprave o nacionalnom identitetu Bošnjaka: zbornik radova*. Sarajevo: Institut za istoriju, 2009.

- REDŽIĆ, Enver: „O posebnosti bosanskih Muslimana“ In: *Tokovi i otpori*. Sarajevo: Svjetlost, 1970.
- RIZVIĆ, Muhsin. *Behar. Književnoistorijska monografija*. Sarajevo: Svjetlost, 1971.
- RIZVIĆ, Muhsin. *Bosansko-muslimanska književnost u doba preporoda (1887–1918)*. Sarajevo: Mešihat Islamske vjerske zajednice Bosne i Hercegovine, 1990.
- RIZVIĆ, Muhsin. *Bosna i Bošnjaci, jezik i pismo*. Sarajevo: Preporod, 1996.
- RYCHLÍK, Jan a kol. *Mezi Terstem a Istanbulem: balkánské národy ve 20. století*. Praha: Vyšehrad, 2020.
- RYCHLÍK, Jan a kol. *Mezi Vídní a Cařihradem. 1. Utváření balkánských národů*. Praha: Vyšehrad, 2009.
- SALTAGA, Fuad. *Muslimanska nacija u Jugoslaviji*. Sarajevo: Institut za proučavanje nacionalnih odnosa, 1991.
- SERBESTOĞLU, İbrahim. „Yunanistan’da Geçiş Sürecinde Tesalya Müslümanlarının Durumu“. In: *Bellekten*. Ankara, 2014, roč. 78, č. 283, s. 1075–1098.
- SCHMITT, Bernadotte Everly. *The Annexation of Bosnia, 1908–1909*. Cambridge: University Press, 1937.
- SKŘIVAN, Aleš. *Císařská politika: Rakousko-Uhersko a Německo v evropské politice v letech 1906–1914*. Praha: Karolinum, 1996.
- SMITH, Anthony D. „Etnický základ národní identity“. In: *Pohledy na národ a nacionalismus*. Praha: Sociologické nakladatelství, 2003, s. 270–296.
- SMITH, Anthony D. *Ethno-symbolism and Nationalism: a Cultural Approach*. London: Routledge, 2009.
- SMITH, Anthony D. *National Identity*. London: Penguin, 1991.
- SOLAK, Edina. „Jezik u Bosni prije tanzimatskih reformi“. In: *Zbornik radova Pedagoškog fakulteta u Zenici*. Zenica: Pedagoški fakultet u Zenici, 2011, roč. 9, s. 115–130.
- SOMEL, Selçuk Akşin. *The Modernization of Public Education in the Ottoman Empire 1839–1908: Islamization, Autocracy and Discipline*. Leiden: Brill, 2001, s. 83–89.
- SOTIROVIĆ, Vladislav B. *Lingvistički model definisanja srpske nacije Vuka Stefanovića Karadžića i projekat Ilije Garašanina o stvaranju lingvistički određene države Srba*. Vilnius: vl. nákl., 2006.
- SPAHIĆ, Mustafa – LAVIĆ, Osman. *Reis Mehmed Teufik efendija Azabagić*. Sarajevo: Dobra knjiga, 2013.

- SPAHO, Fehim. „Šeriatska sudačka škola“. In: *Narodna uzdanica: kalendar za godinu 1934*. Sarajevo: Muslimansko kulturno društvo „Narodna uzdanica“, 1933, s. 55–65.
- SPAHO, Mehmed. „Izborni falzifikati prije rata“. In: *Narodna uzdanica: kalendar za godinu 1935*. Sarajevo: Muslimansko kulturno društvo „Narodna uzdanica“, 1934, s. 43–56.
- SPARKS, Mary. *The Development of Austro-Hungarian Sarajevo, 1878–1918: An Urban History*. London: Bloomsbury Academic, 2014.
- Spomenica dvadesetipetogodišnjice „Gajreta“*. Sarajevo: Glavni odbor Gajreta, 1928.
- Spomenica o 20-godišnjici postojanja Udruženja ilmije u SR Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Preporod, 1971.
- Spomenica prigodom proslave 40-godišnjice opstanka Državne tehničke škole u Sarajevu (1889–1929)*. Sarajevo, 1929.
- Spomenica Prve gimnazije u Sarajevu (trideset i četvrti izvještaj)*. Sarajevo, 1929.
- Spomenica šeriatske sudačke škole u Sarajevu*. Sarajevo: Islamska dionička štamparija, 1937.
- STANČIĆ, Ljiljana. „Jezička politika i nominacija jezika u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske uprave“. In: *Književni jezik u Bosni i Hercegovini od Vuka Karadžića do kraja austrougarske vladavine*. München: Slavica Verlag, 1991, s. 99–119.
- STANČIĆ, Nikša. „Problem ‚Načertanija‘ Ilije Garašanina u našoj historiografiji“. In: *Historijski zbornik*. Zagreb: Povijesno društvo Hrvatske, 1971, 22–23 (1968/1969), s. 179–196.
- STARČEVIĆ, Veselin – KUTINA, Zdeněk – TEJCHMAN, Miroslav. *Balkánské socialistické státy mezi dvěma válkami. 2. díl, Jugoslávie-Rumunsko*. Praha: Horizont, 1970.
- STARČEVIĆ, Veselin – ŽÁČEK, Václav a kol. *Dějiny Jugoslávie*. Praha: Svoboda, 1970.
- STEHLÍK, Petr. „Bosna a Hercegovina v ideologii chorvatských ustašovců“. In: *Bosna 1878–2008*. Ústí nad Labem, 2009, s. 151–162.
- STEHLÍK, Petr. *Bosna v chorvatských národně-integračních ideologiích 19. století*. Brno: Masarykova univerzita, 2013.
- STEHLÍK, Petr. „Bosna v původní pravašské ideologii Ante Starčevića a Eugena Kvaternika“. In: *Slovanský přehled*. Praha: Historický ústav AV ČR, 2011, č. 5, s. 547–580.
- STEHLÍK, Petr. „Bosna, Zach a Garašaninovo Načertanije: k některým aspektům

- programu srbské národní politiky z r. 1844“. In: *Prolínání slovanských prostředí*. Červený Kostelec–Praha: Pavel Mervart, 2012. s. 49–58.
- STEHLÍK, Petr. „Srbové všichni a všude‘: Karadžićova jazyková definice srbství jako východisko srbského nacionalismu“. In: *Výuka jihoslovanských jazyků a literatur v dnešní Evropě*. Brno: Jan Sojnek–Galium, 2015. s. 29–34.
- SUĆESKA, Avdo. *Ajani. Prilog izučavanju lokalne vlasti u našim zemljama za vrijeme Turaka*. Sarajevo: Naučno društvo SR Bosne i Hercegovine, 1965.
- SUĆESKA, Avdo. „Bune seljaka Muslimana u Bosni u XVII i XVIII stoljeću“. In: *Zbornik radova*. Knj. 1. Beograd: Istorijski institut u Beogradu, 1976, s. 69–100.
- SUĆESKA, Avdo. „O nastanku čifluka u našim zemljama“. In: *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Društvo istoričara Bosne i Hercegovine, 1967, roč. 16 (1965), s. 37–57.
- SUĆESKA, Avdo. „O socijalnim i političkim pokretima bosanskih Muslimana u 18. stoljeću“. In: *Pregled*. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu, 1984, č. 5, s. 523–536.
- SULJEVIĆ, Kasim. *Nacionalnost Muslimana između teorije i prakse*. Rijeka: Otokar Keršovani, 1981.
- ŠABANOVIĆ, Hazim. *Bosanski pašaluk: postanak i upravna podjela*. Sarajevo: Svjetlost, 1982.
- ŠABOTIĆ, Izet. *Agrarne prilike u bosanskom ejaletu (1839.–1878.)*. Tuzla, 2013.
- ŠAKIĆ, Vedad, ŠATROVIĆ, Edin, KRKALIĆ, Lejla. „Ali Riza Kreševljaković, prvi bosanski veterinar“. In: *Veterinaria*. Sarajevo: Veterinarski fakultet Univerziteta u Sarajevu, 2016, roč. 65, č. 2, s. 49–53.
- ŠARKINOVIĆ, Hamdija. „Organizacija i funkcionisanje vlasti u Crnoj Gori (1912–1914)“. In: *Almanah*. Podgorica: Udruženje „Almanah“, 2013, č. 55–56, s. 309–336.
- ŠATOR, Muhamed. *Bosanski/hrvatski/srpski jezik u BiH do 1914*. Mostar: Fakultet humanističkih nauka, 2004, s. 84–88.
- ŠEHIĆ, Nusret. *Autonomni pokret Muslimana za vrijeme austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Svjetlost, 1980.
- ŠEHIĆ, Zijad. „Povratak zaboravljenoj prošlosti“. In: *Gračanički glasnik*. Gračanica: Monos, 2014, roč. 19, č. 38, s. 53–120.
- ŠEHIĆ, Zijad. *U mojoj Bosni*. Sarajevo: Dobra knjiga, 2013.
- ŠEHIĆ, Zijad. *U smrt za cara i domovinu*. Sarajevo: Sarajevo Publishing, 2007.

- ŠEHIĆ, Zijad. „Vojni imami u bosanskohercegovačkim jedinicama u okviru austrougarske armije 1878.–1918“. In: *Godišnjak BZK Preporod 2006*. Sarajevo: Bošnjačka zajednica kulture Preporod, 2006, s. 309–321.
- ŠESTÁK, Miroslav a kol. *Dějiny jihoslovanských zemí*. Praha: NLN, 1998.
- ŠKRIJELJ, Redžep. „Bošnjački Mazgit“. In: *Bošnjačka riječ*. Novi Pazar: Centar za bošnjačke studije, 2006, č. 2, s. 27–32.
- ŠKRIJELJ, Redžep. *Muhadžirskata kriza i naseluvanje na Bošnjacite vo Makedonija (1875–1901)*. Skopje: BIGOSS, 2006.
- ŠKRIJELJ, Redžep. „Sandžački Bošnjaci u Makedoniji (1918–1945)“. In: *Almanah*. Podgorica: Udruženje „Almanah“, 2004, č. 27–28, s. 201–241.
- ŠLJIVO, Galib. *Bosna i Hercegovina: 1788–1812*. Banjaluka: Institut za istoriju u Banjaluci, 1992.
- ŠLJIVO, Galib. *Bosna i Hercegovina: 1813–1826*. Banjaluka: Institut za istoriju u Banjaluci, 1988.
- ŠLJIVO, Galib. *Bosna i Hercegovina: 1827–1849*. Banjaluka: Institut za istoriju u Banjaluci, 1988.
- ŠLJIVO, Galib. *Bosna i Hercegovina: 1849–1853*. Banjaluka: Institut za istoriju u Banjaluci, 1990.
- ŠLJIVO, Galib. *Bosna i Hercegovina: 1854–1860*. Landshut: vl. nákl., 1998.
- ŠLJIVO, Galib. *Bosna i Hercegovina: 1861.–1869*. Tešanj: Planjax, 2005.
- ŠLJIVO, Galib. *Bosna i Hercegovina: 1869.–1878*. Tešanj: Planjax, 2011.
- ŠLJIVO, Galib. *Omer-paša Latas u Bosni i Hercegovini (1850–1852)*. Sarajevo: Svjetlost, 1977.
- TAUER, Felix. *Svět islámu: jeho dějiny a kultura*. Praha: Vyšehrad, 1984.
- TEJCHMAN, Miroslav. *Balkán ve válce a v revoluci 1939–1945*. Praha: Karolinum, 2008.
- TEJCHMAN, Miroslav – HRADEČNÝ, Pavel – ŠESTÁK, Miroslav. *Historické souvislosti rozpadu Jugoslávie*. Praha: Historický ústav, 1996.
- TESAŘ, Filip – ŠÍSTEK, František – LEDERER, Gyorgy. *Islám a jihovýchodní Evropa*. Praha: Občanský institut, 2009.
- TURKALJ, Jasna. *Pravaški pokret 1878.–1887*. Zagreb: Hrvatski Institut za povijest, 2009.
- UHEREK, Zdeněk. *Češi v Bosně a Hercegovině: antropologické pohledy na společenský život české menšiny v zahraničí*. Praha, 2011.

- VASIĆ, Milan. *Martolosi u jugoslovenskim zemljama pod turskom vladavinom*. Istočno Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Republike Srpske, 2005.
- VELADŽIĆ, Edin. „Bošnjačka vjerska inteligencija u društveno-političkom životu pod austrougarskom upravom“. In: *Znakovi vremena*. Sarajevo, 2013, č. 61–62, s. 303–322.
- VELIKONJA, Mitja. *Religious Separation and Political Intolerance in Bosnia-Herzegovina*. College Station, 2003.
- VERVAET, Stijn. *Centar i periferija u Austro-Ugarskoj: dinamika izgradnje nacionalnih identiteta u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1918. godine na primjeru književnih tekstova*. Zagreb–Sarajevo: Synopsis, 2013.
- WILLIAMS, Brian Glyn. „Hijra and Forced Migration from Nineteenth-Century Russia to the Ottoman Empire“. In: *Cahiers du Monde russe*. Paris: EHESS, 2000, roč. 41, č. 1, s. 79–108.
- Zbornik radova: Naučni skup Ustavno pravni razvoj Bosne i Hercegovine (1910.–2010.), Tuzla, 2010. godine*. Tuzla: Univerzitet, 2011.
- ZEČEVIĆ, Ljubiša. „Fizička kultura i sport u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske uprave (1879–1918)“. In: *Pregled*. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu, 2008, č. 2, s. 39–64.
- ZULFIKARPAŠIĆ, Adil – BALIĆ, Smail – FILIPOVIĆ, Muhamed – RIZVIĆ, Muhsin – NAMETAK, Fehim. *Bosna i bošnjaštvo*. Sarajevo: Muslimanska bošnjačka organizacija, 1990.
- ŽÁČEK, Václav. *Češi a Jihoslované v minulosti: od nejstarších dob do roku 1918*. Praha: Academia, 1975.
- ŽÍLA, Ondřej. „Bosna a Hercegovina“. In: *Státy západního Balkánu v uplynulém čtvrtstoletí a perspektivy jejich vývoje*. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, 2016, s. 73–135.
- ŽÍLA, Ondřej. „Jedna si jedina moja domovina?“. *etno-demografické proměny Bosny a Hercegoviny v letech 1945–2013*. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, 2014.
- Život i djelo Muhameda Bekira Kalajdžića: naučni skup 22. 11. 2002*. Mostar: Bošnjačka zajednica kulture „Preporod“, Fakultet humanističkih nauka, 2005.